

Қазақтың 100 романы

Мұхтар МАҒАУИН
АЛАСАПЫРАН
Тарихи роман

Екінші кітап

Алматы
"Жазушы"
2009

Қазақстан Республикасы

Мәдениет және ақпарат министрлігі

Ақпарат және мұрагат комитеті

“Әдебиеттің әлеуметтік манызды түрлерін басып шығару” бағдарламасы

Жобаның жетекшісі**КР ҰҒА академигі Рымгали Нұргали****Редакциялық алқа:***Әлибек Асқаров**Мұхтар Құт-Мұхаммед**Рахманқұл Бердібаев**Есенгали Раушанов**Есенбай Дүйсенбайұлы**Берік Шаханов*

(жауапты редактор)

Магаун М.**M12 Аласапыран: Тарихи роман.** Екінші кітап.– Алматы: “Жазушы”, 2009.– 416 б.– “Қазақтың 100 романы” сериясы.

ISBN 978-601-200-212-6

Мұхтар Магауннің атакты “Аласапыран” романының екінші кітабы кым-куыт оқиғаларға құрылып, Ресей тарихындағы алмажайып, килы кезең шежіресін бейнелейді. Орыс патшалығында құрметті тұтқын ретінде біржола тұрактап қалған қазак сұлтаны Ораз-Мұхамед XVI-XVII ғасырлар шегінде Шығыс Еуропада болған слеулі тарихи оқиғалардың бел ортасында жүреді. 1600-1610 жылдарда Ресей күрамындағы, автономиялық өкілеті бар Қасым хандығында билік құрады, әділ әмірші, жауынгер колбасы ретінде танылады, ақыры, бүкіл Россияны түнекке батырған Смута-Бұлғак оқиғасында елеулі қызымет аткарады. Романда Ораз-Мұхамед тағдыры отарлық кепке түскен, азаттықка үмтілған тұтас бір ұлт тағдыры ретінде көрінеді

M 4702250201-037
402(05)09

Б дар

УДК 821.512.122

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 978-601-200-212-6 (2 т.)
ISBN 978-601-200-210-2 (ортақ).Саладын қалуды баспасы, 2009
100... ст.шт.

Бірінші бөлім
ХАН-КЕРМЕН

I т а р а у
ҚАТҚАҚ ЖОЛ

Тышқан жылы еді.

Тышқан жылғы көктем еді.

Жол үстіне құрылған, желден қалкан, сыздан камсау, жылы киіз шатыр ішінде аз үйыктап, сергек оянған Ораз-Мұхамед алғаеуімнен атка конды да, шығар құнді бет тұтып, жүріп кетті. Кеше кешкұрым, жер бетін тегіс қараңғылық жауып, жол сұлбасы көзден ұшқан кезде ықтасын алаңқайға жапырлай түскен, бектері жорық шатырына түнеп, бұқара жұрты ашық аспан астында ер жастаңып, тоқым төсөніп көз шырымын алған, енді көпшілігі үйқылы-ояу қалыпта, бауырына бұйра мұз катып, жондары қырауыта бозарған, бірақ тұрмандары сәнді, өншен сәйгүлік мінген, ұзын саны екі жұзден астам нөкер жер орайы, соқпак сыңайына қарай екіден, ұштен катарласа шұбатылып, әміршісінің сонынан ерген. Иесінің ыңғайын тақымынан танып үйренген қаба жал, томага көз боз азбан оқырана омыраулап, бұлан құйрыққа парапар сар желіске көшті. Арттағы жұрт та аттарына қамшы басыпты. Тоны жібісе де, тереңіне жылу сініп үлгермен, түнгі ызғармен қайтадан қабыршақтанған кара жердің таракты тісі – ку кабыкты діңдері жансыз, арбак-сарбақ бұтактары бұрсіз карагай мен қайын, терек пен үйеңкі кейде араласа сыңсып, кейде тынымсыз алмасатын қалың жынысты қак жарған ойлы-қырлы, ирек-ирек жол табанын тасыр-тұсыр тұяқ даусы көмді. Іріген жабағыдай ойдым-ойдым, кірле-уіт кар басқан өлі орман қақпақыл ойнай жаңғырығып кеткен.

Ораз-Мұхамед жүрісінің шұғыл, әрі жалпы жұртқа жайсыз екенін білетін. Ат басын ірікпес, арттағы қауымға

қарайламас жөні жоқ. Эйтсе де ірке алмады. Қарайламады. Рас, жүргегі салкын соғады. Орманды өлкеден тезірек құтылғысы келгенімен, алда, алда да осыған үйлес, осыған жуық көрініс күтіп тұрғанын қарысыз пайымдаған. Мүмкін, қамыттың жеңілін тастанап, ауырын киген шығар. Бірақ... жыл – тышқан еді. Тышқан жылғы көктем еді. Баяғыдай. Онда да астана шаһарға бет түзеген. Онда да сонынан екі жұз нөктер ерген. Суыт жүріп еді. Құрылтайға асықкан. Албырт көніл айдыны аспанға шалқыған ак ордағана емес, босағасы бақыт, төрі жаннат – бейіш күймесі де күтіп тұрғанын сезіпті. Ақыры... жәсірге түсіп, жер түбіне асты.

Қазір де жыл – тышқан, мезгіл – көктем. Тек басқа заман, басқа уақыт. Арада бір мүшел откен. Мың жылдық артта қалды, тарихтың екінші мыны басталған – сегізінші жыл. Эйтсе де, жаңа мүшелде адам жаңғырып, жетесін табады деуші еді. Ай айналып орнына келеді, күн айналып корығына келеді деуші еді. Жаңғырған емей немене, калпына түспеген несі қалды. Ақыры лаухыл-макпұзда жазылған. Көріп алады. Ораз-Мұхамед аз уақытқа болса да, откен күндер елесін тірілтүге тырысып еді. Қайғы мен қаза ұмытылмаса да переделенген, көмескі тартқан. Қуаныш пен қызығы ғана кимас сағыныш, мейірлі ризашылық үстінде еркелене көкірек сыйздатады. Алда дарқан өмір – бірақ базары да, азары да бұрынғыдан мүлде өзгеше өмір тұрғанын кәміл сезінген кейінте.

Ертемен атка конған сәтте ешкімге шырай танытпаған. Түнде тамаша түс көріп еді. Не көргені есінде жоқ. Эйтеуір, жақсы түс. Эйтеуір, көкірегі кеңіп, жаны тыныс тапқан. Таң қаранғысында оянған кезінде бір сәт киіз үй ішінде жатқандай көрінді. Іргеден Сары-Арқаның салкын самалы себездегендей. Бұрын жүдеп, тарығатын. Ышқына айқайлағысы, айдалаға кашқысы келетін. Бұл жолы да айқайлағысы келді. Бірақ қуанышты айқай. Атқа міне шапқысы келді. Аттан емес, алакай. Ораз-Мұхамед азғанағұмырында осымен екінші, бәлки, үшінші мәрте түлегенін, кешегіден бүгіні өзгеше екенін, откенінен болашағы басқа боларын анық түйсінді. Аз уақыт оңашаланғысы келген. Аз уақыт жан тыныштығына беленгісі келген.

Бұлкезде ормансейілмеседе, алас, аланқайтарқобейген. Жол да кеңіген. Ат кекілін нұрға бояп, арбақ ағаштармен тайталаса көкжиектен кетерілген дөп-дөңгелек, кішкентай күн бүгін ерекше қызулы сиякты. Жол табанындағы жұка мұз тез тозды. Ат шашасын әрен шылар көксоктага айналған. Өткір күн сәскеге тармасқанда, жалтырай керілген, қыртысы тозбаған шөптесін жол сорабы жана бір өлкеге – күт мекенге шакырғандай, ерекше жайсан көрінді. Алыс ормандар көгерс мұнартып, жакындағы тоғай бусана дымданып, жер беті тегіс мамырлы кейіп – көктем суретіне боянды. Кеше ғана қырық жерден жыртылса да іріп тозбай, көне тулақтай бырысып жатқан қыс сарқыны – ормандағы ойдым, жол үстіндегі жолак қар мен мұз жел айдаған тұмандай сап болды – жұқарған жок, жіпсіген жок. бірден еріп, қанша жұтса да кара суға тоймай жатқан құнарлы топыракқа сініп жоғалғандай. Терістік-шығыска қарай іркесе-тіркесе катар түзеген топ тырна көрінді. Ораз-Мұхамед сонда ғана ат басын тартты. Көк жүзінде қалқи самғаған азат құстарға тамашалай қараған. Өзін де соншалық женіл, соншалық еркін сезініп еді.

Нөкерлері әдеттегідей, арқан бойы артта іркіліп тұрғанын андады. Тоқтаған жері ашық алан екен. Қарды тесе көктеген бс, бойдағы бар нілімен ак көрпе астында қыстаған ба, тықырлау болғанымен, тығыз шөп. Боз алас. Буырылдана тұктенип жатыр. Ораз-Мұхамед өткені мен өркені тұтасып, мамырға жетпей-ак тусырылған көк буырыл кілемді тапап көргісі келгендей, тебіне аяңдап кетті. Жол сорабымен емес, тырналардын сонынан, анадайда, құлпыра төңкөрілген тепсөнгө қарай. Жасыл дәнеске шығып тағы бөгелді. Тырналар тәштитше созылып барып, көзден ұшқанша тесіле қараған. Тырналар көзден ұшқан соң да арқасы қүнге қызып, омырауын самалға тоскан күйі, әллекайдан үзіліп аккан су сылдырына құтак тосып ұзак тұрып еді. Манағы жерде арты жиылып, бүктетіле үйірілген топтан бөлініп шықкан жалғыз аттыны да бірден байкамады. Астындағы азбан мойын бұра кісінегенде ғана көз салған.

Орги шоқырактаған көктенбіл ат үстінде отырған кісі ермен коса құйылғандай. Емінбей, копандамай, сіресіп

қалған, тіпті, қымыл-қозғалыстан ада. Ораз-Мұхамедтің карсы алдына келгенде ғана атын төрт тағандай тақ түрғызып, үзенгіден көтеріле бере тағым етті. Екі айыр, ұзын ақ сақалы омырауын жапқан, сұлу бітімді карт. Тұксие өсіп, көзіне түскен көк буырыл кас арық өніне өзгеше сұс бергендей. Мұлде бөтен адам. Тек жанары таймаған дөнгелек қара көздері ғана бұл кісінің баяғы Қадырғали бек екенін танытардай.

– Ғұзырына құлдық, – деді тік қарап. – Аял таңдасан, осыдан колайлы жер жок. – Майда, коңыр даусында сөзге салмак берер шынылтыр әуез бар. Бүгінгідей сүйт жүрсек, ертең ел шетіне ілінеміз, – деді сосын. – Бірақ шаршамай, шалдықпай жетсек... Һәм асықпай, арада тағы екі консак, касиетті Хан-Керменге құтты тағдыр, мұбәрак кадаммен бейсенбінің кешіне, күн жұмаға ауғанда келіп түсер едік, таксыр ием...

Ораз-Мұхамед әлденені жадына тоқығандай, бейтарап қалыпта аз тұрды.

– Бек, осы жалайыр қанша? – деп сұраған.

– Төрт жұз түтін...

– Мұндағы, – деді Ораз-Мұхамед. – Ал анда... Аркадағы шуманақ жалайырдың өзі екі мың үй еді. Қазір бүкіл жалайыр бірігіпті, ортасынан ойып, Жетісудың ең шұрайлы жерінен коныс алған...

– Балам, өткеннің елесін тірілту – өліктің көрін қазғанмен бірдей. Есіңе ала берме, жақсылыққа бастамайды. Ендігі еліннің қамын тап, ендігі күннің жайын ойла. Ал мен... тәңірі әүелден мәндайыма лайықтаған тұғры жолға түскен адаммын. Елу жыл ел басында отырса да тындыра алмас істерім осы жерде мұрат тапты... Енді кері қайырылудың күнә. Ол ниетіннен без, араластырма мені дүние ісіне...

Ораз-Мұхамед танырқап үлгермеді, оқыс бойын жиған Қадырғали өзінің қалыпты пошымын тапты.

– Тақсыр ием, сонымен...

– Еру!.. – деді Ораз-Мұхамед күрсініп.

– Бәрекелді! – деді Қадырғали шынымен желпініп. – Қарашы бектер дамыл сұрауға батпай тұр еді, жалпы жұртқа келген баракат болды!

Бұл – Хан-Керменге бет түзеп, үздіксіз шеру тартқан алтыншы күн еді. Ораз-Мұхамедтің міnezіне тәнті карашы бектер аұыр да ұзак жол бойы айырықша ізет көрсетуден танбаған. Тіпті бұрынғы, қолбасы кезіндегі құрмет енді, жана жағдайда құтдықка көшкендей. Райынан аңдал, емеурінінен ұғып отырады. Ораз-Мұхамед те етегіндеңі жұртты басқа қырынан көрген. Аламандық тұғасына емес, азаматтық кейіпіне караган, қылыш иесі емес, қауым иесі ретінде танып-білуте тырысқан. Аз күндік аттаныс үстіндегі серік емес, ел-жұрттың сыйы мен сыбағасын, алмағы мен салмағын тендей бөлісер еншілес. алдағы өмірдің ыстығы мен сұығын бірге көтерер, киындыққа бірге кайысып, киядан тұяқ тірер жол табысар тағдырлас ретінде қабыл алып еді. Сонымен қатар озінін асыл түбін, биік мәртебесін ұмытпаған, карашы бектердің калыпты орны өз алдына, бұл елдегі өзгеше жағдайын да көкейіне тұтқан. Сынасар күн туса санаспак емес – әлдекімді аяқ асты ету ниетінен тағы ада. Ораз-Мұхамедтің өктем әмірі де, сырбаз мархаматы да тез танылған – билігі нық, мейірі шынайы. Қайткенде де бұқпа, бұлтақсыз сөзі, аяр есепсіз ісі, ең бастысы – тізгінді берік ұстаған міnezі жалпы жұртқа бұл – бұрынғы әміршілерден мұлде бөтен кейіпті кісі екенін ұқтырған. Әрине, бәрі бірдей сүйінбесе керек, әйтсе де көшшіліктің көңілі тоқ. Қайткенде де, алғашкы күннен-ак әркім өз орнын тапқан.

Шет жұрт өкіліне, жай өкіл емес, билікті әміршіге лайық құрметпен, тұземді әскер, кошаметші бояр ұлдары, мерейлі мехмандар алдындағы салтанатты аттаныстан сон, еріген кар мен езілген топырак араласып, мыйы шығып жатқан айдын жолға түсер-түспесте, шырын Есеней бек үзенгі қағыса жанасқан. Қара ала батпакты шұрқылдата шашыратып, екпіндей жорғалаған буырыл арғымак ауыздығымен алысып, мойны оза берс әрен іркілді. Келер мезетте оң мен солдан тағы да жеті-сегіз кісі қатарласты. Қатарласқан бетте жамырай тілек айтысқан.

- Сәт сафар, haniem!
- Жолын болғай, таңсыр!
- Исен барын, сағ көріш!
- Еліне берекет әкел!

– Һұт болұб һон!..

Аттары асыл тұрманды, өздері қымбат киімді қарашы бектер. Арғын Шәш бек, манғыт Саманай бек, қыпшак Төбей бек – талай жорық жолын өзімен бірге кешкен сыпағсалар батырлар және өз ортасында басымен емес, малымен сыйлы болса керек, семіздіктен көздері әрсән сығырайып көрінетін, іркілдеп зорға отырған тағы төртбес жуан. Қадырғали көзіне түспеді. Өз елінде ордалы жұрттың тұткасын ұстаган би мұнда қатардағы көп жайсанның бірі ғана, жаңа әміршіге жақындығымен жұртты көзге ұрмай, рәсім жөні, әдел ынғайымен артта қалған.

Кенет Ораз-Мұхамедке осының бәрі баланың ойыны көрініп кетті. Алтын Сарайдағы мәртебелі салтанат, Ас Сарайдағы арнағы қонақасы, құдышретті ақ патшаның мейірі, марғасқа боярлардың құрметі, ең соңында – мына қарындас жұрттың кошаметі мен құлдығы. Бәрі ойын. Бәрі алдау. Оғаш. Қораң. Әп-сәтте көnlі құлазып, пейілі ортайып қалды. Әйтсе де қалыпты машықтан жаңылмаған.

Алда разы болсын, ағайын, деді. – Бәрі де хак құдайдың қолында...

– Мәшаллан!

– Мәшаллан!.. – десті қарашы бектер жамырап.

Келер мезетте сыпрылып, кейін қала бастады. Жалғыз Есеней ғана қатардан түспеген. Қанжығаласып келеді. Өнінде кекірт астамшылық та, жәреуке жалтақтық та жоқ. Өз құнын, өз орнын білетін тәкаппар кейіпте. Он қолың – меммін, менсіз құнің қараң дегендей. Жолдың жайсыздығына қарамастан жорғасынан жаңылмаған буырыл тізгінін кере тартады. Сәл ерік берсе алға түсуге әзір. Тіпті бірер рет құлак жымитып, шәлкес мінезін де танытып қалды. Боз азбанмен шайнасып, тебісіп кетуден де тайынбастай. Ораз-Мұхамед еріксіз қабақ шытты.

Таксыр, буырыл жорға Сізді мына боз азбанинан қызғанып келеді, – деді әмірші райын бірден андаған Есеней бек аксия құліп. – Хан исеме шын лайық алаша¹ мен едім дейді...

¹ Ат.

– Эміршім келгеншे ақырға байламай, ауыздықтадын да өзін мініп алдын деген жок па?

Есеней тосылып қалды.

– Бұл Азбан-Ақ, – деді карашы бекке қысас жасау да, сөзден үту да ниетінде жок, алайда жосықсыз әзілге орай көңілге келген кірбенін жасырмagan Ораз-Мұхамед.– ешбір жорға мен жүйрікке тенгерілмес ерекше жануар. Өмірімдегі ен қуанышты, ең мәртебелі сәтте жакын дос тартқан сый...

– Таксыр, – деді тез оналған Есеней, – жаңылмасам, осы Азбан-Акты бәріміз қуанышқа бөлөнген мәртебелі жарлыктан бұрын да мініп жүрдініз...

– Бек, атак-абыройдан да зор қуаныш бар, мансаптан да биік мұрат бар...

Есеней қалың, қызыл жирен қабактары кигаштана түйілтіп, қинала ойланып қалды. Эміршісінің сөзін толық байыптай алмағаны танылды. Ноғаймен бірге татаршаға да жетік, кітаби түркіден де жаксы хабардар Есеней Ораз-Мұхамедпен таза казақшаға жақын сөйлесетін. Тіл білуінде капы жок, бірақ бұл жолы гәп сөздің мағынасында емес. мәнісінде екенін Ораз-Мұхамел келер сәтте ғана андалды. Әйтсе де әуелгісін таратпай, ары сабактаған.

Бек, мен адамның ең биік қасиеті – беріктігінде. тұрактылығында деп білем...

– Мен һәм солай ойлаймын, бас таксыр... Алғаш кездескенде-ак айрықша ұнадыныз.

Ораз-Мұхамед әміршісін өзіне тенгере сөйлеген, жок, өз дәрежесіне жеткізе көтермелеген нөкерге сынай. шубәлана қараган. Ақымак па, аяр ма?

Әлті карғыс аткан сібітке карсы қыскы жорық ше, – деді Есеней. – Өзін бастаған алғашкы һәм мен көргендегі ең ауыр ұрыс. О фәни, күні кеше сиякты. ойлап тұрсан – он жыл өтіпті!.. Міне – деп ойладым.– Міне – Қасым Жұртына хан болуға лайық ер!..

– Ол кезде Мұстафа-Әли хан тірі болатын...

– Тірі... – деді Есеней қеудесін кере, әлдекайда қарап. Жорғаның жүрісімен ыргала толқып аз бөгелді. – Ондай тірлікті тәнірім хан тұтілі құлға бермесін.

– Үмітсіз сыркат жок, – деді Ораз-Мұхамед. – Әлде... жамандығын, жазасын көріп пе ен?

Есеней Ораз-Мұхамедтің басынан аса қарап, мырс етіп күлді. Қарашиғы түссіз, сәл-пәл шүнірек біткен кішкентай көздері күлмейді еken. Кірпіктері де қағылмайтындей.

— Емелдес едік... Ол да менің анамның мамасын емді. Бірақ... жұкпапты, ата қанына тартып, жасық болып шықты. Ақ патшаның аргы ойын танысымен-ак күрт түсті. Орыстың молдасы екінші қайтара жауаптасуға шакырған күні қайта тұрмастай сұлап жығылды...

— Жұрттың бәрі – бақташы қалай айласа, солай қарай жайылатын Сайын-Болат емес, – деді Ораз-Мұхамед. Тым құрса тыптырлап өлейін деген де, марқұм...

— Олай тыптырламайды, – деді Есеней. – Бауызларда ешкі де бакыруши еді, Мұстафа-Әли тіпті тұяқ серіппей. Үн шығармай кетті ғой...

— Аузы бітеулі, аяғы байлаулы болса кайтпек?! – деді шынымен шамдана бастаған Ораз-Мұхамед. – Ақ өліммен өлді. Ол да ер ісі.

— Мен кінәламаймын, – деді Есеней басылынқырап.– Болған істі айтам...

— Тергеуші де, тексеруші де хак тағала. Мұстафа-Әли марқұмның құдай алдында кінәсі болса, ол – қызметші құлдарын бетімен жібергені. Бүгін қанжығаласқан қараши ертен жол кесуден тайынбас. Бүгін тәжікелескен бек ертен егесуден тайынбас.

— Таксыр, – деді кою мұрт, шокша сақалды ак құба өні бозарып кеткен Есеней. – Тәжікелескем жок, түсініспек едім – жан тартканым шығар. Қанжығаласқам жок, қасына ермек едім – катарымнан асып туғаным шығар... Бірақ, бас таксыр, құл деп кемітесін де, ертен ұлы жиында ак кигіздің төрт бұрышының толымдысын ұстайтын – мына мен...

Артын қазып қайтеміз, – деді Ораз-Мұхамед.– Ақ кигіздің төрт бұрышын ұстайтын бір-ак адам. Хан көтерілетін кісі де біреу-ак болса керек. Әрқайсымыз өз орнымызды білейік.

Есеней бек сәл дөнес, сұлу мұрнына дейін қуара том-саған қалпы, тіл қайырмastaн, ат жалына еңкейіп тағзым етті де, тізгін ірікті. Енді рәсім жөнімен, буырыл жорғаның басын Азбан-Ақтан жебе бойы қалық ұстап келеді.

– Бек, – деді Ораз-Мұхамед Есенейге кешірімді жүзбен карап. Жана, шамдана шытынаған кезінің өзінде жек көруден ада, жерлеуден аулак болатын. – Коломнага да, Рязаньға да – ешбір коныска сокпай, Хан-Керменге тұра тартатын жол бар деуші еді...

– Дәл солай, бас таксыр, деді Есеней қырылдай сейлеп. – Рәзән әлі Мәскеуге бағынбаған кездे қалың орманды құйқадай тұліп салған көне сорап. Ұзамай мына даңғылдан бұра тартады. Тек... – қеудесіне колын басып (тарбиған саусактары сұнғақ, сұйекті, сіңірлі екен) зорлана жымиды, – жақын да болса алыс, ауыр. Эрине, көп кісіге катері жок. Бірақ батпактап өтетін, екі атты әрен қатарласатын тұстары бар. Ойлы-қырлы, жыра-жықпилдыш...

– Бұрын жүріп көріп пе едіндер?

– Көп болды-ау, сол жолдан жерігелі. Қазір кім біледі...

Тізгіні босап кетсе керек, дәл осы мезетте, манадан бері тыныш келе жатқан буырыл алға ұмтыла бере құлак жымитып еді. Қөтерімді Азбан-Актын да шыдамы таусылса керек, ышқына қеуделеп, оқыс мойын салды да, буырылды как желкеден каршыды. Тебісе шайнаспағанымен, екі ат қатарынан шұрқырап еді. Эрине, тізгін ыңғайымен тез ажырасты. Бірақ аз күн айғыр болған екі азбан да шаптыға шайнасар төбелестен басқа ештеңе тілемейтіндей. Есеней ауыздықпен алыса тапырактаған буырылды как бастан камшымен көсіп-көсіп алды.

– Онсыз да сыбағасын тартты, – деді Ораз-Мұхамед. артқа қарап, аркан бойы кейіндегі жұрт бұрылыста, шок шырша тасасында қалғанын, маскараны ешкім көрмегенін андаған соң ғана басылған, мұртын шайнай қыстықкан Есенейге. – Жанжалға сұранбаған жан иесінің бәрі жасық емес, Шырын бек.

– Жамандатқыр... – деді Есеней тұкырып, әли де кешірім сұрағандай. – Өзін жүрісіне қызығып, бір жаман мешерден тым арзанға – бұзаулы сиырға алып едім...

Ораз-Мұхамед кабағын шытты. Ер үстіне жинала отырған.

– Бек, – деген сосын. – Екеуіміз қызық әңгіме үстінде басқа жұртты мұлде елеусіз қалдырысак керек. Артқы топтағы өзіңнен соңғы ең үлкені кім еді?

– Жас жайынан алғанда – Қадырғали бек, – деді Есеней. – Ал жол-жоба тұргысынан – бәрі де ірі...

– Онда... артқы топқа өтініз де, алға арғын Шәш бекті жіберіңіз...

– Таксыр... жол айрығына келіп қалдық... – деді Есеней тізгінін жиғанмен, тұтқырлана сөйлеп. – Аял қыламыз ба, ары асамыз ба?

– Е-се-ней! – деді Ораз-Мұхамед кейіссіз, зілсіз, бірак даусын соза сөйлеп. – Жол сұрау мен жөн сұрау – екі басқа. Мен қайталап айтқанды ұнатпаймын. Ақыры осы болсын. Артқа барыңыз да. торпакқа алып, ханға тартпаған тұлпарыңызды, ертең емес, кеш емес, осы казір ауыздығын танитын атқа айырбастап мінініз. Бізге косшыға Арғын бекті жіберіңіз...

Ораз-Мұхамед байыппен айтса да балғамен ұргандай ауыр сөзін толық тәмамдамай-ақ шырын begi үнсіз, тілсіз, ат басын тартып тұрып қалған. Артқы топ өзі жеткенше орнынан қозғалмады.

Қабағы қатынды Ораз-Мұхамед Шәш бекпен де шешіліп сөйлеспеген. Бұл кезде кен данғылдан қыыс, өрлей тартып, орман ішіне үнгіп кірген бұралан жол, киялай сығалаған күн сәулесімен сары жағалданып, қатқақ ұра бастаған. Шытыр-шытыр, күтір-күтір. Кейде жұка мұз ойылып, ат сирағы сусыма құпсекке бойлайды. Аздан соң екі жұз атты тегіс шыны сынығы төгілген жолға түскендей болды. Орман іші де көленке тартты.

– Бек, қоналқыға тоқтар қолайлы жер бар ма? – деді Ораз-Мұхамед.

Төрт-бес шакырымнан соң дөңесте қалың шырша тоғайы. Құрғақ әрі ықтасын... Хош көрсөніз, аткосшылар ілгері озып, кам жасасын.

– Мейлі, – деді Ораз-Мұхамед.

Шәш бек қысқа қайырып жарлық берген соң, үстеріне кос, қазан-ошақ, азық-түлік және басқа керек-жаралк артылған он шакты қосар ат жетектеген бір топ жігіт тайғанактай жортып алға түсті де, тасырлата шауып, тез ұзады. Ораз-Мұхамед ат басын іркіп, аянға көшті.

Қашау жол қарауыта үнірейген сайын орман ші ызбарлана тұсті. Койын-конышқа тегіс сұык дем жүтірткен ауыр, дымкыл ауа бойдағы бар жылуды сыртқа тықсыра бастаған. Сәлден соң кара тұмандай баса қонған қаранғылық төніректі тегіс көзден тасалады. Алда бозара шұбатылған соқпақ сұлбасы ғана көрінеді. Оң мен солда сирактары серейген алып махұлықтар торуылдап тұргандай. Төбеден бүре қарман, тұтіп жердей. Ат үстінен жұлып табанына салардай. Аңшылар атып жығатын жетстырнақ емес. Батырлар атысып женетін кара дәу, сары дәу емес. Ата-бабаң көрмеген жаңа жау. Меніреу, мылқау. Дүлей, сойқан. Ақылмен, әдіспен алмасаң, тіресіп, күресіп жығу мүмкін емес... Ораз-Мұхамед өне бойы тітіркене түршікті. Ойдан серпілуге тырысқан. Оқыс еңсесін жазды. Сол мезетте алып махұлықтар тегіс жансыз ағашқа, ал жансыз ағаштар – шетсіз, шексіз, басы бұлдыр, аяғы түнек қалың орманға айналған.

– Қалай жүрсөң де шегі жок неткен мол орман!..

– Нә, таксыр!.. – Мінер жакта, осы қаранғы кештің өзінде атынын мойны кейін келе жаткан Шәш бек. Ауыр ой жетектеген түйткіл сезім қай киырды кезгенін білмейді. Эдетке сіңген қалыпты жауп.

– Бек, – деді жалқылық, жетімдік сезімін өз тілінде естіген жалғыз-ак ауыз сөз жуып кеткен Ораз-Мұхамед серпілтіп. – Осындай орман ішінде ел қалай тұрады? Қалай іштері пыспайды?

– Таксыр, – деді Шәш бек. – Қазақтың жерін де, ногайдың конысын да көру нәсіп болмады. Ал Қырым бетте күзette, не жорық жолдарында жүріп. Киян Даңы талай шарладым. Белесінде бұта, ойпаңында ойдым тогайы ғана бар, әйтпесе көкжискке дейін көк шөптен өзге қылтанак жок... Артық айтсам айыпка бұйырма, таксыр ием, карап тұрганда кісі құсадан өле жаздайды.

Бойы женілейген Ораз-Мұхамед ракаттана күлді.

– Арғын бек, аталарың сол даладан шыкты емес пе!

– Рас, таксыр. Аталарымыз Ордадан келіпті деседі. Бірак өзіміз осында тудык...

– Хан-Керменнің жері де дәл осындай орман ба?

– Нак мұндай емес. Бірак ұксас. Орман, дала аралас. Белесті, кырқалы... Есебі, осындай десе де болады. Жок! –

деді сәл бөгеліп барып. – Ака-дарияға² жетер су, Хан-Керменге жетер қала бар ма. Жер жаннаты – бізде. Қайда жүрсек те бір уыс топырак сол жерден бұйырсын деп тілейміз. Жорықта өлген жаксының жат қабірде қалғаны жоқ. Жаз болса сылып сүйегін, қыс болса тұтас мұрдесін жеткізу парыз. Хан-Керменнің топырағын жастаған адам – жұмақтың төрінен орын алады деуші еді әкем марқұм. Менін де балама, ағайын-туғанға айттар өсietіm – сол.

Ораз-Мұхамед анда-санда, жорық, жиын кездерінде ғана кездесіп, жүздесіп жүргенімен, ерлігіне де, парасатына да тәнті Шәш бекті жаңа бір қырынан көргендей. Ал басқалары ше? Бәрін танып білді ме? Білу мүмкін бе? Жете білуге, бар қалтарысын тануға тырыскан.

Ертеңіне түске дейін қасына манғыт Саманай бекті ертті. Жасы елулерге иек артқан, салбыраған сирек сары мұртты, көсе, жалпақбет, тортпак Саманай кенеске сырдан; мінезі де морт сиякты, сұрапқа артық-аудыс сөз, косалкы қыстырмасыз, шұғыл, накты жауап береді. Өз бетімен әнгіме өрбітпейді, сөз сабактамайды, саяул қоймайды. Ораз-Мұхамед Саманайдын аярлықтан ада, бұқпасыз болмысын жақсы білетін. Тасыр емес, тұйық, кикулы майданда жанкешті болғанымен, бастас бектер арасында омырауламай, өрекпімей отыrap биязы, тіпті төменшік. Эйтсе де көңілі қам, жаны жаралы деп ойламаған. Саманай адам ұлын еki-ақ топқа бөледі екен: ақ жолдағылар, арам ниеттілер. Ай астындағы ізгі туысты игі қауым азғындалп барады; уайым – сырттан тозғаны емес, іштен ірігені. Зұлмат атаулының ордасы, ақ пен әділдің, ар мен өжданның қас дүшпаны – ақ патша. Және қаһар болса да, нақұрыс болса да, дана болса да, кім деп аталса да – ниеті бұзық, мақсаты біреу. Алдамшы, аяр, зорлықшы – жау. “Мұның бәрі де рас, – деген Ораз-Мұхамед аз сөйлесе де анығын айтқан, ашық айтқан Саманайға таңырқай карап. – Сонда қайтпек керек?” Саманай әлдекайда, алыска көз тіккен, үнсіз томсаған қалпы аз бөгелген де: “Оны менен гөрі өзің жақсырақ білесің, тақсыр, – деген. – Эрбір жарық күнінді қорлық қызметпен өтеу. Жанынды майданға салып жүріп.

² Ока – Ока өзені.

арынды саудаға түсірмей”. “Мұндай тірлікте не касиет бар?” – деген Ораз-Мұхамед. “Қасиет жок, бірак мән бар, – деген Саманай. – Біз де Адам-Атадан жараптады. Біз де ана сүтін емдік. Алла тағала өзінін адап күлдарын мәңгілік корлықта қалдырмағы макұл емес. Күн туады. Сол күнге жағамыз жыртылса да жағымыз сынбай, етегіміз ашылса да елдігімізден айрылмай жетуіміз қажет” “Кашан туады от заман?” – деді Ораз-Мұхамед ышкынып. Жан жүйені жарып шыққан, реніш пен кейіс, ыза мен кек, түнілу мен ашыну аралас дауыс. “Алла тағаланың қадарында сызылған күні, – деді Саманай жайбаракат. – Аспаннан Айса пайғамбар түседі. Жер қойнауынан Мәді шығады... Бәлки, бүтін-ертең, бес-он жылда, бәлки, осы мың жылдықта. Үшінші немесе жетінші мың жылдықта болуы да ғажап емес. Мен білмеймін анығын. Анығы – дүние айналып, өзінің әуелгі қалпын табады!”

Түстен кейін әміршімен катар жұру мәртебесі қыпшак Төбей бектің үлесіне тиген. Караптап аталатын төртеуінің ішінде жасы үлкені де, ескі әңгімелерге жетік, елдін жай-жапсарынан жақсы хабардар сұнғыласы да осы Төбей еді. Бұрын кенестің кезі келмеген, енді еркіндік үстінде ойдағы сауалдарының ешкайсысына орнықты жауап ала алмады. Қоғам білсе тұра, көзі жете тұра тым тайғақ, сақ. Қиялап басқа жакқа шығып кетеді, кашырта жауап береді, сөз ұшығын түймей, шешімін Ораз-Мұхамедтің өзіне тастайды. Ораз-Мұхамедтің сұрағаны – жоғарыдағы жарлықшылардың жақсы-жаман жайы да. төмендегі жұрттың өлмелі, өшпелі халі де емес. тіпті бейкүнә нәрселер болатын. Төбей тек бір-ак тарантасы сауалдарға тартынбай, мейлинише толық жауап беретін сиякты. Ол – қалған үш ғазамат бектің жайы. Мұны өзі-ақ анғартқан.

– Таксыр, шырын бегінің өзіне деген пейілінде көленкे жок, кеше жол үстінде жорғасын асауға ауыстырып мінди. – деген миығынан күліп. Ақтаған сөзбен жерге тықты. Әміршісі қаласа, бақас бекті біржола көмуден тайынбастай. Ораз-Мұхамед көңлі қалаған істің бәрінде Төбейдің өзіне айнымас одақтас боларын анық пайымдады. Айнымас. Бастан жыға қисайғанша. Жыға қисайса, жағанды коса жыртыспак.

— Аттың асауынан адамның аяры жаман, — деді Ораз-Мұхамед.

Сөз төркінін аңдаған Төбей бек калт бөгеліп еді. Өзін қарашы бектерден тәүелсіз ұстарын Хан-Керменге қадам баспастан-ак риясыз танытпақ Ораз-Мұхамед айылын жимады:

— Арғымак азса ер сынар, азамат азса ел тозар!

Төбей күреңітіп кетті. Дөңгелек беті бір уыс болып, ата сақалы астынғы тістері кеміс аузына құлаған картан бек селдір қылтанакты иегі шошаңдал, ат үстінде не өлі емес, не тірі емес, аса жайсыз күйге түскен. Оғын тұра атқанымен, Ораз-Мұхамедте қарашыны ықтырудан бөтен ниет жок-ты. Араздаспақ емес. Тіпті дәл осы сәтте сөз ұшығы Төбейден тарқаганын да ұмытқан. “Ел тозар... ел тоздыра...” Өзінін бұдан қырық жыл бұрын өлген бастасы Шах-Әли хан есіне түскен. Шах-Әли туралы ойласа болды, көз алдына Ай-Шешек келетін. Жок. Ай-Шешек кейіпіндегі Сүйін-бике³. Биік мұнара басында, кара шашын жайып жіберіп, кара көздерінен моншактай жастары сорғалай ағып, зар тұта егіледі. Тұтары – алыста қалған ата жұрты ногайлының, аяқ астында жатқан бодан жұрты бұлғардың зары, айтары – ата-бабаның ары, ағайынның қамы. Сүйін-бикенін мұнын ділі бір қарындас халық кана емес, діні бөлек ғайри қауым да қапысыз ұқкан. Әйтпесе қаралы ханым орыс жырында мадактатар ма. Ер арыса – аруақ, ару арыса қайтпек? Бүтін бүкіл жұртының қамын ойлаған Ай-Шешек-бегім – Сүйін-бикеге ертең жеке басының күйі мұн болар.

— Бек. Сүйін-бике... Сүйін-бикенің қабірі осы Хан-Керменде шығар?

— Шаһар сыртындағы Ескі бәсте⁴ зиратында, — деді Төбей. — Қазірдің өзінде күмбезі құлап жатыр. Көз үшін түрғызған да... Ал Шах-Әли ханның өзінің тәқиясы⁵ қаз калпында тұр. Ақ тастан текшелеп калаған. Мың жылда мызғыр емес.

³ Ногай Ордасының ұлыби Жүсіптің қызы; Қасым жұртының ханы Шах-Әлиге зорлықпен берілген.

⁴ Ескі қоныс.

⁵ Мазар.

– Зауалын хак тағала берсін! – деді Ораз-Мұхамед. Белгі бекзаттан қалалы деуші еді. Жақсы – өшкен, жаман – өскен кер заманға тап келгеніміз де...

Төбей әміршісіне аныра қарап қалған. Бірак бойын тез жиды.

Шынында да, аярлығы анызға айналған Шах-Әли біздің бүкіл карындас кауымды аздырып, тоздырып жіберді ғой... – Көсіле сөйлей бере, қалт бөгелді Үйреншікті кейпін – елу жыл бойы канына сінген мінезін тапкан.– Бірак ак патшаға адал болды деседі. Ал Сүйінбике... Арулығы – таң, ақылы – аныз әйел ғой. Ол туралы хикая көп. Ақыры, қаһарлы патшаның талқысынан асқан азап пен мазак Хан-Керменнен табылды. Шах-Әли ханым емес, күн орнына ұстады. Күнді олай қорламас. Мұрнын кесті, бетін тілді... Сонда да илікпейді. Елдің айтуды солай. Одан бері де қырық жыл өтіпті. Иә, озған дәурен, тозған қызық деген осы... Ал Шах-Әлиді өз көзіммен көрдім. Талай рет. Ат жалын тартып мінген шағымда. Қашырдың биесі кейіпті, аса ұсқынсыз жануар еді. Беті майланаңып, көзі канталап тұратын. Ерін мен мұрын – сиыр жапасының ортасындағы кос тесік пен көлденен сызық, мойын мен бексе шөрке ағаштай тұтас. Семіздіктен тұра алмайды, атка көтеріп, әрен мінгізер еді. Бірак дегені жүрді, дәуренін сүрді. Ұш рет Хан-Керменде, ұш рет Қазанда хан көтеріліпті. Қырық жыл хүкім құрган.

– Қырық мың адамның канын аркалаған...

– Бір емес, төрт қырық болар. Бірак ак патша айрықша жаксы көріпті ғой. Жұрт үшін Қаһар атанған Иван біздің Шах-Әли хан үшін Мейірбан болған. Ақылы кемел патша ағзам өзінің адап күлдарын бағалай білген ғой. Бағаламағанда. Қазыналы Қазанның кілтін ұстатса. Ерегескен еміске карсы кол бастаса.

Жанағы денесімен . деді Ораз-Мұхамед тыжырынып.

– Әуелде дәл сондай күйлі болмаса керек. Бірак түр езгергенімен, діл өзгере ме? Қастерлесе, ку ағашқа касиет бітелі. Қаракшыдай қоқырайтып отырғыза салған да. Сый-құрметін аямаган. Әйтсе де. “Ак патшаның колынан алған ен үлкен сыйым – Сүйін-бике ару!” – депті Шах-Әлидің өзі бірде.

– Алғашқыда болар.
– Иә. Қаһарлы патша қаралы жесірді бұйырған күні. Құшағыма құлай кетер деп ойлаған да. Зайыры, ұзын шашты әйел үшін хан қосағы атанғаннан артық бакыт бар ма. Бірақ Сүйін-бике: “Езуінен қан табы көшпейтін коркауға қаншық болмаймын!” – десе керек. Арты – алғі.

– Зұлымның зауалы құдайдан, – деді Ораз-Мұхамед манағы сөзін кайталап, женіл күрсініп.

– Эй, қайдам, тақсыр ием. Ол жакта да дәл осындай болып жүрмесе. Тірі адам тегіс көшеді. Патша жаңадан сайланып, хан кайтадан көтерілер деймісіз... Тәуба... – деді сосын ерге еміне отырып. – Құдая, өзің кеш күнәкар құлышынды... Хан-Керменге қырық жыл хұкім құруға жазсын, тақсыр ием! Жаттан ықпайсын, жау да тілемессің. Тек тыныштық болғай. Басы бүлік черемистер мен ноктасы кен ноғай тыныш қойса...

Тыныш коймайды, әрине. Басы бүлік – біржола бостан болғысы, ноктасы кен – біржола сынырылғысы келеді. Корлық ызага жетелейді, қысым – күреске нұскайды. Ақыры – бүкіл халықтық көтеріліске ұласады. Ақ патшаның алыс аймақтағы жандайшаптары жаңнан құсіп, жана низам жар басынан құлауға тақайды. Киыр көкжиектегі наизағай ұшқыны байтак жүртты тегіс шарпыған өртке айналу қаупі туады. Бірақ өртті ошағында өшіретін, басы асауды тарпа бұғаулап, қыл тұсауды темір кісенмен алмастыратын дүлей күш бар. Ол – ак патшаның кайрау бермес қара қылышы – қасымлы ноғай-қазактар. “Менде жазық жоқ! – деп ойлады қанға бөккен қара қылыш. – Сілтеуімді тапса, зұлымдықтың өзін түп-тамырымен кияр едім. Не керек...” Ол рас. Сені актауға болмас, бірақ кінәлау да қын. Қыныңнан озып қайда баrasын. Бар кілтипан қын иесінде. Ал қын иесі – Қасым ханы емес, Русия патшасы...

Ігі жақсылармен төрт-бес күн бойы кезекпе-кезек кенес құрган сапар үстінде көкейдегі сауалын түгелімен сыртқа шығармаған. Алған жауабы да ала-құла, әр кілі болды. Әйтсе де негізі бір еді. Қара қылыштың да бұғаудағы басы бұзыктар мен кермедегі нокталылар қызығардай халі жоқ. Соңғы жиырма-отыз жыл халыққа

өлшеусіз ауырлық әкелген. Жорық атаулыда үнемі алғы лекте шабатын аламан азаматтың шығыны көп. Алым-салық тағы тұралатып біткен. Ең киыны – дүние тарылтып кетті. Ел ертеректегі қөнілге делбеу кеншіліктің көбінен айрылған. Осы бетінен қайрылчаса, біржола тозар – айды аспаннан ғана көріп, ашамайды мойынға ілер күн де алыс емес. Тарықкан ел. тарылған қауымның бар үміті – ак патшага айрықша сыйлы, артында ататы жұрты бар жігерлі де жас әміршіде...

Ораз-Мұхамед шынымен құлазыған. Дүниенің бар салмағы мойнына енді түскендей. Жұқ – ауыр, міндет – талайсыз, жол тұйық. Қөтере алмайды, қөне алмайды, сонындағы халқын жартға жығады. Өзін жазықты сезінген. Конілі лайлапып, жүректе жаткан жұз жарага жана бір жара – жан жүйені ғана емес, түйсік-сананы тегіс көктей тілген кеселді дерт косылып еді. Әміршінің дертін танымаса да, қоңіл күйін нық андаган қарашы бектер ауыр жолдын алтыншы күні онымен серіктесуге батпаған. Ақыры, сәске түсте, мінезі оғаш, қылышы өзгеше қазак ханзадасының қырыс-тырысы жазылғандай көрінді. Бәрі де мұны Қадырғали бидін беделіне сайған. Қайткенде де, қарашы бектер еркін тыныстап, кара бұқара барынша риза болған.

Шынында да, жылы күнде, жарқыраған ашық аспан астында, көз көрім жерді тегіс орман жапқан иен дала-да, көгі қаулай өрбіген тепсендे жасалған еру жан тыныстаған демалыстан жаппай жадыраған мерекеге айналған. Арнайы жетектегі құр аттын тортеуі катарынан жығылды. Май қарағайдың қу бұтактары жиналып, әлденеше жерден алаулата от жағылды. Қанжармен кесілген жас қайындардың басы буылып, үш аякты мосылар құрылды. Тұтқалы мыс қазандар, талай жорық жолынан өткен шойын шөнкелер көтерілді. Суық сорған, жол соққан, ас-судан да тарығып келе жатқан жасауыл нөкер мәре-сәре болды да қалды. Ұзын саны жиырмаға тарта үлкенді-кішілі қарашы бектер төбесіне Ораз-Мұхамедтің жорық туы – сым күміспен ай өрнектеліп, аят кестеленген жасыл байрақ тігілген жұпның шатыр алдына, кенінен жайылған текеметтерге жайғасты. Жас әміршіге кошамет

айтысқан. Бірін-бірі көтермелеп, күпілдей мақтанған. Ел жайын, жер жайын тілге тиек ете отырып, әркайсысы өз орнын еңсөлірек көрсетуге тырысқан. Айналып келгенде, қытымыр қысты жеңіп, лайсан көктемнен озып, жарық күннің жаңа тұғанындағы, таршылық, кемшілік заманнан соң, қақпақыл, тоқпақылдан кейін қарындас қауымның тілегі, хак тағаланың ракымымен кеңдік заман, тенденция заман нышаны – асыл тексті, арыстан жүректі, мол пейіл, шалқар мейір, терен ақылды әміршінің жүзін көргендегіне тәуба айтысқан.

Ораз-Мұхамед аяғындағы жүрттың әр сезін ықылас қойып тыңдаумен қатар, әрқайсысының жүзіне де ба-жайлай қарап еді. Жаңа танығандай, жок, жаңа ғана тани бастағандай қүйге бөленді. Бұрын орыс ағайындардан айырым сыпатын ғана аңдайды екен. Қандай кейіпте көрініп, қалай аталса да, ділі бір, діні ортақ қарындас қауым. Енді онаша, орыс жерінің шегіне жетіп, өзді-өзі ғана калғанда, батыс жүрттарына ұқсас белгілері көзге көбірек шалынды. Шынтуайтка келсе, осы отырған азғана жүрттың өзінің түр-тұлғасы сан қылы, тілті, қатар отырған екі кісінің бір халық өкілі ретінде тану қыын. Дөңгелек бет, жазық мандалай, кара көз, бидай өнді – казақ, ноғай кейіптес. Шұнірек көз, сопақ бет сарғыш өнді – бұлғар кейіптес. Тәмпіш мұрын, қигаш қас, шыкшытты – қалмақ-манғұл кейіптес. Мұрынды, сакалды, жирен шаш, көк көз – орыс, ашаң бітімді, сары шаш – сібіт, қызыл жүз, ауыр иекті – еміс... – бірі – батыска, бірі шығыска бейім әр түрлі тұлғалар. Қебінің попшымы ешбір халыққа тартпаған. Қара көз, жалпақ бет шикіл сарылар да, көк көз, құшық шеке шойын каралар да бар. Орыстар ежелгі дәстүр бойынша “татар” атағанымен, өздері әдетте руын айтып, кейде ноғай-казакпаз, қебіне мұсылманбыз деп жауап бергенімен, ата тектері бір, ана тектері әр тараптан шыққан, әр кияны шарлаған, соған орай түртүлғасы да әр қылы бұл қауым – татар да, ноғай да, казак та емес, мұлде жана, дербес жүрт еді. Және ноғайға да, казакқа да, татарға да ұғынықты, бірак туыстас тілдерінің ешқайсысына ұксамайтын өзіндік сипаты бар, ішінара айырмасы болғанымен, негізі ортақ өз тілінде – ана тілінде сөйлейтін біртұтас халық.

Тіл ортактығы туыстырған, мекен бірлігі тоғыстырған, күнкөріс, тіршілік жайы табыстырған бұл ат төбеліндегі (он жеті мың үй – аз халық емес, бірақ андағы алашпен, мұндағы орыспен салыстырғанда, теніздегі тамшыдай) жүрттың шырагын жағып тұрған – ер үстіндегі бек те, ак патшаның аяғындағы хан да емес. қарашы қауым, қалын бұкаранын елдік намысы, аламанның айбыны, азаматтың ар-өжданы екенін Ораз-Мұхамед жаксы билетін. Бек пен бұкараны қатар қоймаса да, карындастан қамы бөлек біліксіз билі қеудесіз басқа балар еді. Өзі курап кана қоймайды, қалған денені ит-құска жем етеді. Сондыктан да басқа жағдайда, басқа ортада ер екен, ерен екен деп сүйсінуі мүмкін Есеней бекке баяғыдан-ак қауіппен, күмәнмен қарайтын. Ал Хан-Кермен шегінде ауа жүргізбесін бірден танытты. Жалғыз Есеней емес, жалпы жүртқа ортак саясаты.

Рас, жана жүрттының жай-жапсарын ғана емес, мінез-құлқын, әдет-ғұрпын әлі де танып болмағанын, ак патша сызып берген шенбер ішінде де талай хикмет жатканын анық пайымдаған. Жақын тұтумен шектелмей, жан тарта бастаған. Батырлықты бағалау, мәрттікті түйсіну аз. Ондай касиет дүшпанды да болуға мүмкін. Ер екен деп ата жауынды жаксы көрмейсің гой. Ораз-Мұхамед Ордадан бөлініп, өзгеше тірлік кебін киген, қандай кейіпте десеніз де, жеті ата бойы баба салтын ұстап тұрған Хан-Кермен жүртты мен каймағы бұзылмай тұп конысында отырған өз халқының арасында жақын туыстық кана емес, кисапсыз көп ұксастық барын таныған. Бой үйрене келе, ғазамат бектердің әркилы мінезі де өз елінің өктем билерін еске түсірген. Ораз-Мұхамед үшін парасатты Шәш кана, шерлі Саманай ғана емес, тайғақ Төбей де, менмен Есеней де қымбат еді. Жаңылған жақынды жасқау – жәбір емес, жаксы жолға бағыттау ғана. Бірлігі аз деп бауырынан безген кім бар. Ал бұқара халық... бұқара жүрттың болмысында туыстық тіпті мол. Жаутаңдай қарайды, жаксылық күтеді. Бала-шагасының бар бакытын сенен табатындей. Енді Хан-Керменнің үстіне жұмак күмбезі орнайтындей. Жүзеге асар, аспас – жаксы жоралғы.

Ораз-Мұхамедке, тіпті, бұрын Қазак Ордасында келенсіз ғана емес, кеселді көрінген, жанын жеп, жүйкесін

тырнаған жайыттардын өзі орынды, қызықты, ұнасымды танылып еді. Басқаша кейіпте кездессе бағаламастай. Бұл – баяғы ата-тек, ру-ұрық жайы. Бакса, сүйек тарату – алыстықты емес, жақындықты үағыздайды екен. Айналдырып келгенде бәріміз бір-ак кісінің баласымыз демек. Кез келген қасиетті нәрседен кесел табуға болады. Алтыннан да тотық шығаратын “шеберлер” бар. Әлдекімдер мыс, жez қосып арзандатса, оған кінәлі асыл зат емес, арам ниет. Ораз-Мұхамед көне салттың келісімді жағына көбірек ден қойған.

Күн бесінге жетпей-ак ұрт майланып, бет шырайланған соң, қарашы бектермен мәжіліс бейкүнә, байсалды арнаға түсіп еді. Жұрт өзін еркін сезінетін, есіле сөйлейтін шақ. Сөз тиегі жасы кіші, жолы төмен Нұрұзак бектен тараған.

– Таксыр, – деді бір кезде жұртты тегіс өзіне каратып. Әңгімеге көп араласпай, үлкендердің кенесін тындал, бірақ ширак, сергек отырған. Қой көз, жіңішке, калың қабақты, кеуделі, иықты, ақ құба жігіт еді. Ораз-Мұхамед соңғы, Барыс патша таққа отырғаннан кейін, Қырымға қыр көрсеткен аттаныс кезінде танып білген де, жакын тұтқан. Еркіндігі де содан. – Таксыр, міне, сенің бақытты дәргейінде Шәш бек пен Есеней бек бәрімізден жоғары отыр. Ерлігі зор, енбегі мол, мәртебесіне дауым жок. Біз ес білгелі, әкеміз атқа мінгелі осылай болып келеді. Әйтсі де бір сауал тұрады-ау көңілде. Мына ғұлама Қадырғали бектін “Тауарихын” өзіміздің Төбен-ауылдағы Кәш молдаға көшіртіп алып едім. Екі мәрте оқып шықтым. Атадан балаға мирас кітап екен. Бабаларымыздың баянын келістіріп-ак жазыпты. Тек маған күнгірт қалғаны – сол заманда арғын мен шырын қайда жүрген?

– Таксыр ием, – деді сөз ұшығы өзіне тиген Қадырғали бек Нұрұзактың сезіне жауап берсе де, Ораз-Мұхамедке карата сейлемп. – Бұл – “Тарих-и Чыңғыз-хани уә Сайын-хани”. Бұдан соң “Тарих-и Ұлыс Джучи”, “Тарих-и Алаш” һәм баска бірқанша китабтар бар. Түркі-татардың барлық кабиласы камтылады.

– Құдай қаласа, Жалайыр бек хош көрсө, оларды да котартып алып, алтынмен аптап, былғарымен тыстаташып коям, – деді Нұрұзак. – Бірақ менің айтып отырғаным – ескі

заман. Керей бар. Найман бар. Коңырат, қыпшак, тағы каншама ру. Тіпті біз атын естімеген, онғыт дей ме, барлас, карлук.... толтып жатыр. Тек арғын мен шырын жок. Сонда деймін, таксыр ием, арғы шежіреде аты жок арғын мен шырын қайтіп барлық жұртқа аға болады?

— Арғын немесе арғұн әүсілден бар, — деді Шәш бек жайымен. — Әлгі шежіреде аталатын ғұн — сол, біздің атамыз.

— Мен атымды өзгертіп ата іздемеймін, — деді Есеней. — Бірақ шырынның ағалығына күмән келтірер — тама емес

— Таманын ерлігі мен елдігі әмбеге аян, — деді әзілден бастаған Нұрұзак енді шынымен шамданып. Кешегі Қазанды ұстап тұрған шырын емес, тама болатын.

— Ұстаған, — деді Есеней. — Тұра алмады. Ал шырынның колынан ел тұтқасы тайған жок. Күні бүгін Қырымдағы төрт ұлыстың бастысы.

— Бастысы емес, терезесі тен төрттің бірі, — деді Шәш.

— Калған ұшеуі кім екен? — деді Төбей.

— Барын, арғын, қыпшак, — деді Қадыргали тамағын кеп. — Шырынмен төртеуі — ұлғұ ұрұқ саналады.

Қайда барсан да ел тірегі — қыпшак, — деді Төбей қанағаттана мекіреніп.

— Қайда барсан да ел ағасы — арғын, — деді Шәш кедесін керіп.

— Бәрінен еңсесі биік — шырын, — деді Есеней шытынап.

— Сонда, тәмені — манғыт болғаны ма? — деді Саманай танырқаған жұзбен.

— Ерлігі артығы — маңғыт, — деді қоңілдес кішілердің бірі батырды жұбатып. — Ойбай-ау, кешегі ногайлының туын желбіреткен — манғыт емес пе! Едіге кімнің атасы?!

Ал, ғұлама данишменд бек, — деді қоңілінде алан жок, салуалы, салмақты бектерлің асықка таласкан баладай, болмашиға тәжікелескен шыж-быжына қызықтай қараған Ораз-Мұхамед. — Біреудін атасын ілгері, біреудін атасын кейін жазыпсын. Ойын арты отка айналмасын. Бұған не айтарын бар?

— Элбетте, таксыр ием, сенікі, менікі деп бөлу кате, — деді Қадыргали екі колын жайып, салмақпен. — Арала-сып, ажырасып, қайта тоғысып жатқан ағайын жүрт. Есімі

түрлі, тубі ортак. Атын қалай қойсаңыз да бәріміздің ата-
мыз. Эйтсе де шежіреде шындық бар. Мен ойдан құрагам
жок. Түп негізі Рәшид-әд-Диннен алынды.

– Сол Рәшиденнің өзі керей не найман, – деді Есеней.–
Бұра тартып отырғаны содан.

– Тарих-Ата Рәшид-әд-Диннің асыл тегі кесірей ғажам⁶
жұрттынан, – деді Қадырғали сақалын салалай жымып.–
Бұра тартар жөні жок. Ал аталған, аталмаганға келсек...
атамыз Адам пайғамбардан беріде ана құрсағынан тыс
жаратылған пенде жок екені сиякты, ғайыптан пайда
болған ұрғы, қабила да жок. Тек біреудің аты ерте, біреудің
аты кеш шығады. Аға аталмақ та соған орай. Мәселен,
алаш – алаш шыкканда ел ағасы жалайыр еді. Қазір Қазак
Ордасында аға саналатын – арғын. Рәсім үшін, сыйластық
үшін. Эйтпесе ондағы керей, найман, конырат, алшын.
дулат – бәрі де іргелі ел.

– Тама? Тама ше? – деді Нұрұзак.

– Тама да сыйлы. Мен ол тарапта үлкен-кішісіне қа-
рамай, сыйсыз ру көрмедім, – деді Қадырғали. – Қазак
байдың баласымыз дейді де, ата аталып, ұран көтерілгенде
бір тайпаның ұлындай ұжым көрсетеді. Қазір мұсылман
қауымында Кондыгер жұрттынан сонғы құдіретті қабила
болып отыруы – осы бірліктің күші.

– Таксыр ием ерлігі ерен жұрттан шыққан ғой, – деді
Төбей бек. – Токсан саладан құйылған жайқын дариядай.
аймагы да мол, айдыны да зор, кисапсыз көп халық болса
керек.

Жарамсак әуезben айтылса да, әміршіге жаккан сөз
болды. Ораз-Мұхамед қана емес, өзін сол халықпен
ағайын сезінген жұрт та тегіс көтеріліп қалған. Қиналса
кол беріп, сүрінсе сүйесін тұтардай.

– Тама да, жалайыр да сыйлы екен, – деді өз сөзінін
жұртқа жаксы әсер еткенін андаған Төбей. – Қыпшақтың
орны тіпті ерек шығар. Сондағы қыпшақ қанша үй?

– Біз көрген кездің өзінде он мың тұтін еді.

Жұрт ду ете түсті.

– Құдай сактасын, неткен көп халық!

– Қазактағы ең ұлғы ру қыпшақ болғаны да.

⁶ Иран.

- Жок, арғын деген.
- Арғын емес, жалайыр...
- Кадыр-еке, кіші іні қыпшак он мын тұтін болғанда, аға баласы арғын қаша? – деді Шәш-бек.
- Қазір шалқып, толқып, казактын ең күйкетін көнсының жарымын жайлап отырган болар, деді Қалыргали жеңіл күрсініп. – Бұдан бір мүшел бұрын отыз мын үй еді...

Жұрт тегіс аныра ауыз ашқан сап тыныштық орнады. Сенер-сенбесін бітмей таңырқаған үлкен-кіші әсем ширатылған жұка кара мұрты болмашы ғана дірілдеп, на-саттана күлімсіреген, аяғын созып, жайлансып отырган жас әмірші мен асыройынды бір сәт ұмытып, ертегіге үйрілген ұсақ балалардың ортасына түскендей, жүгіне мейірленген ашан, аппак қарияға кезек жалтақтаған. Қенестен шет, таяу төніректе, кейбірі – от басында жантайған қалпы сүйек мүжіп, кейбірі айыл-тұрман ондалап, ішпек, тоқымын құнғе кептіріп жатқан, көбі қысыр әнгіме үстінде топ-тобымен кораланып отырган былайғы қаұым оқыстан дауыс көтеріп, жабыла шуласып, гүіллесіп кеткендей.

– Да, пәлі! – деді кенет, өзі де әрен ес жиган Шәш бек.

Казак қабиласында, деді Қалыргали бек сөзін сабактап. – өзін арғыннан да зор санайтын рулар бар. Мәселен, қатаған – қырық мын шанырак.

Манадан бергі әнгіме – әзіл екен. Соңғы сөз жұмыр басты пендे канат байлап аспанға үшкан, екі аякты адам кабын жарып, жер асты патшалығына түскен ғажайыш ертегіден бір де кем сокпады. Енді айттар сөз де қалмагандай. Бұдан ары қазбаласа, мактаншак қария жетпіс, сексен мынға да шығып кетердей. Бірак ешкімнің көнілтінде күмән жок еді. Сынсып тұтас отырган, арасына ит тұмсығы батпас, жері мол, елі бай, көркі бойында, еркі басында... сондай бір ел бар. Ораз-Мұхамед пен Қалыргали шыккан Қазак Ордасы – есқі аныздагы ұжмак мекен болып көрінген. Соңда, әр руы отыз, қырық мыннан түсіп жатқан казактын ұзын саны қаша деп сұрауға ешкімнің жүргегі дауаламады. Тек сөзге сарап Саманай батыр ғана көкейіндегі сауалын ірке алмаған.

– Таксыр ием, сонда... осыншама халқының қаша әскер шығара алады?

Қазір қазак бауырларының өзінің ескі көнересіне толуга жакын, – деді Ораз-Мұхамед жалғыз Саманайға емес, жалпы жүртка карата. – Сыр-Дария дейтін ұлы өзен бар еді. Соның таудан тарамданып шығар басы, ойпанға құлар қысан тұсы демесеніз, қырық күндік сапары бар ұзына бойы казактардың колында отыр. Қысы жұмсақ, жазы жайсан, әсірессе шаруаға колайлы. Шаһарлы ұсак жүрттарды есептемегенде, корғанды кентінің өзі отыздан астам. Ата-бабамыздың туы тігілген касиетті қонысымызды осыдан екі жыл бұрын ғана біржола баурадық. Базарлы, бакшалы Башкент дейтін қала бар еді. Төнірегіндегі қоныстарымен, кең-байтак жерімен бір өзі тұтас хандықка парапар. Қыс дегенді білмейді, қу ағаш тіксең көктеп шығады. Өспейтін мәуе, өркен салмас жемісі жок. Жана данишменд бек айткан қырық мың үй катаганның қонысы – осы. Қырық жыл алысып бостан болды, енді қалған қазакпен бірге берекетке жетіп отыр. Одан ары – жер жаннаты аталған Жетісу дейтін қонысымыз бар еді. Бұлғақ, қырқыс кезінде колдан шыққан. Мына, біздін ақ патшамен тайталасып жүрген сібіт, ылак карөлдері, тағы сондай екі-үш патша бүкіл ел-жүрттымен сыйып кеттер еді. Оны да алдық. Қазір ел қонып, мал толып отыр. Басқаның тепкісіндегі жер ғана емес, теліміндегі ел де өз түбін тапты. Бұл айтылған құт мекендер ата қазак жерінің жарымы ғана. Ерлік жырындағы Жайықтан ертегіндегі Ертіске дейінгі кең-байтақ даланы алып жатқан, терістігі Ібір-Сібір жүрттымен шектелетін, ешқашан жау тұяғы баспаған ескі мекен – ел кіндігі Сары-Арқа бар. Шежіредегі Шығыс Дәштіңіз осы. Жанға сақтау, ұлысқа ұйтқы болған жер... Міне, осыншама қоныс иесі, ордалы қазак есесі кайтып, еншісі түгелденген соң, торт тараппен тегіс бейбіт отыр. Кеше өткен доныз жылы⁷ Русияға осымен үшінші мәрте келіп қайтқан елші Құл-Мұхамед бектің ақпары солай. Ал шерік жайына келсек... накты, кесіп айту киын. Эйтсе де түп көтеріле, тас түйін аттанса үш лек⁸ әскер шығаруға тиіс. Одан көбірек болуы да...

⁷ 1599 жыл.

⁸ Бір лек – жұз мың.

Әміршінің өзі еркін шешіліп отырган соң, карауындағы халық та тартынбады. Әделкі рәсімді бір сәт ұмытып, көнілдегі сұраптарын түгел шығарған. Бірінен-бірі асыра сөйлеп, жауапка жол қалдырмаған. Шындығында, сауалдардың көбіне жауап табу да мүмкін емес еді.

— Тақсыр, сол қазақтар хан болуға шақырған екен. бармай калыпсыз. Барыс патшаның көнілін қимадының ба, әлде басқа бір себебі болды ма?

— Бұқарды тоздырған бас батыр сіздің туған ініңіз екен. Такқа неге сол отырмаған?

— Қазақтың қазіргі ханы сізben немере ме. жок анасы бөлек бауыр ма?

— Жанағы үш лек, төрт лек әскер Хажы-Тарханға, Казанға қаптамай ма?

— Жоқ, алдымен Қөшім жұртын шабатын шығар?

— От каруды өздері жасап алыпты деген не сөз?

Қашанғы сұрай берсін, дабырласып барып басылды.

— Болдындар ма, мәртебелі бектер? — деді сол кезде Нұрұзак. — Мына кептін әр тарауы – бір күндік әнгіме. Осының бәрін жиып койып, бір-ақ нәрсеге жауап берші, таксыр ием. Елің – ер екен. жерің кен екен, басың бұғаусыз, аяғың тұсаусыз екен. Ертен біздің берекеміз азын, бірлігіміз кемін көресін. Елімізден жеріп, кебімізден түнілесін. Жоқ, жоқ, таксыр, кольынмен жасқама. Ел баскарған азаматтың азабы бар. Алдында кешегі, бүтінгіден де ауыр катқак жол тұр. Ор мен оппа, тайғак пен кешу тұр...

— Тама бек, сен мені коркыта берме, – деді жасы құрдас Нұрұзактың еркіндігін ұнататын Ораз-Мұхамед. – Әуелі хан көтер. Содан соң сал салмағынды. Әлде айнытқын кеп тұр ма?

— О не дегеніңіз, таксыр!..

— Көтергеніміз осы емес пе.

— Ақ патша жарлық берді, біз күп алдык.

— Өз ойымыз да осы еді. – десті кіші бектер жамырап.

— Ақ патша жарлық қылған соң. көніліміз қаламаса да хан көтереміз, – деді Нұрұзак өз әуенінен танбай. – Менің айтпағым басқа нәрсе, таксыр. Арада аз ба, көп пе уақыт өткен соң, біздің жамандығымызды көріп жаңың кейіген

күні, ақ патшаның құрығы қыл мойыннан қыскан күні, аумалы-төкпелі кезен туса, ай тұтылып, бұлт ауса, күн тұтылып, сел жауса... ел басына сондай бір заман оралса... ата-бабамның қаны тамбаған жерде аяқ тұсалып, ажырғы киіп өксімейін деп, жер шеті, жау беті, ешкім ұстап та тұра алмайды, қуып та жете алмайды, бізді тастап, туған еліне ат басын бұрмайсың ба?

Шыбын ызыны естілердей өлі тыныштық орнады. Тіпті Кадыргали бектің өзі әміршіге қауіптене қараған. Бірак Ораз-Мұхаммед ашу шақырмады. Дауыс та көтермеген. Қинала сейлесе де, әуезінде реніш, кейіс ізі жок.

Көптің көніліндегі түйткілді тап басканың үшін алғыс, шын дос екенсің, Тама бек, деген. – Бірак ашық айтсан да, адалын айтсан да артық кеттің. Қытай мен Қырым, Орыс пен Ұрымның арасында менің атабабамның қаны төгілмеген жер бар ма екен, сірә. Сол қасиетті коныстардың ешқайсысын жат көрмеймін. Хан қашса – халық орнында қалмақ. Мен тәнірінің сыбағасын тәрік етсем – өкінер, өкпелер жөндерің жок. Асы аяғына лайық құйылмағаны. Бірак иғі жақсылар, елден үлкен ешкім жок. Русия босағасын аттағалы елім деп танығаным – сендер. Енді, құдай қаласа, Хан-Керменді жерім деп танымақпын. Тапқан мен емес – тәнірі. Жарлық шашқан – ақ патша емес, хак тағала. Жазмыш осы екен. Қазақ топырағынан жаралып ем. Орыс топырағында өркен жайдым. Хан-Кермен топырағына тұқым болып себілуғе жазсын. Ағайын-туған алыста. Өз камымен, өз қызық, қайғысымен. Менде аяулы ана жок, әспетті жар, әлпешті бала жок. Қарауымдағы халықтың камынан бөтен тілеу болуға тиіс емес. Куаныш пен қызықты бірге кешермін, қайғы мен қатерді бірге көрермін. Алыстағы елден жерінім емес, жақындағы слмен жарасқаным.

Жұрт тегіс түнере төмен қарап отырып қалған. Кошамет айтуға, макұлдан қостап, ризашылық білдіруге ешкімнің батылы бармагандай. Ауыр тыныштықты Ораз-Мұхамедтің өзі бұзды.

– Ал, атасы бір ағайын, қаны бір қарындаға қауым! – деген. – Бұл не отырыс? Ойын-сауықтарың қайда, әнші,

күйші, бишілерін кайда? Батыр тұрган жерде балуан ту-
ушы еді, жігіттер неге белдеспейді?!

Жолдың калған бөлігі ат үстіндегі ойын, ерудегі сауық,
коналқадағы кенеспен өтті. Астана шаһарға жакындаған
сайын жүріс азайып, аял көбейген. Жана әміршіні
жаксылап карсылау қамындағы, аттарын қан сорпа қытып
ілгерінді-кейінді жүйткіген шапқышылар бас көтерер
жұртты тегіс аяғынан тұрғызыған.

Ақыры, жарты әлемнің тетігін тұткан биік мұнаралы
Мәскеуді артта калдырыған сегіз күнлік сапардан соң, ке-
үдесі көтеріліп, еңсесі жазылған Ораз-Мұхамед көше-
көше жұрт жиналған, алаулата от жағылған, зұрна тар-
тылып, данғыра қағылып, шын соғылған ын-жын, у-ду
үстінде алтын айлы Хан-Керменге келіп түсті.

Тарихтың мын сегізінші, тышкан жылы, шәүүел айы-
нын жиырмасы⁹, бейсенбіден жұмага қараган коныржай.
тымық кеш еді.

П т а р а у

ӘМІР-ӘЛ-МУСІЛІМ ОРАЗ-МУХАМЕД ХАН

– Алла-а-ху акба-ар!.. Алла-а-ху акба-ар!..

Аумакты да айбарлы көне мешіттің тас кабыргалары
күніреніп кетті. Эркайсысын бір кісі әрен көтерердей,
ірі, ак сұр кесектерден дөнгелете киюластырып каланған,
кекке мойын созған, алтын айлы биік мұнара басындағы
мүпти – ак торғын шапан, ак жібек сәлделі, ак сакалды
аппак карт – бүкіл Хан-Кермен жұртты пайғамбардың
ұрлағы танып, әулие санайтын Бөлек сейіт – тәнірі досы
Мұстафаның көзі емес. нақ өзі сиякты. Әлденендей
коныр дірлі бар ғаезді, зор дауыс Қасым хан салдырыған
ак мешіттің емес. Ибрахим Халиль қалған Қағбаның өз
кабыргасынан шығып жатқандай. Бүгінгідей мерекелі,
саттанатты күні салатка¹⁰ енген кымбат шапан, жасыл
сәлделі діндар мұсылман атаулы құлактан шымырлай

⁹ 1600 жыл, 4 май.

¹⁰ Ғибадат.

кіріп, сүйек балқыткан әуезді үннен сон, тәкбірде тұрган беттері етпептей жығылуға шак қалған. Көбінің көnlі босады. құдай жолына қалтқысыз берілген біраз карт үнсіз, егіле жылаған. Намаз шартын ұстаған кез келген мұсылманның аузындағы, намаз шартын сактамаған жүрт та күніне әлденеше мәрте естіп жүрген жалғыз-ак ауыз сезді жай ғана қайталап, сәләт әз-зухрга¹¹ тұрган бек пен батыр, бай мен мырза, молда мен хафіз – Хан-Керменнің иігі жақсыларынан саналатын тоқсан адамды ғана емес, ак мешіттің ғайри дүниеден биік тас дуал арқылы бөлінген, тықыр көк шөпті кең аланында, тандаулылар тобын ортада қалдырып, төрткілдене, әлденеше катар тізбек құрған, енді көвшілігі намазлықтарын, бірқаншасы шапандарын жайып тастап, құбылаға карап мұлгіп тұрган көп халықты, тіпті, андыз аламаны, алпауыт begi бар, өз алдына топ құраған, қалған қауымға таныркай, бакылай қараған ак патша өкілдерін – барлық жүртты ійтіп, еркін баурап алған Бөлек сейіт, соза мақамдаған қалыпты әуенмен “Фатиқаға” кіріскең.

Ел ағаларының алдыңғы қатарындағы Ораз-Мұхамед кенет өзін Созакта, хан мешітінде тұргандай сезінді. Ал мұнара басындағы карт – уағызға кіріссе болды, Бұхара-и шәрифпен татулық жайын ғана айтатын, қазір жаны жаннатта тыныстап жатқан марқұм Тәуекkel-бахадұр-ханнан зересі ұша қорқатын шайх-ул-ислам емес, баяғы... баяғы Ескердегі Жамалиддин хазірет тәрізді көрінген. Дәл осы қазір ана тұрган андыз аламандар ұран сала ұмтылып, мұнара баспалдағынан таласа кіріп, бірінен-бірі озуға тырысып тарпылдай жоғары орлеп, биікке шықкан бетте ай-шайға қарамай, ак сәлделі басты қызыл қанға бояп, қак айыра шабардай. Шәйіт. Ал күнә... күнәсі сайыпқыран сұltан, Қазак Ордасының ханзадасы, ұлғұ мәртебелі таксырдың мойнында. Ораз-Мұхамед қасиетті аят сездерінен жаңыла жаздалап, әрен оңалды. “...ир-рахман, ир-рахим...” Мархаматты, мейірбан тәңірі, өзің кеш... Ораз-Мұхамед көк буырыл тұлымын қиғызып, екінші мәрте тақыр бас болғалы дін жолына айрықша ден қойғанын

¹¹ Сәске намазы.

аңдайтын. Тар күнде, тарыккан шакта, кағынан жеріген құландай, хакқа сырт беріп еді, елі кенелген, өзі оналған күт жылы ата дәстүрін қайта тапкан. Ал қазір Хан-Керменде онсыз тіршілік ету мүмкін емесін көміл түйсінді. Әйтсе де сырт көзге алдамышы перде емес, адад өжданы. Көпшіліктен сәл кешеуілдей жаздал, сәждага жығылған кездес, басына ақ сүр маржаннан әсем ай, ортасы шарбақты алты құйрық жұлдыз кестеленген кілемше намазлықтан тәнірі тағаланың, қасиетті Жер-Ана, Су-Ананың бар мейірі шапак атып жатқандай көрінген, ою-өрнекті, хош иісті жасыл масатыдан мәндайға, кос алақанға тараған жылу тұла бойына сергек сезім, тың күш құйған. Екінші рәкетты¹² буыны босамай, ерімей, елтімей, жіті атқарды. Құтпаны да саликалты калыпта тыңдаған.

Хазіреттің уағызында алла есімі, расул ныснысынан соң ак патшаның аты ататып еді. Орманда орыс, тауда томан¹³. қырда шеркес, ойда естек, суда лапқа¹⁴ – дүниенің төрт бұрышын ғадыллікпен билеген хан. Машрыктан мағрыпка¹⁵ дейін барша мемлекеттерді алып, дүшпандарына зәбір таптырған хан. Неміс пенен сібітті, қырым менен ылакты жапырактай тітіреткен хан. Ұрым мен Мажарға, Ғирак пен Ғажамға елші жіберіп. Үнді мен Қытайға керуен тарттырған хан. Ел-жұрттына жар болып, шаһар Мәскеуде алтынды такқа мінген хан...

Уағыз тыңдаушы жұрт мұндай құдыретті, мұншама ақыл, парасат иесі ак патшаның құтдығында күн кешкен пендеде арман болмас деуге шак калды. Алайда құтпа оқыған ғұлама мұнымен де тоқтамал еді. “Тахтың сениң тауға ұхшар, халқың сениң сайа даулеткә ұхшар, кек құшағы жетпес ала байракты ак Ордан бар, мын, мын ер қарашы ғазамат бектерін бар, аспандағы бұлт кібі көп ғаскерін бар, ай кібі, күн кібі халыққа жарықтығың бар. Жыл аса, жұз жаса, аты жаксы Барыс хан!” – деп әрен кайырган. Осыдан соң ғана Ораз-Мұхамедке кезек келді.

¹² Мәрте, кайырым.

¹³ Дағыстан жұртты.

¹⁴ Фин, карсл җұртты.

¹⁵ Шығыстан батысқа.

Ата-тегін, асыл затын айтқан. Ақ патшаға қадірін, Орыс еліне сіңірген еңбегін айтқан. Ерлігіне таңырқап, ақыл-парасатына ризашылық білдірген. Жана, Барыс патшаны мадақтаған тұста үніне сәл-пәл жарықшақ кірген, даусы қарлығуға айналған сияқты еді. Ораз-Мұхамед жайын көтеріңкі әуенмен, әйтсе де біршама тұтқыр бастаған. Сәлден соң сез – түйдегімен ағытылып, елу-алпыс жыл бойы құтпа оқыған машықты әуез – өз қалыбын тапты. Дәстүрлі мадақ тұсында мана, фатиха кезіндегідей қоңыр құнгірге ауысты.

– Затың сенін айға ұхшар, ғаділің сенің құнгे ұхшар, фиғылың сенін шафағатқа ұхшар, хайырын сенің теңізге ұхшар. Затынды көре, ғаділіңді көре, фиғылыңды, хайырынды көре тәбемізге тұтамыз. Жұмлә Кермен ҳалкы сені хан көтермек! Бағың құннен-құнгеле зияда болсын. Дәүлетін шайқалмасын. Дағуа-тынышын бұзылмасын. Тұн кетіп, таң атсын. Бұлт кетіп, күн шықсын. Қыс кетіп, жаз шықсын. Жақсылыққа жоралғы, кеншілікке кепіл көре, тәбемізге тұтамыз, хан көтереміз! Тәнірі әууелден саған биік туыс берді. Атан мінген алтын тахты нәсіп қылды. Кім саған құллышқ қылып, қызмет етсе, ғазаты асар. Кім сенің білігінді танып, көнілінде тұтса дәүлеті тасар. Парасатынды біліп, саясатынмен жүрсө пайғамбар үмбетіне кім зәбір жасар. Тәуба де, халайық. Тәуба! Ескендірдегі мәрт, Наушаруандай ғаділ, Сұлеймендегі дана Ораз-Мұхамед сұлтан хан көтерілмек! Бодан жұртын ғаділлікпен сұрағай! Жетімдерге рақым қылып, шығайларды тойдырғай! Жаяу – атты, жаланаш – тонды болғай! Қыс бойы, жаз бойы, ай бойы, жыл бойы хазина-да бар малын хак жолына жұмсағай! Уа, халайық! Ғаділет келді, зұлмат кетті. Әумин!..

Мұлги елбіреп, мерей мен мейір арасында үнсіз тынған мың сан халық құнірене даусыс қосқан:

– Әумин!..
– Әумин!..
– Әумин!..

Мұнара басындағы, омырауын жел кернеген, екі колын хаққа соған ақсақалды қарт жаңғырықтың ақырын құтпеді. Қайтадан дұғаға кіріскең.

Ораз-Мұхамедкесінде екі рәкәт намаз екі жылға созылғандай көрінді. Хазіреттің даусын естіген жок. Салқын, си-рек, бірақ аса қатты соқкан жүргегінің дүрсілінен үнін асыруға тырысып, күбірлей оқыған аятымен тәнірісіне, ата-бабасының рухына тәжім етіп, өзіне күш берген. “Ант атканның кебінен сакта, адасканның жөнінен сакта, адалынды арынан тайғызыба, алқарынды қадамынан тайғызыба – тура жолға өзін баста!..”

Такыр басты таза мұсылман атаулы сәждадан бас көтергенде данишменд пен хафиз, аталық пен емелдес – дін өкілі, қарашы қауым өкілі төрт адам жиектері алтын кесте. асыл оюлы, көсіліп жатардай ғана қолемі бар, бүтінгі салтанатка арнап басылған қардай аппак киіз әкелді. Алтынды ак киіздін төрт бұрышына енкейе құлдық ұрған төрт қарашы – шырын бегі Енесей, арғын бегі Шәш, манғыт бегі Саманай, қыпшак бегі Төбей – барып тұрған сон. бір жағынан жана ғана мұнарадан түсіп, пендешілік кейіпін тапқан Бөлек сейіт, екінші жағынан пайғамбардың қаусаған, калт-құлт тағы бір ұрпағы колтықтаған Ораз-Мұхамед алла есімімен он аяғынан аттап, ак киіздін как ортасына, құншығыска бет бере, малдас құрып отырды.

– Сәлім алла уә бакийа!¹⁶ – деді Бөлек сейіт даусы жарықшактана толқынып.

Сол сәтінде-ак қарашы бектер ақ киізді төрт бұрышынан атып, Ораз-Мұхамедті жерден көтерген.

Көне мешіт, биік дуал, ала шабыр бұлтты қек аспан құнірене жанғырығып кетті.

– Жаса! Жаса! Жаса!..

Ақ киіз жөппелдеме жеті мәрте көтеріліп, кайтадан жерге түскенде. Ораз-Мұхамедтің үстіне алтын, күміс акшалар жаңбырдай жауды. Жаңа ханды жақынырақ жерден көрмек болып, жапырлай ұмтылған халық үстіне де шашу шашылған. Алтын Орданың бедері қашып, таңбасы өшуге айналған сары манаттары. Бағдат пен Мысырдың құнгеле шағылған қызыл динары мен ақ дәрхамы. Бұқар мен Қазанның, Қырым мен түріктің әр түрлі кейіп, әр түрлі суретті, ескілі, жаңа кебектері. Бірақ ең көбі – орыстың

¹⁶ Тәнірі жарылқасын, мәнгі жаса!

(Араб.).

жұқалтан, сопакша, күміс тенгелері. Хан көтеру салтана-тында ең құрметті орынға енген тоқсан кісі – бек пен мырза, бай мен бағлан – ылғи қалталылар, арнайы әкелген алтынды, күмісті ақшаларын қасындағы серіктеріне көрсете, мақтанды пен масаттық үстінде құлаштай, құлаштай лақтырысқан. Ханды қөруге (сәті түссе, хан аяғының астында шашылып жатқан тенгелерді жинауға) ұмтылған жұрт кері жапырылды. Күнкөріс қамынан артық не бар. Ақ киіздің үстіне, жаңа ғана көтерілген ханның төнірегіне шашылған тенгелер де жинаусыз қалмайды. Жаңағы жомарт тоқсан жер таяна тын теруге кіріседі. Тәбәрік. Хан шашуынан тиген тенге бакыт, байлық әкелуге тиіс.

Абыр-сабыр, жаппай қарбалас үстінде қалыпты мінезінен танбаган төрт бек сол тұрган жерінде Ораз-Мұхамедтің сырт киімін түгел шешіп алды. Алдын ала келісім бойынша, таласпай бөліскең. (Күндыш бөрік – Есенейге, қамқа шапан – Шәшқа, қамзол – Төбейге, сақтиян етік – Саманайға). Өздерінен артылған кәзекей, көйлек деген тәрізді ұсақ-түйек киімді кейінгілерге берді. (Олар таласа-тармаса, бір жапырактан жыртып алған; өкпе шығар, ұмытылmas араздық туындар – осы тұс.) Төменгі лыпасымен ғана қалған, арықша, бірақ ку сүйек те, тарамыс та емес, бұлшық еттері білеу-білеу, сұнғак, сымбатты сұлтан (әлі де сұлтан) бастан-аяқ жаңадан киіндірілді. Ең сонында үстіне – екі өніріне ширатпа алтын ою төгіліп, арқасына орак ай мен алты бұрышты жұлдыз өрнектелген асыл шапан жабылды, басына ак маржан зер төгілген алтынды айыр қалпақ кигізілді.

Ежелгі рәсім жаңа ғана толық баян тапты. Жас әмірші жаңа ғана күшіне енді.

Бар билік қолына тиген әмір-әл-мұсілім Ораз-Мұхамед хан осы сәттен бастап, әлгінде ғана кекірейіп тұрган қараши бектердің кез келгенін ақырып қалып, аруакка айналдыра алады, қошаметші жақсылардың бесеу-алтауын дәл осы арадан зынданға жөнелтіп, қалған жұртты қамшы астында тым-тырақай қуғызам десе ерікті. Жері шектеулі, елі шағын болғанымен, Ораз-Мұхамедтің билігі Қырым ханынан да, Қазак ханынан да жоғары дерлік. Қырым ханының қарауындағы әрбір мырза – үлкен

әмірші түрік сұлтандының есебінде, ал Хан-Керменде-гі мұсылман қауымы Ораз-Мұхамедтің жеке меншігіне берілген – орысша холоп, казак, ногай, түрікше – құл, бәрі құл, ханның құлы. Қазак Ордасында хан билігін адуын сұлтандар, беделді бектер тежеп отырап еді, кейде, тіпті, еркімен жүргізіп, ебімен басқарап еді. Кайткенде де хан карашы жүртпен санасатын: басын шауып алуы мүмкін, тағын тартып атуы мүмкін, малын барымтап әкетуі мүмкін, бұқыл ел-жұрты тұп көтеріле көшіп, ак орданы айдалада калдыруы мүмкін. Ал Хан-Кермен ханы ақ патшаға ғана есеп береді. Сондыктан да күшті. Эрине, ақ патша орнынан атып тастағанға дейін немесе баска бір амалын тауып, көзден тасалағанға дейін. Ал билік басында отырган кезде, тіпті, осы қазір, не істесе де, қалай құбылам десе де ерікті

Эрине, Ораз-Мұхамед ақырған да, бакырған да, шақырған да жоқ. Жана ғана өзі хан көтерілген, ал де аяғының астындағы ақ киізді өткір қанжармен тілгілеп, тұтамдай кескен төрт бекке таңырқағандай, кезекпе-кезек, мағынасыз караган. Жана шүберекке таласқан тоқсан жақсы елбірей қызырып, сұрлана, толқына келіп, тәбәрік атып жатыр. Колдарына ақ киіздің бір жапырағы тиғенде рәсул алтаның өзінің шарапатына жеткендей, өні кіріп, ыржия күліп, ризашылықпен алғыс, тілек айтysады. Бәріне де жетті Ең соңында терліктей ғана қалып еді. Бар билігін сезінгенімен, бұдан ары не істерін білмей, дағдарған Ораз-Мұхамедтің табанымен басып тұрған жері. Әміршіден рұқсат алған сон ("Атаңыз ақ киіз алқады, ендігі тірек – ананыз кара жер, андал басыныз, хан ием". – деген Есеней) таңдаулы төрт бек оны тендей болісіп өздері алды. Мана ұстаған бұрыштарын тағы кесіп алған екен, бірі үшкіл – бірі төрткіл – екі жапырак киізді маңдайларына, еріндеріне тигізіп, күбірлеп тәуба айтысты да, койындарына тыкты.

Тағы да жаппай кошамет, жақсы тілектер үстінде Ораз-Мұхамед алдына тартылған, кекілі үкіленіп, жаңкүйрығы сүзілген, жақұт орнатылған үйрекбас, алтын касты құранды қырым ер, күміс үзенгі, зер тоқым, оқалы, шашакты өмілдірік, құйысқан – ханға лайық қымбат тұрманды ақ боз арғымакка мінді.

Ханы атты, карашысы жаяу, данғыра қағылып, шын соғылған, зұрна ойналған, кошамет сөздер айтылған абыр-дабыр, ын-жын, у-ду үстінде, барлық халық шұбыра шуласып, ак мешіттің кен ауласынан сыртқа төгілген. Жаңа көтерілген әміршілерінің соңынан топтала шұбырған қалын нөпір Хан-Сарайға қарай беттеді. Манадан бергі куанышта бектер мен бай, мырзалар шашу шашса, енді кезек ханға келген. Хан қазынасынан арнайы шығарылған ақшаны аузы бүрмелі, тырсыған кенеп қалталарға салып алған төрт кісі екі жұз қадамдай ғана жерде тұрган, тоңіректегі, тұғыры тас, екі, үш қабат ағаш үйлердің бәрінен еңсесі биік, ак тасты Сарайға жеткенше ауық-ауық жұрт үстіне тенте шашумен болды. (Хан кенесінің шешімі бойынша тек алтын, күміс қана төгілуі тиіс еді; алайда дәл осы күндері бар байлыққа өзі қожа қазынадар бек қалталарды ортайтпай-ак біраз алтынның орнын тапты: күмістің ұлесін көбейткен, тіпті әр дорбага бірер уыстан бақыр салып жіберіп еді.)

Ақ патшаның жарлығымен сайланса да ата дәстүрімен хан көтерілген, мойнындағы міндеттін енді ғана толық андаған, өзін кембағал, кемшін, таптаурын жұртқа пана-сын сезінген Ораз-Мұхамед ақырын аяңдаған азғана жол үстінде артына әлденеше мәрте бұрылып карады. Тегіс мәре-сәре. Тендерінде қолдары жаңа жеткендей. Енді аспан ашық, ауа тымық болатындей. Бәрінін басы байлыққа ке-неліп, бар үйге береке кіретіндей. Жаңа заман, нұрлы заман орнайтындей. Аспан – бұлттан, ауа – ызғардан арыл-масын, бар басқа байлық қонып, бар үйге береке енбесін, ештеге өзгермесін, ал заман... заман жайы күмән екенін бүлдүр сезінеді. Эйтсе де бұқара жұртын жарылқауға бекінді. Қолдан келмес іс емес. Қолдан келмесі – өз жайы ғана. Тас сарайдын түбіне жеткенде ат басын бұрып, соңындағы халқына төнірегін шола, басынан аса қараған. Арты әлі де тының іздел жүр екен. Алғы топта жайнай киінген иті жақсылар мен жыртық шапан қайыршы, кутаяқты дәруіштер араласып кетілті. Не айтса да жалған көрінердей. Ақыры, тамағын кенеп, екі ауыз сөзді әрен шығарды.

– Ниеттеріңе алғыс, ағайын-туған!..

Манағыдан басылып қалған, үнсіз топқа саралай қарап, аз бөгелді де, көкейдегі сөзін айтты:

— Уа, халкым! Дәм-тұзыңды актауға тырысам!

Үш қакпалы, үстіне әк тастан қашалған үлкен доп орнатылған тас бағаналармен шектелген биік дарбазаның ортанғы, кос жармалы кен есігі сықырлай ашылып еді. Ораз-Мұхамед әрен кірді. Аула қанырап тұр. Мешіттегі сиякты әк сүр тастан қаланған үш қабат биік сарай сұық рең танытады. Мамырлы жаз емес, күн – шенберінің шегіне жеткен тұс емес, сұық күз, көленкелі кеш. Аула иен. Сарай иен. Алдынан ешкім де жүгіріп шықпады. Шын пейілімен қуанар, еркелеп мойнына асылар, тәңірге тәуба айттар жакындарынан ешкім жок. Неге керек осының бәрі? Не үшін, кім үшін?..

Ораз-Мұхамед бойын тез жиды. Аула толы халық. Қызметшілер, нөкерлер. Төңірегі толы туыс. Қарашибауым. Бірі боз арғымақтың сулығына жармасы, бірі өзінің колтығынан алды. Табаның жерге әрен тигізіп, сүйемелдең түсірді. Тек атка мініп, түсерде ғана емес, бар тірлікте сүйеніш. Алты құйрыкты, сегіз құйрыкты жұлдыздар, үшкіл, төрткіл таңбалар өрнектеліп, көк нілмен боялған есіктер айқара ашылды, терезелері күн көзімен құбыла ойнаған қызыл ала, көк ала өрнекті шыны, қабырғалары түтіне шіркей шырмалар бұкары кілем, едені көз карыктырар әсем оюлы текемет, қабат-қабат шәйін көрпе, торғын жастыкты, ұядай ұлпа, бейіштей сәнді бөлмелер өз төріне бастады.

Алда ұлы мейрам, ұлан-асыр мереке. Екі алтага созылмақ ойын мен той. Той сәнмен, салтанатпен басталады. Ет таудай үйіледі, тұздық көлдей ағады. Қымыз бен шәрбат судай сапырылады. Бірақ той жұрттың бәріне жетпейді. Сарай төңірегіндегі жаксылар ғана жарылқанбак. Ал ойын жалпы жұртқа арналады. Бәйге, әр түрлі ат ойындары, сайыс пен күрес. Тамакқа кенелмеген жұрт қызыққа кенеледі. Ханның кен пейілін таниды.

Ораз-Мұхамед құргақ пейілмен ғана шектелмеуге тырыскан. Қолынан келген, мүмкін болған жаксылтығын жасап бакты. Хан капасындағы тұтқындардың бәріне бостандық берді. (Бұлардың ішінде әк патшаның өзіне қарсы қылмыс жасаған, өмірлік жазаға кесілген кіслер

де бар екен.) Бір апта бойы күн сайын Хан-Керменнің қақ ортасындағы базарға арнайы өкіл жіберіп, жетпіске жуық жәсір мен құл сатқызып алды. Тегіс бостан етілген. Қараши бектердің айтуынша, дәл осы күндері айрықша көбейіп кеткен, шартаралтагы ауыл, деревнялардан орталық шаһарға құйылған тіленшілерге, кемтар, кембағал жандарға қайыр үлестіртті. Ен сонында, жалпы жұртқа ортақ ойын-сауыктар басталар күні жар шашкызып, бүкіл Хан-Кермен уәлаятының халқын екі жылға көпшірден, шүлен мен қаланнан – алым-салық атаулыдан тегіс босататынын хабарлады.

“Ғаділ хан!”

“Меһрибан хан!”

“Саһибқыран!”

“Дана!”

Көніл үшін айтылғаны, көтерме үшін айтылғаны бар, жәреуеке ауыз, жарамсак тілден шыққаны бар – мадактан, алғыстан құлағы тұнды. Бірақ мейірленбеген, мемменсімеген. Көп дакпырттың ішінде көнілге жаққаны – бірақ ауыз сөз еді. Мақтау емес, баға. Өзінен бұрынғы хандардың ешқайсысына ұксамайтын көрінеді. Жаксы ма, жаман ба – бәрібір. Мыіланды. Ұксамауға тырысатыны рас. Бірақ әзірге ұксамас іс жасамағаны тағы рас. Ал хайыр, кеншілік жайы... Ораз-Мұхамед өзін-өзі алдай алмады. Хан казынасын түгел үлестірсе де кедей-кешік, кембағал жүртты жарылқап түгеспейді. Жиyrма-отыз адамды зынданнан шығарсың – зұлымдықты жойғанын емес, жетпіс-сексен адамды құлдықтан құткарсан – қалған қауымға азаттық әпөргенің емес. Екі жыл салық төлемегенсін ешкім де байымайды. Айналып келіп бар дүние өзінің әуелгі қалпына түспек. Көктегі тәнірінің қарғысы ма, жердегі патшаның жарғысы ма – тек осы арасы ғана күмән. Дарияға түскен сал қалай ақса да тенізден шығады. Бірақ Ораз-Мұхамед ағынға қарсы ескек ұруға бекінген-ді. Бастауына жетпек, астаяуына тас атпақ емес. Қайнаған тұманың кисапсыз көзін кім бітеп тауысады. Тіршілік күнін ұзартпак. Тенізге тартпас таса қойнау таппақ. Қалай? Қайтіп? Шешімін келер күндер үлесіне қалдырыды. Мұлде жана жағдайда күн кешіп жаткан жана жұртын тануы керек еді.

Ш т а р а у КӨНЕ МУНАРА

Той тарқап, сауық бітіп, өз мойнындағы жүкті толық сезінген алғашқы күн еді. Тұнде, алтын жалаткан үш мойын, бұрама қола шамдал жарығында, өзі хан көтерілген сон, қараши бек, бай мен мырза атаулы – бірі дорбалап алтын төгіп, бірі үйірімен жылқы атап, енді бірі асыл қынды алдаспан, құндағы зерлі мушкет сыйлап, рәсімді тарту-таралғы байласып жатканда Қадырғали бек ұсынған, мұқабасы асыл тыссыз, таңбасы алтын аптаусыз, бірақ жылтыр сары неміс қағазына наشتаалик үлгісімен аса көркем жазылған, бұзау терісімен қапталған қалың-қалың төрг кітаптың бірін – “Тарих-и Хан-Керменді” оқып еді. Таң атканша отырған. “Бар байлығым осы, тақсыр!” – деп еді ғұлама, мұндағы жұрт дәстүрімен тізесін бүте тағзым етіп. Ораз-Мұхамед ак сандал тақтан атып тұрып, құран ұстағандай құрметпен кабыл алған. Бір адамның емес, бір халықтың байлығы еken. Кезекпе-кезек әқтарыстырып, бірін ұстаса, екіншісін кимай, акыры, ен сонынан, осы өзі келіп түскен Хан-Кермен тарихынан бастаған.

Тұнілер де, сүйінер де іс көп болыпты. Ер де, ез де, мәрт те, нәмәрт та өткен. Бірақ акыр түбі адамшылық женеріне сенім бар. Ораз-Мұхамед өткенді көзге тұтын, оймен шолу ұстінде кажыған жок, қайраттанды, езілген жок, сергіді.

Сәләт-әс-субхтан¹⁷ сон аз-маз көз шырымын алды. Азанғы асын да тез ішті. Ер-тұрманы жарқ-жүрк еткен торы жорғасын тайпалтып (аксүйек төре қырық қадамнан артық жерге жаяу жүрмес болар), атын сайлап үлгермеген (сол үшін есік ағасы Досакай хажибтен сөгіс естіген) жиырма шақты жасауылын сонынан жаяу шұбыртып, аулактан карағанда енселене, биіктей түскен Ақ мешіттің жасыл какпасына жетіп, аттан тұсті.

Алдынан жамырай шықкан, тәңірі тағаланың бел балалары – ак сәлделі молда, хафиздермен қол алысып амандасты, қынама көк шапанды муридтерге бас изеп ықылас

¹⁷ Тан намазы.

білдірді, содан соң мешіт ауласында, бір жақ бүйірге тірей салынған ескі тас үйдің екінші қабатында, тар хұжрада тұратын мұпти хазірет – бүкіл Хан-Кермен қауымының пірі Бөлек сейітке арнағы кіріп, сәлем беріп, етегін ұстады. Алқау сөз, алғыс батадан соң, алдағы күндерде кенінен отырып әңгімелеспегін, ал қазір өзі хан көтерілген көне мешіттің биік мұнарасына шықпағын айтқан. Астана байтағын көрмек. Тәніріге бір табан жақын жерден өткенге ой жүгіртіп, келешектен тілеу тілемек.

Кешегі, салтанат кезінде бар даусынан ғана емес, бар қауқарынан да айрылғандай жүдел, жуасып қалған Бөлек сейіт аппак кас астындағы, қарашибіріндең нұры тайып, аласы сарғайған қоңыр көздерін Ораз-Мұхамедке қадай қарап, сынағандай, барлағандай, сәл бөгелді де, сакалын салалай бере бас изеді.

– Бәрәкалла, имам хазірет... Faқыл айлапсын! – Мандайына алақанын тіреп, жасаураған көздерін көле-гейледі. – Қасым бин Ұлғ-Мұхамед салдырған мұбәрәк минәрат-дір. Шейх-Галидан ғайри ханларның һәммәсі саләт-әл-магрибын шунда уқымыш...

“Шах-Әлиден басқа хандардың барлығы ақшам на-мазын осында оқыған...” Бұл не деген сөз? Сонда хан атаулы күн сайын кешке мұнараға шығып отырған ба? Мәнсіз, кисынсыз. Әлде... Шах-Әли – дінсіз дегені ме. Көне мұнарасы ғана қалған, қаусаған хан мешітін қайта жаңғыртқан сол емес пе...

Мұнараға көтерілер баспалдақ үнірейе қарауытып тұр. Салқын сыз бар. Дірілдеген арық кольна шытырлай жанған тас шамдал ұстаған мәзін қоса кірмек еді, Ораз-Мұхамед ықылас, ризашылығын білдіріп, әрен токтатты. Ешкім сонынан ермеуін, ешкім мазаламауын катты тапсырған. Жартастағы касқыр апанының аузына төнген әуескөй топтай, жапырлап тұрған ак сәлделілер қауымынан тезірек алыстағысы, фәни дүниеден біржола аулактағысы келгендей, ішке аттаған бетінде, тұтқа орнына салбыраған қайыс байланған, киуы кашқан қу тактай есікті тарс жапты.

Бірден-ақ көзге тұрткісіз қараңғылық орнаған. Тек сол жақ бүйірде, жоғарыдан бозамық сәуле білінеді. Ораз-

Мұхамед кабырға сипамастан, оң аяғын көтеріп, баспалдак іздеді. Тас баспалдак биік еken. Бір attap, екіншісіне көтерілді. Сосын үшінші... Мандайы тасқа тірелген. Иә. Баспалдақ бұрама. Солдан онға ширатыла өрлеп, жоғары көтеріледі. Тура жолын жаңа тапқан Ораз-Мұхамед екі қолын екі жаққа созып еді. Қарымы жайылмастан, тіпті шынтағы жазылмастан қабырғаға тиген. Кенет киуы әрен білінетін, теп-тегіс кабырғадан жылы леп шалқығандай көрінді. Неше ұрпактың, мың сан жанның тірлігіне күе көне мұнара әлде шерлі, мұнды, әлде қаралы, зарлы, бәлкім тілті, қуаныш, мейірлі – әйтеуір, қадым заманнан сакталған, алда тағы қаншама ықылым жасамақ ғажайып жыр толғайтындей. Откен, өшкен өмір сырын ашатындей. “Шейх-Ғалиден ғайри ханларның һәммәсі...”

Кенет бұрама жолға аппақ жарық төгілген. Мұнараның қалындығы жарты құлаш тас қабырғасынан жарықшак етіп қалдырған тар терезе бар еken. Көнілмен шамалап келе жатқан көтерме баспалдак іші енді анық көрінді. Табан да, төбе де, екі қаптал да шебер киюласқан кесек сүр тас. Kіci бойы, тар қуыс. Ораз-Мұхамед карқылдал күле жаздал, әрен іркілді Некерлері атка әзер көтеріп мінгізетін Шах-Әли мына биік баспалдактармен жүре ала ма. Мүмкін, мұнарага да көтеріп шығарар. Жок. Ат белі майысар арам денені балуан жігіттің өзі арқалай алмаса керек. Арқалар, бірак мына тар қуыстың бір жеріне кептеліп қалады ғой... Қарияның айтканы жұмбак емес, әдепкі, карабайыр хабар еken. Эрбір жарты орам сайын жаңа санылауы бар, алакөбен тас қуыстан тезірек күтылғысы келгендей, жіті attаган.

Баспалдактар түгесілер емес. Әлде торт айналды, әлде бес айналды. Әйтеуір, мұнара басына шыкканда жердүниенін төбесіне көтерілгендей сезінді.

Карсы беттен жарқ етіп кеудеге ұрған, айдыны кен, ағысы баяу, ак сұр Ака-дария бүкіл Хан-Керменді коныр самалмен желппі тұрғандай. Қарсы жаға кала тұрған биік қабактан мұлде өзгеше – су жиегі ак қайран; жатаған, жайпак жар үсті көз көрімге дейін созылған жасыл жазық. Арғы бетінде иірімсіз, белес-бұдырсыз калын орман көгере карауытады. “Бие байлап, үй тігетін жер

екен”, – деп ойлады Ораз-Мұхамед. Дарияның ені еркін садақ тартысадай мөлшерде – бес жұз қадам шамасы. Баяу ағыс алымды атқа бөгесін емес, арлы-берлі жүзіп өте беруге болады. Тіпті, ат салудың қажеті жок, ұлкенді-кішілі қайық, кеменің неше атасы бар. Бәрі онай. Тек киіз үй табу киын. Бұл жақтағы жұрт мұлде отырықшыланған. Жасы ұлken аксақалдардың өзінің ішінде киіз үйді көргені сирек екен. Бірақ қазы-қартадан жерімеген, қымыз ішуді ұмыта қоймаған.

Ораз-Мұхамед иіліп аккан Ака-дарияның ылдыына – шығыска көз тікті. Шаһар шегінен тыскары, ұлken арнаға ұласатын шағын, жыланшық өзен оймыштаған ойпацнан арыдағы биік белес басы – қак ортада мойны сорайған ағаш мешіті бар, ретсіз салынған, табаны ак тасты, өншен қарағай қима ескі бәсте – қалашық алғаш орнаған ескі жұрт осы болды. Одан ары, тұмсықта, дарияға еміне төңген екінші белес, әрине, Ұлан тау. Қадырғали бек осында тұрады. Ұлан-тау да, Ескі бәсте де хан иелігі. Хан иелігі... Хан-Кермен уәлаятына тиесілі қоныс түгелдей дерлік ханға тәуелді. Тәуелсіз – терістік-шығыстағы, қаламен жапсарлас, өз қорғаны, өз құдығы, өз шіркеуі бар “Пушкарская слобода”. Мылтықшы андыз әскер, топшы, туғаншы шеберлер тұрады. Қару-жарак, оқ-дәрі қоймасы да сонда. Ал шаһардың терістік бөлігі “Ямская слобода” – ак патшаның бүйрық, жарлықтарын одан ары асыруши шабармандар, өкіметтің барыс-келіс, катынас жолдарын қамтамасыз етуші жәмшіктер махалласы. Староста аталағын өз әміршісі бар. Бұл жерде айтқанды тындармайды, сұрағанын алады, Мәскеудегі дуанға тікелей бағынышты. Дарияның аяғы “татарлар” жұрты болса, басы орыс қонысы, қаланың екі кабат қарағай қима, қатар-қатар салынған бірнеше шіркеулі бүкіл терістік-батыс бөлігі ак патшаның арнайы сайлаған воеводасының билігінде. Ал воевода ханға қарайтын. Ханға караиды деп саналағын. Осы аталған екі-үш жұрт болмаса, бүкіл Хан-Кермен патшалығы – дарияның арғы бетіндегі, аумағы бір күндік мол аймак, батыстағы, әсіресе терістік пен шығыстағы жапырлап отырған ауылдар мен деревнялар – алланың үмбеті ғана емес, Айсаға сыйынған жұрт та тегіс Ораз-

Мұхамедтің дәргейінде. Ойласаң ақылға сыймастай, бірак ақиқат шындық. Діні, тілі бөлек әр түрлі тайпа ұлдары бір патшалықта, бір қалада тұрады. Бес, он адам емес, қашама халық. Көшеде кездеседі. Базарда жұздеседі. Дос, тамыр, аралас-құралас ағайындар қашама. Сыргағының өзі сырдесте сияқты. Түрі, түсі бөлек көршісін жат санаса да жау санамайды. Ақыр түбі қайдан шыкпак – күнгірт. Ал бастау көзін аныз емес, тарихтан, Қадыргали бек жазған кітаптан танып ұқкан.

Бұдан жеті ата бұрын болған жайыт. Апаттың алды, бұлғактың басы. Алтын Орданың ақырсам аспан тітірейді деп отырған астам ханы Ұлғ-Мұхамед жайқын Еділдегі астана шаһар Сарайдан қуылады. Қуылмайды, арқалығындағы алмас пен зұбаржаттан көз шағылған алтын тағын бағы аскан басқа бір төреге тастап, жан сауғалап қашып шығады. Жалғыз өзі емес. Азамат болып атқа мінген төрт ұлы бар. Алқауын көрген, енді олардың да басына қатер төнген карашы бектері, көңілдес мырзалары бар. Әрине, киындықты бұлармен бірге көрмек, неге болса қөнбек әскері бар. Әжептәуір қол. Екі түмен. Бәлкім, одан да көбірек.

Қара сұық сүйектен өткен ызғарлы күз екен. Барап жері жок Ұлғ-Мұхамед ат басы бұрылып үйренген терістік-батысқа қарай тартады. Қайырылам деп ойламаған. Бар максаты – жан сақтау. Ал жан сақтау үшін, жайсан жазға жету үшін ең алдымен қақаған қыстап аман шығу керек. Мекен-тұрағы, жылы жайы жок қашқын хан Мәскеу князінің жеріне енісімен тіршілік камына кіріседі. Тым құрса орыстын ашулы аязынан сақтар қалашық сала бастайды. Әрине, ертеген өтіп арғы күні хабары ұты князь – кейін Темный – Сукаранғы атанған Василийге жетеді. Сұраусыз келген мейманды (“Сұраусыз мейман – татардан да соракы” дейді орыс ағайындар, ал мынау – жайғана сұраусыз емес, сол соракы сұмның өзі) айдал тастау үшін асығыс жорыққа аттанады. Бірақ... басынан бағы тайып, бар әскерінен айрылып, өзі қолға түседі. Үрыста айрықша ерлік жасаған, бұла князьді өз қолымен бұғаулаған – қашқын ханның үлкен ұлы екен. Қақаған аязда ойыққа сұнгітіп алып, мұзға аунату, сан етін ойып сары төбетке, кон етін ойып

қоныр төбетке нәпака жасау, төрт аяғын төрт атқа байлап, төрт тарапка жіберу – бір сөзбен айтқанда, естен кетпес (әрине, өлінін емес, тірінің, естіген жұрттың) жазаға тар-тып, жанын жаһаннамға аттандыру қажет деп табады. Кіші үл бұған керісінше, дәм беріп, дем алғызып, сый-сияптаң аман-есен еліне қайтаруды тілейді. Әке осы соңғы ұсынысты қабыл көріпті. Тым құрса құлак, мұрнын кеспестен, астына ат мінгізіп, үстіне тон жауып, тіпті, пәле-қазадан қорғар азғана жасауыл беріп, кері қайырады. Кіші үл мен кіріптар князь анттасып анда болды ма, төс түйістіріп дос болды ма, кім білсін, әйтеуір, сыйластықпен айрылышады. Бар кілтипан осыдан басталыпты.

Жоқ, бұдан емес екен. Бұрын. Атамнан атам заманда. Қырғын да, қысас та көп болған. Айрықша есте сақталғаны да осы қырыс істер. Жамандық жан жарапайды да, көнілде таңба қалдырады. Жұз жаксылықты бір жамандық жуып кетері де содан. Әйтпесе қыргиқабактан тыс ғұмыр кешкен заман да, жарасқан, жаһаттасқан күн де көп екен. Әуелі қыпшақтың ханы мен орыстың князі қыз алысады. Содан соң қыпшақтың баҳадұры мен орыстың богатырі қылыш алмасады. Кейін ақ ниет, әулие князь Александр Невский мен жарты дүниені жайпаған Бату ханның сүйікті ұлы Сартак ұнасып табысқан анда болады. Ең ақырында Ордада жазаға ұшырап, жапа шеккен батырлар Орыс елін барып панауды дәстүрге айналдырады. Із-түzsіз кеткен, ертегіге айналған іс емес. Тарихка тастаған таңбасы, кейінгіге қалдырған ғибраты көп. Жылауы мен зары да, шекері мен балы да бар, үйренері де, жиренері де мол. Әуелде, жан қысылған немесе жакынға жапа тілеген шақта күйеу – кайыннан, жиен – нағашыдан көмек сұрайды. Биліктен айрылғаннан гөрі өз елін шапкызды артық көреді, мансапқа жету үшін маңайын тегіс отатқанды мақұл санайды. Хан мен князьдің туыстығы артады, татулығы күшнейеді, ал кара бұқара бар бақытсыздықты жат жұрттық аламанға телиді, ертең хан – князьді шақыруын тілеп, өз кезегін күтеді. Ол күн де туады. Одан соң кайырылып кайта шабу тағы бар. Аумалы-төкпелі каншама заман өткен сон араздық, өкпе, жаулық жайына қалады, орыс пен қыпшак бірігіп

жана жауға қарсы аттанады. Сартакпен төс түйістірген Александр алтын мөрлі жарлық алып, шығыстағы жаудан жерін сактайды, жүрегі шайлықпаған жаракшы алып, батыстағы жаудан елін сактайды. Өз конысынан сая таппаған батырлар жаңа жасақ құрады, жатқа айбар, жұртқа корған болады. Құда болу, анда болу саясат шығар, қылыш алмасу – дәстүр, көршінің туы астынан табылу – көрбалалық шығар, бірақ осының бәрінің түбінде кіслік, пенделік жатыр, адап деніз, аңғал деніз, аяр деніз, жаратылысы ортақ жүректің адамзатқа ғана тән дүрсілі түр. Бәрі сол тынымсыз, атадан-балаға, ұрпактан-ұрпакқа көшер жұдырықтай жүректің жиырыла серпілген, қалыпты соғысында. Бәрі содан басталған. Яғни, манағы кіші ұлдың өзгеше мінезі – саясат болар, мәрттік болар, астамдық, мүмкін тіпті, аярлық болар – қайткенде де адамның адамдық табиғатынан туындағы. Әнгіменің басы емес, ортасы емес, аяғы да емес.

Хош. Кеншілік алған князь өз келесіне оралсын. Орала сала ағайындарымен жағаласып, өзара қырқыска кірісін. Бұл кезде кашқын ханның жағдайы құрт жақсарады. Женіске сенімі артқан жасақ жаз шыға жаңа жорыққа аттанып, әміршісінің қарымын кеңейтеді. Көп ұзамай қазыналы Қазанды қолға түсіреді. Құрсауы сөгіліп, қаусап сына бастаған Алтын Орданың бір бүйірінде пайда болған жаңа патшалық Қазан хандығы аталып, біржола іргеленеді.

Жаңа жүрттагы жаңа таққа отырап-отырмasta талайсыз кәрі хан дүниеден көшеді. Әке кетісімен-ақ манағы кіші ұл қамалды, қазыналы қаладан қашып шығады. Қашқаны – билікке таласар деген қауіппен тетелес інісін өлтіріп жіберген (кейбіреулердің айтуынша, әкесінің де көзін өзі жойған) туған аға, бармагы – кеше ғана өз қолынан кеңдік алған анда. Осыдан тұра тоғыз жыл бұрын Ордадан безген әкесі сиякты, бұл да жалғыз емес, өзіне тете бауыры бар, өзімен жаһаттас бектері мен мырзалары бар, тағдыры ортақ әскері тағы бар: жарагы сай, жанкешті төрт мың аламан.

Жақындарынан женіліп, жер соғып отырған, ағайынның азарымен екі көзден айрылған князь өзінің ескі досын

құшақ жая қарсы алады. Рухы көтеріліп, күші толысады, көп ұзамай өз жауларын тегіс жер жастандырады. Қасым сұлтанның (манағы кіші ұлдың аты Қасым еді) қындықтың қияметін көріп, қанына қарайған жауынгер жасағы қашанда алғы лекте, қылыш ұшында шабады.

Ақыры, бойына шак мақсатына түгел жеткен князь одақтас дос, тәуелді нөкерді біржола жарылқайды: қасас жауы Қазанға қарсы беттен, бақас жауы Рязань мен Муром князъдерінің қақ ортасынан, Ока су – Ака дарияның жағасы, мешер орманының ішінен кең коныс кесіп береді.

Осы өнірде ежелден ірге тепкен түркі тайпалары мен ертеде орнықкан орыс қоныстарының үстіне келіп орнаған, өздерін қазақ, яғни ерікті азамат, еркін аламан атайтын, ошактан безіп, өні қашқан, төсекті ұмытып түсі қашқан, арғын мен шырыннан, манғыт пен қыпшақ, тама мен жалайырдан, қара үйсін мен қарт қазақ, боз керей мен онғар-найман – қырық рудан құралған төрт мың жігіт тегіс үй үйленіп, түтін түтеді, біразы жергілікті жүрттап қызы алып, біразы жорық жолдарында олжалаган жесірлеріне қазан көтертеді. Аканың ақ тасты биік қабагында тұрған Мешер (Городец) қаласы қайта түзіліп, жана жұрттың байтағына – бітісі бөлек Хан-Кермен дейтін шаһарға айналады. Ал жаңа патшалық – Кермен жұртты немесе Қасым хандығы аталады.

Байырғы халық та, кейіннен келіп қоныстанған қауым да мереілдері өсіп, мархаматқа жеткендей сезінеді. Өлгені тіріліп, өшкені жангандай көрінеді. Қоңырлар – бар қауіп – ойламаган жерден тігілген отау құлап, өзіміз қайтадан таңмен жолдас, тұнмен серіктес, ат жалында күн кешкен аламанға айналмаймыз ба деген қатерлі түйткіл. Әуелгі кездे, әрине. Уақыт оза келе әлмисақтан осылай тәрізді көрінеді.

Бұл – бұрынғы, соңғы тарихта болмаған өзгеше құбылыс еді. Патшалық ішіндегі патшалық. Бар билік хан қолында. Бірақ шектеулі шенбер, есептеулі еркіндік бар. Шенберден шықса, есептен аса бастаса, ақ патшаның қолындағы бұйда өзінің қалаған жағына бұрады.

Бұлқынсан шөгеруі, шапшысан қылтаңды қиуы оңай. Қалаған адамын кояды. Қажет тапқан күні алады. Қайткенде де отауынды жықпаған.

Жұз елу жыл бойы сондай шетін тіршілік коздапты. Әрине, бәрінін жүйесі, жөн-жобасы бар. Айналып келгенде іс тетігі Русияға қаншалық пайдасы бар деген жалғыз-ак ауыз, бірақ аса мәнді саяулға тірелетін, сол саяулыңғайымен шешілетін. Ал пайдада қисап жоқ еді.

Орыс мемлекетін ұйыстыру кезеңінде айрықша сенімге жеткен Хан-Кермен жасағы ұзамай сырт жауларға карсы құресте де ұлы князь туының астынан берік орын алады. Русияның батыстағы ғана емес, шығыстағы жауларына да бүйідей тиеді. Бірде бүкіл орыс қолының маңдайында шапса, бірде арнайы тапсырмамен шұғыл жортуылдарға аттанады. Жүрген жерін жайпап, шапқан елін зар илетеңді. Орыс әскерінің ішінде татарлар (батыс жұрты үшін түсі бөлектің бәрі “татар”) бар екен деген лақаптың өзі-ак патшамен бақас корольдердің жұртына үрей туғызады. Соғыс талау, тонаусыз болмайды. Оған да айыпты – татар. Жеңіліссіз, шегініссіз болмайды. Оған айыпты тағы сол басұрмандар. Төнірек толы жау (ол заманда барлық жұрт өзара дүшпан), орыс мемлекеті күш жиып, бел алып, кеше аты жеткен жерді айбарымен-ак ықтырып отырған Алтын Орданың өзімен тайталасқа түсті. Ұлы князь Иван III мен Алтын Орданың (кейін тарихшылар ен соңғы атаган) ханы Ахмет Угра өзенінде бетпе-бет кездесті. Өзеннен өте алмай (немесе ұрысты алдымен бастауға батпай) екі жак үш ай қантарылып тұрсын. Қырымнан қашып барып, ак патшаның мархаматына жеткен, Қасым жұртына хан сайланған Нұр-Дәүлет дәл осы кезде Ордаға ту сыртынан, тұтқылдан шабады. Бар әскері жорықтағы елді ойран-топалаң етеді. Бала-шаға, шал-шауқанға дейін қыра беріпті. Олжадан жеріп, қанға құныққан ханды өзінің әскербасы оғландарының бірі әрен тоқтатыпты деседі.

Уакығ оза келе Алтын Орда біржола ыдырасын. Жаңа көтерілген Қазанмен тайталас басталады. Қазан ханына Хан-Кермен әміршісінің көленкесінің өзі-ак үрей әкеледі. Ақ патшаның колжаулығы Қазан тағына барып отыра са-

лұы оп-онай. Шынында да, слі мен тілі туыс, тегі мен діні бір. Қазан жұртына да құдай ерлігі артық, парасаты кемел, жөні тұзу хан бермепті. Қараши бектердің көңілін таппайды, тапса, қалған бұқара жұртка жакпайды. Мұндай, безбен басы дірілдеп тұрган шакта үп еткен демнің өзі демесін. Бір кезде Қасымның өзі дәмелі болған Қазан тағына онын мұрагерлері талай рет төніп барып қайтады. Ал атасы Алтын Орданы шырқ айналдырған Шах-Әли Хан-Керменнен аттанып, Қазанда бір емес, үш рет хан көтеріледі. Үш рет куылып, тұғырына кайта оралады. Эр жолы өзіне қырын қараған, ак патшага кас қараши бек, қолбасы оғлан, ел басы мырзаларды, – бірде алдаң тұзакка түсіріп, бірде аңға шақырып, аулак шығарып – топ-тобымен қырып кетіп отырған. Ақыры, төртінші мәртеде Қазанға Қаһарлы Иванчен бірге кіреді.

Эрине, Ахметті қашырған – Нұр-Дәulet емес, Қазанды алған Шах-Әли емес. Теніздің аты теңіз – Русия, тамшының аты тамшы – Хан-Кермен. Эйтсе де ен шалқар теңіздің өзі тамшыдан құралады, ал Хан-Кермен – татуызыз тамшы емес-ті.

Қаруы, карымы, карасыны өз алдына, Хан-Кермен бектері Қазан мен Ҳажы-Тарханға, Ногайлы мен Дағыстанға елшілікке жүреді, орыс, “татар” тілдеріне бірдей жетік, екі хатқа бірдей сауатты қарашилар Посольский приказдың кенесінде аудармашы, кенесінде тілмаш қызметін аткарады. Қажет кезінде колжаулық болғанымен, Қасым жұртының хандары Русияда ак патшадан соңғы ен мәртебелі тұлға саналады, қабыл, көріс күндері барлық боярдан, тіпті ағылшын, неміс, литва корольдерінің елшілерінен жоғары отырады. Стамбулға түрікке, Казвинге қызылбасқа барған орыс елшісі: “Менің мерейлі патшам мұсылман жұртына жау емес, дос, тілектес; Юрьевте пәлен ханзада, Сурожда түген ханзада, Романовта пәлен мырза билік құрып отыр, ал патшалықтың как ортасында Қасимов хандығы бар: бұл қалалардағы мұсылман атаулы өздерінің мешіттерінен азан айтып, аллаға сыйынып, пайғамбарын мадактап, оразасын ұстап, намазын оқып, есен-саяу ғұмыр кешіп жатыр!” – деп қеудесін кереді. Лях пен сібіт короліне, Рим цесаріне барған елшілер ак

патшаға қаншама жұрт қарап отырғанын мәлімдегенде, Хан-Керменді алдымен ауызға алады.

Ұтымды саясат. Тек саясат қана ма. Қазір Русияның шегінде қаншама халық бар. Сол жат жүрттардың басым көпшілігі мұсылман. Іштей жақсы көрер, жек көрер, ак патшаға құлдық үрып отыр. Қайтпек керек? Құш өзінде тұрганда қырып тастау онай. Одан ұпайың тола ма? Төніректегі нәсілі бөлек тайпа атаулы безіп шыкпай ма? Бүгін Қазан мен Хажы-Тарханда тұрган, ертең Қотан мен Хорасанға аттамақ аяғын қырқылмаса да шоңге баспай ма? Ендеше, саясат қана емес, қажеттілік.

Қажеттілік қана ма? Ораз-Мұхамед Орыс елін жете та-нып, қапысыз білдім дей алмайды. Орыс мінезіне де тәнті емес шығар. Бірақ кәміл түйсінгені бар. Астамшылығы кем, бауырмалдығы мол. Тегін бөлек деп шетке каккан кісі көрmedі. Қазақ өз ортасына басқа атандың баласы келсе, құрметтеп төрге шығарушы еді. Орыс та көңілі ашық, мінезі даркан халық екен. Ағайынға ағалығы, кішіге кеншілігі мол екен. Ораз-Мұхамед Хан-Керменнің қалқып тұруын да осы кеншілікке балаған. Шежірені жете білмеген, жаңа жұрт топырағынан дәм татпаған кезде бойын құрсаған сезімнің көбі күпірлік, күпірлік емес, баланқы анғырттық, тіпті акымақшылық көрінген.

Кенет Бөлек сейіттің манағы сезінің мағынасы мүлде басқа қырынан ашылып еді. “Шах-Әлидің жолын кума. Бірак құрық үзіп, бой салудан да сактан. Өзіннен бұрынғыларша тәубага кел. Бүгінгі барынды қанағат тұт, қолдағы күсынның кадірін біл!..”

Ораз-Мұхамед аллаға сыйынып, күбірлеп дүға оқыды. Өткенине тәуба айтып, барына шүкіршілік жасаған. Кеудесін кере дем алғып, қарсы алдында көсліп жатқан жайқын өзенге қарап еді. Дәл осы тұста ортасы аз-маз ойыстанып, иіле тартылған, екі басы көз көрімге жетіп, қалыңға сіңіп жоғалатын ак дария – Орыс батырдың алғы садағы тәрізді көрінді. Қарсы беттегі қалың меніреу қалай тартса да үзілмес берік адырна, кайқы кос саржаның ортасында, қандауызда тұрган биік мұнара – сай жебе. Ал өзі – жебе ұшындағы болат тобыршық екен...

IV тарау

ТАС ЗЫНДАН – АҒАШ ҚОРҒАН

Өзинен бұрынғылардың өнегесімен, өнеге емес, осы елге (бәлкім, такыр басты таза мұсылман жайлаган басқа жұрттарға да) тән өзгеше көрініспен таққа отырар-отырмastaн беттесіп еді. Гұзыры жетken кеңшілік хақында жарлық шашқан Ораз-Мұхамед қапаста жатқан мүскіндерге азаттықты өз қолымен сыйламақ ниет білдірген. Бұрын ертегі, аныздардан ғана атын естіген, Бағдат пен Мысыр, Самарқан мен Бұқарда ғана болады-мыс зынданды көруге әуестік те жоқ емес.

Соңынан ерген қаraphы бектерімен, хан сарайынан бірақ орам жерде, арғымақ аттар байланған ағаш коралар сыртындағы бітімі бөлек, кейде ұбақ-шұбақ, кейде тарамдана созылған, төбесінде мұржа тесіктері бар, биіктігі кісі бойынан асар-аспас тас құрылыстардың алдына келіп тоқтағанда: “Әлгі зындандарың қайда?” – деп сұрауға шақ қалған. Еңкендей келіп атының сулығына жармасқан шорта begi¹⁸ Шабайдың құлдыққа, масаттыққа толы жүзінен абақтысы ма, зынданы ма, әйтеуір, ата-бабасы көріп-білмеген қапасхана осы екенін андады.

– Хан алдында жазықты, құдай алдында қылмысты, карғыс атқан бенделерді қазір алып шығады, – деген, көкшіл көздері жайнаң қакқан ұзын бойлы, арық Шабай.

Сол екі ортада балуанға түсердей алып денелі бас жendet салдыр-сұлдыр еткізіп, қапастың кіре беріс үйшігінің темірмен қапталған, төрт бұрышы тен, тапалтақ қара есігіндегі айқыш-ұйқыш ұлкен құлыштарды ашуға кірісті. Атан түйедей бас жendet қалай сыйып жүргенін кім білсін, орта бойлы кісінің өзі екі бүктеліліп әрең өтердей.

Әміршінің табаны жерге тиген соң, артындағы бектер де тегіс аттан түсken.

– Ишке кірейік, – деді Ораз-Мұхамед.

Осы арадағы жуандардың ішіндегі ең күштісі болып тұрған Шабай:

– Таксыр... – дей беріп еді. Есеней бек кілт зекіді.

¹⁸ Дұрысы: сахиб-аш-шурта – полиция бастығы.

– Тэйт! – деген. – Тіл үйіріп үйренген екенсін. Хан иемнің көнілі кеткен екен, өзің бастап жүріп, көрсет казынаңды! Алтының тимейміз! – деген сосын қарқылдай күліп. Біраз жұрт косыла кісінеген.

Ораз-Мұхамедтің күлкіге де, әзілге де зауки жок-ты. Екі-үш шыра таяқты қатарынан жағып, көмекшілерімен бірге алға түскен шорта бегінің сонынан әмірші емес, айыпты адамдай әрен ілеңсті.

Қоланса леп анадайдан бет шарпып тұр еді, тар есіктен еңкейе аттағанда қапырық, сасық ауа балғамен ұрғандай, солқ еткізе кеуде капқан. Төмен түскен сайын тыныс тарыла берді. Іріген тән, шіріген мәйіт, құрттаған өлексе, жүрек айныр нәжіс ісі емес. Солардың бәрінің койыртпак косындысынан үйытылған, ібілістің ұясы, шайтанның тұрағынан алынған тағы бірденелермен тұздықталған, колмен ұстап, көзбен көруге боларлық ғаламат.

Әуелде жана ғана тұтіндене лапылдаған жалыны күрт азайған, дірілдей өлімсіреген шыра жарығынан көз айыра алмады. Көкшіл мұқ басқан, салбыраған сілбі, коныр кошқылшаңастынан дымдана безерген бітеу тас кабырғаға содан сон ғана бажайлай қарады. Өте шебер шегенделіпти. Сонынан топырлай басқан аяқ дыбысы қапырыкка жұтылып, бір сәт қатерлі тыныштық орнағанда тозак үніне құлак тігіп еді. Зарлаған, жалбарынған, күніренген дауыстар шығар деп ойлаған. Тып-тыныш. Өзінің, артындағы жүрттың ауыр дем тынысы ғана естіледі. Элдекайдан ит қынсылағандай. Кенет арылдай үрген ашулы үн шыкты. Артынша, неше мың төбет қатарынан, бүкіл жер асты патшалығын дабылдата, азан-қазан болды. Иттердің даусы үздік-создық жаңғырыға басылған сәтте Ораз-Мұхамед артындағы серіктерінің біразы аллаға сыйынып аят оқып, біразы тәубасын айтып, дәтін бекітіп тұрғанын андады. Мұндай сұмдықтың барын білмеген жоқ. Енді, көзбен көріп, құлакпен естігенде тегіс мүнәйім бола калыпты. Өзінің де төбе құйкасы шымырлап кеткен Ораз-Мұхамед ашулы жұзбен артына жалт қарағанда, бәрі де жым болды.

Ештеге сезбеген – тозак жендеттері ғана.

Таксыр, не бары он шакты-ак төбет, – деді Шабай, кешірім сұрағандай, төменшік үнмен. – Мына тар куыс, тас қабырғада жаңғырығып естілгені ғой.

— Вах, вах, бұрын қалай үретін еді, — деді өзінің де барлығын, өзінің де мәнді тетік екенін танытуға асыққан бас жендет. — Не керек, көбі аштан өлді... Осы өткен қыстағой деймін, сахиб, жартысынан артығы қырылғаны.

Танти бересін, Байғыз, — деді Шабай ызалана ысылдап. — Ажалы жетсе, ит түгілі адам да өледі. Хан иемнің корасынан бөлінген малдың сойылмай қалған күні бар ма... Бірақ, тақсыр ием, — Шабай қолма-қол жұмсарып, жаутандап қалды, — мына адал төбеттеріңіз кемікке қаша тойса да, адам етін ансайды-ау деймін. Зындандағы малғұн мұндардың ешқайсысы өлмегелі екі ай. Итке тастауға жазаланған тағы ешкім жок.

— Жә! — деді әлдекім тағы да, көп сөйлеп бара жатқан Шабайды тыыйып. Төбей бек екен. — Хан ием итке тастар имансызды алыстан іздемейді. Ал мына мұскіндер сайып-қыран тақсырдың шапағатын күткен де. Періштеден хабар келсе, шайтан ұшып, пенденің күшіне күш қосылмай ма. Қеки бермей, баста алға!

Шорта бек — хандықтағы ең сорлы кісі емес. Қарашы бектердің өзі қабагын андар еді. Әлденеден кінәлі, әлденеге күмәнді болып тұрған Шабай мана Есенейдің сезін көтергеніндей, Төбейге де уәж айта алмады. Жаңа ханның қабағы тым қату. Мыналар бірденені білмей дікілдемесе керек. Ол “бірдене” — мансап болса, бастан құлақ садаға. Шешімі шүғыл, мінезі шатақ жас хан ана аш төбеттерге сахиб-аш-шурта — ел ішіндегі тәртіп сақшысы, бұдан бұрынғы әміршілердің талай сұмдығына күә Шабай бектің өзін итере салудан тайынбас. Әміршісін сол жак бүйірдегі, тастақ топыракты үнгіп салынған көртышқан ініндей қаранды қуыстан — арғы басында үй орнындей кең үнгір бар (үнгірдің как ортасы — жаңағы жалмауыз иттер тістері сакылдап, шарқ ұрған терен апан, өзі талай тіріні тастаған, талай өлікті лақтырған жаһаннам) катерлі аймақтан аулағырак әкетуге тырысқан.

Дәл осы сәтте Ораз-Мұхамедтің басына да бір тентек ой оралып еді. Өзінің қыбы қанар, қасындағы жұрттызыққа батар ерекше іс. Бас сақшы мен бас жендет екеуін қатарынан лақтырса, терен апан түбіндегі жыртқыш төбеттер хан құрметіне арналған ұлан-асыр той жасар

еді-ау... Құдай алдындағы құнәлары кешіріліп, кайта жаратылғанда ит емес, адам. мына Байғыз бен Шабай сияқты жендеттерден гөрі тәуірірек адам болып туар еді.

– Адамдарды көрсетейін, хан ием, – деді Шабай бұра тартып.

Ораз-Мұхамед: “Жоқ, жендет мырза, хайуандарынды көрсест!” – дей жаздал барып әрен іркілді. Қанша жи-ренішті болғанымен, өлімге кесер жазасы жоқ. Борышты міндестін аткарды – итке арналған тоқты-торпақты өзі жеп койса, оның жөні басқарап. Шайтан түртіп, шындал ке-термін деп қауіптенген.

– Баста адамдарға, – деді нық дауыспен.

Адам емес, аруақ көрді. Жоқ, аруактың өзі шошынып безердей сұлделер. Ал тыңдап тұрсан, осы тірі өліктер мына зынданда отырмаса, берісі Хан-Кермен, арысы бүкіл Ресей, мұндағы хан мен бек, андағы патша мен бояр тегіс тынышынан айрылып, катерге ұшырамақшы.

Мынау – ақ патшаның жауы.

Анау – ханға карсы қылмыскер.

Мынау – елді бұзған бұзық.

Анау – жерді құрткан қарақшы.

Жау бір жиында: “Ақ патшаның құрығынан құтылмай, елдін бакыты ашылмайды!” – депті. Ертеңіне осы зын-даннан орын тапқан.

Қылмыскер: “Ханымыздың өзі қаралы үйге шабар каскыр!” – депті. Келесі күні керекті сыйын алған.

Бұзық казынаға жиналмак көпшірге жалғыз бұзауын беруден бас тартқан.

Қарақшы қарны ашқан күні қасындағы байдын корасынан козы ұрлаған.

Бәрі де жазықты. Бірақ жазасы бірдей емес еді. Бірдей болса да мұндай емес еді. Тіпті мұндай болса да мәңгілік жаза – тозакта да жоқ екен, жер үстінде жалыны шарпы-май-ақ жан шырқыраткан тозак орнату аят, хадиске сия ма.

Әуелде ауыр қылмыстыларға кешірім жасауды жоспарламаған Ораз-Мұхамед зынданнан жеке бөлік-терін аралау үстінде жазалы жүрттын ешқайсысын да

кеншілігінен каклады. Бәрі де жазалы емес, жапалы көрінген. Жапалы емес, жалалы.

Бас кескеннен артық қысас болмаса керек еді. Бар еken. Сәт сайын шыбын жан неше жерден кескіленген, бір жұтым таза ауаға зар болған қапаска қамалу. Әйтеуір, тіршілік жібі үзілмеген. Бірақ тілектен де, үміттен де ада. Татусыз емес, тозакы өмір. Таңынан ішін анда-санда, самарқау, бірақ тынымсыз, үздік-создық үрген иттермен дауыс қоса жаңғыртып, кеншілік келгенін, кешірім жасалғанын, азаттық әкелуші әділ, мейірбан... тағы толып жаткан ғажайып қасиеттер иесі Ораз-Мұхамед хан екенін жариялаган жаршыға шыра жарығынан көзін колегейлеп, танырқай, үрке караїды.

Көпшілігі танырқаудың өзін ұмытқандай. Сұлесок. Кейбірі үнсіз-түнсіз сөлбірейген де отырған, кейбірі бұрышта бұратылған күйі жата берген. Ендігісі бәрібір сияқты. Жок, мына өзгеше топтың кім екенін, не айтып тұрғанын байыптамаған, ештеңе естімеген, естісө ұқпаған. Өлшеусіз үлкейіп кеткен, адырайып ұсынан шықкан ала көздер ғана бұл көлеңкелердің тірі жан иесі екенін аңғартады. Осы көзден басқа адам ұлына ұқсар ештене калмаған. Сап-сары көн қапталған толық шеке, сорайған жак, ар жағындағы тістерді санап алардай қушиған ұрт, тарамыс-тарамыс жұқа теріні тесіп жіберердей шодырайған сүйектер. Жыртық киімнен гөрі тозған өрмекші торына, салбыраған сілбіге көбірек ұқсайтын қырық өрім шоқпұт – неше жыл көр түбінде шіріген өліктен шешіп алынған кебін тәрізді. Жалбырап иыққа түскен білте-білте шаш өзгеше бітімді мақұлықтың шуда жалы да, аяқтағы бір заманда етік болғаны, шоқай не кебіс болғаны белгісіз, жұлым-жұлым қабыршық – туа біткен тұяғы тәрізді.

Ең ғажабы, өз денесін көтерер халі жок, терен көр түбінде отырған осы сұлделердің бәрінің аяғында ауыр кісен, колында тар колау. Мойнына абажадай ажырғы кигізілгендер, тіпті тас қабырғага шынжырлап байланғандар да бар.

Кеше ғана атка мініп, ашық аспан астында жүрген мына мұскіндерді осындағы бейнеге түсірген зындан кейпін әуелде көз токтата байыптамапты. Тіксінген көңіл аз-

маз сабыр тапкан сон, жамандық атаулыда адам ақылына шек жоғына қайран қалды. Осының бәрін ойлап таба берген. Бәрі де зындан аталғанмен, капастың әр тарауы әр килем.

Кісендегенде кісі көсліп жата алмас тар күыс.

Жүрелеп отыруға ғана келетін, төбесі аласа, асты шака тас, алды ағаш торлы үйшік.

Сығалап қана қарап саңылауы, ас күйған аяқ қана сыйар тесігі бар бітеу тас абақ.

Түргелуте де, тізе жазуға да келетін, төбедегі тесігі қайың шарбакпен жабылған. Құрық бойламас терек шұнқыр.

Бәрі де таспен шегенделген. Асты тас, үсті тас. Ін казып, көзден тасада жатып алмас үшін. ұнғыма жол салып, кашып кетпес үшін. Несебін сініріп, нәжісін көмбес үшін. Айналып келгенде, адам ұлын қинау үшін. Жай ғана өлтірмей, азап пен мазакта ірітіп-шіріту үшін. Қаржыны да, күшті де аямаған.

Ойлап тұрса, шаһардағы, бәлкім, бүкіл патшалықтағы құдай үйі – мұнараты мешіт пен хан үйі – ак сарайдан соңғы ең мәнді, ең берік, керек десеніз, ең сәулетті құрылыш осы – зындан екен.

Ішкі жауларды қамайтын зындан қандай ықтиятпен салынса, сыртқы жаулардан корғайтын қамал да соншалық салғырт, салак жасалыпты. Тіпті ілдебай деуге келмейді.

Рас, Орыс елінде корған атаулы, Мәскеудегі Кремль, батыс беттегі бірер қамал болмаса, тегіс ағаштан салынған. Өртеу оңай, кирату жеңіл сияқты. Ал шын мәнісінде тіпті де олай емес. Берік жымдастырылып қаланған, екі, кейде үш, төрт катар қарағай қиманың ашық ортасы шыммен, топыракпен толтырылады. Қарағайды қалап, топыракты түйгіштеп отырып, қажетті биікке дейін көтереді. Әдетте бір тарабы – су, екінші тарабы – жар, кайткенде де биік дөң үстіне салынатын мұндай қамалдардың әр түсінде – оқ қайшыласар, екі жақтан бірдей кесіп атар шамада кейбірі ашық, кейбірі жабық, бірнеше зенбірек орнатор, біраз мылтықшы отыраар екі, үш, төрт кабат мұнаралар тұрғызылады.

Хан-Керменнің орыс ағайындар орныққан бөліктерінің бәрі де дәл осындай болмағанмен, қындық күн туса жансебілге жарап қорғанмен құрсаған. Қаланың Хан сарайы, Ақ мешіт тұрған, мұсылмандар жайларған бөлігі де жалаңаш емес. Бірақ мұнарасыз жадағай, кей тұста қима, кей тұста қада түріндегі жалғыз қабат далда – қамалдан гөрі шарбакқа көбірек ұксайтын. Ораз-Мұхамед өзінің Хан-Кермендегі қызметін қалаға қорған салудан бастамақ болды.

Шаһардың төменгі жағында, Ұлан-таумен екі аралықтағы қабакта, Ака-дарияның арғы бетінде борлы тас алынатын қазбалар бар еді. Шақа тастай ауыр емес, қашауға, қалыпқа түсіруге ынғайлыш, әрі берік, әрі әсем. Ораз-Мұхамед ел тізгінің қолына алысымен, қарашы бек, бай мен мырза тегіс жиналған хан кеңесін шақырған да, шама-шарқына қарай әр руға арнайы міндет артқан. Шұғыл да, созалаң да емес, тынымсыз, тиянақты шаруа. Бірі көлік шығарады, бірі күш береді, енді біреулер қашаушы, қалаушы шеберлерін сайлайды. Әуелі хан сарайлары – диуанхана мен тұрғын үйлерді коршаган шағын, бірақ берік қамал салынуға тиіс. Сібіт, неміс бектерінің тас қорғандарындей. Содан соң, кұда қаласа, Хан-Керменнің осы, орталық бөлігі де қаһарлы қамалға айналмақ.

Алғашқы қадам – қанырап бос қалған зынданды қираудан басталған. Тастары түтел таратып алынып, орны тегістелген. Орталық, шыңырау зындан мен ешкім қарамаған соң аштан қырылған қорқау төбеттер аpanы опырыла шұқырайған күйі мен мұндалап қалған еді. Зындан орнын өз көзімен көрген Ораз-Мұхамед қаншама топырак төккізіп, әрек біттепті. Батыс үлгісімен, кішігірім замок кейпінде салынған бас орда – кей тұстарына тас өрімді жарып, көк шыға бастаған, жартылай мұнара кейпіндегі бір жак бұрышы, тіпті, омырылып құлауға жақындаған, ішінде диуан-хана мен әміршіге тиесілі, қазір жиһазға толып, қанырап тұрған қаншама бөлмесі бар үш қабат Ақ Сарай және қызметші құл, асши-сушки, күтуші жұрт, қарулы жасауылдарға арналған тас тұғырлы екі қабат, үш қабат ағаш үйлер сыртынан ақ тасты жаңа қабырғаның та-

баны салына бастады. Қазбаларда да құлдар тас қопарып, ісмөрлер кесек қашауға кірісіпті. Ораз-Мұхамед қорған жайын үш-төрт жылда ма, бес-алты жылда ма, өз рет, жөнімен тынар шаруалардың қатарына косып, басқа, шешілуі шұғыл істерге ден қойған.

Арада апта өткен жок. Шағын екі ру – тама мен жалайыр арасындағы жер дауын тыңдап отырған. Онда, солда – карашы ғазамат бектер. Екі капталда, босағада кіши бектер мен мырзалар. Кос балдағы үшкіл, төрткіл таңба қызыл алтынмен әсем апталып, аркалығына орақ ай мен алты күйрек жұлдыз бедерленген, лагыл, жакут тастар орнатылған тапалтак, ак сандал тақ алдында – екі даугер, екеуі де Ораз-Мұхамедке сыйлы, бірі – аға, аға емес, әке, бірі – бауыр, бауыр емес, жаһаттас жолдас екі бек – Қадырғали мен Нұрұзак. Өзара кермарлығы жок, бірак көршілес екі рудың мұдлесін арқалаған, өз бастарына емес, арттағы ағайынға қажетті дау үстінде. Аралықта жатқан жер жайы. Бұрын күші жеткені пішен шауып, малы бары жайыла жеп жүре береді екен. Енді біреуі ғана иеленгісі келеді. Әрқайсысының таразыны өзіне тартар, толып жатқан дәлелі бар.

Ораз-Мұхамедтің байқауынша, бұл елде де қырсықтың көбі жер дауынан туындаиды. Тен түсіп таласса жаксығой. Бөліп бересін, баскаша келістіресін. Саны көп күшті рудың тартып алған, малы көп бай рудың басып алған қоныстары да біршама сияқты. Жінішке қатайып, әлсіз – аллаға сыйынып қайта көтерген каншама даудың ұшығын, анығына жетпекке кейін калдырған. Алысты ағайындастырып, жақынды жымдастыратын соны шешім таппаса, аз – көбейіп, арық – көбен тартар жаңа амал ойламаса, ел жағдайы ғана емес, өз жағдайы да оңалмайтын сияқты. Қазақ арасында қандай шырғаландар болушы еді, киын дау, ерегес егестер қалай шешілүші еді. елдің ескі тәжірибесі қандай – естігенін еске түсіруге, көргенінен көсемдік табуға тырысқан.

Ақыры, екі бектің дауын тыңдау үстінде неше күннен бергі сауалына шешім тапты. Қазақ үшін шығысу киын да, табысу онай еді. Әзелде түсын басқа меркіт – керейте сінді, ұлысы басқа күрлеуіт – қыпшаққа телінді. Әр

тайпада “нокта ағасы”, “қыздан туган жиен” саналатын үлкенді-кішілі аталар, “анасы баска – атасы бір”, “бауырга салған баладан тараған” дейтін, әйтеуір, туыстыратын, табыстыратын толып жаткан себеп-сылтаулармен үлкенге кіші селбесіп, теңе тең қосылып басы құралған қашама ру бар. Ендеше...

– Қадырғали бек, – деді Ораз-Мұхамед екі жақты бірдей мұқият тындал болған сон. – Мен естіген ескі шежірелерде тама мен жалайырдың әлденендей жақындығы бар сияқты еді...

– Әлбетте, әлбетте, – деді сөз анғары қайда соғарын білді ме, жоқ па, қайткенде де әміршінің тосын шешімге келгенін анық пайымдаған Қадырғали. – “Қарға тамырлы” деген ұлағатты сөз бар ғой, тақсыр ием. Ал сол қарға тамырлы қарындас ортасында жалайыр мен тама тонның ішкі бауындар, айрықша жақын... аналары бірге тұған – бөле деуші еді бұрынғылар...

– Е, бәсе!

– Артық-кем шаппай, әділіне жүгінеді ғой, – десті, тамаға тілектес, хан өзімен түбі бір Қадырғалиға тартып кете ме деп қауіптеніп тұрған кейбір кісілер.

– Ал онда, ғұлама бек, онғар найман, боз керей, кара үйсіннің жайы қалай? – деді Ораз-Мұхамед сынай әрі үміт арта қарап.

– Бәріміз де ағайынбыз, – деді іс төркінін нық таныған Қадырғали сабырмен, ойлана сөйлеп. – Әйтсе де, боз керей, сосын, тақсыр ием, атамасаныз да көкейінізде тұрған карт қазақ екеуі нағашылы-жиенді деуші еді. Мұндағы коныстары да орайлас екен. Қылшак пен маңғыттың арасында. Ал қалғанын тарат десеніз, кара үйсіннің ағасы сары үйсін мен қазактағы жалайыр екеуі – бір атадан өрбитін немере.

– Уа, пәлі! – деді Есеней бек, әлде кекеткені, әлде қостағаны белгісіз.

– Тәнірі жарылқасын, Шырын бек, – деді Қадырғали. – Құдайым айтпай танып, ашпай білетін кіл жүйрікті жирап берген ғой, хан иемнің дәргейіне. – Ал тама мен найман тіпті беріден табысады. Атасы бөлек десеніз де анасы бір. Сонда, тақсыр ием, сіз атаған төрт ру – ішек-карны араласкан бауыр болып шыкты.

Бәрекелді! – деді өз ойын құлакка сыйырлағандай дәл басқан, бұл тараңтағы шырғаланнан да жол тапқан, енді ак бетінің ұшы болмашы қызырып, ризашылықпен жымыып отырған Қадырғалиға бір, іс мәнісін кейі андал, кейі андамаған, жаппай анырған басқа жұртқа бір қарал, қаркылдаған күлкіден әрен тежелген, катты масаттанған Ораз-Мұхамед. – Жалайыр мен тама, қара үйсін мен онғар найман – төрт отұл¹⁹ болып қайта қосылдын. Туыс тапкан тойың құтты болсын! Бүгінгі емес, кешегі, одан да бұрынғы және болашак күнгі бар дауын шешілді!..

Төрт отұл аталатын, саны қыпшаққа парапар, жері шырынға тендес жаңа әрі қүшті рудың пайда болғанын жалпы жұрт сондағана анық ұғып еді. Тыңдан табысқан төртеуді құттықтау, әміршіге айтылған көтеріңкі алғыс үстінде қарымы қысқарған кейбір үлкеннің көңіліне қауіп кірген, талауға, тонауға кетпейтінін андаган кішілердің көңіліне үміт үялаган. Бәрі де әміршісін бас білетін, ақылға тоқтайтын адам ретінде танып еді.

Жұрт көңілі келер сәтте-ақ су сепкендей басылды. Дүниенің тұтқасы өз қолдарына тигендей, өз тағдырынғана емес, ел тағдырын да қалауынша шешетіндей күспіп отырған халық көктегі құдайдан беріле, алыста емес, как төбелерінде талай қожайын отырғанын бар жүйкесі – бас терісі, бүкіл болмысымен сезінген. Бәрін тәубаға түсірген, біразын жаңнан тұңілдірген – хас-хажибтің²⁰ жалғыз-ак ауыз сөзі.

– Тақсыр ием, – деген, абыр-дабыр басылмasta, сырлы есік алдында түрған қалпы, тұтыға шашалып.– Воеводадан хабаршы келді... Сізді шакырады.

Ораз-Мұхамед какас естідім бе деген қауіппен қайыра сұрап еді.

– Ақ патшаның Хан-Кермендегі ұлық мәртебелі воеводасы Ерофей Глухов – мына сізді. хан тақсыр, өзіне – жана бәсте жұрттындағы жайға келіп кетсін депті. – Тыныштық тұнған диуан-ханада хас-хажибтің даусы санқылдан естілген.

¹⁹ Төрт ұл, төрт ата.

²⁰ Бас камергер, есік ағасы.

– Есің дұрыс па, есік ағасы! – деді Ораз-Мұхамед. – Жексенбі күні аракқа бас қойған Ерофей Глухов сәрсенбіде әлі есін жимаса, оның сандырағын маған несіне шатып тұрсың!

– Естіген құлақта жазық жок, – деді хас-хажиб жайымен. – Хабаршысы аттан түспеді. Қакпа сыртында тұр.

– Сұмдық қой мынау!

– Адам естімеген нәрсе...

– Бұл қай басынғаны!.. – десті, үнсіз қалуға ызалары ішке сыймаған, дауыс көтеруге әміршісінен именген жұрт күбірлесе гүйлден.

Шынында да, бұл – бұрын болмаған, ешкім естімеген жайыт еді. Жарым шаһар воеводаға қарайды. Андыз әскер мен топшы-туфанды шеберлер де соның әмірінде. Бұған қоса, әрине, воевода – ак патшаның коз-құлағы. Бірақ ел ұстаған және сол елдегі бар тайпаның иесі саналатын ханнан дәрежесі төмен. Тіпті, бағынышты есептелетін. Жұрттың китығына тигені де осы.

Көп ішінде сабыр сақтаған Ораз-Мұхамедтің өзі болды.

– Онда құрметті хас-хажиб, қакпа сыртында тұрған хабаршыға айт. Воеводада тапсырап шұғыл шаруа жок. Бүгін дем алсын. Егер Ерофей Глуховтың өзінің айттар арызы, қажетті жұмысы болса, қай уақытта келсе де қабылданады. Айтпақшы, хан қақпасынан қырық қадам жерде аттан тұсуді ұмытпасын...

– Бәрекелді!

– Келісті сөз! – десті біраз жұрт.

– Тақсыр, осы асыл сөзіңіз акпа құлаққа шашылып-төгілмей жете қойса, – деді Есеней бек. Мен барып, тәубасына түсіріп қайтсан...

– Хан ием, – деді Шәш. – Біздің ұғымымызда, сіздің он мен солдағы бектеріңіздің дәрежесі екі махаллағағана хұқімі жүретін воеводадан бір де кем емес. Ендеше, хабаршыға жүруі келіспейді.

– Қалай да жерінے жеткізе айттар кісі керек! – деді Төбей.

Хан атынан хабаршыға барған Нұрұзақ жеріне жеткізе айтса керек, көп ұзамай Ерофей Глуховтың өзі келді.

Хас-хажиб манағы қалыпты үнімен воеводанын какпадан қырық қадам жерде аттан тұскенин, сінді сыртқы сенекте хан тақсырдың кабылдауын күтіп тұрғанын мәлімдегендеге, жұрт жана ғана тараған, Ораз-Мұхамед диуан-хананың төрінде, так үстінде, жалғыз өзі отырган. Екеуі онаша жүздесті.

Воевода тағым етуді ұмытпады. Бірак түгелге жуық ағарған, тарап өтпес каба сақалынан, тұксиген қалың қас астынан тесіле қараған, өшпендейділік тұнған өткір көздерінен ештеңеден тайынбасы айқын танылады. Алғаш рет бұдан тұра бір мүшел бұрын, тек жылы жазда емес, салқын күзде беттесіп еді. Дүлей көрген. Жендет санаған. Бірак бойынан мұншама өшпендейділік байқалмаған. Тіпті жәдігей Делі Даниял қанды іске жұмсаған сәтте де. Одан бері ештене бүлінген жок. Қайта, шаруасы онға басты. Ендеше... теке тірес дүшпан – сыйлы да, бас иген кірілтар – жексүрын көрінетін болғаны ғой. Өзімен жекпе-жекке түскелі тұрған ешбір неміске, ешбір сібітке дәл осылай кектене қарамас еді. Жаман – корыкканын сыйлайдының кери.

– Воевода, – деді Ораз-Мұхамед. – Бұл – Сібір жұрты емес. Осыны есіне салайын деп едім.

– Салтан...

– Яз тебе не салтан! – Ораз-Мұхамед акырып. – Есми Великой Государевой милостию царь Касимовский!²¹

– Челом бью, царь Салтан, – деді онша ыға қоймаган Ерофей Глухов, кеудесіне қолын айқастырып.– Твоя правда, Великаго государя царя и великаго князя Бориса Феодоровича всея Руси самодержца милостию...²²

– Ерофей Иванович! – деді калпын тапкан Ораз-Мұхамед. Мен қатты қапа болып отырмын. Сіз – байырғы жауынгер, көпті көрген карт – абырайға қайши. әнтек іске аяқ басасыз. Рәсім, салт атаулыны тәрік етіп,

²¹ Мен саған сұлтан емеспін!.. Біз – патша ағзамынын ракымымен сайланған Қасимов ханы боламыз!

²² Ғұзырына құлдық. Салтан патша... Айтканың рас, Үлдү патша ағзам һәм ұлт князь, бүкіл Россия әмірі Борис Феодоровичтін ракымымен...

ак патшаның өз қолымен қойған ханын өз коранызыдағы сиң соңғы холопқа тенегініз келеді... Патша ағзамның осындағы адал құлдарының бәрінің ызасына тиген дөрекі қылышының карымтасыз кетпейді.

– Мен қорықпаймын сізден! – деді Глухов түнере тіс-теніп. – Не үшін жек көретінінді де білем...

– Ерофей Иванович, көгершінім, әлі бала екенсің ғой! Менен қорықпа, құдайдан қорықпа, патша ағзамның жарлығын да аяққа баспакпсың! Воевода! – деді сосын оқыс катайып. – Өз міндет, борышмызды ұмытпайық. Эркайсымызға сыйып берілген шеңбер бар...

– Царь Салтан, менің сөзім де осы шеңбер турасында, – деді Глухов. Касимовгородтың қақпасынан аттамай жатып, шектен шығып баrasыз. Ақ тасты қамал сізге неге керек?

– Қамал не үшін салынады, воевода?

– Жоқ, менің сұрағыма жауап беріңіз, – деді әп-сәтте тергеушіге айналған Ерофей Глухов.

Корғану үшін, – деді Ораз-Мұхамед мыскылдай карап.

– Рұқсат етініз, кімнен?

– Ерофей Иваныч! – деді Ораз-Мұхамед кейіп. – Бұл не? Неткен парықсыз ойын? Сырт жаулардан.

Казан құлаган, – деді Ерофей Глухов түнере түнжырап. – Хозь-Тархан алынған. Сібір патшалығынан құл мен топырак қана қалды. Сонда сырт жауының кім? Жоқ. Корған қажет емес.

– Новый посад пен Пушкарская слободаға корған не үшін керек? – деді Ораз-Мұхамед.

– Корғану үшін.

– Ракым етініз, кімнен?

– Тым құрса сіздің татарлардан, – деді Ерофей Глухов шімірікпестен.

Дәл осы сәтте Ораз-Мұхамедтің де айтар сөзі таусылған.

– Воевода! – деді бар болғаны. – Сенімен келісіп жұмыс істей алмайтыным жайында Мәскеуғе мәлім етем.

– Мені басқа калаға ауыстырады, – деді Ерофей Глухов. – Орныма басқа бір воевода келеді. Ал сен кетсөн,

орнына кім келеді? Ойлан, Салтан, мүмкін, сен Қасым жұртының ең соңғы ханы шығарсың! Сен де корық.

— Ерофей! — деді шынымен шамданған, бірақ шарасыз Ораз-Мұхамед. — Қайта айтайын. Бұл — саған Сібір емес. Менде ана мен әйел, бала мен қарындас жок...

— Мың сан басұрман жұртың бар! — деді Глухов Ораз-Мұхамедтің сөзін бөліп. — Ал үй ішіне келсек, мен — акпын. Қысас жасаған кім екенін білмесең — естисің, кездеспесең — көресің. Ақталу үшін айтпаймын, басқаның құнасін көтергім келмейді. Мен — жауынгермін. Патша ағзамының құлымын. Ар-өжданым не айтса, ақ патша не бұйырса соны істеймін. — Екі қолы салбыраған күйі, басы жерге жеткенше иіліп тәжім етті. — Сен — хансың, — деді сосын кетуге ыңғайланып. — Бірақ елеулі мәселелерді менімен кенесіп кана шешуге тиіссің! Патша ағзамға шағынып көр. Ал мен... мемлекетке қарсы кейбір қылмыскерлерді босатып жібергенін, тәртіп орнаган елдердің бәрінде де болуға тиіс қапасты қиратқаның турасында тиісті жерлерге қағаз түсірем. — Болмашы иілген калпы шегіншектеп есікке жетті де, еңсесін көтерді. — Белокаменной крепости не бывати!²³ — деді сосын түйіле зілденіп. Тағы да, салбыраған қолы жерге жеткенше бас иіп тағзым етті де, женіл бұрылып, ауыр адымдап, босағадан ары аттады.

Арада үш-төрт ай өткен соң, Ораз-Мұхамед елімен етене танысып, жұртына бауыр басып, жаңа жағдайға әбден икемделген кезде, алғашкы құндердегі ет қызыумен жазылған ғарызнамаға жауап келді. Посольский приказ Касимовгородтың тентек черемистермен, бодан танылса да кеудесі басылмаған мордва және басқа бұратана жүрттармен шектес жағдайын ескеріп, хан сарайы мен мешіт, һәм әр түрлі мекен-жайлар орналасқан “Татарская солободаның” сыртынан қорған тұрғызуға рұқсат беріпті. Тас емес, ағаштан. Ал өзінен басы биік ханмен тіл табыса алмаған, жалпы жүртқа жайсыз Ерофей Глухов Сібірге, жаңа іргеленген камалдардың біріне аттандырылған. Ешкімге тәуелсіз, дербес билікті воевода. Жоғарылағаны. Алайда Хан-Кермен жұрты Ерофей Глуховтың кетуін

²³ Ақтасты камал қаланбайды!

Ораз-Мұхамедтің орталықтағы айрықша беделіне сайған, үлкен жеңіске балаған. Ел ішінде қысасашыл қарт воевода Ібір-Сібірге айдалыпты-мыс деген сөз тарады. Ал жана воевода ханның бір замандағы қарулас досы көрінеді. Осының бәрі әміршінің абыройын бұрынғыдан да көтере түскен.

V т а р а у

А У Ы Л Д А

Хан-Керменге қарасты, Ақ. Қара, Сары деп жіктелетін үш аймактың Жаубаш, Тебенек, Татарбай, Әліш, Субақ, Қазаки, Шуманай, Барамық, Сақын, Байыш, Тұстік тағы басқа толып жатқан ауылдарын аралау үстінде Ораз-Мұхамед бұқара жұрттың жарлы-жақыбай тұрмысын көзімен көрді. Қазакта мұндайды “Іші – ассыз, сырты – тонсыз” дер еді. Бас көтерер еркек жорыққа мінер ат ұстауға міндетті. Эйтпесе жылқының құны түскен, мал асылы сиыр екен. Ал скі бұзаулы сиыры, он шақты тұяғы бар адам қотты саналады. Ірі байлардың көбінің жылқысы жетпіс-сексеннен, қой-ешкісі екі-үш жұзден аспайды.

Рас, ел түтелімен отырышыланған. Диқаншылыққа ден қойғаны байқалады. Негізгі егісі – көкнайза. Бірақ жер жайын толық игермегені танылады. Эйтеуір, алатын өнімі көршилес орыс мұжықтарынан әлдекайда төмен. Ескі кәсіп – малшылықтан тағы қол үзе бастағандай. Кімді кінәламақсың? Орысты ма? Қай орысты? Жаңағы диканшы мұжықтардың тұрмысы да онып тұрған жоқ. Әлде ақ патшаның өзін бе? Борис Годунов таққа отырысмен бүкіл Русия халқын екі жылға алым-салықтан болсатты. Ал Ораз-Мұхамедтің өзі орысы бар, орыс емесі бар, бүкіл Хан-Кермен халқын тағы екі жылға салғырт атаулыдан азат етті. Міне, үшініші жыл, бұқараның бар тапқаны өз қорасында қалады, оналса керек еді. Оналманты. Оналар сыңайы танылмайды. Әлде құдай тағала әүел бастан біреуді бай, біреуді кедей жаратқан ба. Алғашқысының алқауға жетер не енбек, соңғысының қарғысқа ұшырап не қылмысы бар.

Эрине, казақтағы сұлтан, мұндағы хан, Русиядағы ірі алпауыт Ораз-Мұхамед бұл тарапта көп бас катырған жок. Бас қатырса да ой түбіне жетпес еді. Ой түбіне жетсе де шешімін таппас еді. Әйткенмен, жүргегі ізгі, жәсір де болып, жесір де болып көрген, астан тарықласа да жан азабын тарткан, бар өмірін кіслік сактау жолындағы құрес үстінде откерген Ораз-Мұхамед зар мен мұнға құтак қоя билетін, кедейлік пен кемшілікке қабырғасы қаусай қайыспаса да, адамды адамдық бейнеден айырап зорлық-зомбылық атаулыдан жиренер еді, түптеп келгенде, кембағал қауымға бүйрекі бұрыс тұратын.

Әсіреле Ақа-дарияның арғы бетіндегі, терістікегі Ақ аймақ, шығыстағы Қара аймақ жұртындағы жиын отыр-маған, орыс деревняларымен араласа қоныстанған, Сары аймақ аты ұмытылып, Қара зыбынлар – қара шапан кедейлер атала бастаған ауылдарға жаны ашуши еді. Бұрын Қазанмен, Ноғай Ордасымен арадағы алма-кезек, карымта аттаныстар заманында жаны – талауға, малы – тонауға түсіп, айрықша жапа шегетін осылар екен. Құрығы ұзын Қырымның шапқындары кезінде тағы да алдымен талапайға ілінер – осы өнір. Ораз-Мұхамед Русиямен бұрын-сонды жагаласка түскен мұсылман атаулы жұрт Хан-Кермен халқын онша жақсы көрмейтінін білуші еді. Бірақ мұншама өшпенділік бар деп ойламаған.

Сұрастырып отырса, әуелде Қасым хандығының ен жиын жері осы Сары аймақ болған сияқты. Әлденеше ұрпак бойғы шабыстан соң кембағал, загип халғе түскен. Хан иелігіндегі көгі қалың, көлі мол, бір кездे Құндызды атанған қоныс қазір Йырактұр атанипты, өзі ғана жырак емес, төңірегінде ауыл жоқ, тып-типыл. Иен жерге мұжықтар орнап, егін сала бастапты.

Тек Йырактұр ғана емес, сирей алшактаған басқа ауылдардың аралығында да жана деревнялар көтерілген. Олар да тегіс жарлы. Хан-Керменнің терістік және шығыс бөліктерімен салыстырғанда құнары кем, құмдак топырақты тырмап, өлмес қоректерін айырады. Қара шекпен орыстар ғана емес, қара зыбын қалған жұрт та егіншілікке біржола ауысқан. Айдаған жаудың алдында кетер малдан жері бастаған сыңай бар. Шындығында, өсірмейік

демейді. Көп жұрт малды тұқымына дейін құртып алған. Егіп шығара алмайды, әрине.

Ораз-Мұхамед “үрерге иті жок” дерлік кедейлерге сақарада қалған аталарының салтымен сауын үlestірген. Өзіне тиесілі табыннан. Мойны жуан басқа шонжарлар есебінен. Қара қарын жас баланың аузын акқа тигізіп, ауыл-аймақты тегіс көтеріп тастағандай, бір жасап қалған.

Сары аймақтағы жұрттың тіршілігі қаншама ауыр көрінгенімен, Ораз-Мұхамед бұл елдің тұрмыс-жайы, мінез-құлқына, көршілерімен катынасына қызықтай қарап еді. Қызықтай емес, тексерे қарап, келешек күн бағдарын тануға тырысқан.

Алдымен байқағаны аскындаған араздық көрмеді. Құдыққа талас, қамши сілтес ағайын жұрт арасында да болып жатады. Ондайдың бәрін есепке алмаған, елемеген. Жамырай табысқан жаһаттас достықты да көрмеді. Бірак бауырластық бар еді. Анық.

Иван Ахметтің үйінен жылқы етін жейді, Ахмет Иванның үйіне барып, жынды суға тояды, екеуі балыққа бірге барады, ал балалары тәбелеспей ойнайды – жок, бұл емес. “Жылқы – кісінескенше” деген аталары. Сөйлесе білген адамның түсінісі де киын емес. Түсініс тұрып, бірінің-бірі тәбесін тессе несі бар. Орыс пен сібіт Нарва үшін жағаласыпты. Түсініс тұра тартысты. Жеке адамдар да сол сияқты. Бүгін табысса, ертең таласуы онай. Мәселе... теренде. Иван Ахметке тұқым беріпті. Ахмет өз жерін жыртып болған соң Иванға көмекке келіпті. Мұның жөні басқа. Ахметтің артында біреу тұр. Иванның артында екеу тұр. Сол арттағы үшеу қайда тартады? Поп пен молда дінің бөлек дейді. Бай мен алпауыт қаның бөлек дейді. Қара шаруа не істеуі керек? Патша – мемлекет мұддесі дейді. Хан – ел тілегі дейді. Ақыр тұбі қайда соғады?

Жалғыз-ак халық жайлаган өлкеден келген Ораз-Мұхамедке көп ұлтты жүрттагы бірталай жайыт тосын көрінген. Тосын көрінгендіктен де, өз тұрғыластарынан гөрі көбірек танығандай еді.

Қайткенде де, соңғы жылдарда көкейіне орнаған ой – көзінің көк, қарасына, шашының қоңыр, сарысына,

сақалының қалын, сирегіне, түртүлғасы, бітіс-болмысы кандай екеніне қарамастан, екі аякты, жұмыр басты адам атаулының өзегі оргак деген түйінге біржола бекіген. Эрине, міnezінде өзгешелік, әдет-ғұрпында ерекшелік бар. Эйтсе де, табиғаты тектес. Алла тағала ерлік пен ездікті, мейірім мен шапағатты, зұлымдық пен аярлықты – ет пен сүйектен жараптан пенденін бойына сыяр жаксылық, жамандық атаулыны біреуге аз, біреуге көп мөлшерде үлестірмеген... Мерейін көтергісі келетін, несібесін осіргісі келетін, ағайындарының атынан сөйлеп, риясыз шыны ма, капысыз есебі ме, ел камын ойлар, болашақты болжар уағыз айтатын, уағызben ғана шектелмейтін, өзгелерді баспалдак ете отырып, ойдағысын жүзеге асыратын, асыруға тырысатын, әйтеуір, тынымсыз тірлік кешетін... басқа пішімдегі жұрт. Ал Ахмет пен Иванға бәрібір. Алдында ас болсын. Басында құрке болсын. Тыныштық... тыныштық берсін. Шынында, адам баласы үшін бұдан артық кандай бақыт керек!

Кей кездерде осынын бәрінің не қажеті бар, тізгінді тәңіріге тапсырып, өмір қайығын тағдыр ағыны қалай айдаса, соған көніп, тыныш кана өмір сүрсө кайтеді деп ойлайтын. Бірак тыныш өмір сүре алмады. Тыныш өмір сүре алмайды екен.

Алай да бізге нужа,
Бұлай да бізге нужа.
Үстә кеем нечек тұза,
Яш өмер шулай уза...

Бұл өлеңді орыс мұжығының аузынан естіп еді. Сонындағы азғана нөкерімен өзінін жеке меншік вотчинысы – ел шеті Йырактүрға кештете жеткен. Әміршіге арналған мекен-жай әлі салынып бітпепті, ауылдағы дәулетті татардың бірінін үйіне келіп түсті. Орыс үлгісіне ұксас, бірақ сырланбаған, шатырына шапақ шашкан күн, қақпасына алты құйрыкты жұлдыз, үшкіл, төрткіл таңбалар киылып шегеленген, тас тұғырлы ағаш үйдің кен ауласында, аяғына шандыма шарық киген, етегі

шұбатылған әлдебір жігіт отын жарып жатыр екен. Ораз-Мұхамедтің көзіне бірден түскені – үй иесі бастап, алдан шықкан барлық жұрт, аулада мәртебелі мейманды қарсы алу қамымен жүрген қызметшілер тегіс бастары жерге жеткенше жапырлай иіліп жатканда, әлгі жігіт қолындағы балтаны жоғары көтере керілді де, жүзін жарқ еткізіп, жаңғырықта тұрған кеспелтек ағашты қақ жарды. Әрі жұмыс, әрі тағзым. Эйтпесе екеуінен де аулак. Ораз-Мұхамедтің назарын токтаткан – өзгеше мінез емес, жалбыраған ұзын шаш. Хан-Керменнен шашты мұсылман көрмеген. Орыс деуге тар жен, қынама бел, көлбен етек қазаки киіпті. Ораз-Мұхамед баспалдаққа емес, болмысбітісі бөлек малайға бет бұрды.

– Атың кім? – деп сұраған.

– Эли, – деді ұзын шашты, қайқая көтерген балтасын тағы да қарш ұрып. – Андрейка, – деді сосын әміршіге әлде сынай, әлде әуестене қарап.

– Ал, Эли Андреевич...

– Сергеевич... – деді малай именбестен.

– Ал, Эли-Андрей Сергеевич, – деді Ораз-Мұхамед ешкандай қалжың, кекесінсіз, орыстың алпауыт тектілеріне ғана тиесілі “овичті” мына өжет жігітке тегін сыйлас, – мұнда неғып жүрсін?

– Мұнда... – орыс жігіті Ораз-Мұхамедке танырқай қараған. – Мұнда іс істеп жүрмін.

– Анда... қалай, жаман ба?

Эли-Андрей сонда ғана ұқты.

– Жок, православный христианды жамандау – күнэ. Жұрт қатарлы.

– Ал мұнда... артық па?

– Басұрман да адам, – деді жігіт тайсалмастан. – Бірақ артық емес.

Онда неге!.. – деді әуестігі тарқамаған Ораз-Мұхамед.

– Боярин...

Хан! – деген, әнгіменің қалай бағыт аларын білмей, әлденеден жазықты болып қалам ба деп қылпылдаپ тұрған үй иесі.

— Батюшка хан и великий государь!²⁴ — деді Әли-Андрей мықынын таянып. — Мен бояр емесин, бірак азат адаммын. Қайда барам, кімге жалға жүрем — өз еркім.

— Эз, свободный человек! — деген Ораз-Мұхамед зілсіз. — Ты истину говори!²⁵

Сонда айтып еді осы өлеңді. “Хақиқатын йыр айтадылар!” деген әуелі. Сосын жана ғана жарылған ағаштардың бірін қолына алғып, әлде балалайка, әлде домбыра ойнағандай, басын сәл қисайтып, әндете созған. “Анда да таршылық. Мұнда да таршылық. Үстегі киімге дейін жыртық. Жас өмір осылай өтіп барады!..” Ар жағы киында... ренжіп қаласың деп токтаған.

Иә. Ханның кімі бүтін. Бірак оның алдында да талкы бар. Алай тартса да, быттай тартса да... Қайтпек керек?

Ораз-Мұхамед ескі тарих жөнінде ғана емес, бүгінгі ел жайында да Қадырғали бекпен көп кенесуші еді. Кейде, тіпті, уақыт өткізер қысыр әнгімемен кешті танға қосатын. Қайраты қайтқан бек, кемеліне келген ғұлама қала іргесіндегі Ұлан-тау аталатын ауылда тұрады. Бұл жақтың тауы — қырқалы белес. Ұлан-тау да Хан-Кермен тұрган жарқабақ бітімдес; дарияға қараған екпеті еңселі, ал сауыры — жазық, жасыл белес. Сырты кок терек, шаттауық аралас қалың тогайға ұласатын, өншең қарагай қималы шағын ауылдың жамырай келіп, жарқабакқа тіреле токтайтын тұсындағы ең шеткі, мүйіс басынан төмен сырғанай бере табандаған шым шатырлы жатаған үй — Қадырғалидікі.

Жапсырма сенегі бар екі-ак бөлмелі киманың сыртынан іші жүдеу. Еденде ескі сырмак, қабырғада көнетоз алаша. Жаймалы жер стол, бірі шымылдықты, бірі шымылдықсыз, сүйек бедерлі екі ағаш төсек, канылтырмен қапталған екі үлкен сандық. Алайда Ораз-Мұхамед бүкіл Хан-Кермен уәлаятындағы ең бай үй — осы деп билетін. Екі сандық та лықа толған кітап. Бірінде ғараб, фарсы ғұламаларының әр түрлі фән ілімдері, тауарихтары. Екіншісінде түркі тіліндегі шежірелер, шайырлар, ескі жырлар. Ғұлама бектін

²⁴ Хан әке һәм патша ағзам!

²⁵ Беу, азат кісі... Сен шындыкты айт!

бәйбішесі – жасы қырықтарға келіп қалған, етженді, толық, ақ сары әйел Көшбике осы Ұлан-таудағы карт молданың күйеуі өліп, жесір отырған жалғыз қызы екен. Ауып келсе де, ағайын ортасында жаксы қабылданып, көп ұзамай-ақ үлкен құрметке жеткен Қадыргалиға қалыңсыз беріпті. Ер күте білетін, биязы да байыпты, бар шаруа-ны өзі басқарып отырған қызынғана емес, арғы атасынан келе жатқан қымбат казынасы – қашама көне кітапты мұраға калдырған.

Әрине, Қадыргали бектің калы кілем төсөніп, калың көрпе үстінде отырап да жайы бар. Бұрыннан естіген, білгенін, андағы, мұндағы шежіре, тауарихтан түйгенін байыптаپ, бағамдап, жалпы жұртқа ұғынықты тілде бес кітап жазыпты. Қалап сұратып, көшіртіп алушылар көп. Бірі – кой, бірі – тай әкеп тастайды. Ақы емес, сый. Оның үстіне, орталарынан осындей ғұлама табылып, мәртебелері есken, аталастармен арадағы өкпе-араздық, дау-даумайда ұтыстары түгелденген әрі ескі бауырлық, туыстық рәсімді ұмытпаған төрт жұз тұтін жалайыр атала бекке арнайы сыбаға белгілепті. Арғы жұртындағы құрметіне орай, орыс өкіметі тарапынан тағайындалған, таза күміспен төленетін сияпат тағы бар. Бір сөзben айтқанда, байымас, қорланбас жөні жоқ сияқты. Алайда өмірдің талай өткелегінен өткен, туған жерден ажырап, бірінен өлі, бірінен тірілей – бар жакыннан айрылған кәрі бек колға түскен қаражатты жұмсаудың басқа бір көзін тапқан. Пәлен ауылда, пәлен үйде сондай бір кітап бар десе, арнайы іздеп барады, атасының құнын берсе де сатып алады, сатпаса ақысын төлеп көшіртіп алады. Осындей қажетінен, құнқөрістен асқан акшасын қайырши, кембагал жұртқа үlestіреді.

Екеуі ағайын туыстан сырлас досқа айналды. Шертіл-мес хикая, ашылmas құпия қалмайтын. Тек айтылуы қын бір әнгіме, шешімі шиыр бір кеп бар. Бірі жүректегі мұзды қозғаса, бірі көңілдегі күмәнді тірілтеді.

Айтылуы қын әнгіме өз бастарынан өткен хал, шешімі шиыр кеп ұлыстың болашағы тұрасындағы толғам.

Қадырғали өткен заман, озған күн туралы сөз туғанда ешқашан да өзінің жорықта өлген ұлын, жапада өткен қызын, отауы тігулі, оты жағулы қүйде қалған жұртын ауызға алмайтын, Ораз-Мұхамедтің Ордадағы орнын, ата-ана, жакын жегжатын еске түсірмейтін. Ал келешек туралы кенестен қашпайды, бірак кесімді түйінге тоқтамалты.

Бәрі бұлдыры, бәрі тұман.

Бірде қазактың кез келген коныс туралы айтатын: “Жеті жұрт келіп кеткен жер!” дейтін накылдың еске түсіріп еді.

Бірде кәләм шәрифтен аят оқыған: “Әр кабилаға берілген кесімді күн бар!”

Енді бірде ескі түркі өлеңінен мысал келтірген: “Көрәрбіз дүнияны ойран бәрі – Һәмишә баки айырмас йок карары!”

Ақырында: “Аспандагы жұлдыз да жерге түседі. Хақ тағаладан басқанын бәрі өзгермек!” деп тоқтаған.

– Ен сонында не болады? – деп еді Ораз-Мұхамед.

– Ақыр заман! – деді Қадырғали.

– Ал ақыр заманнын алдында ше?

– Бер жағында не болары, арғы жағы немен тынары бір күдайдын ғана қолында. Аймагын түгел болжауға адам ақылы жетпейді.

– Сонда не іstemек керек?

– Білсем, сұратпай-ақ айтар едім-ау, балам. Хақ жолынан тайма. Жат ортада өткен канша жыл ішінде жеткен ғакылым – Адам-Атадан тараған ұлдың аласы жоқ, бәрі де бауырың. Өзінді өксітпе, өзгені кемітпе. Әуел баста алла бәрін де тен жаратқан. Сен де тен ұстаяға тырыс... Ортадан ойып жол сал!..

VI таралу

АЛАЛЫҚ

Әзірге ортадан тапқан жолы – татулық, достық жайы. Амал емес. құрал. Қарауындағы басы асауларды құрық үзуден сактандырган. Ағайын жұрт ішінде ардан безгендері болса, айып артып емес, ақылмен икемге көндіруге тырысқан. Хан-Керменнің хал-ахуалын кәміл пайым-

дап еді. Ел ес жиуы керек. Оң, солын танып, іргеленуі, ореленуі керек. Одан берідегі тыптырың бәрі зиянға шықпак. Арандатушының әрекеті ғана болмак.

Тілектестер, тілектес кана емес, көмектес, одактастар көптеп табылды. Қайшылас, қарсыластар да бар еді. Екі топта да жақсы мен жаман аралас. Бірі кейінгі ұрпақ жайын ойласа, бірі бүгінгі есебінен жаңылмау қамында. Солай болмас жөні де жоқ. Ораз-Мұхамед айтылған кенес, көрген кептін бәрін де, құп алмағанмен, құлақ қоя тындаған, ескерусіз тастамаған. Ештенеге танырқамаған, ақыр тубі өз қалауымен жүрген. Таңырқатқан – осы екі топтың басында да басқа жақта болуға тиіс кіслердің отыруы еді. Астарын ақтармай, жадағайлап, тұрпайы айтқанда, “орысшыл” топтын Ораз-Мұхамедтен соңғы үлкен басшысы және ең көрнекті өкілі – пайғамбар ұрпағы Бөлек сейіт болып шықты да, ак патшаның мархаматын көп көрген шырын бегі Есеней “мұсылманшыл” топтың косеміне айналды. Бұл ғана емес. Бар болмыс-бітісімен, сенім-ожданымен осы, қарсы бетте қалуға тиіс Саманай бек Ораз-Мұхамедтің қасынан табылды да, әке жолын қууға тиіс екі ұл – ірі дінбасы бола тұра жыртық шапан дәруштін тірлігін кешкен Бөлек сейіттің байлыққа бөгіп, сән-салтанатка шомып отырған (калада тас сарайы, дала-да басыбайлы бірнеше ауылы, жайылым жері, қашама малы бар) екі баласы Ақ-Мұхамед пен Еш-Мұхамед Есенейдің тобына косылды.

Әрине, Хан-Кермен жұрты, дәлірек айтсақ, игі жақсылар осылай – бір-ақ құнде жіктелмеген. Тіпті, әуелде Ораз-Мұхамед “орысшыл” атанам деп ойламаған. Ниетке алған ізгі істі жүзеге асырудан бөтен пиғылы жоқ-ты. Сол үлкен ойын оң жолға түсіру үшін жақын көмекшілер ізденген. Жақсы атаулыдан ақыл, кенес сұраған. Бөлек сейіт-пен достасуы да содан басталыпты.

Бұл – көпті көрген кеменгер адам еді. Дүниені тәрік еткен, өмірдің бар қызығынан жеріген. Алпыс үшке толған қүні: “Пайғамбар жасына жеттім, бұдан арғы ғұмырым өзімдікі емес”, – деп, мал-жанын түгел бала-шағара тапсырып, хан мешіті түбіндегі тас хұжрага қоныс аударған

екен. Бірақ бар тілегін о дүние емес, бұ дүниеге, заманына, заманынан соңғы адамына бағыштаған.

Арғы атасы Ақ сейіттің өз еліне ақ патшамен бірге шапкан аккөздігін де, өз әкесі Кәшке сейіттің мурілтерімен бірге ауыл аралап, ғазауатка әзірлік туралы үтіт жүргізген қызылкөздігін де келекелей отырып әнгімелеп еді. Бірінікі – азғындық, бірінікі – корқаулық. Бірі ағайын жүрттын өзі қырды, бірі басқаның қыруына құрық сайлады. Есептері катесіз шыкты: Ақ сейіт малды болды, Кәшке сейіт атакты болды. бірақ екеуі де елдін жауы еді деп тұжырган.

“Сонда калтыраумен күн кешу керек пе?” – деп сұрап еді Ораз-Мұхамед.

“Калтырамау камымен күн кешу керек!” – деді ақсакал Адамшылықты сактау, ар-өжданды сақтау, аят-хадистен ауытқымау – мұрат осы. Басқаға айтар өснет, калдырар мұра да осы.

Ораз-Мұхамед Болек сейіттің мұсылман емес жүрттың бәрін жауға балаған көрсокырлыктан ада, өзгеше өрісіне ғана емес, ақиқат жолы – ақ өжданды деп есептейтін берік дәтіне де танырқаған.

Ақсакалмен түсінісе келе, жер бетіне әділдік, тенденциялар Мәдіге үміт арткан Саманай бектін де бар бітісін, бұрма-калтарысын танығандай болып еді.

Ал Есеней тым киын екен. Терендігінен емес, тайғак, тасырлығынан. Жок, тайғак та, тасыр да емес. Өзгеше. Өзгеше бітімді адам. Танып білу мүмкін еместей.

Шырын мен аргынның, маңыт пен қылшақтың тізгінін ғана емес, бүкіл Кермен жүрттың қолында ұстап отырған қараши ғазамат төрт бек – алыс, жакының жок, үлкен, кішін жок, бәрін бірдейсін, – деген Ораз-Мұхамед Есенейге, алғашкы айда, сарайдағы кезекпе-кезек онаша отырыстардын бірінде. Үнемі алға ұмтылатын астам бекті тежеу емес, арғын бегін артық көрмейтінін айтып акталуда емес, ақиқат шыны. – Хан сарайын ұстап тұрар төрт қабырға дер едім.

– Сонда төбесі кім, таксыр? – деді әлі де еркін сөйлеу талабынан жазбаған Есеней.

– Төбесі – аламан әскер, егінші, малшы бұқара.

– Жөн-ақ! – деді Есеней шалқая бере. Риза болғаны, әлде кекеткені белгісіз. Тек бұл ұлағатты сөзіңіз сол бұқара жұрттың қулағына жетпегей. Төбемізге ғана шығып қоймас, тесіп, миымызды шабактар... Қабырға құласа, қалған үй де ұзакқа бармас.

Міне, парасатты сөз, – деді Ораз-Мұхамед. – Сол қабырганың құламауын ойла. Қалқып тұра беруін емес, іргесі берік, тобесі бүтін, жауга айбар, елге қорған – жылы ұя болуын ойла.

Бұл жарлығынызды қабыл алдық, – деді Есеней, шынашағына жақұт балдақты асыл жүзік киілген он қолын қеудесіне басып, сол жақ құлағындағы таға бітімдес, үлкен алтын сырғасын жарқ еткізе бас иіп. – Мұндағы қарындас қауымның күні туып, айы шыкканына көзім жетті. Сөзіңізде қапы жоқ, тақсыр. Эйтсе де, өзіңе маглұм, тақсыр. Хан мен карашы тең болмағанда, бек пен бұқара қалай теңеспек? Атасы артық туса да шырын маңғыттан биік тұрмасын дейік. Бірақ хан емелдесі Есеней итпен емшектес Исмайылмен қалай қатар отырмак?

– Ол кім? – деді Ораз-Мұхамед.

– Осында, маңғыт Саманай бектің тірек тұтып жүрген жігіттерінің бірі. Сүмелен ұғлы Исмайыл деп көтермелеп қояды. Ал әкесінің аты Сүмелек еді. Елден озған жамандығына орай, жұрт солай атықтырған. Өзінін азан айтып қойған аты – Итемген еді..

– Итемген... неге Итемген?

– Сүмелек байғұс жамандығына қарамай, балажан кісі екен. Соған орай перзент тұрмай қояды. Ақыры, картайған кезде туган ең соңғы ұлын елдің ескі ырымымен иттің бауырына салған. Кәдімгі, жаңа күшіктең жатқан қаншықтың бауырына. Сорлы бала басқа күшіктермен таласа-тармаса еміп, иттің сары уызына тыңқып тойып алыпты. Содан соң... ауырған, өлген қайда... Оның үстіне, жұрттың бәрі жиренсін деп атын Итемген қойса. Жын-шайтан түгілі, әзірейілдің өзі маңынан журе ме? Сол Итемген ақыры бұқаны бұрап жығар балуан болып шықты. Итемген атаған жұртпен жағалай тәбелесіп жүріп, Исмайыл болып алды...

– Қызық екен. Былай өзі... дұрыс жігіт пе?

– Қауғага кіріп қайрат қылғанын көрген ешкім жок. Бірақ кара күшке мығым. Аусар, әнгүдік... Арғын Айдар балуан осыдан екі жыл бұрын Қырым бетте, кездейсек қактығыста өлгеннен бері тіпті есіріп кетті. Жиын-той атаулыда бас бәйгені құреспей алады. Айтпакшы, тағы бір өнері бар. Көлжұтар мешкей. Талай бәсте құнан койдың етін түгесіп жеп, қазанын төңкере ішіп, атка өз аяғымен мініп кеткенін көзім көрді. Не керек, некес шіркін, маңғыттың атын аспанға шығарып-ак түр.

– Мұндай жігіттер де керек, – деді Ораз-Мұхамед.

Сол Итемген-Исмайылды көп ұзамай, тойда көрген. Исмайылды ғана емес, Есенейді де жанадан кездестіргендей еді.

Жаз жылы болып, егін айрықша бітік шыққан. Өнімге орай, біреуге көп, біреуге аз салынатын, бірақ жалпыға ортак ауыр салғырт – калан тағы жок. Жұрт өмірлік азығын жинағандай желпініп еді. Қошаметшілері құдайдың шарапатты құлы ретінде көзінше де, сыртынан да көптіре мадактаған, босаға аттаған алғашкы қадамымен еліне құт әкелгеніне өзі де қуанған Ораз-Мұхамед егін орағынан соң өткізілмек дәстүрлі Сабантойға айрықша мән берген.

Атарман, шабармандар, үлкенді-кішілі әкімдер жабыла жапырласып, екі апта бойы дайындық жасасты. Терістікегі ел шеті Жаубаш аулының арғы жағынан тартып, иірім-нірім тоғайларды шырқ айналып, қырқа белестерді көбелей шабатын қырық шақырымдық бәйге сорабы белгіленді. Жүйрік аты бар азamatтарға арнайы айтылып, бұрын болмаған, ұзак та қын жарыс жолымен танысуға мүмкіндік берілді. Той орны – қаладан тай шаптырым жердегі, әр түста сары жағалдана бастаған әсем орман тықсырыла серпілетін Қарлы жазығының қақ ортасына ханның кек шатыры тігілді. Ізінше алпауыт бектер келіп орнай бастады. Ақыр сонында мерекеге құмар жұрт жапырлады. Той ошағына бір күн бұрын жеткен Ораз-Мұхамед жасыл жазық жынырлаған киіз шатыр, ағаш күркелерге лықа толғанын көріп, қараши бектерге айрықша ықылас білдірген.

Той дұлы, шулы өтті. Бұрын-соңды мұндай мереке көргеміз жок дескен қошаметшілер. Ораз-Мұхамед риза

еді. Қызыу кайта бастаған күз күніне де, өзін назарынан тастамаған көктегі тәніріге де.

Көңілге жарықшақ түскені, бәлкім, ел ішіне жік енгени – үшінші, соңғы күн.

Жорға жарысы, көкпар, сайыс, тенге алу сияқты ат ойындары бітіп, жаяу жарыс, балуан құрес басталған. Екі күн бойғы мерекелі ойында, дәмелі аттарын, өнерлі жігітерін алға салған тартыс, тайталас үстінде әр ру өзінің бар қасиеті таразыға тартылғандай, мерейі асса – осы тойышыл жұрттан, бүкіл Хан-Кермен уәлаятынан ғана емес, бар ғаламнан озатындаі кепке түскен. Бар тілек, бар үміт, бар жақсылық осы бүгінгі күнмен, бүгінгі жүлдемен тәмамдалатындаі.

Атты сайыста бәрінен маңғыт білекті шықты.

Жорға жарыс, тенге алыста қыпшақ озды.

Көкпар мен қыз қууда арғынның мерейі асты.

Ұсақ-түйек бәйгелердің көбін кіші рулар иеленіп жатыр.

Аты аталмай түрған – шырын ғана. Бар дәме аламан бәйгеде қалған.

Шырын – саны шағын болса да малы мол ру. Бәйгеге қосылған жұз жиырма аттың тен жарымы десе артық болар, нақ үштен бірі солардікі. Және сан көбейтер шабан шобыр емес, өншең сәйгүлік. Бірі болмаса бірі, тіпті бірнешеуі катарынан келеріне ешкім күмәндәнбаған. Бәрі де сенген. Сенген тағы бір адам бар екен. Тек басқа атқа. Тама Нұрұзақ. Көп сенімнен бір сенім асты. Нұрұзактың бәйгеге жаңа шықкан, бұрын беті ашылмаған Қара Ұұлан дейтін жүйрігі қара үзіп, тосын келді. Ұұдан соң... екінші, үшінші, тортінші, бесінші, алтыншы – арасына бөтен ешкімді енгізбей, іркес-тіркес жеткен бірнеше ат – түгел шырындікі еді. Мазак үшін түйдегімен озғандай. Бай шырынның бес бәйгесі жарлы тама алған бас бәйгеге жете ме. Бар үміті бір-ақ кесілген шырын жағы жарылып өліп кетуге шақ калды. Ендігі аталы ойын – құрес. Мұндағы бас бәйге, әрине, Итемген-Исмайылдікі.

Ораз-Мұхамед дауасыз балуанға таныркай, тамашалай қараған. Атты кісіге жуық бойы бар, мықыр емендей жуан, алып сары. Шекесі қысық, шықшыты шығынкы,

ұшбұрышты, тақыр бас – зор кеуде үстіндегі түйіншек сияқты. Басқа балуандардай шолак бешпент киіп, бел буынбаған. Кеудесі жалаңаш. Қораланған топ алдына, қақ ортаға барып, он тізесін бүгіп, жүрелей теңкіш отырғанда бұлшық еттері буылтықтана білеуленіп көрінген.

Манғыттың бас балуанына қарсы ешкім белсеніп шыға коймады. Дәмелі жігіттер намыстанса да, бак сынауга батпай тұр. Топ алдына тіленіп шыққан сон жер болып жығылу маскара. Онын үстіне дүлей Исмайыл өзімен алысканды жай гана жықпайтын, көбіне майып етуге тырысатын. Жаршы манғыт балуанымен белдесер кісі баржоғын үшінші мәрте сұраған сон, хан төнірегінде отырған бектер еріксіз козғалактап еді.

– Қап, таза масқара болдық-ау! Балуан Айдар, батыр Айдар, сенен сон арғында ұл тумаған екен ғой... – деді Шәш тұніле күбірлеп.

– Алсын бас бәйгені. Қалған жігіттерді қантарманыз, таксыр, – деген Төбей.

– Бойына сенген қайран шырын, – деді бар бәйгеден қағылып, қүйініп тұрған Есеней. – Апыр-ай, ақыл талқанға дауа жок, ит емізіп кісі өсіру қалай ойымызға келмеген!..

Хан жарлығын күтіп, тұксис түнеріп отырған Исмайылдың құлағы мұндан сақ болар ма, көк көздері жарқетіп, басын көтеріп алды. Сөзге де іркілмеген.

– Уай, бек! Шошқа емізсен де шырыннан менімен белдесер ұл тумайды!

– Эй, ку кедей! – деді Есеней ақыра түрегеп. – Әлінді біл! Тарт тілінді!

Дәл сол сэтте екінші бір ызбарлы дауыс естілген.

– Есеней! Сен де әлінді біл! – Құдіреіс түрегелген Саманай. – Балуанымның бағын қайырма! Мықты болсан шығар жігітінді! Біреуі батпаса, екеуін, бесеуін катар сал!..

– Омай!

– Күреске емес, қылышқа шығу керек шығар!

– Біздін біреуімізге сениң бесеуің! – десті шырын мырзалары қызынып.

– Келсен кел!

– Шық кәне!

— Малдың буынан майрылған қылыш жүзін көрмәдік! – десті маңғыт мырзалары да өре түрегеп.

— Игі жақсылар, ойын шырқын бұзбандар, – деді Төбей араға түсіп.

— Ел сыйламасандар, хан хазіретін сыйласандаршы! – деді Шәш сабырға шақырып.

Токтау айтуға гиіс, жок, ашу шақыруға, тыйым салуға тиісті Ораз-Мұхамед дауыс котермеген, басқадай да ыңғай танытпады. Жанжалдас топқа да, өзге жұртқа да көз салмастан, бәрінің төбесінен асыра қарап, үнсіз сазарған да қалған. Дабыр басылып, барлық жұрт өз аузына қарағанда ерні әрен жыбырлады.

Ары қарай... деген сыбырға жақын үнмен... “Ары қарай жалғастырындар... Жанжалды жалғастыра беріндер!..”

Кеуделеген екі топ та күрт жуасыды.

Болдындар ма? деді Ораз-Мұхамед шаршаган жүзбен.

Ешкім тіс жарып, тіл қатпады.

— Онда бас бәйге...

— Бас бәйге шырындікі болады! – деді Есеней Ораз-Мұхамедтің сөзін кесіп, баяу, бірақ нық дауыспен. Әуелі кек макпал қайырмасына маржан төгілген ак киіз қалпағын ханның аяғына атты. Содан соң өне бойы әртүрлі кейіпті ак күміс жұлдыздан көрінбейтін жасыл шапанын сипырды.

— Бек, мұның кай қалжын? – деді алдымен ес жиған Төбей.

— Шырыннан туған ұлдың қандай екенін көрсетер қалжын, – деді шолақ қамзол сыртынан жалпақ кайыс белбеу буынып жаткан Есеней.

— Тыю салыңыз, таксыр, – деді Шәш. – Бек пен бұқара белдесті деген не сүмдик!

— Ораз-Мұхамед хан! – деді Есеней әміршісінін алдын орап. – Кері кеткен заманда кара бакыр алтын динармен таразыны тең басса, емелдес Есеней бек неге Итемген-Исмайыл пакырмен белдеспейді! Аруақ, күдай бар болса, алып ұрам, кесле жолымды! Жығылсам өзің де ұстамасын – дүниеден безіп, ел актап, диуана болып кетейін!..

– Таразыши – құдай, бас еркің өзінде, бірақ әнтек іске аяқ бастын, асыл бек! – деген Ораз-Мұхамед.

– Атты әке! – деді Есеней дауыстап.

Артта, ат үстінде тұрган шырын аламандарының бірі шенберді кеуделей бұзып, топ атдына шықкан да, Есенейге көлденендей берген.

Жын-шайтан кашсын, арқасы қызын десен, аяマイ тарт! – деді ат сауырына ырғып мінген Есеней ерде отырған аламанға.

Ат екі аттап барып ортаға токтағанда аяқ көтерген жок. Сыптырыла сырғанап тұсті. Сол сәтте қос айыр қамшыны білемдегүстеган аламан ақыра айқайлап, шірене көтерілді де, найзағай ойнатып, от суырғандай ыскырта сілтеп, Есенейді жон арқадан қатарынан екі рет осып-осып жіберді. Атыла ырғыған Есеней, таудай болып, бүктетіле түрегелген Исмайылды белден ала түсken.

– Аруақ! Аруақ!

– Шырын-Баба!

– Маңғыт-Ата!

Жұрт күнірене шулап кетті. Бәрі бірдей Есенейді ғана көтермелеп жатқандай. Тіпті Маңғыт-Ата деген ұранның өзі шырын begіне алқау тәрізді. Ораз-Мұхамед те құдайына жалбарынып, керден бектің тілеуінс көшкен.

– Иә, тәңірім, бектің сағын сындыра көрме! деп күбірлекен.

Ал сынбас жөні жок сияқты. Сынбайды, шылпара уа-тылады, балшықтай иленеді. Екеуінің күресі әлгі есқі жырдағы Сары дәу мен баланың күресіндегі. Есеней де бойшаң кісі еді – Исмайылдың иегінен ғана келеді екен. Жаңа, сырт киімін шешкенде иықты, бұлшықты көрінген, талай ұрыска түсken, қайратты бек қырыкты қусырса да бойына арам ет жинамапты, әсем әрі айбынды – маңғыт балуанымен тіресе кеткенде еменнің салмағы басқан шыбықтай майысты. Исмайыл күресіп емес, ойнап жүргендей, иеді. бұрайды, шырқ үйіреді – бірақ түсіре алмаған. Кайта, бой жарыстыра тіресіп қалған бір сәтте іштен ілдірген екен, ауыр шайқалып барып әрек оналды. Сонда ғана жұрт бұл – ойын емес, күрес екенін және шырын begінің артын андамаған есерлікпен, қаны қарайған

ошпендейлікпен емес, өзіне сенген делі бас, өр көңілмен шыққанын андағандай еді. Балуанның талайын көрген Исмайыл да бәсекелесін жаңа бағалағандай. Екінші кайтара шалдырмау қамында. Кенет үйіре ырғады да, Есенейді тік көтеріп алды. Дулай қызған жұрт қылышпен киғандай қалт тынды. Енді қабырғасын қаусата лактырады. Бұғанасын сөге жерге ұрады. Қазық қып қағады. Эйтеуір, бір сұмдық күткен. Ешқандай сұмдық болмады. Есеней тізесі сәл-пәл бүгіле бере екі аяғымен дік түскен. Колы лып етіп кайтадан Исмайылдың белін тапты.

— Таксыр, — деді осы кезде Шәш бек аptyға сейлеп.— Тен күрес қой мынау. Таксыр, тоқтам бер!..

Ораз-Мұхамед тоқтам айтып ұлгермеді, дүние асты үстіне түсе дүмпіген. Сары дәу батыр баланы жапыра құлаған сияқты еді, келер сәтте аяғы аспанға шығып, тоңқалан аса төңкерілді де, Есеней үстіге шықты. Тіпті, төбедей теңкиіп, шалқалай түскен Исмайыл өзі көтеріп шығарғандай көрінген. Қамзолы екі айрылған, беті әлем-тапырық, екі қозі қып-қызыл Есеней мана ат сауырына мінгендей, аяғын талтайта секіріп, Исмайылдың үстінен аттап өтті де, екі қолын көкке соза, тізерлей сылк түсіп, тәніріге мұнәжат айтқан.

У-дуда, куаныш-құлкіде шек жоқ. Ораз-Мұхамедтің өзі орнынан тұрып, алға шықты да, үстіндегі қамка шапаның бектің иығына жапты. Бір түрлі жуасыған, бойындағы бар күшінен айрылғандай сылбыр Есеней Ораз-Мұхамедке кінәлай қараған.

Мұныңда да тәуба, таксыр ием, деді. Көзі қаймыжыктана жасаурап кетті. — Бірак алтынды тон жапсан да, аркамдағы жара жазылар ма. Әттен, — деді сосын жеңіл күрсініп, Ораз-Мұхамедтің басынан аса қарап.— Жаңа бейпіл балуанды аяғыма жықсан, өмір бойы құлың болып отетін едім-ау...

Итемгей-Исмайылдың бейпіл сөйлегені рас. Тілге тиек берген Есенейдің өзі болғанмен, бектің бетін тырнаған қарашы катан жазаға тартылуға тиіс-ті. Бірак екі адамның шарпысы екі рудың тайталасына ұласқан. Исмайылға кінә артсан, онын артындағы Саманайды кемітіп қана

қоймайсын, намысқор маңғыты өр кеуде шырынға да жығып бересін. Ал бұл – әділдікке жатпайтын. Бірак Есенейдін де есесі кетпеуге тиіс еді. Ораз-Мұхамед бас бәйгені әуелі маңғыт балуанына бұйырып, содан соң айып ретінде Есенейдін аяғына тастатпак еді – шешімі шұғыл шырын бегі саясатқа жол қалдырмаған.

Есенейдін ерлігі мол, өрлігі одан да зор. Қөрісте көсем, сөйлесте шешен. Бірак қаншама мәрте кеңескенде бір ауыз бәтуалы сөз айтпапты, бір мықтал ақыл қоспапты. Танып, білгелі он жыл. Он жыл ішінде титтей өзгерсесі. Сонда бар тілегі жеке басының жыры болғаны ма. Ру... Ол да калқан. Бектің бағын асырап, атын абырайға бөлер құрал ғана. Бар мұрат – басқадан еңсөлі көріну. Бұл жолда айла-шарғы, әдіс-амалдың қайсысына да бар. Әуелде алыстан арбасып еді, кейін жақыннан қаржысуға да әзірлігін жасырмады. Емеуріні анық-ты. Бәрінен биік тұтсан, астындағы атым ғана емес, кеудемдегі басым да сенікі деп құлдық ұрмақ. Ерік берсөң ештеңеден тайынар түрі жок. Ерік бермесең де тайынбасын осы Сабантойда көрсетті. Және күмәнді, келенсіз іске аяқ басқанымен, ақыр түбі аламан алдында абырайы аскан, көп көзінде көтеріле түсken.

Әуелден-ак шырын бегін шеттету ойында жок Ораз-Мұхамед Сары дәумен жанкешті алысынан соң Есенейді жан тартып, бауырына баспаса да, жаксы есепке біржола қосып, мәртебесіне лайық сый-сияптын аямаған. Отрыста үлкен сыбаға, кеңесте әуелгі сөз сонікі. Арапары ашылғанын анық пайымдаса да, ұзын арқанды үзе тартар деп ойламаған. Алайда көп ұзамай тартысуға, үзісуге тура келген. Және бұл жолы Ораз-Мұхамед емексіткен де жок, бұлталакқа да жібермеді.

Хан-Керменді күн көзі біржола жоғалған, ауа тұманытып, аспан тұлданып тұратын дымқыл ызгарлы күз басты. Орман саржагал тарткан, ал жер жап-жасыл қалпы. Тіпті, оты тозған жайылым атаулы күз басындағы қалың жаңбырдан соң қайта түрленіп кеткендей. Бұл өнірде жер сары салам төсөнген жүдеу кейінде емес, жасыл құрак жамылған жайсаң қалында кар астына түседі екен. Тебіндегі жылқы қақаған қыстын өзінде

көктен шықпайды. Құтты мекенге қоныстанған халықтың котаймас, байлыққа бәкпес жөні жоқ сияқты.

Жүрісінен отырысы көбеюге айналған, арқасы құрысып, аяғы салыға бастаған Ораз-Мұхамед садак тартып, сейіл жасау үшін, азгана нөкермен Ака-дарияның арғы бетіне, Сары аймақ жаққа бұлан аулауға шықкан. Жолай осы өнірдегі жарлы ауылдардың ішіндегі ең жүдеуінің бірі Ордақының үстінен өтуге тиіс-ті. Аялдамаған, елді дүрліктіріп, ауыл ортасын да баспаған; артына шағын болса да бітімі сәнді, айбарлы топ ерткен хан өншең жапырайған жаман кималы жадау ауылды жанамалай берген.

Ілкіде ғана сокпа жаңбыр өтіп еді. Аспан айғыз, жер лайсан болса да ауа бұлынғыр емес, төніректегі сары балақ, иірім-иірім тоғайлар мен майда белесті көк жасыл жазық жана ғана риясыз көрініс тапқандай. Ауыл іргесіндегі астығы жиналған, қап-қара, әр түстағы, күзгі жаңбырмен жарыса шықкан, соншама жетім, соншама сұрықсыз кейіпті арамшөптері көзге андағайлап көрінетін шағын егінжай ғана сүйк болса да сұлу табиғаттың көркіне қол сүкқандай. Егінжай ғана емес, жапырайған, өншең көне кималы ауыл да...

Ағаш мол, тым құрса, үйді жөндеп салуға болар еді ғой деп ойлады, көңілі хош, кою батпакты қара жол жиегін-дегі, ат түяғымен кейде шұрқылдай ойылып, кейде сүн шашырай түқ үшін шылаған көк шымды солқылдата басқан қара арғымақ үстінде салғырт отырған Ораз-Мұхамед тыжырынып. Жадау суретке карамауға тырысқан.

Ышқына шыққан айқай амалсыз мойын бүрғызды. Жаңа, бергі шетте, мал айырып жүр ме, аттылы, жаяулы әлдебір кісілер көзіне шалынған. Алдында жиырма шакты бұзау-торпак, ешкі-лағы бар үш атты бері бөлініпті. Арыда, әр үйдің қалқасында, әлде хан тобын тамашалауға шыққан ба, әлде мына өншең арық, ұсақ мал айдаган үшеуді шығарып салғаны ма, қадау-қадау кісілер, үлкендікішилі бала-шага көрінеді. Жаңа айқайлаған – әйел екен, сүріне-қабына жүтіріп, аттыларға жеткен беті азғана малды тегіс үркіте ортаға кірді де, арық қызыл торпактың басына жармасты. Осы кезде аттылардың бірі кеуделей

бере, әйелді қамшымен бір-ақ тартып, етпетінен түсірген. Қызыл торпакты да шықыртып, серіктері жинап алған малға қуып тықты.

Жанжалды тұска карай еріксіз бұрылған Ораз-Мұхамед аттылармен бетпе-бет келіп еді. Хан екенін танысымен, күз күніне лайық сұр зыбын, елтірі малақай киген сұық өнді үш жігіт те үздік-создық аттан түсті. Ораз-Мұхамед олардың сәлемін алмастан, жаңа жығылған жерінде төрт тағандай батпактап, кимылсыз жаткан әйелге қарады. Басына көк пе, қызыл ма, белгісіз, түсі онған көне тастар²⁶ байлаған, ұзын, жыртық бешпентті картан әйел екен. Ораз-Мұхамедті көрген бетте батпақта тізерлеген қалпы құтыра еңсе жазған да, тістене ыскыртып, оқ боратқандай үсті-үстіне төпелеп балағаттай жөнелген. Ең сырайы сөзі – қансорғыш гәуір, ең жеңіл қарғысы – ұлы-қыздың жәсірге кетсін. Арттағы нөкерлердің бірі зекіп тыймақ еді, Ораз-Мұхамед қолын көтеріп, тоқтатып таставады. Бар байыптағаны – долы әйел мұны баска біреу деп тұр. Бар ұкқаны – өзі жесір, алты баласы бар, жалғыз сиыры осы жақында ғана кеүіп өлгенн, өнді жалғыз торпакты көпшірге²⁷ әкетіп барады. Бейбастық сөз қаншама ауыр тиғенімен, бұл арада өзіне беймәлім әлденендей кілтиппан барын андал, сабыр сақтап, ақырына дейін тыңдаған, терісіне сыймай ашуланған Ораз-Мұхамед әлде ақылынан алжасқан, әлде басқадай бір налаға ұшыраған әйел өз қарғысина өзі қақалып барып тоқтағанда ғана тіл қатты. Жер-көкті тегіс балағатқа толтырдың, бірақ сенің көз жасына менің катысым жоқ, көпшір де, қалан мен шүлен де бір емес, екі жылға кешірілген; мен – Ораз-Мұхамед ханмын деген. Жаңа ғана жер-көкке жасын ойнатқан әйелдің зәресі ұшып кетті. Мелшие бақырайып сәл отырды да, екі сұқ саусағымен қатар бет жыртып, шегіне тайғанактай орнынан көтерілді. Содан соң бетін басып ауылға карай тұра қашты.

Ел аралау, сейіл-серуен, аңшылық кезінде үнемі хан қасынан табылатын хас хажиб жасқана тұрып сөз бастап еді.

²⁶ Таставар – төрткіл, ұзыншак, орамал кейіпті байлауыш.

²⁷ Хан пайдасына жиналатын арнайы салық.

Ханға тиесілі алымның түтел кешірілгені рас. Мұндан мархамат, кеңшілік жалпы жұртқа үлкен жеңілдік әкелгенімен, хан сарайы үшін орны толмас шығын болып отыр. Бірақ хан хазіреті ештеңеден таршылық көрмейді. Өзінің жеке басына тиесілі қашшама иелік, конысы бар. Солардан түсетін түсімнің өзі-ак диуан-хана мен ақ сарайды ғана емес, бүкіл Кермен жұрттын неше жыл асырауға жетерлік.

Ширығып тұрған Ораз-Мұхамед қарт қызметшісіне амалсыз кейіген.

– Мылжында май тұрасын айт! – дед еді.

Хас хажиб ер үстінде қозғалактап, ат жалына төне қараған қалпында жаңағы әнін ары қарай жалғастырды. Халық бай болса, хан да бай болады. Кедей болса, амал жок. Бірақ қайткенде де салғыртсыз күн кешу мүмкін емес. Ханның жайы осылай болғанда, қалған қарашы бектердің халі тіпті қын. Тым құрса көпшір жиналмаса...

Төзімі таусылған Ораз-Мұхамед:

Хас хажиб! Неге бас қатырып тұрсын? Қайдагы көпшір? Кімнің көпшірі? – деген, хас хажибті ат-матымен омыраулата қағып.

– Шырын бегінің көпшірі, – деді сонда ғана акылына түскен Досақай хажиб.

– Қайдағы шырын бегі? – деген ештене ұқпаған Ораз-Мұхамед.

Кәдімгі... шырын... Есеней бек... – деген аңыра таңырқаған хас хажиб.

– Есенейдің Сары аймаққа қанша қатысы бар, көпшірге қандай хакысы бар? – деді Ораз-Мұхамед айқайға жақын үнмен, қызметшісінің апшысын қуырып.

Өздері үшін ай мен күндей ақықат, ас пен судай үйреншікті жайыттан әміршілері мүлде бейхабар екенін алдымен андаған сарай қызметкерлерінің бірі іс жайын байыптап айтып берген. Тек Сары аймақ қана емес, Ақ аймақ пен Қара аймактан, бүкіл Хан-Кермен жұрттынан шырын бегінің пайдасына көпшір жиналады екен. Жыл сайын, Әлмисақтан бері.

Ораз-Мұхамед терісіне сыймай кетті. Не сүмдыш! Ақ патша Борис Годунов бүкіл Ресей халқын екі жылғы алымнан босатады. Ораз-Мұхамед хан бүкіл Хан-Кермен жұртын екі жылғы салғырттан күтқарады. Қарашибек атаулы өз теліміндегі ауылдарға тағы жеңілдік жасайды. Тек Есеней... Есеней ғана!.. Рас, ол да өзіне қарасты Қарамыш аулын, өзіне тәуелді барлық шырынды бір жылғы алымнан босаткан. Оның есесіне бүкіл Хан-Кермен патшалығынан көпшір жинайды!..

Есенейдің бұзау-торпак, тоқты-торым айдаған атармандары көз көрімге шығып кеткен екен. Артынан құғызып, кері кайырды. Ордакы аулынан жиналған барлық малды ислеріне таратып беруге бұйырған. Ал бектің өзі ертеңнен қалмай осы Сары аймаққа, анда жүрген Ораз-Мұхамедтің ғұзырына жетуге тиіс.

Сай жебемен бұлан жыққан, томар окпен тиін түсірген қызыкты аңшылық тұра бір аптаға созылды. Есеней Ақ сарайға бір-ак келген. Онда да екінші күні. Кердендей кіріп, кекіре жауаптаса ма деп еді. Кішілікпен кірді. тәменшіктеп сөйлесті. Әуелі хантаксырмен бірге ауда жүре алмаганына өкініш айткан: сырқаттанып қалыпты. Содан соң ғафу сұраған. Ғафу. Кінә – атарман-шабарманда. Ауырып жатып, айту есінен шығыпты. Жылдағы уақытта бәрі де шартарапка тұра шапкан. Тіпті ширактығын танытпақ үшін, апта бұрын қимылданты. Әйтпесе хан хазіреті құт болып келген жылғы барлық алым-салық сиякты, көпшір де кешірілген.

Ораз-Мұхамед жіби қоймады. Қайта, тәкаппар да тәуекелшіл бектің бұрын білінбеген бұлтак міnezі – қандай тайфактан да шатқаяқтамай шығар ебіне каны қайнаған. Тік кетті.

– Ораз-Мұхамед ханның дәргейіндегі Кермен жұрты шырын begінің кешіріміне мұқтаж емес! Төленбейтін салықты қалай кешесін, бек! Әуелі хак құдайдын, одан соң хан хазіреттің ғана қарауындағы халықтан көпшір жинауды қай шаригатқа сыйғызасың?

Есеней бозарып кетті. Бірақ ашудан – таңырқауы базым еді.

— Хан тақсыр, сонда, шырын бегіне тиесілі көпшірді кешкенім үшін кінә артамысың маған?

— Бек! Мен жана айттым. Тағы айтам. Кешірім жариялар қисын жок. Өйткені хан боданындағы жұрттан бектің пайдасына көпшір жиналуға тиіс емес. Қашан, кім ойлап тапқан низам?

— Мен ойлап тапқам жок, тақсыр, — деді өзінің әделкі мінезіне көшкен Есеней. — Әлмисақтан қалыптасқан рәсім. Қажет десеңіз, менің қолымда атамның атасынан келе жатқан, Нұр-Дәulet ханның қастерлі мөрі басылған жарылқау қағаз бар...

— Ортасын ойып, балаңа батшырауық жасап бер, — деді Ораз-Мұхамед. — Нұр-Дәулеттің жолымен жүрсек, бүкіл қарындас қауымды қырып тастауымыз керек. Бұдан bylай Хан-Кермен жұрттынан шырын бегінің пайдасына жиналатын арнайы салық мүлде жойылады. Сөзіміз осы.

Есеней мұндай шұғыл шешімді акылына сыйғыза алмағандай, салбырай түсіп аз отырды.

— Тақсыр, — деді содан соң еңсесін жазып. — Мұсылман баласында болмаған зорлық қой мынау...

— Мұсылман баласында болмаған зорлық — сенікі, Шырын бек, — деді Ораз-Мұхамед енді сабырға көшіп. — Бүкіл мұсылман жұрттында, жұмлә крістиан қауымында билер, боярлар, барондар — қараши бек аталатын бар қауым әміршімен бой жарыстырып, жалпы жұрттан алым алмайды.

— Алым алар-алмас, шырын қашанда хан ұрқына тетелес саналмаушы ма еді! Қырымда, хандық ішінде бейлік құрган шырын бегінің тіпті өз калғасы бар... Қай ру мұндай құрметке ие болып еді?!

— Қазақ Ордасында шырынның құрметі түгілі, көлеңкесі жок. Жоқ, шырын деген ру атымен!

— Бұл — Қазақ Ордасы емес қой, — деді Есеней кекете мырс етіп.

— Бұл — қондыгер жұрты Қырым да емес! — деді Ораз-Мұхамед келтесінен.

— Сонда, тақсыр ием, шырынның асыл затына күмәнін бар ма? — деді Есеней де ашық кетіп.

— Күмәнім жок! — деді Ораз-Мұхамед кекесінсіз.— Сондыктан да жеті жұз үй шырын хан кенесінде төрт мын тұтін арғын, үш мын тұтін маңғытпен тізе түйістіріп, тен отыр. Таразы басы аумасын десен, аусартыкты кой, акылға көн!

— Көндік, — деді ақ сүр жүзі көгере тұлданып кеткен Есеней кеудесі басылмаса да, көзін төмен салып. — Тек бір сауал, хан ие. — Кайтадан тік караған. — Тас зынданды тегістеп жібердің, мені қайда қамайсың? Элде аяқ-колымды байлап, гәуіріне тапсырасың ба?

— Байырқалы бек, балалыкты қой! — деді Ораз-Мұхамед зілсіз. — Пенде тағдыры құдай колында...

Kisi... — деді Есеней. — Kisi қолында, таксыр. Мен құдайды кінәламаймын. Сен де, хан ием, әуелі ақ патшаға алғыс айт... Бәріміздің де басымыз ноктада, зауалды көктегі тәніріден емес, жердегі таксырдан күтейік...

Келер аптада қыс қамына орай шакырылған хан кенесіне келмеді. Одан соңғы күндерде де диуан-ханаға бас сұқпаған. Арада ай өткенде Ораз-Мұхамедке сұық хабардын да ұшығы жетті. Шырын бегі жаулық жолына біржола бет қойған тәрізді. Соңғы айларда мүлде жұмыссыз қалған, енді өз бетімен-ақ жаңа шаруага белсene кіріскең, өңеіп, бетіне қызыл шырай жүгірген шорта бегі Шабайдың жансыздар арқылы жинастырған деректеріне карағанда, Есеней бастаған шырынның бас көтерер барлық мырзасы, белі жуан байы құран ұстап анттасып, пәтуаға токтапты: қайткенде де қазақтан келген ханды тақтан тайдағын.

Бұл жолдағы алғашқы қадам — Ораз-Мұхамедті әуелі шырынға, содан соң бүкіл елге жексүрін таныту болса керек. Қазакта жок шырын мұнда да жойылуға тиіс депті. Хан-Кермен халқының өзіне қысас әзірлеп жатыр. Осында келерде ақ патшаға Інжіл ұстап ант беріпті. Мұндағы бүкіл мұсылман қауымын құдайдан бездірмек. Мәскеу түбінде орыс әйелі, шоқынды баласы бар көрінеді. Ҳак дінді халыкты аздыру әрекетін Сары аймактан бастапты. Орыс пен ногай-қазак тату тұрсын, татулық жеңі — қыз берісіп, қыз алысу десе керек; екі ортадан тұған бала ақ патшаның ең сенімді құлты болып шықпак. Қара шекпен

мен қара зыбынның көңілдес татулығы, туыстас құдалығы аз көрініпті. Ас ортақ болсын, ар-өждан бірге болсын деген жасырын жарлық шашқан. Көп ұзамай бүкіл Хан-Кермен халқы кәпір қауымына қосылмак.

Бұл – теңгениң үсті ғана. Ал асты... жаңа бедер емес, кері танба. Қазакта жоқ нокта Хан-Керменнің де басынан сыптырылуға тиіс депті. Ұәлаяттағы орыс ағайындарға қастандық жолына түскен. Хан көтерілген күні құран ұстап ант беріпті. Мұндағы крістиан қауымын түгел құртпак. Екі жұрттың ортасына от тастау әрекетін Сары аймактан бастапты. Ондағы қарындас бодандарына қөршілерінің ұлдарын аздыр, қыздарын корла деген жасырын жарлық шашыпты. Қазіргі кезде құрестін ең тиімді жолы осы десе керек. Кесімді күні түп көтеріле аттанып...

Не керек, ертегі тәрізді. Ораз-Мұхамед әуелде құлген. Соңынан ашуланды. Жалаға емес. Өзін екі жұртқа бірдей соншама ақымақ етіп көрсетпек әрекетке. Бірақ ногай-казак арасында да, орыс арасында да тек өздеріне ғана арнап шығарылған хикаяға имандай үюшылар бар екенін естігенде таңырқады. Ал шырын мырзаларының тобына басқа ру есебінен еріксіз иеленіп, зорлықпен ғана ұстап отырған жайылым, шабындық жерлері кесілген, кесілмese де бодау төлеуге мәжбүр болған біраз шонжар, оның ішінде пайғамбардың ак сәлделі екі ұрпағы – Ақ-Мұхамед пен Еш-Мұхамед те қосылғанда шынымен кейіді.

Ел жайына жетік, риясыздығы күмәнсіз Қадырғали бектен кенес сұрап еді. Араздық жайын естігеммен, ел ішіндегі өсектен бейхабар екен. Кеселді дерт бүкіл деңеге жайылмай тұрғанда емін тап деген. Татулықка, бірлікке кел. Әрине, көпшір қайта кесілмейді. Бірақ есе толтырар, көңіл табар амал көп. Алдымен, бектің өзін шырын, барын, қаңлы, барлас – қонысы ыңғайлас төрт ұрықтың басы деп таны. Сен ойлап тапқан жүйе емес; осындағы жұрттың аласы жоқ, бәрі ағайын. Содан соң, хан – кембағал, халық кем-тар кезде билеп-төстеп қалды, жөн біледі, жол-жобаға қанық, жаңа низам жарияладап, бас уәзір тағайында. Есенейге атак-абыройдан, жеке басының сыйынан бетен ештеценін де керегі жоқ, басқадан биік қойсан болды – берік тұғырың болады деген. Ал мына

өсек жайына келсек... ақылсыз көрінсе де артында зілі мол, жаласы жабыскак екен, бірак оны басу да оңай. Женіл ауыз арамзаның екі-үшеуін жария етіп, жазаға тарт. Қалғаның бүлікші бектің өзіне тапсыр. Арада апта өтпей, жаңағы кеселді теңген кайта соғылып шығады. Қарындағы жұрт үшін елін сүйген ұл, еншілес ағайын үшін ақ патшаға адал құл боласын да шығасын деген. Жолы ауыр, бірак баска жөні жок деген.

Ораз-Мұхамед алдына сызылған сораптың түзу екенін биле тұра, аяқбасудан тартынды. Басыбайлы бектен кешірім сұраганы. Талай адам құлдық ұрыш жатып каркылдан күлер. Билігі қүшесе де беделі азаяр. Іштей қорланған. Ен бастысы, ер мінез – жосықсыз дакпырттың каншалық ұты барын байыптағысы келмеген. Жаксылыққа жету үшін жамандықпен кауышпай-ак қойды. Жек көре отырып қалай жан тартпақ. Қолегейлі тірлікке біржола батса, өзін-өзі сыйлаудан қалар еді.

Ел ағасы Бөлек сейітпен де ақылласып еді. Кеселді дерпт бүкіл денеге жайылмай тұрганда кесіп таста деген. Асқан бекті аяғына бұғау салып, алдына келтір, Ақ патшаның іргедегі жендеттерін шакыртып, айыбын мойнына сал. Содан соң жүгіндіріп қойып қылышпен басын аласын ба, жаңғырыққа салып, мойнын балтаға шаласын ба – мұсылманша жазалаймысын, крістианша азаптаймысын – көзін құрт. Аңғал – ойланады, ақылсыз – тартынады, ақыр түбі карындағы қауымның сауабына қаласын. Аят, хадистен қалған рауаят бар, ғайбат – зина менен ұлыктан да үлкен күнә деген, өсекші – жаһанинамның қаншығы деген. Мынау – сені жат көрген емес, елін жек көрген адамның ісі, бір кісінің сүріндірем деп бір халықты тұтас жарға итеру. Ибрахим Халиль пайғамбар өзінің жалғыз ұлын құрбанға шалған, катер алдында тұрсын, жақынын емес, жауын, аяма, қатал үкім кес!

Ораз-Мұхамед Бөлек сейіт айтқан сөздін ақиқаттығына да ден қойды. Бірак қатал үкімге жүгіне алмаған. Дәті бармағаннан емес. Осыншама быксық тұтінді үрлеуші былықбасы – ерлігі мәлім өркөуде бек екенін мойындағысы келмеген. Ен бастысы, мәрт мінез – катарласа қан кешкен,

сібіттің найзасы, немістің мұшкеті дарымаған қарулас серігін қорлық қазага кимап еді.

Ақыры, өгіз өлмес, арба сынбас амал тапқандай көрінді. Араға кісі салған. Арыла сейлесуге тама Нұрұзақ барды. Бауыр тартып, базына айтуға, айбар танытып, айдындыра шарпысуға, үйірсін, ықтырсын, әйтеуір, икемге көндіруге тиіс еді.

Хан-Керменге іргелес, тай шаптырым ғана жердегі Қарамыш аулынан Нұрұзақ өртеніне кешке әрен оралды. Шырын begi, шынында да, сыркат екен. Төсек тартып жатыр. Дерт емес, күйік. Сүйектері арбыып, мұрты мен самайын қылау шалып, картайып кетіпті. Ризашылығын жасыра алмаған. Сый-сияптын аямаған. Бірак тартына, тәкаппар сөйлесіпті. Ақыры, мәмлеке көнген. Ханға кінә артпаймын, өкпе айтам депті. Астына бермек аттан жерінді, қойнына салмақ қыздан жиренді, елімді қыспаққа алды, жерімнің етек-жөнін кесті – осының бері аз болғандай, қараши күлмен куреске шығарды, ата-бабамнан еншілі үлесімді тартып алды. Төрдегі орнымды төменге сүйремесе, салмақ салып, түйінін бері тастаса, осының берін болмаса да көбін өзім-ак шешіп беретін едім. Айға шапқан алтын басымды жez табаққа тенеді – көнілдегі түйіртпек сол ғана депті. Өкпемді жасырман ем, қалған өсекке қақпақ қоймады десе – жазықтымын, жан – жапаға ұшыраған сон жақынға тыйым салмаганым рас – айыптымын депті. Хош көрсе, хан кенесіне қазір барап едім, аурулы, загип халім бар, көріп отырсын депті. Ханға қолқа салған. Ака-дариянын тұстіктен терістікке қайрылатын ұйығында аталас ру – барын отыр. Көп емес. Жұз елу түтін. Соны шырынға косып берсе... Ұйықтағы, Шәрбат аулы аталатын азғана барын – жабайы араның тілін білетін омарташы әрі ағаштан түйін түйер өнерлі жұрт еді. Баласыз кәрі begi откен жазда қайтканнан бері хан иелігіне кірген. Есеней сол, жері бай, ырысы мол жүргіты ауыл-аймағы, түсім-пайдасымен сұраған. Нұрұзақ келісіп қайтыпты. Бірак өз талабын да тегіс откізген.

Сонымен, қарсы топ келісімге көнді. Бірак қаруын тастамағаны анық еді. Тізгін ұшы өз колында тұрған Ораз-Мұхамед Есенейді бұдан арыға қыстамады. Алай-

да хан кенесінде біржола жалғыз қалдыраш амал тапкан. Жақында ғана құрылған, ынтымағы жарасып, күші артып, бел ала бастаған жаңа ру төртөғұлдан ғазамат бес сайлады. Өз ойы – тама Нұрұзак еді. Арғын Шәш пен қыпшақ Төбей хош көрмегі. Бабасы – аламан, атасы – аткамінер ғана болған. Бектік әкесі Мұлкаманға ғана қонды. Хан кенесінде тізе түйістіріп, катар отыра алмаймыз дескен. Ораз-Мұхамед жақсы біледі. Бар кілтиппан – бабада болмаған бекзат нәсілде емес, ханның өзіне дос-жар, өтімді, қеуделі, алға түсіп кете ме деген қауіп. Ораз-Мұхамед бұл пендешілікті де кешті. Өз қалауларын сұраған. “Қадыргали! Жалайыр Қадыргали бек!” – дескен Шәш пен Төбей бір ауыздан. Бұларға кенесте қобіне үнсіз отыратын Саманай да қосылды.

Ораз-Мұхамед дүние ісінен тыскары тіршілік кешіп жатқан бекті сол күні-ак диуан-ханаға шакыртып, айрықша салмақ салған. Іс ыңғайын андаган Қадыргали бұлтакқа бармады. Алтынды шапан жамылып, сол тізеге – өзіне тиесілі орынға отырған. Ораз-Мұхамедтің билігі біржола нығайды. Есеней бек хан кенесіне қайтып келмесе де төрт көз түгел болмақ.

Қадыргалидың күт қадамымен диуан-ханаға да береке-бірлік кіргендей. Бұра тартар алалық жок. Келісім молайған, дау-дамай азайған. Ел іші де тыншыды. Ораз-Мұхамед аксақалдың алымды кенестеріне айрықша ден қойған. Бірақ екеуі бірлесе ғұмыр кешпек әуелден-ак маңдайға жазылмапты. Ескінің көзі, ертегіден калған ел-жұрттың ақырғы жәдігері еді. Ораз-Мұхамед он-солын кәміл танып, Хан-Керменді біржола игерген сон, Қадыргали бек те көп тұрмады. Окыс тозған. Құрт шеккен. Екі-ак күн ауырып, аталарының сонынан ұша барды. Алыстағы жұрттың бағына тәуба айтып, артындағы қауымның кадір-құрметіне ризашылық білдіріп, кам-кайғысыз, өкініш-армансыз кеткен.

Бұл кезде Хан-Кермен өнірінде айрықша қатал көрінген қыс ызығары кайтып, күн жылымықтанба бастаған. Ел ішіндеңі бар шаруаны кенесшілеріне бөле-жарып тапсырған Ораз-Мұхамед кар бұзылмай аттанып кетуге асыкты. Касимовский царь Ураз-Магмет Анданович Москваға, ақ патша Борис Годуновтың дәргейіне шакырылған еді.

VII таралу ЖОРТУЫЛ АУЗЫНДА

Бағзы бір замандарда қыпшақ қонысы болған, кейін ұлғұ ұлыстың қан жайлау, құтты қыстауына айналған, енді қаңырап, Қырым мен Русия аралығында қалған, көгінде қыран ғана қалықтар Қиян Даланың терістік шегінде, аңсағай күмбезді ашық аспан түгі тузырылған жасыл жазықпен жарасым тапқан иенде, мыңдал киік өрген, жүзден тарпан шұбырған, көк тенбіл көбелектен қызыл шолак бөріге дейінгі барлық жан-жануар тіршілік жырына ұйыған, өз заңы – табиғат заңымен құн кешкен аbat өңірде, неше ықылым заманнан бергі бар тарихтың күесі, діні жуан, қабығы қожыр, бұтағы арбак, теңге жапырағы желмен жамырап, жарты әлемнің иесіндей оқшырая бой көтерген еңселі, алып емен тұрар еді. Еменнің ұшар биігінде көлденең бұтактардың басын біріктіріп, қигаш бұтактарды матастыра тоқып, үстіне қу шөп, кепкен жапырак төсөлген аумакты ұя бар. Көктегі бұркіттің емес, жердегі адамның ұясы. Тұз тағысы да өз тұрағын оқтын-оқтын бос қалдырар еді. Жемге ұшады, сейілге шығады. Ал емен басындағы тұғыр алты ай жаз бойы бір босамайды. Белінде салақтаған қылышы ғана бар, женіл киімді, жирен, немесе сары шашты, мұрты жана тебіндеген, немесе қауқиған қалың сақалды жас жігіт таң бозынан құн батқанша, құн батқаннан таң атқанша ұядан шықпас еді. Отырады, жатады, түрекеп тұрады, кара нан жеп, кара су іshedі, не істесе де назары бір-ак жакта – тұстікте. Құндіз сағым бұлдыраған кен даланың көк аспан мен жасыл жер астасқан алыс қырына тесіле көз тігеді. Жер шегінен жіптікте шаң көтерілсе демін ішіне тартады, емексі қарасын көрінсе қыстыға катер шегеді. Шаң көтерген – даланың тентек күйіны болып шығады, қарасын – жабайы аң болып шығады. Бірақ еркін тыныс, ереуілсіз тыным жоқ. Тіпті, жұлдыздар жарқырай жағылып, ай күмісше шағылған, немесе аспандагы сансыз шырақ күнгірт тартып, жер беті тұнғиық қараңғылыққа батқан, тас лактырым жерде ұшкан жапалак жалпылы құлак суырып, алыс түкпірден

шакырған байғыз үні дene тітіреткен, бұқіл әлем иен, иесіз көрінген тұндерде де тұстікке үнілуден танбайды: жылт еткен от ұшқының іздейді, топырлаған тұяқ даусына құлақ тігеді.

Ұядагы жабайы адам жалғыз емес жерде, емен түбінде серігі бар, әйел емес, еркек, ол да көзі қарақты, кайраты кемел, мінезі байыпты жан. Орныкты тұрағы емен түбі емес. Өз кезегі келгенде ол да өрмелеп ағаш басына шығып, қарауылға тұрады.

Жерде отырган кезде де жұмыс көп. Бірі ерттеулі, бірі жайдак, екеуі де іргеде, арқанда тұрган ереуіл аттардын отын ауыстырады, суғарып келеді; кешкі алажеуімде ойпандағы, көшпендейлер тәсілімен қазылған жерошакқа бықсытпай от жағып, ас-су әзірлейді, тұнде көзі ұйқыға кеткенше көк шымға құлағын тосып, тың тыңтайды. Бірак кайткенде де тұн – тыныштық мезгілі. Екеуі де – бірі биікте, бірі төменде – қысқа қайырып түлдесіп, бүгінгі күннің бейбіт өткеніне тәуба айттысады. Шолпан сөніп, көк күмбезі бозамық тартқанда тағы да қауіп пен үміт аралас ұзак та мезі күтіс басталмақ. Тағы да тұстікке қарап, қабак ауырлад, көз бұлдырағанша сарғая мелшиіп отырғанын. Айтар әңгіме де таусылған. Төзім де азайған. Тезірек... тезірек... осы бүтін, казір көрінуін тілейсін. Тілей тұра бойынды қатер билейді. Тәубана келіп, бүгін, бүгін де көкжиектен көтерілген шан – тентек құйын ғана болуын, көзге шалынған қарасын – жабайы аң ғана болуын қалайсын.

Мұндайда ен үлкен қуаныш – батыс не шығыс қанталда, көз көрім көкжиекте, дәл осындай биік те дара еменге байланған серіктердін бірінің бұта мен жылғаны тасалап, орағыта айналып, қонакқа келуі. Әңгіме айтысып, әзілдесіп, азғана асты бөліп жеп, мәре-сәре боласын. Бірак қатерлі қуаныш. Арттағы төрелер сезіп қалса, аяусыз жазаға тартады. Ал төрелердің өзі, онда да үлкені емес, кішісі – елубасы, жұзбасы ұш-төрт кунде бір-ак қатынайды. Онда да алажеуімде. Ас-су әкеп тастайды, арттағы елдің хабарын, алдағы жаудың сыйысын жеткі-

зеді. Көбіне ештеңе де айтпайды, қатал жарлықты нешінші мәрте қайталап, корқытып, үркітіп кетеді.

Әрине, емендегі екеу бұл жерде біржола байлаулы тұрмайды. Екі-үш аптада басқа бір жұпқа орын босатады. Артта, жиырма-жиырма бес шакырым жерде жазғы күркелерде тұрган тұтқауыл жасаққа оралады. Ай өтпей қайтадан қарауылға келесің. Кәнігі жауынгерлер қашан қатерлі хабар жетеді деп, ең бастысы – не еркін жүріп-тұра алмай, не дем алып тыным талтай зарыға сарғайған тұтқауылдан гөрі алда жортуыл аузында қарауылда болғанды тәуір көруші еді. Мәнді, маңызды орындастың. Алғашқы дабылшы да өзің. Ең бастысы, кезектен тыс уақытта ұйқың қанады, қай тере төбемде тұр деп ешкімнен именбейсің.

Әйткенмен, белгісіз күтіс кімді болмасын титықтатқандай. Алта күтесің. Ай күтесің. Емен бұтағына қонақтаап, медиен даланың сағымын аулаған отырыс екінші-үшінші, төртінші-бесінші айға ұласуы мүмкін. Кейде, көктемгі лайсан басылмай, түстіктен соққан жылы леппен ыдырай тозған қар суы сорғымай, кең дала үйпалана жығылған ескі шебінің астынан тесіп шыккан жаңа көкпен буырылданбай тұрғанда үйреншікті ұяға келіп қонақтаған қарауыл, күзгі қатқақ ұрып, қара суық соққанша отырсын – Қиян Дағы аңнан бөтен ешкімге қеудесін бастырмай, қаңырайды да жатады. Тонған, қажыған, итшілеген тірліктен әбден жалықкан қарауыл бұрынғы қырағылығынан айрылады, өкпесі қабынып ауруға шалдықпауын, жылы үйге, ыстық пешке тезірек жетуін ғана ойлар халге келеді. Кейіп, тарылады. Құдайды да, шайтанды да, бастықтарын да, басқаларын да қажетті жерге жөнелтеді. Дәл осы сәтте, шаң да жок, тұтін де жоқ, көкжиектен емес, дәл иек астынан қара нөпір қол көрінуі мүмкін. Жолдағының бәрін жайпар қалың әскер емес, қара жердің өзін жалмап, жұтып келе жатқан қара жалынды өрт. Кейде ағашқа қонақтаап, ат арқандап үлгермейсің. Қанатын жая, қаптай шұбырған жау қар суынан өніп, тымық ауадан туындал жатқандай. Мың сан аттың тұяғы тапаған жерге қайтып шөп бітпестей. Бірак көбіне жаздың басы. Немесе ортасы. Екі жақ үшін де ең қолайлышты үақыт – осы.

Жау сұлбасы көзге шалынысымен-ақ үстіде – қарауыл ұяда тұрған жігіт: “Едүт поганые басурмане!”²⁸ – дейді, ышқына айқайлас. Серігі арқандағы атка жүгіреді. Тура емен түбіне әкеледі. Жау қарасын көрген жігіт дайын атқа міне сала, қамшы үстіне камшы басып, шыбын-шіркей болады. Екінші қарауыл да асығыс ат ертейді. Мысықша өрмелеп ағаш басына шығып, жау әскерінің бағытын, аз-көбін айқындауға тырысады. Содан соң ат тұяғынан от ұшырып, ол да кері салады.

Тұтқауыл топ басшысы кейінде – түстік жерде, жазғы шепте тұрған ертауыл жасаққа шапқыншы аттандырады. Ал өзі аттаныстағы жау қарасының жаңаша байыптауға үмтүлады. Бұлың-бұлың жүріспен бұта, сайларды тасалап, қиғаш-қиғаш шимаймен онтайлы тұстардан ойқастап, әскердің жалпы санын шамалауға, алғы легінің жайын анықтауға тиіс. Жау турасында жана дерек алған сайын ертауылға жаңа хабаршы жөнелтіп отырады.

Ертауыл воеводасы арттағы қалың әскерге шапқыншы жібереді. Өзі ұрысқа әзірленеді. Аз да болса айбарлы, атты, сайлы жасақ жанаса келіп, жаудың жеке топтарын жойып жіберуі қажет. Күші айрықша басым шықпаса, алғы лекті бөгеуге, канаттағы косындарды бағытынан тайдыруға... мүмкін болса, баршаның берекесін кетіріп, негізгі лектің өзіне үрей салуға тиіс. Тәсілі – тұтқиыл шабуылдармен титықтату, максаты – канатын кен жаюға, екпіндей үмтүліп, көсіле шабуға жол қалдырмау; сән бастысы – ұрыспен бөгеу, тіл алу – жау туралы толық мағлұмат жинау.

Арттағы әскер әдетте бес косыннан тұрады. Саны мол. Кейде он бес-жырыма мың. Кейде елу-алпыс мың. Ашық далада түйдек, тізбек құрмaghan. Русияның ішкі аймағына, Оқаның арғы бетіндегі бекіністерге орналасқан. Шапқын туралы хабар жетісімен дүрк көтеріліп, жау бағыт алған тұсқа үмтүлады. Максат – ашық ұрыс емес. Кешу бермес кен дарияның өткелге қолайлы тұстарын тығындалап, ұрымтал орындарды бітей. Бес косында тізгін ұстаған бес воевода бар. Бәріне әмір етуші бас воевода бар. Бас

²⁸ “Оңбаған басурмандар келе жатыр!”.

воевода жағалауға шеп күрумен, күші басым жау дарияны көктей өткен жағдайда тумак ауыр ұрысқа әзірлікпен шектелмейді. Арттағы елге шапқыншы жібереді.

Енді бүкіл ел дүрлігеді. Дүрлігіс емес, аттаныс. Шартараптан жиналған мол әскер Москваға құйылады. Одан ары, қосын-қосынымен Тұстікке – Оқаны немесе оның арнасы ток салаларының бірін бетке ұстап қорғаныста жатқан әскерге көмекке асығады.

Кейде зәулім еменнің биігінен көз шалған жетпіс-сексен жортуышы – жаудың шолғыншы жасағы емес, өншең делибаш – асау, делі, өз бетімен атка мінген жолбасар аламандар болып шығады. Нөпір колдай қаптап, жөңкіле жүйткіген мың қаралы қосын – қалың жаудың алғы легі емес, хан еркінен тыс, өз келесі, өз абыройы үшін атқа конған барынның, шырынның, қыпшақтың немесе басқа бір рудың тентек мырзасының жасағы болып шығады. Әрине, жұз аттының сонында мың атты жоғы, мың аттының сонында жұз мың әскер жоғы кейін, ертеңіне, арғы, одан арғы күні анықталмақ. Ал қазір... қарауыл – тұтқауылға, тұтқауыл – ертауылға... ақыры қатерлі хабар ақ патшага жетпек. Жұз саладан келіп құйылған жұз мың, екі жұз, үш жұз мың кол Мәскеу түбінде тоғысып, қара нордай толқын ұрғанда, немесе, тіпті, Оқа-дарияның жағасына жетіп, лықси тоқтағанда... бәрі де дабыра екені айқындалар еді.

Ал кейде... кейде емес, көбіне жүйткі орагытқан жетпіс атты – жанкешті жолбасар емес, жау шолғыншысы, жөңкіген мың атты – желіккен мырза жасағы емес, бүкіл Қырым қолының маңдай тобы болып шығатын. Жолындағының бәрін үйпап, жайлап, аттарының түяғының топылынан жер қайысып, өнмендей ұмтылған жұз мың кол, жарға сокқан толқындай, кен дарияның қабағына артылып бір-ақ тоқтайды. Бұдан ары... үш-төрт апта, тіпті үш-төрт ай бойы өзеннен өте алмай әбден титыктауы мүмкін. Енді келген жолымен щұбыра сөгіліп кері кайтады. Немесе, бірнеше күнгі ұрыстан соң хан әскері Оқадағы шепті бұзып өтеді. Онда дарияға жетіп үлгермеген мол әскермен астана шаһар түбінде беттескені. Ұрыс қалай аяқталсын, жарты Русия ойрандалып қала бермек.

Баяғыда солай болған. Қазір де солай болып тұрады. Сырттай қарағандаған. Ал шын мәнісінде, бәрі өзгерген. Жағалық әскер Оқада тұрғанымен, бұл – алғы шеп емес. Қарауыл емен ел шетінде тұрғанымен, бұл – Қиян Дағаның терістігі емес. Алғы шеп түстікке жылжыған. Жылжымаған, бойлай кірген. Жана жұртта қашама кала салынған, қашама елді мекен пайда болған. Жұздеген атарман емес, мындаған жасақ ерткен воеводалар хан әскерімен Қиян Дағаның как ортасында ұрысқа кіруден тайынбайды. Сол қанатта – Таң²⁹ дария етегінде, он қанатта Үзе³⁰ шоңғалдарынан төмен казак ұлыстары пайда болды. Ақ патшаға мойын ұсынбайды – Қырым ханына да қеудесін бастырмайды. Кей-кейде татарлармен қосылып кететіні болмаса, акыр түбі жау қылтасын қиятын солар сиякты. Дон казактары Азау-кермен манына, Запорожье казактары Ислам-кермен түбіне талай барып қайтты. Жорықсыз жыл жок. Әлденеше рет Ор-қапыға³¹ тіреліп токтады. Эйтсе де шешуші күш артта қалып елде жаткан.

Ел тізгіні Борис Годуновтың қолына көшкеннен бастап, Русияға жау ұлыстардың барлығының да тынысы тарылған. Көшім біржола талқандалды. Ноғай Ордасы шылпара ыдырап, ескі сауыттай дал-дұлы шыкты. Өзара бакас билердің бәрі де әүелде Барыс бектен, кейін Барыс патшадан көмек күткен. Жәрдем алмағаны жок. Бакыты ауып, берекесі кашпағаны тағы жок. Азайды, азды, тозды. Ақыр түбі көмусіз қалар кепке жетті. Ен катерлі жау Қырымның да қаһары қайтты. Актажы бояр айналасы он шақты жыл ішінде Ливны, Воронеж, Курск, Елец, Кромы аталатын бекініс қалалар салғызды. Такқа отырған жылы Белгород пен Осколдың іргесін қалап, арада екі-ак жыл өткенде Қиян Дағаның как ортасынан бір-ак шыкты: мұнда тынғылықты орнығу үшін өз атымен аталатын Царев-Борисов камалын тұрғызған. Қырым ханының кадамы қыскарғаны анық еді. Енді сирагын сыйндырып, талағын

²⁹ Дон.

³⁰ Днепр.

³¹ Ферх-қапы, Перекоп

талқандауға ғана қалған. Әрине, қашшама күрес, кан төгіс, амал-айладан соң. Ал әзірге... жау кательлі. Күні қайтса да қайраты сарқылмаған. Сондыктан да жортуыл аузы бұрынғыша қатаң бақылау үстінде. Мол әскер қүзетінде. Бірақ Борис патша бұл ретте де шешімтал әрі ұтымды іске аяқ басқан. Бұрынғы “береговая служба” – “жағалық қүзет” жойылды, ықтасын әскер Оқа өзенін біржола тастап, алға – Киян Далага озды. Тек бұрынғы жүйемен, бекіністі қалаларға орналасқан. Тұстікке қарай сұғына енген үшбұрыш – Мценск – Новосиль – Орел қалаларына жорықта шынықкан, жарагы сай елу мың әскер орналасып еді. 7109 жылдың³² көктемінде арнайы шакыртумен Мәскеуге келген, ақ патшаның батыстағы бақас әрі ен белді көршісі Реч Посполиты королінің үлкен елшісін қабылдау салтанатына қатысқан, Борис Годуновтың айрықша мархаматына жетіп, онымен әлденеше мәрте жүздес, дастарқандас болған Ораз-Мұхамед хан – царь Ураз-Магмет Анданович Касимовский 18 апрель күні Қырым беттегі барлық әскердің бас колбасшысы болып тағайындалды.

Сонында Хан-Керменнен бірге шықкан, тама Нұрұзак бастаған жұз қаралы ғана нөкері бар Ораз-Мұхамед арада алта өтпей-ақ сүйт жүріспен өзінің негізгі тұрғысы – Большой полк-Бас косын орналасқан Мценск бекінісіне келіп жетті. Бірақ мұнда да көп бөгелмеген. Әскер жайымен танысып, үлкен, кіші, воеводалармен мәжіліс, сұқбат жасаған соң Орелға аттанды, одан үшбұрыштың Қырымға қарай қадалған мүйісі Новосильге келген. Бұрынғыша “жағалық” аталғанымен, кең далада тұрған, мүлде жаңаша орналасқан полктардың воеводалары – өншең шынжыр балақ, шұбар төс, Русияның “ең таңдаулы адамдары”: бояр князь Федор Мстиславский, бояр князь Михайло Катырев, бояр князь Андрей Куракин, князь Телятевский, князь Ромодановский, князь Туренин, князь Щербатый... Жуан ата өкілі ретінде жоғарыдан орын алғандары, ағайындық, туыстық женімен, бой көрсету, көзге түсү үшін тағайындалғандары бар, бірақ көпшілігі – жасының

³² 1601 жыл

үлкен, кішілігіне қарамастан, тәжірибелі жауынгер, көнігі колбасы. Эскер жайына да, жер жағдайына да жетік, жаудың әдет-мінезіне, әдіс-айласына тәкіс. Бәрі де Ораз-Мұхамедтің ескі білістері: ақ патша алдындағы салтанатты қабылда, өншең қасқа-жайсан бас қоскан дастарқанда талай кездескен бастас, бірталайы жорық жолдарын қатар өткөрісken карулас, кейбірі ежеттес дос. Жатырқау да, жәреуке де жок, сынап-мінеп, бағып-барлаудан тағы ада, сыйластық бар, құрмет мол. Ораз-Мұхамед те басқа ортаға түсіп, көз үзген ағайындарымен қайта жұздескендей, алыстап кетіп, өні қоленкеленуге айналған достарымен жаңа қауышқандай, өзгеше күйге бөленді. Эскер қызметін де айрықша сағыныпты. Тіпті, ат үстінде ұзак жол жүруді ұмытқандай екен, такымы жазылып, арқасы кеңіген; өзін сергек әрі қайратты сезінді. Тек жауырыны құрысып, кары салдырап тұрады. Астындағы атын еміне тебініп, белде-гі қылышты киялай суырып, кикулы-дабырлы, қанды қырғын майданға кірсе ғой. Бірақ Ораз-Мұхамедтің дәл осы жолы құдайдан тілегені – тыныштық жана еді.

Кез келген күні, кез келген сәтте дабыл көтерілуі мүмкін. Алайда “жағалық” эскер алаң емес, ереуіл үстінде, тас түйін қалыпта күн кешуге тиіс. Апта бойғы, ай бойғы тірлік бойкүйездікке жетелеуге мүмкін, сондыктan тыныс бар да, тыным жок, ұрыс болмаса да жұмыс табылады. Жасак қатарына жаңадан тартылған жігіттер соғыс өнеріне жетігеді, байыргы жауынгерлер жаңа қару, жана тәсілге қанығады. Көбіне жаттығу – машықтан жанылмау, тәртіпті босаңытпау үшін жүргізілетін. Эйтсе де Ораз-Мұхамед от қарудың әлдекайда көбейгенін андады. Бұдан он жыл бұрын да от қару – шешуші күш болғанымен, Ру-сия әскерінің негізгі жарағы – сұық қару еді. Енді мылтық ұстамаған жауынгер жок, онын өзінде баяғы жұныны самопалдар азайған, пищаль да жетіле түскен: батыс үлгісімен жасалған, жанбырда да, тұманда да қапысыз от алатын шақпакты әрі женіл. Тіпті зенбіректің өзі түрлене бастапты: алып жүруге ынғайлы, қолдануға икем. От-дәрі де бұрынғыдан тазарған, серпімді сиякты. Баяғыша имек садак, жалан қылышпен қалған қасымлы ногай-казактарғана. Ораз-Мұхамед бұл жайды ақ патшаның өзіне мәлім

етуге бекінді. Ал әзірге жер күрғаған соң асығыс жүріспен артынан келіп жеткен, өзіне тиесілі алты мың аламанды Новосильден қозыкөш жерге, жазғы лагерьге орналастырды. Жедел ері оралымды атты әскер жаудын алғашкы соққысын қарсы алуға тиіс еді. Олар да өзінше әр түрлі жаттыгуларын бастап кеткен: ат сынау, жігіт сынау, садақ тарту, ара-тұра көніл көтеріп, күш сомдайтын аударыспак, теңге алыс тәрізді ойындар. Қайткенде де “жағалықтағы” басқа жасактардан жағдайы жақсы: артық міндеті жок. Әскер ойынынан колы бос уақытта барлық орыс полктары құрылышы – балташы, балғашы болып кетеді. Керек десеңіз, Тас Кемердің екі бетіндегі, Ібір-Сібірдегі, Еділдегі, Қиян Даладағы барлық қалаларды тұрғызған – соқа ұстаган мұжық емес, жарап асынған жауынгер. Қарапайым стрелец – үйші болса, елубасы мен жұзбасы – ұлғіші. Ал воеводасы бар, басқасы бар – төре атаулы коныс ыңғайын, кала жөнін, қамал жайын жетік білер сұнғыла. Рас, дәл осы жазда “жағалық” әскерге қала тұрғызу міндетtelменген. Алайда жүктелген жұмыс бастан асады. Жобасы бар қалаларға жаңа үйлер салу, іргесі бар қамалдарды қайта көтеру... әйтеуір, бекіне беру, берки түсуге себі тиер шаруа атаулы тегіс әскер мойнында.

Бас қолбасының тұрағы артта, Большой полк орналасқан Мценск төңірегінде болуға тиіс еді. Бірақ әскер жайымен таныскалы шыққан алғашкы сапардан соң, тұңғыш толғағын күткен келіншектей, катер мен каяіп үстінде, сағат сайын жүрек кілкіген алғашкы айдан соң Ораз-Мұхамед қақпанға түскен қасқырдай аласұрды. Атқа мініп, үлкен воевода, бояр князь Мстиславский-мен бірге алғы лек – Передовой полкқа барып қайтқан. Баска қосындарда да болды. Әйтсе де тынши алмады. Жаз ортасына таман астана байтақтан, ақ патшаның өз атынан жайлы хабар жетіп еді. Елшілік дуанының соңғы деректеріне қарағанда, бүкіл Қырым әскері түріктермен қосылып, батысқа бет бұрынты – әлде Венгрияға, әлде Реч Посполитага төгілмек; анық болуы да, лақап болуы да мүмкін, қайткенде де сақтықты қүшешіту кажет деген. Воеводалардың кейбірі белбеу босатып, ойын-сауыққа кіріскең. Ал Ораз-Мұхамед ат үстінен түспеуге айналды.

Рас, онсыз да шаруа бітеді. Төмендегі төрелер өз міндетіне берік. Жұмыс – тиянақты, ойын – жүйелі. Бұған қарап тұрған ештеңе жоқ. Тұтқылдан дабыл көтерілсе бекітілген орнынан табылмайтыны өз алдына, жүрген жеріне себесін емес, бөгесін болуы мүмкін: қарсы алу керек, қабылдау керек, касына еру керек... Бірақ тыным таппады. Тіпті сактық азайып кетті, әскердің әзірлігін тексеру қажет деген сұлтаумен, жер шетіндегі тұтқауылға, одан арғы, иендерді қарауылға барып қайтқан. Тағы да іс жайы, қорғаныс камы емес. Сол ғана емес. Сақара ұлы Ораз-Мұхамед самалды кен даланы көрмей тұра алмаған. Тұған жермен, тұған жердің бір пүшпағы – Есіл өнірімен қайтадан табыскандай. Қиян Далада ғана көкірек кере дем алып, Қиян Далада ғана еңсесін жазып ер үстінде отыратын, тек осында ғана өзін азат, еркін сезінетін сиякты. Келмей, көрмей тұра алмады.

Мұнда күн биік. Қызулы ғана емес, өзгеше мейірлі. Сәскеде шетсіз, шексіз жасыл жазық бусана үйіп тұрады, бәпісектің тынымсыз шырылы ғана естіледі. Тал түсте көленке аяқ астына келеді, теңбіл көк, қызылды, жасылды көбелектер еріне қанат қағып, өмір сәнін, тіршілік ажарын аша, айқындаі түседі. Жел ұшырған түбіттей жеңіл ақша бұлттар қалқыған тұнғиық аспан қыран бүркіттің қанаты талар кен даламен астасқан тұста – алыс, алыстығы көзбен болжап емес, оймен толғап қана андалар көкжиекте толқына тартып, үзіле бұлдыраған сүр сағым ойнайды. Кеш жүріп, тұн асып қасына жетсөн, қолмен ұстап көруге, еркелене шомып, емірене жүтуға болардай. Бірақ жеткізбейді. Ол сағымнан ары тағы бір сағым бар. Одан ары... Адамның арманы таусылған ба.

Әуелде кен дала қаныраған иен көрінетін. Үшқан күс, жүгірген аң, жыбырлаған жәндіктен өзге тіршілік белгісі жоқ. Бұлдырысыз, тұлдырысыз. Қадала қарағанда, алыс киырда, әр тұста сағыммен бой таластыра дөнгеленген, әлде күмбез, әлде окшау төбешіктер көзге шалынғандай болды. Көп ұзамай, күмәні қалмады. Тәңірінің төмпешігі емес, адам қолымен үйілген қорым. Дала төсіндегі өзгеше белгі. Жұз жылдан, мын жылдан бері тапжылмай тұрған ата-баба зираты Сары-Аркада да көп-ті. Сол ма, басқа ма.

Қорымға барса, тұған жермен кайта табысатындей болды да тұрды. Ақыры төзімі таусылған. Азгана адаммен Киян Даға шықкан күндердің бірінде, тай шаптырымғана жерден ерекше енсөлі. әрі аумакты, дөп-дөңгелек төмпешік көзге шалынып еді. Ораз-Мұхамед іші-бауыры тартыла, ышқына қику салды да, ат жалын құшып, иенде – иенде тұрған алып қорымды бетке алышп, тұра шапты. Жақындаған сайын ұлғая, зорая түскен қорымның дәл етегіне жеткенше, көзінен жас парлай ағып, дүбір үстіне дүбір косып, құйрық-жалы желмен суылдаған қара азбанға қамшы үстіне қамшы басқан. Аттың да бауыры жазылды, өзінің де шері тарқады.

Қорым Арқадағыдай шақа тас емес, таза толырактан үйіліпті, табанынан төбесіне дейін тығыз көк үйпа. Етегі түйетайлы, тұрқы алыш киіз үйдін шанырағындей, дөп-дөңгелек, жатаған, төбесі ойыла омырайған. Қорымның қақ басында, биіктігі атты кісідей, күншығысқа қарал, етпеттей қисайған екі балбал тұр екен. Шомбал, сұр кайрақтастан қашалған Баба, женіл, қызығылтым құмтастан қылған – Ана.

Баба – төрт табак, құрама, шолақ дұлығалы, бітеу қабак, сүкік өнді, отыз-отыз бестер шамасындағы жас жігіт еді. Дөңгелек, үлкен көздері, өткір қараашығы, кияқ мұрты қара сырмен шебер сыйзылыпты, ал ерніндегі ал қызыл бояу шытынаған, тоза бастаған. Бірак сәл-пәл жымырылынкы еріннен иесінің кайсар мінезі айқын танылғандай. Бабаның белінде, сол жақта киғаш қылыштың балдағы мен имек садақ, ал он жақта оқ толы қорамсақ пен кісе айқын бедерленген; белбеуге салбырай ілінген, әлде тарақ, әлде шакпак, тағы бір түсінікіз нәрселер сұлбасы танылады. Ал, арқасы... арқасында жауырын ортасынан келіп түйісе төгілген үш өрім тұлым бар еді. Сыры көшпепті. Қап-қара. Ораз-Мұхамедтің жүрегі сыздай шымырлап кетті. Тас пішіннің өзіне туыстығын енді ғана кәміл танығандай болған. Ал екінші пішін – Ана... бояуы мүлде өшүге айналған. Тек онып кеткен сәнді қамзолдың екі өнірі мен етегінен ғана зерлі ою ізі байқалады. Эйтсе де басына, шашқапты жаулық үстіне шолақ қалпақ киген шұжық сырғалы эйелдің туыс-бітісі айқын танылады.

Қиғаш емес, қысық емес, үлкен тана көз, тайпақ та емес, конқак та емес, әдемі пісте мұрын, қызыл сыры көшпеген әсем ерін. Ай кейіпті дөңгелек жүзінде мейір мен акыл тұнып тұрганда. Мойынға үш қатар тізілген алқадан төмен – бүкіл омырау ашық, жалаңаш бейнеленген екен. Толық кос мама салбырай ііп тұр. Ораз-Мұхамедтің көз алдына Ай-Шешек те, Ділшат та емес, өзінің шешесі – қазір әлдекайда, алыста, ел ағасына ана, жұрт тұтқасына сүйеніш болып отырған Алтын-ханым елестеген. Тас пішін – жар емес. Ана, жарылқаушы Ана еді.

Құт пен қорған – Ана мен Баба – жансыз екі тас мұсін бұдан қаншама заман, неше ықылым бұрынғы, жүзі тас болып қатқан, көлдары тас тостағанды сыйымдай ұстаған, тәкаппар қалыпта мелшиіп тұра берді. Ораз-Мұхамед те бой жиған. Төменде, мана артынан жеткен топ жасауыл – ногай, орысы аралас қырық каралы адам, біреулері жерге түскен, біреулері ер үстінде салғырт отыр, бәрінің де бойында әуестік – талай қөрген тас мұсін таң емес, сол тас мұсінді шыр айналған қолбасының қылық-мінезі таң сияқты, жақындал келуге, қорым басына шығуға именіп қана тұр. Ораз-Мұхамед оларға мүлде назар аудармаған. Жанын сипалап еді, садақ та, корамсақ та жоқ екен. От каруға көшкелі қашан. Белінде салақтаған қатар-қатар оқшантайдын бірінен бармактай қорғасын алып, Бабаның аяғының астына, шөбі кураған босаң топыраққа батыра көмілі, екінші оқшантайдан өлшеулі, бір шөкім дәрі алып, Ананың етегіне септі. Байлаған актығы, тұтатқан оты. Содан соң нық басып ойға түскен де, нөкерлердің бірі көлденендей тоса берген азбанға ырғып мінген.

Бұдан соң да әлденеше мәрте қайырылып соқты. Осы қорымға, басқа тұстағы басқа қорымдарға. Тозған обадағы меніреу тас емес, жайсан, кең даланың жанды иесі – көне балбал атаулыға бас ию үшін ғана келмеген. Тып-типыл жазықта болмашы дөнестің өзі биік көрінеді. Биіктен көкжиекке көз тоқтату да оңай тәрізді. Тұрғың ғана көтерілмейді, ойың да ұзара түсетіндей. Қазақ даласына бастар жол жайын жүқалап, тұспалдап, қиғаштап кімнен сұрамады. Өкпе тұс – Казан да, төте жол – Хажы-Тархан да алыс екен. Қатерлі екен. Тұтылмай, аман өту мүмкін емес.

Ең жақын жол – көлденен жаткан Қырым болып шықты. Әуелі Азауға жетесін, одан Дербентке отесін. Дербенттен кемемен Манғышлаққа түсесін... Жалғыз өзің емес. Қаншама қарындас қауыммен. Жай қарындас емес, қазақ. Кәдімгі Қазак Ордасының қазағы. Түрік пен Ғажам арасы ушыққаннан бері Мекеге қажыға баратын сұнни атаулыға бұрынғы, қызылбас жері арқылы жүретін төте жол жабылған, айналма жол – Манғышлақтан Дербент асып, одан қондыгерге қараган коныстар арқылы отеді, қатер-қауіпсіз. Қиян Даға тұяғы ілінсе болғаны! Сұрастырып білгелі, бекініп түйінгелі қашан. Бірак ой – мұрат таппаған. Әуелде екі анасы, әйелі мен баласы болды. Қиян Даға өте шығуға әлденеше рет қолайы келгенмен, корғансыз, дәрменсіз жақындарын тастап кете алмады. Одан соң, жалғызат, жалаң қылыштан басқа жақыны қалмаған шакта мүмкіндік тумады. Барыс патша таққа отырған жылы қоқтемде бүкіл Русиядағы қару асынар аламан атаулы Қырым бетке қарай дүрк көтеріле аттанып, қара құрым қол түзгендеге Передовой полк – Мандай сүбеге бөлінген Ораз-Мұхамед қайырылмластай шешініп еді. Бос дабыра болып шықты. Қалың әскер Қиян Дағанын қарасын да көрген жоқ. Бар қосын Серпуховтан қайырылған. Жазғы жайда, жаңа сайланған ак патшаның қасында бүкіл Русияның касқа-жайсанымен бірге откерген ай бойғы ойын-сауықта Ораз-Мұхамед те үлкен құрмет көрген, қаншама сый-сияплат алған. Бірак қоқейдегі ойынан қайтпап еді. Истің сәтін, келесі жорыкты ғана күткен.

Енді міне... Қиян Дағаның как ортасы. Жылдысып журе беру тіпті онай. Тұн жамыла аттансаң, таң атқанша жер ортасына да жетесін. Тіпті осы казір түстікті бетке ұстап, тұра шапшы. Азбан Ақ – баяғы хан бәйгесінде жүлде алған жүйріктердің өзі қарымына шыдамаған, әрі желді, әрі белді, түменнен озған қас жүйрік. Неше жұз адам жабыла куса, қара шалдырмайды.

Алайда, Ораз-Мұхамед жортуыл аузында тұрған алты ай жаз бойғы жүрістерде бірде-бір рет толқымаған; өткендердегі ойын қызықтағанымен, дәл қазір шәлкес істен біржола бой тартқаны анық-ты. Батылы жетпегеннен, ақырына күмәнданғаннан емес. Бір кезде бар бақытym

тұған жерде ғана деп білген Ораз-Мұхамед бүгінгі күні өз басын Хан-Керменге байлаған, бар тағдырын Русяға телиген. Мұндағы ел үшін ғана емес, андағы жұрт үшін де керегін. Қазак даласында батыр да, бағлан да барын, кол бастап жауға аттанар ер, ел ұстап, жұрт билер ұл көбін, ал Ораз-Мұхамед – тәнірінің еркі, тағдырының қалауымен батыс, шығысты бірдей таныған, Орыс етінің жай-жапсарынан, максат-мұддесінен хабардар, Қазак етінің арман-мұратына, үміт-сеніміне канық Ораз-Мұхамед біреу-ак екенін, сол жағызы Ораз-Мұхамед тек осында. Русянда отырганда ғана тәңірі арқалаткан міндетті ақырына дейін атқара алатынын, ата күшін, ана сүтін осында ғана толық актайдынын қеміл түсінген. Өзгеше тағдырына, ерек бітіміне имандай сенген.

Киян Далада қаншама мәрте құйғыта шапса да, корым үстінде қыырға көз тіге қанша самалдан тұрса да, ақыр түбіндегі ат басын кері бұратын. Қырым беттегі елу мыңдық орыс әскерінің бас колбасысы царь Ураз-Магмет Анданович Касимовский ой атаулыдан, күрғак киял атаулыдан серпілтіп, өзінің құнделікті, борышты шаруасына кіріседі.

VIII тарапу

ӘЙЕЛДЕР

Ораз-Мұхамед жакынсыз сока бас емес-ті. Үй-баран, катын-калаш... бәрі бар.

Әуелде жана ханның тұрмыс-тіршілігі турасында ел ішінде, тіпті сарай төнірегінде көп әнгіме болыпты. Алты әйел, он бес құмазан құралған гәрем сонынан келеді-міс. Жок, жағызы-ак косағы бар, орыс, пәленбай боярдың кызы, өз дінін ұстайлы дейді, баламды басқұрман дініне енгізесің деп ермей катыпты. Бәрі бекер, гәрем де жок, оқшаша отау да жок, жеке-жеке тұратын он шакты зайыбы болса керек, иелігіндегі село, деревнялардың бәріне үй салып, бір-бір катыннан отыргызып койған; Русяның әр уелаятында катған ұлдарының өзінің ұзын саны отыздан асады дейді...

Каншасы коспа, каншасы шын екенін кім білген, әйтсеуір, қысыр лакап көп. Арада ай өтпей-ак жалпы

жұртқа хан хазіреттің тұл екені, некесіз, бойдак екені мәлім болған. Гу-гу сөз тыылған жок, кайта әнгіме жана арнаға түскен. Эрі қызық, әрі қыздырмалы хикая енді басталып еді. Іс жайына бұрыннан қанық ігі жақсылар да той тарқап, абыр-дұбыр басылуын күткен екен, Ораз-Мұхамед таққа орнығып, енді ел аралауға шықпак ниет билдіргенде көкейдегі ойын – тілегі мен колқасын алға тартысты. Әмірші жайын қараши бектерден бөтен кім ойламақ. Жалғыздық құдайға ғана жараскан. Бұдан ары сарай ішінде әйел шолпысының сынғыры естілмейі – аллаға шет, аламан жүрттан ұят. Сұлудың сиқырлы күлкісі нәрестенін інгесіне ұласар, мын жасасаныз да өзінізден соң жұрт ұстар мұрагер керек, сізге емес, бізге катысты, бізге емес, бүкіл елге қажетті шаруа дескен. Көрініз, таңданыз, алыныз. Пайғабар ғалайссаламның өзі төртеуін құшыпты. Нәбиден сонғы халифалар төрт жүзінің өзін артық көрмеген. Аллаға шүкір, ел бізде, бел сізде – каншасын қаласаныз, соншасын түсірініз.

Шынында, ханның бойдак болуы – ақылға сыйымсыз кеп. Ақылға сыйымсыз емес, құлқілі жағдаят. Бұл кезде биши қыздардан көңілі тойып бітіп еді. Үй жылуын, ошақ басын сағынған. Ата салтын аяққа баспасын айтты. Әйтсе де бірнеше шарт қойған. Текті болсын. Мінезді, парасатты болсын. Ең бастысы – көрікті болсын. Игі-жақсылар бұл талапты қабыл алған. Соған орай өздерінің де тілегі бар екен. Хан әуелі осы жұрттағы ең басты төрт ұрықтан төрт қыз алуы керек. Және, үлкен, кішісі жок, төртеуі тен саналуға тиіс. Содан соң кішілікке қайдан, қалай, канша – өз еркі. Ораз-Мұхамед мұны да құлтаган. Атап айтылмаса да ұғып отыр. Шәш пен Есенейдің, Саманай мен Төбейдің қыздары, қарындастуыстары. Ел тұлғасы саналатын төрт руды, ғазамат төрт бекті ғана көтермейді. хан билігін де бекіте түспек.

Қыз көру, калындық түсіру ұзакқа созылған жок. Алғашкы әнгімeden соң арада он шакты күн өтер-өтпесте іші тола кісі болса да, қанырап, иесіз тұрган хан сарайының түкпір-түкпіріндегі арнайы жасанған, түкті кілем, күпсі көпшік, ал қызыл шымылдық, атлас көрпелі бөлмелерге ак некесі қылышп, жаңа, жас ханымдар келіп орнай бас-

тады. Біріне-бірі жалғаскан бес-алты күнгі той-томалақ, ойын-күлкіден соң, Ораз-Мұхамед әйелдердің қасында омалып отыра бермей (онсыз да хан көтерілгеннен бері айдан асты) ел аралап кеткен. Жаз бойы диуан-ханадағы мәжілісінен даладағы жүрісі көп болды: жұрт таныған, жер көрген. Күзде бұлан аулауга, алғашқы кармен құндыз, тиін атуға шыкты: бой жазып, сейіл-серуен құрған. Ал қыс бойы сарайда билік құрды: нешеме заманнан бері келе жатқан дау-дамайды таратқан, зорлықшыл жуандардың құрығын тежеп, ел мұддесіне катысты істерді шешспек болған. Сыртта қанша жүрсе де сарайға оралады, диуан-ханада қанша кенес құрса да, өз отауына конактайды. Бірақ үйлі-баранды, зайыпты өмірге бұрынғыдан мүлде басқаша қарайтынын Ораз-Мұхамедтің өзі де андал еді. Баяғыда жас еken, бар көрер бақытын жакындарынын тағдырымен байланыстырған. Енді бәрі де басқаша. Қызықтан жерігеннен, ошактан безгеннен емес. Қоңіл бұрынғыша. Қайта отыз – ердін толықсан, кемелденген кезі көрінеді. Тек от басындағы тірлік – үлкен өмірдін, шалқар шаттықты, мейір-игілікті, жеке басқа ғана тиесілі өмірдің өзінің бір ғана бөлшегі еken. Соны пайымдаған да, біржола сабыр тапқан. Ал ханымдар... тегіс көрікті еді. Біріне-бірі ұксамайтын өзгеше көрік... Мінезді, қылышты еді. Әрқайсысының назы да, еркелігі де болек бітімді. Бәрі де хан хазіретті жаксы көретін сиякты. Тағы да әркім өзінше...

Жортыл аузында, алты ай жаз бойы күзет құрған ұзак күн, мазан түндерде Ораз-Мұхамед Хан-Керменде қалған сәнді сарайды, таңдал қосылған көрікті, мінезді, парасатты ханымдарды талай рет еске алды. Бірақ артында калың ел емес, сұлу ханымдар ғана тұрса, ат басын ірікпесін анық түйсініп еді. Енді, аяғы немен бітері белгісіз ауыр аттаныс ұрыс-кағыссыз, абыраймен тынып, ақ патшадан бастап, барлық жұрттың көңілі жайланаң, әскердің калың тобы тарап, қасымлы “татар” жасагы да кері кайтқан шакта, әр түрлі салтанатқа байланысты Кремльде бөгеліп қалған Ораз-Мұхамед елді шын сағынганын андады. Ел. Хан-Кермен. Шаһары бар, ауылы бар, сарайы бар, жақын-жұрагаты бар – бәрін. Биік мархаматты бірнеше қабыл,

отырыс, кездесулерден сон, акыр түбі өзінің бала күннен бергі ғашығы – бояр Василий Шуйскийдің жесір келіні сұлу Анастасияға үйленген, бірақ кәрі жыны басылмаған, асау, тентек, патша дастарқанының өзінде еркін отыратын князь Петр Урусовтың хоромында үш-төрт күн катарынан сұқбат, сауық құрған соң – ұмытылуға айналған ескі өмірге екі апта бойы еркін шомған соң, арнайы сұранып, ақ патшаның дәргейіне кірді де, қайтуға рұқсат алды. Міне қазір, осыдан азғана күн бұрын өзінің шұбыра батпақтап өткен алты мың әскері біржола сиқын кетірген күзгі жолда, бойын қарашибандың дымқыл, сұық тұманы құрсан, ат соғып шаршап келе жатқанда жылы ұя – өз үйін, мейірлі ханымдарды тағы да еске алған. Жай ғана емес. Өзі де тан калды: аңсаумен, сағынышпен... Ойлап тұрса, жар екен, жолдас екен, жалғыздықтан құтқарыпты, жалқылықтан арашалапты. Ал өзі... тым қатал ұстапты. Әрине, зекімеген, жасқамаған. Бірақ жақын тұтпаған. Аймалаған, айқалаған, бірақ әлпештемеген. Бәрі де панасыз, әлсіз, сондықтан да ыстық көрініп еді. Ана!.. Балалардың анасы, әулетін жалғастыруыш!.. Сондықтан да қымбат тартқан.

Ең үлкені – үлкені емес, алдымен тұскені – Саманай батырдың қарындасы Мөлдір. Мөлдір-бикем. Қоныр көз, ақ сары өнді, ұзын бойлы, сымбатты ару. Бітісінде өрлік бар, аса тәкаппар. Маржаннан гүл төгілген қара мақпал сұлауыш бөрікті киісінен, ою-өрнекті тастар байлауышты тартысынан тек өзіне ғана жарасар кербездік танылатын. Бірақ сый көрсете білер сыпайы, еркелене білер нәзік. Әміршісін қашанда сүзіле қарап, жеңіл жынып қарсы алатын. Куаныш та, құрмет те бар, бірақ наз басым. Сырт киімін өз қолымен іледі, стігін өзі тартып шешеді. Ауызғы бұрышта тұратын қайың құбіні жеңіл пісіп, күміс аяққа ортан белінен асыра қымыз құйып береді. Содан соң, қалай маздал жатса да, қабыргадағы, кенересі өрнектелген ойықта, түзу тартылған мұржа астында тұрған қола манғалға тағы да бірнеше шөркө тастайды. Үйдің бұрыш-бұрышында тұрған алтынды шамдалдарды тегіс тұтатады. Самаладай жарықта Ораз-Мұхамедтің алдына келіп тұрады. Бар сымбатымды тамашаласын деңгендей. Шақыру, басқадай жауап күтпейді. Әміршісінің

бетіне бажайлай қарап аз бөгеледі де, тастарын шешіп, бөркін алады, шашқабын сыпырады. Содан соң, өзіне ғана ұнасар кимылмен басын сәл көтере бере, сілкіп калғанда қалын. қалың болғанда бір құшак, ұзын, ұзын болғанда тұра тірсекке түсер жирен шаш бүкіл арқаны жауып кетеді. Мәлдір сұлудың өз күндестері алдындағы ен үлкен каруы да осы ғажайып, жібек шаш. Содан соң... бітіс-сымбаты ғана емес, сыр-сыяпты да мінсіз. Мәлдір онысын білетін. Білгендіктен де еркін. Өзін күндестерінің бәрінен артық санайды. Ораз-Мұхамед те артық көреді деп ойлайды.

Шәш бектің кызы Елек – қуыршақтай. Кірпігі – оқ, жанары – от. Ораз-Мұхамед босаға аттағанда қашанда қуанышсыз, сұлық қарсы алады. Дымдана жалтыраған еткір кара көздері тік қарайды. Жіңішке кара кастары түйісе дірілдейді. Бұл – кінә емес, өкпе. Кеше анда болдың... Бүгін де басқа жаққа кетіп қалуың мүмкін еді... Әрен келдің, кеш келдің... Елек-бикем еріне өзінің жан сезімін ангартпауға тырысатын, бірақ оның ішкі дерптін, өзін тек күндестерінен ғана емес, өнді, көркіті ұргашы атаулыдан қызғанатынын Ораз-Мұхамед жаксы білетін. Қызметші бикештеріне дейін тегіс егде; картан болмағанымен, көркі кем әйелдер. Және осы баланқы, өнімсіз әрекеттері бойына жарасады. Бұл отаудағы күтім де басқаша. Әсем, сәнді киінген етженді бикеш дастарқан әзірлейді: кобіне бұрышты, тұздықты тамактар койылады және қашанда шарап болады. Дастарқан жасалысымен бикеш шығып кетеді, екеуі онаша қалады. Елек қызмет көрсетпейді, ас әпермейді. Өзі де дәм татпайтын. Тек Ораз-Мұхамед ас ішіп болған кезде, дастарқан жиналарда ғана оймактай күміс тостағанмен, дәмдеп отырып азгана шарап ішетін. Оған дейін... Әуелі манағы аз-маз кейісті, өкпелі қалыпта қолына шынкобыз алады. Рұхсат сұрағандай киыла қарайды. Ораз-Мұхамед бас изесімен, маржандай тізілген кішкентай, аппақ тістері жалтырап, жұка еріндері шынкобыздың темір тілін емес, ансап табысқан ғашық жарының өзін өбіп жаткандай күмарлықпен қызара толқып, сүйрік саусактары тербеледеп, әлдебір зарлы, ескі әуенді ағыта жөнеледі. Жел дірілдеп.

ызыны, курай сыйдыры, құрақ сұылы, бұлак сылдыры – әйтеуір, орманды өлкө емес, әлде Қиян Дала, әлде Сары-Арқа, әлде басқаша аталатын, қайткенде де көшпенді халық жайлаған кең дүниенің көне макамы. Бұрын естіді, естімеді – білмейді, бірақ жаңға жақын, журекке таныс. Және бір кеште ойналған әуен екінші кеште қайталанбас еді. Ораз-Мұхамед өкпешіл, кінәмшіл, бірақ өзі білген сұлулардан мұлде өзгеше бітімді Елек-бикемнің отауында бойы жеңілейіп, айрықша тыныстытайтын. Қалай шаршап келсе де тез сергітін, қандай реніштен соң онай жадырайтын.

Төбей бектің жақын туысы Орай-бикемнің төңірегі толы қыз. Және ылғи сұлу қыз. Асшы, күтуші ғана емес. Әнші, биши, өнерлі қыз. Қызғаныш жок. Қайта, осы әр түрлі бітім, әр түрлі сымбаттағы өңшең әдемі қыздар арқылы өз қасында болмаса да, өз отауының астында көбірек ұстауга тырысатынын жасырмас еді. Алайда Орай-бикем де Ораз-Мұхамедті қатты қызғанатын. Бикештерден емес. Құндестерден. Және өзін бәрінен асқан сұлу санайтын. Артық па, кем бе, оны Ораз-Мұхамедтің өзі де айта алмас еді, бірақ көрікті. Тек Орай-бикемнің көркі – шығыс халықтарының ұғымындағы көріктен мұлде өзгеше. Әжесі неміс қызы екен, өзі де ногайдан, татардан ғөрі батыс жұртының өкіліне көбірек ұқсайды: толқынды сары шашты, қызыл шырай, көк көзді, құс тұмсық, биік кабақты. Көне ұғымда мұның қай-қайсысы да көріксіздік белгісі танылар еді, бірақ бәрі бір адамның бойында тоғыскандықтан ба, ұнасымды жарасым тапқан. Әдемілік түс пен түкте емес, сын мен сымбатта екен. Ханымдардың ішіндегі ең сәнкөйы осы Орай. Белі қылған қыска қамзолдың өнірі – ою, ернек емес, акқу ұлпасы. Әдепкідей қос, үш емес, бес салпыншақты алтын қаптырманы да Ораз-Мұхамед алғаш осы Орай-бикемнен көрді. Омырауы йақа чылбыры – жаға шылбыры аталатын, қатарластыра тізілген алтын тенгелі өніржиектен көрінбейді. Мойнында асыл тастардан түзілген үш орам алқа, қолда үш жүзікті үзбе білезік. Хан қазынасының жарым байлығын тағынып алғандай. Басқа біреу әлем-жәлем көрінер еді. Ал Орай-бикемге бәрі де жарасады. Ханымдардың ішін-

дегі мінезі ашығы да осы Орай. Кейде кісі жіберіп, өзі шақыратын. Сол күні бармасаң өкпе жоқ, тек хабаршыны жауапсыз қайырмай керек. Ал Ораз-Мұхамед келген күндері Орай-бикемнің кен отауы жын-ойнакқа ұксап кететін. Мол дастарқан хан мен ханымға ғана емес, барлық қызметші кәнізакқа да жайылғандай. Оттырыс, тұрыс, би, ән-күй... Ын-жың. Устеріндегі жұқа торғыннан бар мүшесі көрінген биші қыздар қайратты ханды ақ тессектен аздыру үшін ғана толқып, ыргалатындаи. Қобыз шалған, шертер күйлеген сұлулар күнәға батуға ғана шакырғандай. Асаулығы тарқамаған жас әмірші өзін осыншама азапқа салған ханымға сынай қарайды. Шығыстың серпімі мен қызынын, батыстың сезімі мен мінезін бір бойына құйып алған Орай-бикем рақаттана үйып, балбырай құлімдеп, мұлде жайбаракат отыр. Ақыры, Ораз-Мұхамедтің төзімі таусылуға айналады. Сол кезде, немесе соған тақағанда Орай-бикем әлде қол сілтейді, әлде бас изейді, әйтеуір, ушу қалттынады, әнші-биші, күйші кәнізактар көленкедей жылысып, үнсіз жоғалады. Бұдан соң ешкім де тыныш алмайды. Тіпті ашылған, шашылған, төгілген дастарқан да жинаусыз қалады. Орай-бикемнің отауына қонған күні Ораз-Мұхамед диуан-ханаға үнемі кеш келетін.

Басқаға болмаса, бұл жағынан билігін ешкім тежемеген, әмірі күшті ханның пайғамбар жолымен некелескен төртінші зайды – ғазамат төрт бектің бірі Есенейдің ұрығынан болуға тиіс еді. Әуелгі кезек те шырынға кесілген. Қалыңдық таңдау кезінде Ораз-Мұхамедке бектің туған інісінің қызы көрсетілген. Бет-бейнесі Есенейдің өзіне ұксас, кабагы қалың, мықынды, ұзын бойлы сүрша қыз екен. Ораз-Мұхамедке ұнап еді. Қалыңдық таңдау ісінде де қызметтен қалмаған сахиб-аш-шурта Шабай сол сәтінде-ақ сыйыр ете түсті. Бек қарындасының барын жігітімен өсегі бар көрінеді. Бөлек сейіттің туыстарынан құралған, қалыңдықтың дene бітімін, денсаулығын және басқасын тексеретін білгір кемпірлер мұны теріс дей алмады. Ораз-Мұхамед Есенейге қайыра сөз салған. Басқа бір туысын көрсетсін. Анығын айтса бектің сагы сынар, тіпті қарындасын таспен атқызып, өлтіріп жіберер деп қауіптенген. Алайда шырын begi шалқасынан түсті.

Ең ару, ең асыл қызымыз осы, бұдан артығын таба алмаймыз деп. Бұл қиястыққа Ораз-Мұхамед те шытынап еді. Қарындасын жаласын ашпаған күйі кері қайырды да, бұдан соңғы жерде әр ұрықтан бір емес, бірнеше қызды катарынан көрсетуге бұйырған. Манғыт, аргын, қыпшақ текті ханымдар Ордага осылай, топтан озған таңдаумен кіріп еді.

Барды қанағат тұтып тоқтаған. Бірақ пайғамбардың палызынақырынадейін етеугежазыпты. Көпұзамай, жаңадан құрылып бел алған, жарлы болса да әлді ру төртоғұлдың иғі жаксылары салмақ салып еді. Ұзынқұлактан естуімізше, так мінген әмірші ғана емес, туыстас бауыр көрінесіз. Күйеу жүз жылдық деген. Кінә бізден, кезінде орайын таппадық. Енді ештен кеш жақсы деп келіп отырмыз. Төртоғұлда сұлу қыз көп. Бәрі де балдызың. Сол баяғы бауыр басқан жалайырды қалаймысың, әлде қара үйсінді, онғар наиманды құп көремісің, немесе тамаға түсемісің – таңдау өзінде, әйтеуір, бір отауын бізден көтерілсе дескен. Ораз-Мұхамед қинала отырып, ұзын аркан, кең тұсауга салып жіберіп еді. Мұндағы бар тіршілігі шымылдық ішінде өте бастады, той-томалақтан бой жаза тұрғысы келген. Шырын бегімен арасы әлі ашылмаған – біржола талақ еткендей болам ба деп тағы ойлаған.

Ақыры, төртоғұлмен тіпті оңай табысты. Ел аралауға шыққалы екі аптадай болған, төртоғұл руынын жеріне – тама жұрты Төбен-ауылға келіп еді. Жұпны ауылдағы ең үлкен үй – Нұрұзактың биік қарағай кимасы да онша сәнді, салтанатты көрінбеді. Қызметші, малшы-жалшы жағы да жокқа тән сиякты. Еденіне текемет төсөліп, көшік тасталған, орыс үлгісінен ұқсас төрт бұрышты, бірақ әделкідей жатаған, жер стол қойылған конақ бөлмеде, дастарқан басында қызмет көрсетуші қыз, әлде қызметші бикеш Ораз-Мұхамедтің жүрегіне оттай басылды. Дастанқанға отырған бетте жиегі ою бедерлі ағаш тостағанмен қымыз ұсынып еді. Жанары түйісіп қалды. Боталаған үлкен кара көзде шарпулы ұшқын бар екен. Бұдан қашама заман бұрын айрылған асыл жардың тұнық жанары, ұзын, қайқы кірпіктен жүрекке шымырлай қадалар ок атқан бейкүнә көзқарасы. Ораз-Мұхамед

кайыра қарамауға тырысты. Қарамай тағы отыра алмаған. Қараған сайын ұксастық көбейе беріп еді. Мандайы, касы... әдемі иегі, балғын мойны. Тіпті казакта жок, осы Хан-Кермен жұртына ғана тән, төбеге тігілген – киілген емес, бекітілген – алдына ақ сары маржан зер төгіліп, айнала оюланған, тостағандай ғана мақпал тақияның өзін бұдан бұрын әлдекімнің... Ай-Шешек бегімнің басынан көргендей. Қыз (әлде қызметші бикеш) дастарқаңдағы аяқ-табақты жинастыра түрегелгенде бой тұлғасына қарап еді. Анары піскен; сәл толықша көрінді. Бірақ екпетті, сымбатты. Өте сымбатты. Арқаға тұскен қос өрім коңыр шаш ұшындағы алақандай ақық тастарға ақ күміс тенге жалғанып жасалған ауыр шолпылары баяу ырғатыла шығып кеткенде артынан қарап қалыпты.

– Біздін кіші шешеден туған қарындастымыз, – деді ханның манадан бері салғырт отырған қалпын жолсоқтыға балап, ел жайын, жер жайын әнгімеледен аспаған Нұрұзак. – Аты Айсұлу.

Көнілдегі ең сонғы түйткіл де тарқады. Атына дейін... Жоғалтқанын тапқандай, тез жадырады.

– Онда, төртоғұл тама бек, – деген, – қарындастынды маған бересін.

– Бізді құдай ұрды!.. – деді Нұрұзак санын соғып. – Мениң қарындастым хан тақсырға қызметші күң болуга жараса, үлкен бақыт емес пе. Бірақ атастырған жері бар еді...

– Атастырса – бұз, қалыңынын қарымтасын, айып-анжысын түгел өтеймін, – деді Ораз-Мұхамед.

Бай-бай, тақсыр-ай... – деді Нұрұзак түнере төмен қарап. – Дүниенің қалай айналатынын қайдан білейік. Күйсүі ұрын келіп қойып еді. Хан хазіретін таққа көтердік, той-думаннан қол босамады, содан тақсырдын елге шығуын күттік... – Нұрұзак Ораз-Мұхамедке емес, дастарқан басындағы, үнсіз тұнжырған тама мырзаларына қаратса, актала сөйлеген. – Келер аптада ұзатпақпыш. Тақсыр, деді сосын Ораз-Мұхамедке тіке қарап. – Қауызы ашылмаған қызғалдақ қаншама. Мына, Жоғары-ауылда исі төртоғұлдың тандаулы сұлулары жиналмак.

– Күйеу қашан келді? – деп сұрады Ораз-Мұхамед Нұрұзақтың сөзін бөліп.

– Қайда-а, мен Мәскеуге көппен бірге өзінді қабыл алуға аттанаардан бұрын. Созып алдық, обал болды...

Ораз-Мұхамед қеудеден біреу солқ еткізіп ұргандай, көңілі кірленіп аз отырды.

– Айттық – болды, – деді сосын. – Құдаларыңмен бітіс. Екі күн ішінде, мен осы ауылдан кетпей...

Үшінші күні Айсұлу-бикеммен неке қысты.

Әрине, Ай-Шешек қайтып оралған жоқ. Оның үстіне бұл жолғы ісі Есенеймен араға қағылған жаңа бір сына болып шыққанын андаған. Ақыры насырға шапты.

Бірақ өкінген емес. Ораз-Мұхамед соңғы жылдарда откенге өкінбеуге үйреніп еді. Барға тәуба айтуга тағы қалыптасқан. Өкінер реті, тәуба айтпас жөні жоқ. Қайткенде де Хан-Керменге сағынышпен оралды.

Бұқіл шаһар ғана емес, диуан-ханалы сарай ғана емес, думанды отаулар да өз иесін жаңа тапқандай. Шешілмеген, бұған қараған қаншама шаруа бар. Дау-дамайға, реніш-кейіске толы қаншама мәжіліс тұр. Бірақ мұның бәрі кейін. Ертең, аргы күні. Ал бүгін... бүгін Ораз-Мұхамед өзін қайтадан сока бас, жалаң қылыш жауынгер емес, үйлі-барапанды қәдімгі кісі – жар ғана емес, әке... ұрпағы, өскіні бар азamat ер сезінген. Баласыз үй – мазар. Өзі жоқта келген ең үлкен қуаныш – хан сарайы – бір емес, төрт отау қатарынан базарлы болыпты. Төрт айлық, екі айлық, қырқынан шыққан, жаңа туған... Үш ұл, бір қызы.

Ораз-Мұхамед Сарайға келіп түсісімен моншаға жуынып, киім ауыстырды да, сол күні-ак әр отауға арнайы кіріп шықты. Ханымдардың бәрі де балпанақтай аппак ұлдарын мактанышпен алдына тосқан. Куаныш, мейірде шек жоқ сиякты. Қоңілде жалғыз-ак түйткіл бар: мүшеміз бұзылып, өніміз ескірмеді ме деген қауіп. Жоқ. Эйел көркі – бөбекімен. Ал Молдір-бикем, Елек-бикем, Орай-бикемнің ұлдары – жай ғана бөбек емес, болашақ тақ иесі. Біреуі. Біреуі ғана. Қайсысы? Әрине, әр ханым өз ұлының мәртебесін ойлары сөзсіз. Ал сол ұлдың, былдырлап тілі де шықпаған, құйрық басып отыра алмайтын, тіпті кісігে көз тоқтатып қарай да алмайтын сәбілердің мерейі

үшін ең алдымен еріне – хан тақсырға жағуға тырысады. Немесе өкім жүргізуге ұмтылады. Эйтпесе бабаларынын – бабалары емес, әжелерінің салтымен екі әдісті бірдей колданады. Үл тапқандары. Ал қыз, әзірге құдай қыз берген әйел Айсұлу тым ұян еді. Ұяң емес, төменшік. Рас, өзгелердегі аталы ауылдың қызы емес. Жұрттан артық, екі жакка бірдей калын төлегенімен, жасауы да кем болды. Бірак Айсұлуды онаша отырғаның өзінде жасытар ол емес. Өзін кінәлі сезінетін. Кінәсі болмаса да жазығы бар. Үнемі тұныктан бастап үйренген Ораз-Мұхамед кетеуін естіп, кемісін біліп таткан дәмнен кермек сезінбegen. Эйтсе де көнілде дық қалыпты. Сахиб шорта Шабай Нұрғазек бекке қүйеу бола жаздаған қанлы жігітінің әлі тұрмыс құрмажанын, құсадан болса керек, үнемі онаша жүретінін, анға көп шығатынын айтып еді. Емеурінің бірден түсінді. “Ақымак! – деген зекіп. – Мен қалғанын алғам жок, қатап та алғам жок, тартып алдым. Ханның абырайын ойласаң, аншыны кабан жарып өлтіргенін бірақ айтпаймысың! Енді жол жок! Жамандыққа ұшыраса, менен мейір күтпе!” Сол Айсұлу – бейкүнә жігітті бағынан айырған, бақтан ғана емес, бастан да айыра жаздаған Айсұлу-бикем қыз тауыпты. Тіпті жасып қалғандай. Ораз-Мұхамедке тұра қарай алмай, көзі жапактап тұрып калды. Қазак үл туғанда қуанған. Қыз туғанда кейімеген. Үлдің туысы артық, қыздың ырысы артық деседі. Қызды қадірлемеген – кәдесіз дейді. Қызын берген құдай ұлын аямайды дейді. Қыз кем емес, тең. Ертең ана болып үй билейді, ақылы асса ел билейді. Тек әйел атымен аталағын, аргы әжелерін пір тұтатын ру, тайпа қаншама. Ораз-Мұхамедке екі-ак айлық, карақат көз, тәмпіш мұрын сары қыз бар баладан ыстық көрінді Арпа ішінде бір бидай. Айсұлуды жұбатуға тырысқан. Жұбатқан жок, ризашылығын білдірген, еркелетуге, еңсесін көтеруге тырысқан. Басқа балалармен бірдей енші атады, апасына арнайы тәбәрік беріп, сый-сияптағайындасты.

Балалардың ешқайсысына ат койылмапты. Әкелерін күткен. Күткен тағы бір нәрсе бар екен. Өмірді өзгертуегенмен, тұрмыска басқаша рең берер жаңалық. Корған ішінен, бұрынғы сарайдың дәл іргесінен, Ака-

дарияға қараған жарқабақ басына қатар-қатар төрт үй салыныпты. Тұғыры ақ тастан қаланған екі қабат биік кима. Ханымдардың, ханзадалар мен ханшаның мекенжайы. Дербес болғанымен, енсіз, ұзын сенек арқылы өзара жалғасады, барлығы жиылып келіп, жер асты жолы арқылы хан сарайымен қатысады.

Ораз-Мұхамед ханымдармен жүздесіп, сәбилерін көріп шыққан соң-ак таңды құтпей қөші-кон басталған. Әрине, кең дала емес, ауыл арасы да емес. Қөш – бір есіктен шығып, екінші есікке кіру ғана. Жиһаз, мұлік, әлбетте, жаяу тасылды. Ал үй иесі – ханымдар мен сәбилер жаяу жүрмеуге тиіс. Асыл тұрманды аттар тартылған. Қөш алдына шығардай, салтанатты жиынға түсердей малына киінген ханымдар әсем бітісті, жуас арғымақтарға мініп, құндактағы сәбилерін колға ұстады. Алдан тәрбиеші ана жетектеп, екі үзенгіден қызметші екі қыз қаумалап, аттам жерге әрән жеткен.

Бұдан соң ескі сарай алдына тұрманы күмісті, ер үстіне кокырайтып мамық жастықтар қойылған тағы төрт ат келтірілген. Ораз-Мұхамед өзіне қатысты бір рәсім барын андаганмен, іс мәнісін ұқпап еді. Әрі танырқай, әрі каймыға тұрып есік ағасы ұғындырды. Дзерт иесі – яғни ескі үйдің киелі жебеушілері де жаңа коныска қошшу кажет екен. Ораз-Мұхамед ханымдар тұрған әр бөлмеге кіріп: “Жұрт иесі бабай, жаңа коныска қөш, бізben бірге бол!” – деуі керек. Содан соң құрметпен есік ашып, жол сілтеуге тиіс. Жетелеп әкеп, атқа отырғызуы керек. Әр ханымның үйіндегі пірге жеке-жеке, арнайы шақыру кажет. Осыдан соң әркайсысы өзіне арналған көлікке мінген жұрт иесі бабай – шылбыр тартқан есік ағасы, үзенгіден ұстаган екі нөкер, атқа мініп, соңынан ерген үй қожасы – ханның қошаметімен, өздеріне тиесілі жаңа коныс алдына жетеді де, сол әуелгідей, көзге көрінбеген, лебі білінбеген қалпында карғып түсіп, жаңа отаудан – өзі құт әкелер, бақыт әкелер, берік тиянақ болар үйдің бір жайлы қуысынан орын алады. Жұрт иесі бабайдың мінезі катты, ашуы кекті. Лайыкты сый көрмей, шамданып калса, жаңа мекенге көшпейді, тіпті орнықкан жүрттының өзін тасталап кетуі мүмкін. Бақыт сенен ауады да, басқа біреуге

барып конады. Ораз-Мұхамед өзіне етене тарткан елдің тұрмыс-салтында түсініксіз әрі жат ғұрыптар көп екенин тағы да андады. Бірак күлмеген, жатырқамаған. Жаксы тілеу, жаасты көнілмен жұрт иелерін тегіс жаңа коныска көшірді. Осының бәрінің ақиқатына дәл сол сәтте өзі де сеніп калғандай еді.

Сөйтсе, төрт аттың бірі бос қатынапты. Коныс иесі бабай Айсұлу бикемнің отауына көшпеген. Немесе ескі жұрттың өзінен қашып кеткен. Бәрін де білуге тиіс, ойлағанын орнына келтіріп, басынан асқан істі хан таксырга тікелей мәлімдеп отыруға міндettі шорта бегі Шабай көші-конның үшінші күні диуан-ханада бір сәт онаша қалғанда тактың дәл алдына, кенірдегін соза тізерлей тұрып, қырылдаған сыбырмен жаңа бір сұмдықтың шетін шығарған. Баяғы қанлы жігіті Нұрұзақ бекпен жегжат болғысы келген аңшы жаз бойы осы шаһардан, базардан шықпаған. Ай қараңғы түнде бірнеше рет хан сарайының төңірегінен көзге шалынған. Ең соңғы ретінде – әнеугүні ғана таң бозында арқан салып, сарай қорғанына өрмелеп бара жатканда Шабай өз қолымен ұстап алыпты. Жазаға тартуға, сол арада мойнын үзіп жіберуге ханның атап берген жарлығынан именген. Болған іс осы, бірак бүлінген ештеге жок деген Шабай бет терісі катпарлана жымып.

Ораз-Мұхамед жансыздар әміршісінің жағасынан ала түсті. Сол қолымен жүлкі тартып, он қолымен беліндегі сапысын суырган.

– Айт шынынды, жаңың жаһаннамаға кетпей тұрғанда, – деді ысылдай ышқынып. – Тан бозында кай есуас дуалға шығады, дуалдан түсіп келе жаткан болатын!

– Жанымды ки, таксыр... – деді Шабай көзі шатынай қырылдап. – Жазығым жарыла сөйлегенім бе...

– Дуалдан түсіп келе жаткан болатын... – деді Ораз-Мұхамед жанағы сөзін кайталап. Бірак Шабайды босатты. Қолы дірілдемеген қалпы сапыны да қынына салды.

– Иә, – деді Шабай бас изеп. Сыртта тұрған күзетшіні сатып алыпты. Бірак... – Шабай екі қолын бірдей көкке жайды, – міне, күдай, міне құран, сарайдың өзіне кіре алған жок... Қайдан кірсін, – деді сосын Ораз-Мұхамедке

бажайлай карап алып, – ол жерде тегіс сенімді адамдар. Ал іште – тәрбиесінелер, қызметші қыздар, ханымның... Айсұлу-бикемның отауы – түкпірде.

“Терезе бар емес пе!..” – деп ойлады Ораз-Мұхамед. Бірақ сұрамады. Ешқандай күмәні қалмаған. Шорта бегінде де жазық жок. Айтпай қойса қайтер еді. Адал қызметші. Ит те болса адап.

- Кім біледі? – деп сұрады.
- Үш-ақ адам...
- Қүзетші...

Көзі құрыды, – деді Шабай. – Менен жазық жок. Ертеңіне арғы бетке, тас тасуға жұмсап едім. Бері өтерде қайық аударылып...

- Ал қалған екеуі?..
- Қалған екеуі – сіз бен біз, – деді Шабай жайбаракат.– Пайғамбардың сақалының киесі ұрсын, біздің осы қазір не айтып отырғанымызды ханымның өзі білмейді!

- Оның рас, – деді Ораз-Мұхамед кекете мырс етіп.– Біздің осы қазір не айтып отырғанымызды тірі жан білмейді.

- Таксыр, бала-шагамның көз жасын көр, адап қызмет етем, сахиб шортаның ішінде ит өліп жатады, ит емес, арыстан, тіпті қасқыр, жолбарыс, айдаһар қабатымен өліп жатса да сыртқа сызы шықпайды...

Мұнысы рас. Кәсібіне жетік. Ісіне берік.

Ораз-Мұхамед тақ үстінде тұқыра ойланып, жападан-жалғыз ұзақ отырды. Ашу-ыза сап болған. Қызғаныш, кейіс тағы жок. Намыс... Ел намысы аяқта тапалғанда ер намысы деген не. Одан да ада. Эйтсе де кешке дейін күте алмаған. Тұс ауып кетсе де, тақ-сараймен жап-сарлас орналасқан, таксырдың өзі үшін ғана арнайы жабдықталған ас үйге бармады. Бұрын болмаған әдетпен, Хан-Кермен өңірінде сирек сусын – бір тостаған шәрбат алғызып ішкен. Содан соң тек өзінде ғана болуға тиіс жалғыз кілтпен кілем артындағы құпия қакпа арқылы жер асты жолына түсті. Шырагдан алуды ұмытқан екен, қайырма есікті әрен құлыптағы. Асты, үсті таспен шегенделген, дымқыл, салқын, көр қараңғы күиста нық

басса да, қармалануға тура келген. Ұзак, өте ұзак жүрді. Үйреншікті, небәрі жүз қадамдай жол екі-үш есе ұзының кеткендей. Ақыры, карсы қакпаға тірелді. Сипалап, сұық, ауыр темір құлыпты әрен тапкан. Ашар, ашпасын білмендей, әлде ентігін басып, тағы да әжептәуір бөгелді. Кілтін шатыстырып тағы тұрды. Ақыры, сырлы құлып әрен бұралған. Жер бетіне шығысымен артын бекітті. Енді алда ала көленке сенек тұр. Оңда – Елек, одан ары – Мәллір. Солда – Орай, одан ары – Ай... Айсұлу. Құлыбы ортақ, кілті біреу – төрт қакпа. Қанша қакпа. Қанша құлып. Қанша кілт. Жок, үш-ак түрлі кілт. Кенет Ораз-Мұхамедтің көз алдына баяғыда, көр зынданға түсерде қолына бір буда – әлде кырық, әлде елу, әлде жүз – тура бір қадақ кілт ұстап, масаттанған жынып тұрған Шабай елестеді. Көзін жойып жіберсе... Дәл осындай иішіл, дәл осындай сенімді тәбетті қайдан табарсың...

Бұдан ары бөгелмеген. Еркін басып келип, Айсұлудың отауына жетелер какпаны ашты. Бірден ауызғы үйден шыккан. Төрден Айсұлудың бесік тербей отыра бөпесін әлділеген даусы естілді.

Менің бебем ақ сары,
Бебем шашы сап-сары,
Бебем мінген бесіктің
Бегімейді йапсары.
Бегімесе бел тұрсін,
Шекер мен бал келтірсін,
Беліне шашы құйылсын,
Бикелері йыйылсын.
Ақ теректің астынан
Қарт атасы да келсін.
Қалампырдың қасынан
Қарт эйесі де келсін,
Беліне қылыш байлаған
Бес ағасы да келсін...

Кішкентай Айданақ әлі үйкітамаса керек, бесік қаттырақ тербетілді. Әлди өлең де тездеді.

Ей, Айданақ – айдан ак,
Ақ білегі кардан ак.
Сәурет үйде салқыншак,
Салқында ойнар құлыншак.
Құлыншағым ат болар,
Атасы маға йат болар...

Ораз-Мұхамед бұдан арыға шыдамады. Шегіне басып, кейін шыққан.

Арада он шакты күн өткенде қаңлының аңшы жігіті опат тапқаны маглұм болды. Жоқ, кабан жарып өлтірмеген. Орманда бұланға құрылған жасаулы жебеге жолығыпты. Ел ішінде күнделікті болып жатқан әр түрлі кеп турасында айта отырып, бұл хабарды сөз арасына қыстыра салған Шабай тіпті кірпік қақпаған. Мән беріп бөгеліп те тұрған жок. Мұсылмандардың ниет-пиғылы бұзылғаны, аракқа салыну, жастардың ауыл-ауыл болып төбелесуі етек алып бара жатқаны, тағы сондай, өзінің мазасын кетірген мәселелер төнірегіне көшті.

Тағы екі күннен соң Айсұлу да бакиға аттанды. Бұл жолы Шабай шын сасқан. Бозарып емес, көгеріп кетіп еді. Ораз-Мұхамед кімді кінәларын білмеді. Дәл осы жолы жазығы жоқ шорта бегін бе. Жауға кеуде бастырмай, жақыннан сағы сынған өзін бе. Тосын қазасымен бар күнәсін жуып кеткен Айсұлу-бикемді ме.

Кеше ғана кіріп шығып еді. Кезегі келсе де әлі қасында болмаған. Енді кінә артып, тергеп, тексермек емес. Жалғыз қызын – кісіге көз токтата қарап, жымып күлуге жараган, қарақат көз аппак қызын – балпанактай Айданак-ханшаны сағынған. Әлде қызын сылтауруата барып, Айсұлудың өзін көргісі, бетпе-бет жүздескісі келді ме.

Айсұлу-бикем көзінің төнірегі көленкеленіп, өңі коныр тартып, жүдеп кеткен екен. Бұрынғыдай жасыған жоқ, төменшіктеген жоқ – тік караған. Өнінде оттан, судан тайынбас шешімталдық (әлде бетпактық) бар.

– Енді менін жазам не болмак, хан таксыр! – деп еді.– Таспен атамысың, ат құйрығына байлаймысың?

– Не үшін? – деді Ораз-Мұхамед. – Сусын әкел, – деді сосын.

Іше алмады. Қымыз ашы әрі сүйкімсіз көрінген.

– Төбен-ауылдан шықпай тұрып-ак қарамды батыруым керек екен. Мешер арасына қашайық, одан да ары өтіп кетейік деп еді марқұм. Ағатайыма кеселім тиер деп қорыктым...

– Мен арсыз әйел үшін азамат ердің күйдірмеймін, – деді Ораз-Мұхамед. – Қауіптенбе, әлі де кесірің тимейді.

– Артыма қарайлар ештеңем жок, – деді Айсұлу-бикем теріс қарап тұрған күйі. – Тек мына кінәсіз сәби...

Сәби үшін қам жеме, – деді шынымен ширыға бастаған Ораз-Мұхамед. Мен тірі тұрғанда жетімдік көрмейді.

Әуелде ойға алғаны, айтпағы басқа еді. Тіпті ештеңе айтпақ емес-ті. Жабулы казан жабуымен. Жар деп жақын тұтпақ емес, бірақ жазаға да кеспеген. Не абырой таппақ. Қайта жараны тырнал, жаланы ұлғайта түспей ме. Әрі Айданақ-ханша бар. Өсе берсін ана бауырында. Тірідей тұл, тұнжыр жазамен өмір сүре берсін азған әйел де атаусыз абақтыда. Енді ойласа, ақылмен емес, апумен (әлде ішкі түйсікпен, нақты есеппен) айтқан бейтарап сез арқылы-ак өлімге кесіп кетіпті. Айсұлу-бикем әлде құсадан, әлде қорқыныштан у ішкен.

Ораз-Мұхамедтің көнілінде өкініш жок, аяныш қана бар еді. Кішкентай Айданаққа деген аяныш. Емізуши ене бар, әлпештейтін ана қайда. Ұзамай бұл олқылықтың да орны толғандай көрінді. Посольский приказға әлденеше мәрте ғарыз-нама жазып, ак патшаның арнайы рұксатынан соң, біраздан бері Бежецкий верх дуанында жесір отырған әпкесі Асыл-ханымды алғызды. Жалғыз өзін емес. Баласы Мұрат-Мұхамедпен бірге.

Тұystары босаға аттаған күні, қажып, қартайған, тозған әпкесін емес, жиенін – қол-аяғы созылып, ер жетіп қалған Мұрат-Мұхамедті қөргенде шыныменен көнілі босаған. Сүйініш Мұхамед-оғлан ендігі ат жалын тартып мінер азамат болады екен-ау. Ол тірі тұрса неден кемдік көрер еді. Алтын тақтын да, асылға малынған каншама әйелдін де, тіпті бүгін тортеу, ертең он бес-жыирма болар ұл-қыздың да керегі қанша. Кіндігінен қырық перзент туса да ондай бала жарала ма. Эйтсе де тез бекіген. Неше енесі болса да

жетім калған кішкентай қызын әпкесінің қарауына тапсырды. Тек Айданақ-ханша ғана емес, қалған үш ҳаным да – жазықсыз, жапасыз-ак қадірі кеміген, бұрынғыдан сүyk тартып, біржола алыстаған Мөлдір, Елек, Орай бикемдер де осы әпкенің қарауына көшкендей. Ал жалғыз жиен Мұрат-Мұхамедке көрсетілген сый-сияпат мүлде айрықша. Тұрағына жеке сарай берілді. Құтіміне қаншама қызыметші жегілді. Иелігіне жері бай, түсімі мол екі ауыл кесілді. Жиендігі, туыстығы ғана үшін емес. Жалғыз ұлмен (“тәуба!..” деп жағасын ұстады), ұлken ұлмен – қапада кеткен жалғыз шырагымен аз күн болса да бірге ойнап еді. Сонда нағашы бауырынан жиендік жөнімен бір дорба асық әкеткен. Асық қана емес, сәби жанының да бір бөлігін, болашакта орындалмас бар аманатын арқалай кеткендей. Сол үшін ыстық. Сол үшін туган ұлмен – жетпей киылған Сүйінішлен бірдей.

Өз басының жайын көбірек күйттеп кеткенін аңдаған Ораз-Мұхамед ел өміріне қайтадан бой сала араласты.

Бір кезде Қазанға қарсы тірек-шеп болған Шат, Темник, Құрмыш, Арзамас өнірінің мешерлері, Ака-дарияға түстік-шығыстан құяр Мокша өзенінің бойындағы қалың мордва қағаз жүзінде Хан-Керменге қарайтын. Бірак хандық ішіндегі бейлік сияқты, әрқайсысы өз тірлігімен; әскерін береді, салығын төлейді, әйтеуір, ақ патшаның дәргейінде. Ораз-Мұхамед қыраулы катқакта атка қонды. Дәргейінде келтіріп, тәртіп орнату үшін емес, сейілу, сиң бастысы – ел көріп, жер тану үшін шыққан. Айдан астам жүріп, жеке басының дертінен біржола айығып кайтты. Бірак ой көбейген, қам калындаған. Ақ патшатағайындаған ұлкенді-кішілі воеводалардың тікелей әміріндегі, өз ортасынан шыққан бәкене әкімдер шылауындағы ел тұрмысы тіпті ауыр екен. Мұндағы жұрт тойғанынан ғана секіріп жүргендей. Басы бос, бары бауырында. Бірақ қашанға дейін? Гәп сонда еді.

IX тарау МАРХАМАТ

Ораз-Мұхамедтің көз алдынан, көрмесе де көніліне нық түйген, бір емес, әтденеше ауыздан естіп, аныгына жеткен бір сурет кетпей-ақ койды. Отken күн елесі. Келешек көлеңкесі.

Қақаған қыс емес. Азынаған күз де емес. Тамылжыған тамыз. Қазақтың мерейі тасып, ата жұртының төрт пүшпағын түгел жаудан арылтқан, қан жұтып өлген қаншама мың аламан арттағы елдің бағын асырып кеткен, ұлы жорықтың береке-ұйтқысы, берен сауыты, ак найза, алмас қылышы болған Тәуекkel хан ен соңғы ұрыстағы ауыр жарадан ажал жастығына бас койған, отыздың ортасында қыршынынан киылса да, тағдырға ризашылық, тәнірге алғыспен көзжұмған қаһарлы, қанды жаз, ігі, құтты жаздың ақыры – тарихтың мың алтыншы, ит жылғы³³ тамыз еді. Бірак казак даласы емес, Ібір-Сібір жұрты, ордалы ұйық емес. Қиян түкпір – Өбе-дарияның жағасындағы, бір қапталы – терен ор, бір қапталы – биік жарлы жылға, терен сай, калың жыныс, жоғарғы жағындаған қатар журген екі-үш адам әрен өтердей тар мойнағы бар тұйық түбек. Елсіз иен түбектін как ортасында, кәріліктен шіріп құлаған алып теректін түбірі үстінде сауытсыз, жараксыз, омырауы ашылған, қүйқасы быжыр-тыжыр такыр басы салбыраған жалғыз шал отыр. Көзін шел басып, сокыр болуға айналған, сақал-мұрты аппак қудай, бет-аузы кәрі сиырдың суалған желиніндей шимай-шишмай, арса-арса ірі сүйекті шал бағы кайтқан карт жауынгерден гөрі, көрден шыккан өлі аруакқа көбірек ұксайды. Бұл – шынында да аруак еді. Бірак өлі емес, тірі аруак. Бір кездегі Ібір-Сібір әміршісі, Русияның қас жауы – Көшім.

Кәрі Көшімнің жүрегінде өкініш те, кейіс те жок, арманын түтескен, үміттен ада. Аспанда – күн, сол баяғы күн, мейірлі шапағын төгіп тұр – ызғар болып көрінеді. Айнала толы жасыл ағаш – жасыл мұз құрсанған серек тас. Ұшар биіктегі жапырактардыған тербеген баяу

³³ 1598 жыл.

жел – жаһаннам лебі. Құлакқа ұрған танадай тыныштық – бар тірлік сап болған заман ақырдан соңғы алапат дауыл алдындағы тыныс. Ал заман ақыр – осыдан екі күн бұрын болған.

Осыдан тура екі күн бұрын, осы арада ұзак өміріндегі ең соңғы ұрысын өткөріп еді. Жұртынан ығысса да жауынан ықлаған, құғында жүрсе де қылышын тастамаған Көшімнің ең соңғы бекінісіне шабуыл таң бозында басталды. Содан ақшам туғанга дейін атыс болды. Ақыры... бұдан бұрынғы қаншама соғыстар кезіндегідей, болат жебеден балқыған қорғасын ауыр түсті. Екі ханзада өлді. Он алты әскербасы мырза мен бек өлді. Ең сенімді, киындықта жан сауғаламай, ханымен бірге қашқынға айналған бес жұз сарбаздың төрт жұзден астамы окка ұшты. Ақыры, қасында садақ тартуға жарап қырық шақтығана адам қалғанда кәрі Көшім қайықка мінген. Артына қарай-қарай Өбе-дариядан өтті. Өткен бетте мылтық даусы да тынып еді. Баяғыша бас аман. Бірақ барынан айрылған. Түбекте – ең соңғы бекіністе алты ханым қалған, екі келін қалған. Бес ұл, сегіз кызы, бес немере қалған. Бүкіл патшалық қалған. Сібір хандығы Шымғада емес, Ескерде де емес. осы атаусыз түбекте көміліпті. Сол, жұрты қалған, соңғы үміті үзілген жерге қайта оралып отырған беті. Елмен, жермен коштаспақ емес. Мойнындағы ақырғы міндеттін атқармақ. Өзіне сенген, бар азапқа көнген, ақыры, дәм-тұзы осы арада түгесілген жауынгер жолдастарының бетін бүркемек. Жаназасын шығарып, ұжмаққа аттандырмак.

Көшім оқшау отырғанмен, жалғыз емес-ті. Үш ұлы бар, отыз шакты нөктері бар. Жабыла көр қазып жатыр. Ұрыста өлген сарбаздардың көрі. Бес, он, неше жұз. Бәрі жиылдың келіп ең үлкен көр – Көшімнің көріне айналмақ. Жок. Көшім қайраты қайтса да қажырынан айрылмаған. Үміті үзілсе де күрестен жерімеген. Ақырына дейін, тілті ақырынан кейін, көрге басы кіргенше айқаспақ еді. Мана, түбекке келіп түскенде, кирап, жайрап жатқан ұрыс аланың шұғыл сүзіп шықкан соң, үш ұл бір ауыздан дат айтты. Бүгін емес, бұрын шешкен, қайырылымас тоқтам. Кесім сұраған жок, кешу сұрасты. Қажыпты. Қалжырапты.

Калыпты тірлікке көшпек. Яғни, барынан безіп, бас сауғаламақ. Бары... бары не? Паленше-екен деген атак. Ондай атак ұлдарда ауел бастан жоқ. Асылдан – жасық, жасыдан – жаман. Бірақ бәрібір ханзада. Көшімнің ұлы! Бұқпа тірлігіне жетер бақыт. Аз Көшім... акырына дейін Көшім болып қалмақ. Қазір, бар шаруа біткен сон, үш ұлға бата, отыз нөкерге рұксат береді. Содан сон... ен киыны. ен ауыры өткериілді. Өлімнен корықпайды. Қайта, тілері сол өлім. Тым құрса жақсы иттің өлімі.

Кенет қатарынан үш рет көкек шакырды. Көшім басын қалт көтерген. Колы қалтырамай, бірден белдегі қылыштың балдағын тапты. Эйтседе орнынан қозғалмады. Аздан сон кәрі құлаққа байғыздын іш тарта ышқынған даусы естілген. “Өз адамымыз”. Өз адамы. Бір кезде тұтас патшалық исесі болған Көшімнің өз адамы казір біреу-ак. Өзі. Басқаның бәрі ботен. Жау болмаса да жат.

Жат адам көп ұзамай-ак алдына келтірілді. Көшімге тұқым-жұрағатымен сыйлы болған әулеттен. Пайғамбар ұрпағы. Өзін өткен жылы ғана тастан шықкан Төл-Мұхамед сейіт.

Алла жар айткан. Аяғына бас ұрған. Дат сұраған.

Көшім сәлем алмады. Селт етпеді. Назар салмады.

Ал рәсімді ұмытпаған, тіпті, өзінің сейіт екенін естен шығарып, артық құлдық көрсеткен Төл-Мұхамед Көшім ханның қөніл күйіне мұлде назар аудармаған. Әуелі өзі – ак патшаның атынан келіп тұрған елші екенін мәлімдеді. Содан сон кимылсыз, тілсіз кәрі пұт – қабагы салбырап көзіне түскен ызбарлы шалға емес, ол отырған шірік томарға арнагандай, тұқыра қарап, ағытыла жөнелді.

Ақ патшаның қуаты кенеусіз, қаһары катты. Қырына алғанын құртпай тынбайды. Жағаласқан жұрттың күні. көлденең тұрған кісінің күйі не боларын өзін аңдадын деп бір токтады. Көшім тіл катпаған. Ешкімді көрмеген. ештеңе естімеген, бейтарап кейіпте. Тек енсесін жазып. басын көтерді. Жасаураған, аласын шел басып, карасы жанаардан айрылған кәрі көздерін әлдекайда. алыска қадаған.

Төл-Мұхамед ентігін басып аз бөгелді де. өзінің дәлдалдық қызметін одан ары жалғастырды. Жауына аяз

ак патша досына жаз. Кәпір, мұсылманға бірдей мейір-
бан; бой ұсынып келген тентекті мархаматынан қаккан
емес. Тіпті алысып, арпаласып қолға түскен жауынын
өзін жарылқап отыр. Махметқұлдың хабарын естідің. Ак
патшаның ғұзырында бакытты құн кешіп жатқан ұлын
Әбілқайырдан хат алдын. Кеше ғана тұтқынға түскен
қатын-қалаш, бала-шағаң тегіс аман. Жәсір емес, мей-
ман. Тајудағы күндерде Русяға жөнелтілмек. Олар да ак
патшаның мархаматынан шет қалмақ емес. Мұндағы ел-
жұрт тағы өз орнында. Алым-салығын төлеп, аман-есен
жүріп жатыр...

Көшім сонда ғана Төл-Мұхамедке жалт қараған:
“Бұландастпай турасына көш!”

Делдал елші турасына кошты. Тактан айрылып, та-
қырда қалдын, Көшім. Жұрттан айрылып, жапанда
қалдын, Көшім, деді. Енді ақылға кел, аяққа жығыл.
Жаза көрмейсің, жапа шекпейсін. Ак патшаның алды-
на жет – бар айыбын кешіледі. Басына азаттық, жанына
тыныштық аласың. Бала-шағаңмен, жақын-жұратыңмен
табысасын. Мұсылман қауымы жайлаган қалалардың бірі-
не коныстанасың. Қалған өмірің жылы үй, жайлы жұртта,
кайғысыз, капасыз өтпек. Одан артық не керек!? Ойлан,
шеш. Осы сезге токта деді. Мұнда өлім, өлімнен басқа
күтерін жок. Құдайдың рахметі, ак патшаның шапағаты,
енді тәубаға кел! Мезгілі өтпей тұрғанда ат басын бұр
деді.

Қаусаған кәрі шал әп-сәтте айбарлы аламанға айналған.
Жаупқа да іркілмеді.

“Уай, Төл-Мұхамед, басынды қатерге байлан келгенің
үшін емес, каймықпай сөйлегенің үшін қанынды кештім.
Уа, мына жұрт менде де арман бар деп ойлайды екен-ау.
Мен де өлімнен корқады деп ойлайды екен-ау. Мен не-
менеге өкінем. Неден тайсалам. Қырық жыл хан бол-
дым. Жиырма екі жыл жалғанды жалпағынан бастым. Он
сегіз жыл жауыммен жағаластым. Иілмедім – сындым.
Беріктігімнен. Бөріні бүркіт алып жесе – тағдырдың жа-
зуы. Жұрт жана ие тапса – тәнірінің қалауы. Ак патшаға
айтар өкпем жок. Қаруы қатты, карымы ұзын шыкты.
Қолымнан келсе, босағама кісендеп байлар едім. Ел-

жұртына артар кінәм жок. Өнері асты, өресі биік шыкты. Қолымнан келсе, ордасын ойрандар едім. Енді менде не қалды? Алланың ҳақ өлімі ғана. Ақ патшаның алдына барсам керек еді. мереім биік, мәртебем жоғары кезде, денім сау, қайратым қалпында тұрған кезде. Енді. жарлы, жалбағай шакта, жас озған, жан тозған шакта, көз соқыр, құлак санырау, кемтар, кембағал кейінте кімге көрінем? Мархамат тілеп емес, қайыр сұрап қалай ба-рам? Алланың өлімге тарлығы жок, көмүсіз қалсам да, ноктасыз өтем!” – деді. Деді де, қайтадан құрт түсті. Көзі жасаурап аз отырды. “Жок, – деді сосын. – Арман бар. Арман – алыста қалған хандық та. бауырдан кашқан байлық та емес. Жәсірге кеткен сүйікті ұлым Асманақ! Асманақ касында болса, алтын таксыз, ақ ордасыз, ағайын-туған, катын-баласыз да бакытты күн кешер едім. Ит тұмсығы батпас иенде корлық көрмей кез жұмар едім. Құдай маған тыныш өлімді де кимапты...”

Сол күні қалған баласы, қараши нөкерімен риза, кош айтысып, жалаң тон, жалғыз атпен көптен бөлінген Көшім кешкі тұманға сінді де, біржола жоғалды. Ал алтын тақтан да, ақ ордадан да артық көрінген Асманақ – әкеден айрылған кездегі он үш жасар ұл емес, мұрты тебінде-мese де бойы толыскан, иыкты, сұңғақ, кыр мұрын, кара көзді ақ сұр жеткін – Хан-Керменде, Қонақ-жайда, Ораз-Мұхамедтің алдында отыр. Алдында, бір дастаркан ба-сында.

Коңыр самалды тамыз емес. Қара сұық казан да емес. Қақаған қантар. Қызыл ала, көк ала шынылы эсем терезені ақ қырау басқан. Қызыл шок толы кола маңғал күреніте жалаңдайды. Гүлдеген мұржа сырттағы сұықпен өз тұлінде сөйлесіп жатқандай.

– Мойныма тұзак ілінгенде ештене ойлагам жок, деді Асманақ биязы үн, баяу дауыспен. – Құбірлеп иман айттым. – Өні қызара жымиды. – Содан соң... сакалды, кәрі стрелец шылбырдың екінші ұшын еменнің биік бұтағына шалып, мені тартуға дайындалды. Дәл осы кезде... – Асманақ тағы да жымиды. Кешірім сұраған, кінәлі қалып.

– Корыктың ба? – деді Ораз-Мұхамед.

– Жок! – деді Асманақ еңсесін жазып. Алдында тұрған, сүйп кеткен сорпадан бір үрттады. – Жылқы етін жеп, құрт косқан сорпа ішем деп кім ойлаған... Содан, енді тарта бергенде әскербасы төре жетіп келді. Білмеймін, шешелерімнің бірі айтты ма, әлде киімімнен андады ма. Кімсін деп сұрады. Мен айттым. Айқай салдым. “Царебіч Асманақ! Көшім ұғлы Асманақ!” – деп. Тұзакты өз қолымен ағытты. Ұсақ бауырларыма, аналарға апарып кости.

– Куандың ба? – деді Ораз-Мұхамед.

– Жок. Соңда ғана қорықтым. Бастан өткеннен емес. Басқалардың кебінен. Ес білгелі қөргенім күғын-сүргін, қайғы-қаза болса да. Кейін, әлденеше шанаға тиеліп, Орыс еліне карай бет түзегендег... күні-түні үйқы қөргем жок. Өздерінің үлкен шаһарына апарып, бұдан да ауыр, бұдан да азапты жазаға тарта ма деп... Өбе-дария жағасында канғыған ок тиіп өлмегеніме өкіндім. Сөйтсек...

– Ақ патшаның мархаматы мол екен... – деді Ораз-Мұхамед.

– Сіздің мархаматыңыз, хан ием, – деді Асманақ тік қарап.

– Кәләм шәрифте “Мұсылман баласын мұсылман далаға тастамас болар” деп жазылған. Жақынға жәрдем жасамақ – парыз. Нағыз мархамат, шын мәрттік – жиырма жыл жауласқан, жиырма емес, тұра қырық жыл тірескен жауының үрпағын жарылқау, – деді Ораз-Мұхамед. – Дұға оқы, Барыс патшаның атына. Тәнірі – біреу-ақ, тілек түзу болса, құлағына жетеді.

– Тәніріде құлак жоқ! – деді манадан бері биязы отырған ұян бала оқыс қатайып.

“Иә!” Өзі де дәл осы кепке түсіп еді-ау. Тарықкан. Түнілген. Ашына атка мінген. Бірақ ойлап тұрса, сол кездін өзінде қекіректе жат жұртқа өшпендейділік жоқ екен. Қаны қараймаған. Махметқұл... мына баланың немере ағасы Махметқұл мүлде басқаша еді. Қанша шапса да қолының қышыры канбайды. Қанша төксे де қанға тоймайды. Ал Асманақ... ағасы Махметқұлға да, ендігі әміршісі Ораз-Мұхамедке де ұқсамастан. Қайрат, қажырсыз емес. Жүрек те бар. Бірақ аламан бастап, ту көтерер жайы жоқ тәрізді.

– Өскенде кім боласын? – деді Ораз-Мұхамед ойдан серпіліп.

– Мен... – Асманак Ораз-Мұхамедке таңырқай қарады.– Мен... өсіп болдым.

Ораз-Мұхамел еріксіз күлді. Эрине. Осы Асманақтың жасында өзін ел ағасы сезінбеп пе еді. Енді он жетіге шықкан жігітті бала көріп отыр. Манадан бері баламен сөйлесіпти. Ойлап тұрса, өнінде байып, сөзінде салтмак бар. Хан таксырга құлдық ұратыны анық байқалады, бірақ кіріптар күйдегі дәрменсіз жанның жалтак, жәреуекесі жок. Өткен іс көнілде өшпес танба қалдырганы көрініп тұр, бірақ әнгімесінде өксу мен өкініш те, бүкпе мен коспа да жок. Табиғи. Сондыктан да әсерлі. Ал бала... бала жігіт – білгекті болмаса да білікті азамат болып шығары байқалады. Қайткенде де бір әулеттін басы. Бір әulet... Көшім әuletі.

Жиырма жылға созылған сүргін кезінде Көшімнің жақын, жұрағагтары әр халде жалғыз-жарымдал жәсірге түсіп жататын. (Бірақ ешқайсысы жазаға тартылмаған). Ең үлкені – Махметқұл. Еңселісі де сол. Бәрінің (катын-калаш, кыз-келіншек, баға-шага) пана тұтары да сол. Ак патшаның арнайы бөлген қаражаты бар. Махметқұлдың иелігіндегі поместье, вотчиналар бар, селбесіп күн кешіп жаткан. Өбе-дария жағасындағы ең сонғы ұрыстан сон отызға тарта адамның бір-ак келуі. Эрине, мұндағы жұрт үшін әүелде қуаныш болғанымен (орталары толады, қарасыны қобейеді, қашама тың әнгіме естиді). акыр түбі киынға соғары анық-ты. Кәрі кемпір, шака бала. Бірді-екілі ғана жас келіншек бар. Өңшең ханым, ханша, ханзадалар. Бірі ак саусак, бірінің бұғанасы қатпаған. Бәрін де бағып-қагу керек. Киіндіру-ішіндіру керек. Және жай ғана емес. Тонның камкасы, астың асылы дегендей. Махметқұл, эрине, туыстарынан ештеңесін аямайды. Ак патша тағайындаған жәрдем тағы бар. Эйтсе де осыншама адам Бежецкий Верхка сыймас еді. Сыйса да сыйсыз, күйсіз болар еді. Онын үстіне, патша өкіметі де бәрінің бір жерде отыруын ҳұп көрмеген. Таратылмак сиякты. Тұтқындардың өз тағдырының шешімін күтіп, астана тұбінде жатканына жылдан асты. Каrapha тұa Қырым бет-

тен Мәскеуге оралған Ораз-Мұхамед іс жайына қаныққан соң ақ патшага арнайы кірген. Өзіне қаншама салмак салар, қаншама шығынға түсер топ адамды сый ретінде сұраған, мархамат ретінде қалаған.

Енді міне, арада үш ай өткенде тобымен жетті. Бояр ұлдары бастап, стрелецтер жасағы қосшылаған тұтас бір керуен. “Жены, дочери, невестки и сыновья Кучума ехали в богатых резных санях: царицы и царевны в шубах бархатных, атласных и камшатных, украшенным золотом, серебром и кружевом; царевичи в ферезях багряных, на мехах драгоценных; впереди и за ними много всадников, детей боярских, по два в ряд, все в шубах собольих, с пищалиями”, – “Көшімнің әйелдері, қыздары, келіндері мен ұлдары әсем жабдықталған оюлы шанамен жүрді: ханымдар мен ханшалар алтын, күміс әшекейлі, ою-өрнекті макпал, атлас, кәмшат тон киген; ханзадалар құндызыға малынып, қызыл қүрең ішіктер киген; шаналардың алды, артында екі қатардан сап түзеген, бұлғын тонды, пешіл мылтықты бояр ұлдары мен атты жауынгерлер жүріп отырды”, – деп жазған еді сол заманғы жылнамшы. Сән-салтанатымен, өзгеше бітіс-болмысымен жолдағы жүрттың бәрін таңырқаткан, Хан-Керменде айрықша құрметпен қарсыланған шаналы топ – атағы дабыралы Сібір патшалығының ең соңғы керуені тәрізденген, һәм ақ патшаның мархаматын, орыс елінің күш-күдіретін де айқын танытқандай еді.

Сойтіп, Көшімнің Өбе-дария жағасында қолға түскен әulet-жұрағаты түгелге жуық Ораз-Мұхамедтің мойнына келип мінді. Қартан тартқан үш әйел, өңі солған екі келін, бел баласы бар, немересі бар, үш жастан он жеті жасқа дейінгі аралықтағы жеті ұл, тоғыз қыз – бір қора жан. Тәнірінің тәлкегі ме, заманның талқысы ма, неше ғасыр бүкіл Даشتіге сыймаған екі әulet қыырдағы Хан-Керменде оңай табысты. Аталары Сырдан қылған, өзі Есілден ығыстырылған Көшім хан басына қатер төнген қысылтаяң шактың өзінде қазактардан пана сұрауға батпаса, оның өлім босағасынан аттап, жаңа өмір есігін ашқан, жеке бас тіршілігінен бөтен қамы қалмаған бүкіл жұрағаты сол жат тұқымның тұяғы – қазақ қалғасы, орыс әскербасысы, енді

патшалық ішинде патша – Русия шегіндегі мұсылмандар әміршісі танылып отырган Ораз-Мұхамедтің бауырынан сая тапты, айналып келгенде, бүкіл әuletі болып қырық жыл жауласкан Орыс еліне біржола орнықты.

Ораз-Мұхамед құданын құдіреті, тағдырдың тар соқпағы турасындағы ауыр ой үстінде отырып қалған екен. Өзін артық көрсе керек:

– Аға, жәзит берсөн... – деді Асманақ козғалакта.

Ораз-Мұхамед Сібір ханзадасына шүбәлана карады. Туган інінің өзі “хан, сұлтан” деп сөйлер еді. Ал мынау... Бірак баланың жүзінен көлгірлік көрінбейді. Кешелік әуел бастан жоқ. Ораз-Мұхамедтің ұнатпаған көзқарасын андаса керек, қызырып кетті.

– ... Хан ием... – деген тұқыра төмен карап.

– Сонымен, Асманақ-оғлан...

– Сұлтан... – деді Асманақ. сол төменшіктеген калпы.–

Калған патшалық түгел сенікі деген әкем...

– Қазір ештене де қалған жоқ! – деді Ораз-Мұхамед.– Сонымен, царевич, өстін, жігіт болдын. көргенін көп, түйгениң де бар, бәрі қайта айналып қалпына түссе Ібір-Сібірге, әкен... – Ораз-Мұхамед “марқұм” деп айта жаздал барып әрен іркілді, өлгені анық, тірі жүрсе де өлілердің санатында, әйткенмен накты хабар жоқ, хабар бар, бір емес. үш хабар. Көшім бір емес. үш рет, үш жерде қаза тапқан, сондықтан да көп жұрт күмәнді еді, қайткенде де “марқұм” – ауыр естілуге тиіс, – әкесінің орнына хан болар ма едін?

– Жоқ! – деді Асманақ бөтегіместен.

– Енді кім болғың келеді!

– Қайда хан ием? – деді Асманақ.

Ораз-Мұхамед панасыз баланы аяп кетті.

– Эріне осында, – деген.

– Мен молда болғым келеді...

Ораз-Мұхамед төбесінен біреу салып жібергендей калт тоқтады. Балаға тағы да бажайлай караған.

– Жоқ, хан ием, – деді Асманақ. – Азаншы, жаназашы молда емес. Шежіре, тауарих жазбасын молда.

– Сонда сен қандай тауарих жазбасын? – деді Ораз-Мұхамед.

– “Бабыр-наманы” оқыдым, деді бала. – Әкем... оқытатын ылғи... Көзі көр болған соң...

– Жөн-ак, – деді Ораз-Мұхамед. – Осы Хан-Керменде дәмolla көп. Біразының алдын көріп, ақылын аларсың. Не керек, шын ғулама бар еді. Қадыргали Жалайыр. Сол кісінің жүзін көргенде жақсы болатын еді. Бірақ уака емес, артында қаншама кітабы қалды. Оқута берем. Кейін. Ал қазір... ес жиып, тыныс алындар. Әзірше Йырактүр дейтін ауылға орналасасындар. Мешермен шектес ең шеткі ауыл. Ібір-Сібірге ұқсас сыпаты көп. Бай иелік. Бар түсім – сендердің еншінде. Кейінгісі... кейінгісі – күдайдан.

– Мархаматыңа, кеңшілігіне мың да бір алғыс... хан ием, – деді Асманақ орнынан тұрып, кол қусырып. Құдайдан қайтсын!

“Алғыс айтарын... Құдайдан қайтса...” Көңілге келген сез көп. Неше сала. Бірақ бәрі де кекесін тәрізді естілмек. Дәл қазір орынсыз. Барлап, бажайлағандай, әлде, тағы не айтарын ойлағандай, Асманактың бетіне қарап аз бөгелді.

– Кеңшілік – күдайдан, деді сосын. – Мархамат... орыстан. Ал біз... біз шатыраш тектасындағы пидамыз. Ақ болу, кара болуымыз, қалай тұрып, қалай жүруіміз патша ағзамың еркінде.

Асманақ бастаған қатын-қалаш, бала-шаға екі күннен кейін, жаңа қоныстағы мекен-жайлар сайланып болған соң аттанды. Ораз-Мұхамед өзінің жаңа туыстарының қалай орналасқанын, қалай тіршілік құрып жатқанын арнайы өкілдер арқылы біліп тұрған. Өзі аттап баспады. Көз ашқалы көрген көтерлі қақтығыстардан тауаны қайтып, қуғын-сүргіннен қажыған, жол азабынан шаршаған, әлде дерпті, әлде қайғылы бала-шағаның мөлтілдеген көз жасын, ат жалында жүріп, түйе комында босанған, енді төнірегіне тегіс үдірейе, күмәнмен, түңілген кейіппен қарайтын жас, жасамыс әйелдердің тозық жүзін көргісі келмеген. Дем түзеліп, ден сауыққан, бергенге шүкір, барға қанағат тапқан шағында басына жаңа бейнет тілеп алғанын түсініп еді. Қандас бауыр деп те, қарындағын деп те бүйрекі бүрған жоқ. Жүр эне нешеме мың туыс. Кембағалы қанша, жарлы, сорлысы қанша. Ақсүйек

төрелігіне де тартпаган. Аталары неше ықылым заманнан қидаласып келеді. Қайта, кара бұқара жақын. Ораз-Мұхамедтің шүғыл шешсе де тереннен толғанып шыққан ісінін төркіні бір-ак сөзге – адамгершілік аталатын сезімге тірелер еді. Өз басынан өткен хал, жақын туғандары бастан кешкен кеп. Сондыктан да қол созған, өзіне тиесілі сыбағадан енші бөлген.

Арада бірерай өткендегі жана ауылға жалғыз туыс – Асылханым әпкесі сұранған. Барып қайтпақ. Ораз-Мұхамед тоқтау салмады. Ескі қайын жүрттап көзтаныс екі-үш абысыны бар. Қалған кісілер де жат емес. Әңгімелеседі. Шер таркатысады. Ең бастысы – жаңа жүрттагы қауымның көніл күйін, жай-жапсарын нақты таниды.

Асыл-ханым Йырактұр аулынан төрт-бес күн жатып, әрен оралды. Жүйесі кем көп сөздің ішінен Ораз-Мұхамедтің көнілге түйгені – іс оналған. Тірі адам тірлігін жасауға көшкен. Жұз жылдан бері осылай өмір сүріп жатқандай. Ұсақ бала-шаға ойын үстінде. Ересек кыздар бой түзей бастапты. Ең үлкені, ең сұлуы – Гұлсифат-ханша. Он төртке аяқ басқан. Аз уақытта кісі танымастай өзгеріпті. Асыл-ханым Көшім қызының мінез-көркін айтып тауса алмады. Ал ержеткен ұлдар... ешқайсысының шаруаға қыры жок. Асманақ дегені сол ауылдағы молдамен дос болып алыпты. Кәләм шәриф пе, мұхтасар ма, әйтеуір, оқып, көшіріп жатқаны. Ал Арслан деген, он екі ме, он үш пе жастағы ұл... құдай сактасын, Көшім әuletінде мұндай қаныпезер тумаған шығар. Ауылдағы бар баланың мұрның бұзып біткен. Жасы кішіге, жалғыз жарымға тииседі екен. Аяушылықты білмейді, қолына тас түссе – тас, ағаш түссе – ағаш, алады да төмпештей бастайды. Біреу арашаламаса тоқтамайды. Одан қалса, үйдегі іні-қарындастарын жылатады. “Бірақ Мұрат-Мұхамедпен тату болды, – деді Асыл-ханым қанағаттанған сыңаймен.– Мұратжан қайтқысы келмей, сонда қалды. Үш-төрт күннен соң кісі жіберерміз...”

Мұрат-Мұхамед... Рұқсатсыз, өз бетімен кеткен. Өз бетімен қалған. Әрине, шешесі кінәлі. Бірақ Ораз-Мұхамед кейімеді. Қайта, қайран қалған. Мұрат-Мұхамед пен Арслан... – Тайбұға әuletі мен Шибан әuletі. Арғы

бабаларының тартысын есепке қоспағанда, берідегі екі жұз жыл бойы үздіксіз қырқысыпты. Жай қырқыспаған, қырылысқан, бірінің тұқымын бірі жоюға тырысқан. Енді мына екеуінің ауыз жаласа калғаны таң көрінген. Сақарадағы “Ұлғ ау” кезінде қасқыр мен тұлқі бір апанға тығылуши еді. Тұмсық түйістіріп жата беретін. Аңшылар нөпірі үстерінен өтіп кеткеніше ғана. Содан соң... Ескі тіршілік заңына жүгінеді. Мына екеуінің бал жаласкан достығының акыры немен тынар екен... Жымия бере езуін жиды. Ойлап тұrsa, Ібір-Сібірдегі бұрынғы, кейінгі тартыс – ойыншық екен. Сары-Арқа мен Сыр тұрғанда, оны айтасын, бүкіл Дәшті тұрғанда баланың ермегі сияқты. Ендеше, күлмесін. Хан-Керменде емес, басқа бір тұғырда отырған басқа бір адам күлсін.

Х т а р а у

ИМАНСЫЗ ИСМАЙЫЛ

Баяғы думанды отырыстар кезінде орыс достарының бірінен естіген сөз бар еді. Патшалардың патшасы Владимир Мономах айтыпты-мыс: “Руси веселье пити – не можем без того быти”³⁴, – деп. Шынында да, тойып ішу, канша ішсе де көтеру – өр мінез, ерекше бітім көрінісі тәрізді. Тіпті, патша дастарқанының үстінде тартыну жок. Сақалы сала құлаш боярлар, кеудесі көріктей князьдардың өзі буыны кетіп, төрттағандап жатса айып емес, “...не можем без того быти”. Ораз-Мұхамедтің өзі де, стол астына ұйықтап, босағага жығылып жатпағанмен, талай рет талай жерге барып қайтқан.

Ол замандарда қара халық аз ішетін. Шаруадан, басыбайлы жұмыстан мойын бұруға мұрша жок әрі сыра мен бал шарапты қара судан қайната алмайсың, ашулы арақтың бабы тіпті қыын. Бұқара жұрт қамыттан босаған атаулы мерекелерде ғана сейіл құрып, көніл көтеретін. Арақ-шарап – шер тарқатар, бір күнге, жарым күнге болса да бар қайғыны ұмыттырар дәру сияқты... бай да өзің, бояр да өзің. Ертеңіне... Кенеп койлекті кедейде келешек

³⁴ “Орыстың қызығы – ішкілік, – Онсыз жок тіршілік”

жок. Ертеді де, арғы күнді де ойламауға тырысады. Сол үшін бүтін барын салады, басып-басып ішеді... Мейрам өтеді, таң атады, тіршілік... әдепкі тіршілік басталады. Шарап қайда, шалапқа зарсын.

Әйтсе де қалалы қоныстардың жайы өзгешерек-ті. Шәрлі жерде шайтан журеді деуші еді казак. Бұл жерде шайтан – шарапшылар екен. Кабак дейді, корчма дейді, колынан келген кісі каптатып ішімдік үйлерін ашкан. Сылдыратып тенге төле де, сапырып іше бер. Күн іш, ай іш... Ақшан таусылса, арттағы үйінді сал. Үйден сон лыпадан басқа киімді сал. Ең ақырында, үш сомға азат басынды сатасын. Үш күн армансыз ішесін. Содан сон шарапхана иесіне басыбайлы холоп боласын да шығасын Немесе кез келген қалталыға.

Пәсет халқы арасында қайыр сұрап ішетіндер шықты, бояр ұлдарының ішінде бар гұмырын мастықпен өткізетіндер көбейді. Күндердін күнінде ақ патшаның төзімі таусылды. Шарапхана атаулы тегіс жабылған. Одан ештеге өзгере коймады. Біреуге акша керек, біреуге арак керек, кешегі кабакшы, корчмашылар енді ішімдік атаулыны жасырын сата бастады. Әрине, әшкере болғаны жазаға тартылды. Бірак дүние түзелмеді. Ақыры... ем табылғандай көрінген. Кабак, корчмалар кайта ашылды, бірак олардын бәрі де ақ патшаға тиесілі деп жарияланды. Яғни, арак-шарап мөлшермен сатылады, бар кіріс казынаға түседі. Енді, тарихшы айтқандай, “кабак” деген сөзге “царев” дейтін анықтама қосылды: “царев кабак” – патша кабагы – шайтанның шіркеуі, малғұнның мешіті деген тәрізді.

Касимовгород – Хан-Кермен халқы да шараппен таңыс еді. Православный христиандар да, правоверный³⁵ мұсылмандар да. Ішетіндер бар. Ішпейтіндер де бар. Қайсысы көп, қайсысы аз – санаған ешкім жок. Әйтеуір, восьвода билігіндегі махалла – жаңа бәстедегі “царев кабактан” ораза ашатын қауым ішінде пайғамбардың да үмбеттері ұшырасады деген хабар әмір-әл-мұслім Ораз-Мұхамед ханға дүңк-дүңк жетіп жатады. Әрине, Ораз-

³⁵ Хак дінді.

Мұхамедке Айса жолындағылар да жат емес. Воеводаға қарағанымен, бодан жұрты. Ұзын тізгін өзінде. Олар туралы әңгімендеге шет кала алмаған. Бірақ тәртіп бұзсағана талқыға түседі. Ал ішімдік араласқан жерде тәртіп бұзылмай тұрмайды. Эйткенмен де Ораз-Мұхамедті кинаған, білгір воевода амал таппаған бір кілтипан бар. Қазыналық кабакта ішімдік өлшеммен ғана сатылуға тиіс: бір адамға бір кружкадан артық берілмейді. Бірақ кенезесі кепкен бейбак оған тоя ма. Ал өкіметтің он көзі, жарлықпен тағайындалған кабацкая голова мен целовальник³⁶ те пендеге, ягни, бала-шағасы бар, оған да түсім керек. “Өлшеммен сату” қып-қызыл пайдаға шықты: бір кружкадан соңғысын үстеме бағамен құясын. Несиеге берсөн, өсіммен өткізесең тіпті жаксы. Қайткенде дес өз жанынан шығар шығын жок – ал түсім шаш етектен. Бір жылда кабак басынын бірнешеуі ауыстырылды. Ешқандай нәтиже шықпаған. Ақыры, воевода қол сілтеп, хан шаршап, екеуде алыстан барлауға көшкен. Эйтеуір, казынаға құйылуға тиіс акша кемімese болғаны. Ал бұл жағынан қапы жок еді. Пайдасы асып, ішермендер сыймай бара жатқан сон, жоғарыдан түскен жарлық бойынша, тағы бір қазыналық (“патша” деген сөзге Ораз-Мұхамедтің аузы бармайды) кабак ашылған.

Енді жайсыз хабарлар да екі есе көбейді. Ахмет арап ішіп қойыпты! (“Ұялтындар”, дейді Ораз-Мұхамед.) Базарға барып, жұрттың бәрін боктапты! (“Ұрсындар”.) Иванмен кан-жоса болып төбелесіпті! (“Онбаған!”) Содан соң құшактасып татуласыпты. (“Жарайды онда...”) Екеудің бірігіп ішіпті! (“Қап, мына итті-ай! Енді пышактасып жүрмесе неғылсын!..”) Сонымен токтасады. Ертеңіне жана дабыл. “Махмет мас болыпты...” Келіп жатқан хабарлардың сиқы осындей еді. Қолданылған шара – жаңағы. Ақыры, шаригатқа берік мұсылмандар арасында жаңа ханымыз арап ішкен адамды тәуір көреді-міс деген өсек тарады. Аздырудың басқа жолын таппаған. Арнайы тапсырмасы да осы болса керек.

³⁶ Кабак бастығы... шарап сатушы.

Жана хан карауындағы жұрттың – расул үмбеті тұглі. Айса үмбетінің де арак ішіп, азына қарсы. Бірак амал қане. Қай орысты аркандаш ұстайсын, қай ногайды қамап коясын. Шаршаған хан дін иелерін арыдан қасиетті әкейлерді, беріден ак сәлделі молдаларды көмекке шақырған. Бірі шіркеуден уағыз айтса, бірі мешіттен құтпа оқыды. Арактан періште қашады. масты шайтан басады деді біріншісі. Аракқа үйір алладан жаңылады, жаһаннамда отқа жағылады деді екіншісі. Әсері болмады. Ішкен жұрт іше берді. Эрине, Касимовгород – Кермен шаһар түтелімен ішкен жок. Жартысы да емес. Тіпті ширегі де болмас. Арғы жакта біраз адам. Бергі жакта бірнеше адам. Алайда көлденен қенес аз, тыныш жаткан, шалғайдағы қауымға әлгі, қанша болса да қалған жұрттан аз маскүнемдер тобы бүкіл аймакты лайлағандай көрінген. Ал берідегі бірнешеудің дүбірі арыдағы бірталайдан әлдекайда басым түскен. Енді қайтпек керек. Ораз-Мұхамед арғы беттегі басбұзарларды воеводага біржола тапсырды. Еті де, сүйегі де өзіндікі деген. Ал берідегі бетпактарды біржола қысуға бекінген. Үйінде жатып жасырының ішсе амал жок, көп алдында, кабакта көрінсе, басы бұлғаңда базар жакқа барса – жазага тартпай болмады.

Әуелі жарлық шашкан. Солай да солай, арақ ішкен мұсылман баласы менен жаксылық құтпесін деп. Екі базарда бірдей жар айтылды, екі кабактың мандайшасына да мәртебелі жарғы жазылған тақтайша ілінді.

Алғашкы күні Ахмет әзірейілдің өзінің колтаңбасын көргендегі шошыса керек. Кабакка кірмепті. Қайтып та кетпеген. Айналсоктап жүріп алыпты. Түске дейін. Түстен кейін де кірмеген. Базарға барған. Эрине, буын – бос, көніл – көтерінкі. Махмет ертеңіне келіпті. Тақтайшага назар да салмастан. кабакка баса-көктей кірген. Эйтсе де “көлденен жұртқа дәм татырылмасын” деген катан жарлықты жадына түйген шарапшы жібімейді. Бірак... “Мұсылман баласын мұсылман капада тастамауга тиіс!..” Кәләм шарифтегі бұл қасиетті қагида Адам-Атадан тараған бар үрпакка ортақ болса керек. Махмет те мұсіркеуші, жарылқаушы табады. Табады да тойып ішеді.

Бірер сағаттан соң, шимай-шатпак жол сыйып, мешіт алаңынан өтеді...

Жарлығы жерде қалған Ораз-Мұхамед шынымен шамданды. Күнәкар пенделерді алдына келтірген. Катаң жазаға кесті – Ахметтің табанына отыз таяқ, Махметтің табанына жиырма бес таяқ дүре соғылған.

Ертеңіне... Жок, Ахмет те, Махмет те емес, Исмет туралы хабар жетті...

Не істейсін? Кенкілдей күлемісің, күркірәй ақырамысың.

Ораз-Мұхамед маскүнемдерге қарсы күрестің ең оңай амалын тапқан. Жаңа жарлық шашты. Көвшілік орында көзге түскен малғұн атаулы базарға апарылсын. Топ алдында табанына жиырма таяқ соғылсын.

Болды. Бітті. Көп ұзамай, ұнамсыз әдет өзінен-өзі тыйылуға тиіс.

Бітпеді. Тыйылмады. Ақыры, жұртты аздырған кеселді іске мүпти Ақ-Мұхамед сейіттің өзі кірісken. Әрине, айыпталушы емес, айыптаушы ретінде. Мастарға ғана емес, мастыққа жол берген ханға да кінә артып.

Отken жазда, Ораз-Мұхамед Қырым бетте жүргенде қайтыс болған әкесі Бөлек сейіттің орнын басқан, хан мешітін ғана емес, бар мешітті дәргейіне келтірген Ақ-Мұхамед діндар қауым алдында әуелден беделді-тін. Енді кенеусіз күшейіпті. Әміршігे қарсы ашық күреске көшті. Әрине, ханды сайлайтын–ақ патша. Бірақ мүптиді сайлайтын – хан емес. Оның үстіне, ақ патша қалаған уағында ханды тактан айыра алады. Ал мүптиге ешкімнің де билігі журмейді. Рас, дін басының билігі ел басының билігіне жетпейтін. Тіпті мүптидің колында ешқандай билік жок. Бірақ Ораз-Мұхамед жер тәнірісі ғана еді, асса, ақ патшаның атынан хұқім жүргізетін, ал Ақ-Мұхамед – өлген аруақ, келешек ұрық пірі, жеті ықылымның, арсы мен күрсінің иесі, хак тағаланың үлкен ұлы сияқты, алла мен пайғамбар атынан ғана сейлейді.

Әлбетте, Ораз-Мұхамед Ақ-Мұхамед сейіттің түйген түйінін түгелімен теріс дей алмайды. “Азып барады... То-зып барады... Бұзылды...” Бәрі жөн. Бірақ ұстаган бағыты жат еді. Жат әрі зиянды. Достық емес, қастық, алқау емес,

арандату деп білген. Өзінің барлығынды сактау жолы – басқаны балағаттау ма. Тірлігінді таныт, ірлігінді мойын-дат, бірақ бөтенді корлама. Жалаға қайыспа, жапаға көнбе, бірақ жаулық жолын насихаттама. Ораз-Мұхамед мешіт төнірегінен тараған әңгіменің астарын айқын аңдал отыр. Жек көру! Аулак тұру! Жақынласпау! Жек көрерсін – аулак тұра алмайсын. Ал ак патшаның үысында отырып, ордалы халыктан тым алыс болу – тек зиянға шықпак. Барып құяр арнасын да еркін байыптайты. Ғазауат! О, тәнірім!.. Арыстан да әлін біледі. Бүркіттің тырнағында отырған торғай, тіршілігіне тәуба айтудын орнына, тірсектен тістегісі келеді. Кеменгер әке алдын көрген Ак-Мұхамедтің (айтпакшы, бір түкпірде жатып алып, неше түрлі тор тоқуга кіріске Есеней бектін де) ақылы осыған жетпей ме? Жетеді. Бірақ екеуіне де ел алдындағы бедел керек. Жол көрсетпей – уәли, қылыш көтермей – ғази атанбак. Бүгін мәртебесі асса, такыр басты мұсылман атаулы табына бас шұлғыса болғаны. Ал ертең – күллі Хан-Кермен қара түнекке батсын – кабырғалары қайыспайды. Сондықтан да Ораз-Мұхамед өзінің баккұмар дүшпандарын айрықша жек көрген. Айла-шарғыларын алыстан танып, іштей арбасуға көшкен. Эйтсе де әзірге беттесе коямыз деп ойламап еді. Беттесті.

Бұл жолы ла бар кілтилан басқадан емес, кабак мәселесінен шықкан. Құнәкар – Ахмет те, Махмет те, Исмет те емес. Үшінші мәрте дүреден табаны сыйдырылып түскен Ахмет, жолдас-жоралары арқылы алдырып, үйде жатып ішүге көшкен. Екінші реткі таяктан сон жүре алмай калған Махмет жарасының жазылуын күтіп жатқан. Алғашкы талкыдан сон-ак тәубасына келген Исмет арап ішпеске ант берген. Исмайыл! Сүмелен ұғлы Исмайыл. Манғыт Исмайыл балуан. Қасында Байғыз бар. Жендет Байғыз.

“Бір кісі такқа мінсе, қырық кісі атқа мінеді” деуші еді қазак. Яғни, бір адамның мәртебесі өссе, соның төнірегіндегі каншама жан катарға кірмек, жүрттан озбак. Керісінше, каншама кісінің сағы сынары, бағы қайтары айтпаса да түсінікті. Хан-Керменде такқа көтерілгенде жалпы жүртка бақыт әкелдім деп Ораз-Мұхамедтің өзі де

ойламайды, бірак бақытсыздық әкелдім деп те білмеген. Есенейдің туы кисайса, оған кекірт мінезі кінәлі. Ал ел ішіндегі өзгерістер кембағал қауымға құт әкелмесе де, біраз адамды жүттән арашалаған. Байыптаң тұрса, мұнысы бекер екен. Қойды айырсан, касқыр аш қалады. Үлесті тен бөлсөн, үлкеннің сыбағасы кемиді. Хан-Керменде де ызылды мен өкпелі көп көрінді. Тұңғылғандар мен үмітсіздер де жеткілікті сияқты. Ораз-Мұхамед Итемген Исмайыл мен Байғыз жендепті осы соңғы топқа жатқызыған. Шынында да, Ораз-Мұхамед таққа мінбесе, Исмайыл – балуан аталағып, Байғыз – жендеп танылып, бірі абырайға бөленип, бірі асқа тойып жүре бермес пе еді.

Ғұмырында жауырыны жерге тимеген Исмайыл Есене-ймен белдескен масқара күрестен сон мүлде жүнжіп кеткен. Батыр көп шықкан маңғыт бұрын бағымызды асырап балуан деп көтермелейтін. Ішіп-жемі сл үстінен, кайда барса, құрметті қонақ. Тіпті, жазым кетер деп, ұрыс-согыс, аттаныстардан да шет ұстайтын. Бір-ак күнде абырайдан айрылды. Бүкіл маңғытты жерге қаратты. Басқадан жығылса да, бақас шырынға жол бермеуі жөн еді. “Өңкіп жер капкан сәтте өндіршегің үзіліп өліп кетсөн етті” – деп кейіген Саманай бек. Қалған жұрт қағытуға көшті. Қалжын емес, қыжыр. Жанжалдан жасқанатыны, қылыштан корқатыны андалған сон, бір кездегі бұқа мойын балуан ербиіп атка мінбеген жамандардың өзіне жем болуға айналды. Бұрын батырға лайық мінез саналған аусар, әңгірттігі енді ақылсыздық, нақұрыстық көрінді, бұрын балуанға тән қасиет саналған обыр жемпаздық енді лас мешкейлікке баланды, ал күш... кезінде бүкіл Хан-Керменді таңыркатқан, атан өгізді бұрап жығар алып күш – зікір тәмамдалған кезде бар қуаты сап болар баксының жыны сияқты ғана көрінген – көшті, кетті, бітті. Күні кеше ғана жұрт табынған балуан өзінің бар беделімен коса, атасы азан айтып қойған атынан да айырылған – Исмайыл емес, тіпті, Итемген-Исмайыл да емес, таза өзі – Итемген. Енді Ака-дарияға батып өлгеннен басқа жол қалмаған сияқты. Исмайыл, шынында да, дарияға батты, бірак Ака емес, Ака – арак дариясына. Сол сәтінде-ак өткенін қайта тапқан. Қүшейіп шыға келді. Батыр да өзі, балуан да өзі.

Жан адам батпайды. Базарды жалпағынан басып, бетіне келген бейбастақ атаулыны тәубасына түсіріп, салды сайранды. Үшінші күні сабырға шакырған Еш-Мұхамед сейіттің өзін балағаттаған соң, қолы байланып, хан алдына келтіріліп еді. Соңғы күндердегі досы – жендең Байғызбен бірге.

Байғыздың бітісі бөлек болғанымен, тағдыры Исмайылға ұксас-ты. Жалпы жұрт жек көретін жендең – сүймесен де сыйлы. Әсіреле жакындары жалаға ұшыраған бейбактар үшін. Зынданда жатқан зарлыны ұрып та, согып та өлтіре алады, астан тарықтыруы да, азапка салып қоюы да мүмкін. Үміт дүниесі – тірлік жаксы. Ағайын туыстың жарық күніне мұдделі, келешектен үміті бар бейбақ атаулы бар сыйпаттың жендеңке жасайды. Тіпті, үмітсіз болса да, тұтқынның азабы азаяр деген далбасамен, соның аузын алуға тырысады. Азық-тұлік, ақша, дүние-мұлік... Бас жендең Байғыз жалғанды жалпағынан басып жүрер еді. Ораз-Мұхамед өз патшалығынан танысуға шыккан алғашкы күні-ақ үлкен бакытсыздыққа ұшырады. Зынданың темір есігі айқара ашылды, қапаста жатқан санаулы кісі тегіс азаттық алды, тіпті, темір тор талқандалып, корқау төбеттер тірідей көміліп, түрменін орнына дейін тегістелді.

Байғыз байғұс мүлде жұмыссыз қалған. Әрине, күн көрерлік жағдайы бар. Атадан мұра, енбекпен тапқан емес, ел-жүрттың үстінен жиналған, жиналған емес, жиылған. Шалқып дәурен сүруге жетерлік дәulet. Бірак... караколенке зынданда әмір етіп үйренген, кала халқының кадір-құрметтін көріп қалыптастан Байғыз өзінің жаңа жағдайына үйрене алмай-ак койды. Қолы – алдына, тілі аузына сыймады. Ұрыскысы, зекіргісі келіп тұрады, ұрғысы, тілгісі келіп тұрады Бәденді екі әйелді кезекпе-кезек, күн сайын сабауға айналды. Бірак айзыы канбады, канагат таппады. Әуелде тәтті түстер көруші еді. Біреулердің жонын тілуге камши көтеріп жатады. біреулердің басын шабуға семсер сайлап жатады. Камшыны үйіре бергенде, семсерді сілтей бергенде оянып кететін Бәрі де ғайып. Қызықтың артта қалғанын, ол заманның қайтып оралмасын ойлаганда өкіре жылауға

шак қалатын. Таң атқанша дөңбекшір еді. Ұзамай, сол шолақ түс, азғана ұйқының өз жоғалды. Бет-ауыздары көк ала торғайдай, денелері мес болып іскен екі әйелді тынымсыз ұрып-соға беруден де жалыкты. Керек десеңіз, жүзі сарғайып, қарны солып, әл-қуаты кеміл бара жатты.

Осындай күндердін бірінде алдына бір көзе шарап келіп еді. Ақысыз, пұлсыз. Жаңа бәстедегі жаңа кабактан. Сыйға. Жан ракаты жаңа табылды. Іздегені осы екен. Тамсанып тұрып ішті. Сылқылдана келіп жүттү. Бойына қаны тарап, құрыс-тырысы тегіс жазылған Байғыз көзені түбіне дейін төңкере ішкен де, маужырап, ұйқыға кеткен. Оянса – қараңғы. Тұн емес. Тұн ортасы екен. Кенезесі кеүіп барады. Таң атқанша әрен шылады. Таң ата түрінен қай тайпаға жатары таныла коймайтын қызметші баланы кабакка аттандырды. Әрине, тыын-тебенмен. Кешіне баңацая голова – бас шарапшымен жасырын жүздесті.

Сол күннен бастап, Байғыздың өмірінде жаңа кезен басталған. Жатады да і shedі, тұрады да і shedі. Бай да өзі, бағлан да өзі. Бас жендет. Бек. Жоқ, барлық бектің әмірі. Хан. Хандардың ханы. Жатып ішуге көшкен хандардың ханы Байғыз жендеттің отыз жыл бойғы жиған-терген бар дәүлеті екі-үш айға жетпей-ак сарқылды. Сауда жасырын болғандықтан, шарапшы үстеме бағамен сатады (“Басымды қатерге байлап отырмын; мен болмасам...”), мастығын, тәулік бойы айықпайтынын пайдаланып, асыра, артылта жазады (“Мына денеңмен бір күбі ішсөн де таң емес; менің адалдығыма сенбесен, осымен тынайык...”), әйтеуір, арактың эр тамшысы алтынға айналды.

Ұзамай, бірінен соң бірі екі әйел сатылды. Әрине, кабак бастығына емес, өзінің мұсылман ағайындарына. Екі-ак күн ішуге жетті. Содан соң несиеге көшкен. Дүниемүліктен тегіс тазарған, жылан жалағандай, тап-таза үй – басындағы үйді салып еді. Он шакты күнде ақ тасты, көк шатырлы үй де ішіліп бітті. Байғыз жалаң жейде, жалғыз шалбармен құдайдың кең дүниесіне шықкан. Әуелі кабакты төңіректеп, одан ештеңе тұспеген соң базарға беттеген. Босағадан аттамай жатып Итемген-Исмайылға кездесті. Кездесті де, сөйлеспей ұғынысты. Арада бірер

сағат өткенде үстерінде көйлек, бұттарында шалбар жок, әуретін жабар жалғыз лыпа ғана бар, жалаң аяқ, жалаң бас, бірақ көнілдері көтерінкі екеу құшақтаса өлеңдетіп, базарға кайтып оралған. Жаужүрек Исмайыл жаяуга жол бермеген алдебір аттың шаужайына жабысканда, батыр Байғыз сол ат үстіндегі адамды аударып алыш, табанға салмак еді. Ақыры, міне – әмірші алдында тұр.

Қазидың хұкіміндегі іс еді. Бұл жолғы мастар жайы да. Бұдан бұрынғы мастар жайы да. Тәртіпсіздік, қылмыс атаулы тегіс. Алайда Ораз-Мұхамед жана бәстеге катысты, яғни, бұра тартса, басқаша астар алар шаруанын барлығын өз биілігіне көшірген. Оның үстіне, Исмайыл – көшедегі көп бұралқының бірі емес, ал Байғыз – бұрынғы хан жендеті. Екеуін де жазаға ханның өзі кесуі ләзім. Атасында болмаған әдетпен ордага келген Еш-Мұхамед сейіт, бұл – бүкіл дін мұсылман қауымын аздыратын кеселді іс екенін айтЫП, Исмайылды да, Байғызды да өлім жазасына тартуды талап еткен. Ораз-Мұхамедтің он тізесінде, мамық көпшікке көмілтіп отырған қара сақал, қара мұрт, кіп-кішкентай сейіт шақар мінез, катыл үнмен үкімге парапар ұсынысын айткан кезде, мастықтары онша айықласа да, ес жиған, енді жалпы жұрт алыш жаткан жиырма таяктан жүректері кілкіп тұрған екеу анырып, аз бөгелді. Содан соң Исмайыл буын-буыны дірілдеп, етпеттей жығылған. Есінен таңып қалса керек, құздан құлаган түйенін өлексесіндей, кимылсыз, тілсіз теңкіп жатыр. Ал, тостағандай көздері желкесіне шығып кеткен Байғыз кос тізерлеген қалпы, екі қолын бірдей алға созып, жылап қоя берді. Әлде тілі байланған, әлде дыбыс шығаруға батпайды, көзінен жасы бұршактап, кемсен-кемсен етеді.

– Мәлғұн! – деді Еш-Мұхамед сейіт. Ауыр сөз екеу ара жармақталмасын дегендегі, келер сәтте тістене кайталаады.– Мәлғұн!..

Ораз-Мұхамед те жиреніп еді. Бір кездегі быртиған семіз денесі солып, жалаңаш төстігі салактап, қыртыстырытыс қарны салбырап тұрған жендеттегі. Ал арқа сүйегі ырсыып, бұлшық еттері білеулене түсіп, жер сүзе жаткан Исмайылды аяп кетті.

– Бұлардың қазасы – жүмлә муслимун уммасына мисал болуға керек, – деді сейіт Ораз-Мұхамедке бет бұрып, жаңағы кесімін біржола тиянктап.

Әрине, Байғыз жендетке обал жок. Дарға тартса да, таспен атса да. Бұрынғы, соңғы бар күнәсі бір-ақ өтеледі. Алайда низам алдында екеуінің жазығы бірдей. Жазасы да тендей болуға тиіс.

– Қадірменді сейіт, – деді Ораз-Мұхамед. – Алдыңыздығы екі мұскін ауыр күнәға батып отыр. Бірақ өлім – артық жаза. “Әй, мұсылмандар! Мас күйлерінде намазға тұрмандар. Айықканша, айттар дұғаны анықтайымдағанша сабыр етіндер!” – деп жазылмал па еді қаләм шарифте. Рәсул алланың лебізі осы. Ендеше, дін қарындастың қанын кешейік...

– Сонда... дін мұсылман баласы тегіс ішіп, тышып, доңызбен бірге батпакка аунап жата беруі керек пе? – деді ызадан жарылуға шақ қалған сейіт. – Әлде құранда арак ішіндер деген аят бар ма?

– Құранда да, Інжілде де арак ішіп аз деген ақыл жоқ, – деді Ораз-Мұхамед қатыл үнмен. Ендеше, ішу, ішпеу – өждан ісі емес, ар ісі. Анда бар жаман мұнда да бар. Басбұзарлық жасаса, бәрі де жазаға тартылады. Әлбетте, – деді содан соң жұмсарып, – өз бауырымыздығы жүрттың азып-тозуын тілемейміз. Жаман жолға нұсқаған, бас білмеген кісілерді жазаға тартамыз. Мына екі бейбактың күнәсі тіпті ауыр. Құрметті сейіттің жолын кескен, атының шылбырына жармасқан, балағат айтқан. Айыпты! Анжы салынады.

– Мен кештім, – деді Еш-Мұхамед кекете мырс етіп. – Анжыға бұттарындағы жыртық дамбалын алмай-ак койдык.

– Біз кешпейміз, – деді Ораз-Мұхамед жайымен. – Анжы төлер малы болмаса, адап күші бар. Тас қашайды, жер казады – өз ғұзырынызда алты ай қызмет атқарады. Атқарады! – деді шегелеп. Сейіттің тәжікелесуіне жол бермеген. – Ал ардан безіп, аракқа салынғандарына келсек, бұл да үлкен күнә. Шаригатты менен жаксы білесін, сейіт, – деді нығарлай сөйлеп, – рамазан әлмагзум айы болса, топ алдында тас атқызып мылжалап, немесе сексен таяқ

согып мес кылып өлтірер едік. Ал басқа уакытта өлімге кесу – бізге артық қан арқалатпак. Ең бастысы – осыларды аздырған кім, барын сыйрып, жалан дамбалмен ғана қалдырған кім – олардың да бетін ашайык. Тергеп, тексеру керек. Мұсылман қауымына да, християн жұртына да ой салар, үлгі болтар жарлық шашамыз. Жазықтыларды тегіс жазага тартамыз. Сөзіміз осы! – деді.

Шорта бегі Шабайды шакырып, Исмайыл мен Байғыздың ісін тапсырған. Ел ішінде етек жайып бара жатқан кеселдін жай-жапсары анықталған соң, воеводамен ақылдаса отырып, кабак мәселесін қолға алмақ: бетімен кеткен шарапшыларды катан жазага бұйырмак, төтенше, ешкім ойлап таппаған шараптарды жүзеге асырмак. Ал әзірше... тергеуге түскен екеу ат кораға камалды.

Алғашкы күні қакпада күзетші тұрыпты. Екінші күні құлыптаған да койған. Үшінші күні құлып та атынды. Қашпайды. Қашқанда кайда бармак.

Қашты. Жаңа бәстеге. Кабакка емес, құдай үйіне. Пана сұрап. Қүйек сақал касиетті әкейлер арттан барған шабармандарды коршаудың ішіне де енгізбепті. Ҳак тағаланың адасқан құлдары өздерінің ак жолын жана тапқан көрінеді. Айтпақшы, жаңа бәстеге бірден тартпаған. Алдымен ескі бәстеге барыпты. Қайдан тапканы белгісіз, ексуі де мас екен. Содан азamat баласы өлген шал-кемпірдің үйіне басып кіреді. Барын іshedі, балағаттап сөгеді. Ен ақырында кәрілерді байлап тастап, бәлиғатқа толмаган немере кызын зорлайды.

Ораз-Мұхамед ілмиіп, арық тазыдай бүгіліп кеткен шорта бегін кінәлай алмады. Зынданды тегістеткен өзі. Тұрмені жойған өзі. Басбұзарлық тыйылмаса, маскүнелік етек алса – оған айыпты тағы өзі. Эйтсе де ашуы бойына сыймаган. Қашқанына емес. Барғанына. Тапқанына. Зорлыққа. Екеуінің зорлығына. Екеуіне жасалған зорлыққа. Өз басы құрсауға түскендей шабынған.

Әуелі хабаршы жіберді де, нөкерлерін, косшыларын шұбыртып, қалыпты рәсімнен аттап, өзі барып түсті. Таяқ тастам жерде. жыраның арғы қабагында тұрған жаңа бәстеге – воевода сарайына. Ертіп алып, еркін сойлеспек. Қасиетті әкейлерге наразылығын танытып, күнәкар құлдарын тартқандай кылып алып қайтпак.

– Бұл мүмкін емес, – деді воевода, Ораз-Мұхамедтің ескі танысы, ежелгі досы. – Зорлаған, алып қашкан ешкім жок. Өз аяктарымен барған. Өз ерітерімен қабылдаған. Өждан бостандығы бар.

– Қылмыскер! Қылмыскер ғой екеуі де! Қай заңмен болса да жазаға тартылуға тиіс. Әділдік қайда?

– Салтан! – деді воевода сұық жымышп. – Сен баяғы, Тобольскідегі мінезіңен танбапсын. Тұбі жаксылық әкелмейді. Қапа боласың. Күш кімде болса, әділдік сонда. Үқсаңшы!

– Сонда біз...

– Сол әділдікті жүзеге асыру үшін отырмыз.

Воевода төрде тұрған, іс құжаттары салынатын үлкен сандықтан жиегі жемірілген, сартап болған шиыршық кагаз алды. Бір жак ұшында жібек жіпке асылған, айданаар шанышқан әулие Георгийдің атты бейнесі бедерленген кызыл балауыз мөр салбырап тұр.

– Иван Васильевичтің кезіндегі жарлық, әлі күшін жойған жоқ, – деді воевода қабағының астынан қарап. Шиыршықты жазып, Ораз-Мұхамедтің алдына тоскан. Өрнекті ою сиякты, әсем тізілген алтынды жазудан көз тұнады. Воевода кажетті тұсын саусағымен нұқып көрсетті.

“...А который татарин до вины дойдет и убежит к ней от опалы от каковы не буди, и похочет крестись, а ему того воеводам не отдать, и крестите его, а покоити у себя...”³⁷

Ораз-Мұхамед басылып отырып қалды.

– Сонда әлгі екеуінің қандай қылмыс болса да жасай беруіне жол ашық болғаны ғой?

– Неге? – деді воевода танырқап. – Енді түзеледі.

– Егер түзелмесе? Қайта қашса? – деді Ораз-Мұхамед балаша ерегесіп. – Өздерінен де өткен баукеспелерді ала келіп, мешіт табалдырығына құласа?

³⁷ “... Егер әлдебір татар кінәға ұшырап, һәм қандай да болмасын жазадан соңда (шіркеуге) қашса, ол воеводаларға берілмесін, һәм оны шоқындырындар, сосын өздерінде қалдырындар...”

– Э-ә, – деді воевода жымып. – Бұл туралы марқұм Федор Иоаннович патшаның указы бар. Күні кешиғана, 7101 жылы³⁸ 18 июльде шығарылған. “...Тех смирияти, в тюрьмы сажати и бити, и в железа и в цепи сажати!”³⁹

– Қылмысы болмаса да?

– Өжданың сатқаннан артық қандай қылмыс керек?

– деді воевода шынымен таңыркап.

– Бұл... бұл – көпе-көрнеу қысас!.. – деді Ораз-Мұхамед тығызып. Бірақ өзін тез колға алған. – Бәріміз де ұлы Русияның азаматымыз, – деді сосын. – Ал мынау – елді екіге бөлу ғой!..

– Ескі доспыз, – деді воевода шытынап, – Екі жылдан бері арамызда алалық болған жок. Мархаматты жарлық туралы айткан артық сөзінді мен естімеді деп біл. Эйтсе де сауалынды жауапсыз қалдырмайын. Осының бәрі сол елдің біртұтас болуы үшін жасалып жатқан іс. Ал сіз бен біз сияқты ак патшаның адал құлдары өзінің міндегі шаруасын жедел әрі мұлтіксіз орындауға тиіс. Ол үшін...

Ораз-Мұхамед орнынан тұрды. Воевода да қалттынған.

Борис Иванович! – деді қалыпты мінезін тапқан Ораз-Мұхамед. – Бұл ретте түйген толғамдарынды диуанханада айтарсын. Кабак басшылары шектен шығып кетті, басбұзарлық өріс алып барады, біріншісіне – тыю, екіншісіне токтау бар ма – сол жағын да ойларсын. Ертең ертемен хан сарайында күтем! Айтпакшы, биылғы, шаруаға қолайсыз жазда орыс деревняларындағы мұжықтардың халі нешік? Ол туралы да толық ақпар керек. Ал... Касимовгородта шешілмес ерекше мәселелер тұрасында царь и государь Борис Федорович всея Русии – құдіретті ак патшаның өз ғұзырына мағлұм етем.

³⁸ 1593 жыл

³⁹ “... Олар жөнге түсірілсін, түрмеге отырғызылсын, һәм ұрып-соғып, темірмен құрсауланып, шынжырға байлансын!”

ХІ тарап ЕСКІ ТАНЫС БОРИС ДОМОЖИРОВ

Батылдығы парықсыздықпен астас, қаталдығы то-
пастыққа бейім Ерофей Глухов кеткеннен соң Хан-Кер-
менге воевода болып сайланған – Ораз-Мұхамедтің ескі
танысы Борис Доможиров еді. Баяғыда, Тобольск түбінде
жаушылыққа жүрген, жас сұltан тұтқынға алынарда ара
түскен жұзбасы. Ібір-Сібірді игеру кезінде айрықша іскер-
лік танытыпты. Әсіреке Көшімді қудалаған жортудар
мен басбұзар ханның бұғалығын тарылта түскен үлкенді-
кішілі ұрыстарда жақсы атакқа ілінеді. Тіпті, әскер бас-
тап, арнайы жорықтарға да шығып тұрған. Ел – үлкен,
ер – көп болса да, өз кәсібіне жетік әр адам есепте. По-
сольский приказдың айрықша санатына енген Доможиров
Сібірдегі он бес жылдық мінсіз қызметтөн соң, магометан
жұртының әдет-ғұрып, жай-жапсарына қанық, білгі де
қабілетті басшы ретінде Хан-Керменге жіберіледі.

Бағзы бір заманда Касимов воеводасы топшы,
мылтықшы, андыз әскерге ғана иелік етілті. Қорғаныстың
ауыр салмағын көтерер әскербасы. Уақыт оза келе,
шаһардың город – жаңа бәсте аталатын бөлігіне әкімшілік
алады. Содан соң бүкіл үәләяттагы село, деревнялар да
соған қарайды. Бірак воевода хан ғұзырынан шықпаған.
Егер бүкіл Хан-Кермен өніріндегі орыс ағайындарды
бір ру санасақ, воевода – қараши бек дәрежесіндегі әкім
еді. Қанша күшійсе де, билігі басқа тайпаға жүрмейді.
Керісінше, хан барлық жұртқа ортак; воеводаның тікелей
қарауындағы халыққа да хұқім жүргізе алады. Хан-Кер-
мендегі наным-тусінігі, мұрат-максаты кереғар әр түрлі
тайпалардың бірлігі осының арқасында сакталып тұрған.
Байырғы жұрт өзін бұратана сезінбей, куніне неше мәрте
тәуба айтып, ақ патшаның атын алламен қатар ауызға ала-
тын.

Әрине, Ораз-Мұхамед патша өкіметинің ұстанған жолын
таныған, түп мұратын андаган. Құқысы кем воеводаның
құпия міндеттерін жақсы білетін. Ақ патшаның мұддесі.
Патшалықтың келешегі. Саясат сыры осыған тіре-
леді. Әйтсе де Ораз-Мұхамедтің болашақтан үміті мол.

Және мұнысы – шайтанның үміті емес. Сондықтан да анда қырып сал, мұнда үр да жық Ерофей Глуховтың орнына кіслігімен көрінген Борис Доможировтың тағайындалуына іші жібіп қалған. Ол да қазығынан ұзап кете алмас, бірақ тым құрса кең тұсай, ұзын арқан азамат қой деп білген. Құрметпен қарсы алған, қонақ етіп, сый-сияпта көрсеткен.

Патша тұзғағының өлшемі барлық жерде бірдей екен.

– Салтан, – деген Дорис Доможиров, алғашқы, ресми емес, онша отырыста, – сен парасатты, білгір адамсың. Бала кезінде де ақылдан кенде емес сиякты едің. Айтшы, сонда құрулы қакпанға қалайша оп-оңай түстің?

– Елшіге – қастық, мейманға – зорлық жок, – деді Ораз-Мұхамед жайымен.

– “Әр елдің заны басқа” дейділер ногайлар.

– Адамшылық заны біреу. Алдамшылық заны, эрине, мың тармак.

– Алдамшылық бір басқа, әскери құлық бір басқа.

– “Әскери құлық”, – деді Ораз-Мұхамед мырс етіп. – Өзің неге осы “әскери құлыққа” қарсы болдың?

– Ақымак едім, жас едім, – деді Доможиров жымып.

– Кейін ұқтым. Мейлі, кайткенде де акталды ғой. Өзің ойлаши, воевода Чулков сендермен тәжікелесіп, саудала-сып отыра берсе, арты неге соғар еді? Қаншама қосымша қындыққа ұшырайтын едік. Сол Ескердің маңында тағы неше жыл жүретін едік. Мен сені түсінem. Бірақ, салтан, соғыста өлген сарбаздары үшін қай қолбасы жауына өкпелейді? Әскер жүздеп емес, мындалап қырылатын кез бар. Ал сен, салтан, қажетті құрбанға кеткен жұз кісіні жоктайсың. Өзіңін де өкпе айттар ретін жок. Ақ патшаның алдын көрдің. Үлкен құрметке жеттің. Енді міне – хан!

Ораз-Мұхамед қарқылдап құлді. Құлді де тостаған соғыстырды.

– Сенің саулығың үшін!..

Доможиров та құлді.

– Араз-Магмет Анданович, баяғыда осы шараптан бас тартып едініз. У ішердей жиреніп.

– Зорлықпен берілген балдың өзі у татиды, – деді Ораз-Мұхамед. – Откенде еске алуға тым әуес екенсін, во-

евода. Қаза бергеннің бәрі қазына таппайды... Ал, сенін саулығына...

— Мениң саулығым, — деді Доможиров күлімдеп, — және биік мансапқа жетуім үшін...

— Жок, — деді Ораз-Мұхамед. Доможиров жүзінен күлкі тарамаған қалпы жалт қарап еді, Ораз-Мұхамед қанын ішіне тартып алған екен. — Сен бұдан ары өспейсін. Неге дейсің ғой? Ақылың аз. “Әскери қулық” емес, ақиқат шыны. Бірақ, — деген өзін-өзі тежемей, — сіз екеуіміздің ел басқаруымыз үшін онша көп ақыл қажет те емес. Артық ақыл — бас жарады. Аллаға шүкір, — екеуі оңаша сойлесіп отырған, “шүкірді” өз тілінде айтты, — Борис Федорович — дана әмірші. Жарлығын мұлтіксіз орындалап отырсақ та жетеді. Одан артық не керек!.. Ендеше, ақ патшаның дені сау, ғұмыр жасы ұзақ болсын. Патша ағзамның сіз бен біз сияқты адал құлдары қалтақтап жүре берсін. Сол үшін...

Ақ патшаның аты аталған соң тостағанын түбіне дейін көтерген Доможировты бас сал құшқақтады да, орыс рәсімімен үш қайтара сүйді.

— Барлық ақымақшылық осы жерде калсын. Біз — мемлекет қызметіндегі адамдармыз, бояр ұлы Доможиров. Сібір де жок, жұзбасы мен салтан да жок. Касимовское царство бар. Хан бар. Воевода бар. Эрқайсысының өз орны, мойнына артылған міндеті бар...

Жаңа воевода да кешегі Ерофей Глухов сияқты тасырлық танытар деп күткен. Жок. Қалыпты рәсімнен аумады. Тіпті, артық құрмет бар. Кесімді күні, немесе арнайы шакырылған сағатында диуан-ханаға келеді. Бас киімін алып, кол кусырып тағым етеді. Іс жайын нақты баяндайды, әр түрлі шатак кеп, шырғалаң шаруалар жөнінен дәлме-дәл ақпар береді, өз өкілетінен асатын мәселелер турасында кенес сұрайды, үкім күтеді. Құшак айқасқан дос та емес, аңдысқан қас та емес, қызметтес, әріптес әкім. Ораз-Мұхамед айтқандай ақылсыз да болмай шыкты. Өкімет мұддесіне қатысты іс атаулыға мығым. Айламен, еппен, әрі салқын парасатпен қимылдайды.

Доможировтың араласуы арқасында Қара аймақтағы деревнялардың шекарасы кеңейді, Сары аймакта жана

қоныстар орнады. Жеке бастың қамы емес, елдін пайдасы. Сонымен қатар, басқа бір уәләяттағы қожайындарынан қашып жүріп, Хан-Кермен жұртын панағаған, акыры әшкере болып тұтылған бұрынғы басыбайлы мұжықтарды тым қатал жазаға кескенін, қашқын атаулыны ұстап, әуелгі қожаларына қайтаруға айрықша құштарлық, белсенділік танытқанын да көріп еді. Бірақ бұл да зұлымдық емес-ті. Жоғарыдан келген нұсқау өз алдына, Доможиров та пенде – оның да өмір, орта, адам тұрасында өзіндік түсінігі бар. Шынтуайтқа келсе, құдай алдында күнәсі, патша алдында жазығы бар деп ешкім де айта алмас еді.

Иманнан безген Исмайылдың лаңынан соң Ораз-Мұхамед Борис Доможировты жаңағана нақты танығандай сезінді. Воевода – патша өкіметі аталатын алып кеменің кішкентай ғана тегершігі. Замана дариясына түскен кемеге желken керек, ескек керек, тағы басқа қаншама жабдық керек. Желкенге – сен неге керілесін, ескекке – сен неге есесін деп кінә артуға бола ма. Ақ желкен жыртылса – көк, ол жыртылса, тағы бір түсті мата бар, карағай ескек сынса, қайың ескек түр. Ал кеменің міндеті – жұзу. Және әркім өз кемесінін үлкен болғанын, жүрдек болғанын қалайды. Бар кілтипан – бағыттаушы топта, тізгін ұстаған басшыда. Ораз-Мұхамед осылай пайымдады.

Әйтсе де берісі – Елшілік дуаны, арысы – ак патшаның өз атынан кимылдаған воевода сонғы кезде тым еркінсіп кетіп еді. Жоғарыдағы қожайындарының нақты қалауы осы ма, әлде Доможировтың өзі орта жолдан тұздықтап отыр ма – ол арасын анықтау киындала бараады. Бір тексересін, екі тексересін, әр барған сайын ак патшаның алдына ұсак-түйек өкпе-назынды тарта бермейсің ғой. Ал Посольский приказдағы думный дьяк Василий Щелкалов бірде “Касимов был красен Казанью” деп қалғаны бар – Қазан құлаған сон Хан-Керменнен де сән кетті, сән емес, мән кетті, бүгін бар, ертен жоксың деген сөз. Желдің қайдан соғарын біліп айтқан екен. Шынында да, күн озған сайын дүние тарылыш бара жатты.

Шәмаха мен қызылбастан, Хажы-Тархан мен Дербенттен шықкан кемелер керуені Оқа арқылы Хан-Керменнің дәл іргесінен өтеді. Берісі Қырым мен Ногайлыға, арысы

Үргеніш пен Хиуага барып тірелетін, Тас Кемерден асып, күн түбіне кететін, дария арқылы, құрлық арқылы жүретін барлық катынас, сауда жолдары Хан-Керменді басады. Басып өткен, іргеден өткен көпес атаулы хан пайдасына баж салығын төлөйтін. Хан қазынасының жарым кірісі осы көлденен түсімнен құралар еді. Ораз-Мұхамедтің қарауындағы халқын екі жылғы алымнан босатып, артық-ауыс салғырт атаулыдан бас тартуы, жапа шеккен ағайынды жарылқауы да баж арқасы. Қундердің күнінде қазынаға алтын құйып жатқан кең құбыр қыл түбінен кесілді. Баж кірісі тікелей ак патшаның қазынасына түссін деген жарлық шығыпты. Және бұл жарлық турға емес, воевода арқылы жеткізіліп еді.

Елші, жолшы атаулы Хан-Кермен арқылы өтетін. Кемешілер бірер күн тыныстыруды, азық-тұлік, керек-жарап алады. Керуеншілр көлік ауыстырады, ішкі Русияға кірер алдындағы ең соңғы дайындықтарын жасайды. Ораз-Мұхамед Ноғайлыдан, Қызылбастан, Хиу мен Бұқардан қатынаған елші-жаушыларды, кейде, тіпті, белгілі жүргінші, көпестерді өз сарайында қабылдап, сый-сыяпат көрсетіп жіберуді дәстүрге айналдырып еді. Қаншама кеңес, қажетті хабар-ошар. Ішкі-сыртқы жағдайды, шығыс халықтары мен Русияның ара қатынасына байланысты мәселелерді пайымдайсың. Кейде қарауындағы халқын үшін зәру әрі тиімді сауда шарттарына келісесін. Ораз-Мұхамед Русияның – Шығысқа, Шығыстың – Русияға өтер жолында тұрған Хан-Керменнің тоғыз торапты қақпа, он мен солдың бар игілігін қажетіне жаратар казыналы өлке болуын армандайтын. Батыс өнерін игерген жана қауым ең алдымен басқа емес, дәл осы арада қалыптасуға тиіс деп санайтын. Қундердің күнінде воевода арқылы жаңа нұсқау келді. Царь Касимовский Ураз-Магмет Анданович Хан-Кермен арқылы отетін жат жұртың елшілерімен, тіпті, көлденең көпестермен де ешқандай қатынас, алыс беріс жасамауға тиіс.

Ораз-Мұхамед іс мәнісін бірден ұқты. Бұл – шектеу емес, тұсау еді. Нокталы басқа ауыздықты жүген кигізу. Қайткенде де Хан-Кермен – өз низам, өз тәртібі бар дербес хандық саналатын. Бұл төтенше нұсқау оны іс жүзінде

қатардағы үәләят деңгейіне түсірмек. Сырт аймактағы воевода және басқа да өкімет өкілдерінің шет жүрт өкілдерімен қатынас жасамауы – ежелден қалыптастан рәсім

Осы кеселді кінәррattyн бәрі өзі пір тұтатын, ақылы кемел ақ патша Борис Годуновтан тарағ жатыр ма, әлде берілген Боярлар кеңесінің, тіпті, Посольский приказдың өзінің ғана шешімі ме – осы арасы құнгірт еді. Қайткенде де жоғарыдан келген жарлық қабылдамай болмайды. Ақыры, біржола еркіндік алған Доможиров кос кылмыскерге катарынан ара түскенде қатты ширығып еді. Алдынан бір емес, екі патшаның мәртебелі жарғысы катарынан шықты. Мән-мағынасы, астары айқын. Соның ең женілі – өждан намысын қоздыру арқылы ағайын араздығын тұтату. Біліп отырып, пайымдап отырып шара таппаған. Қөнген. Бұт жолы да іштей тұлданып, мейлінше тарыққанмен, сырттай сабыр танытқан.

Сойтсе, қарауындағы халықтың қоңіл қүйін аңдамапты. Немесе, тым қонбіс көріп, жете бағаламаған. Арада екі күн өтер-өтпесте жайсыз хабар жетті. Ауыл арасында, тата тал түсте, Сары аймактағы жаңа қоныстарды аралауға шықкан воевода Борис Доможировқа, бет-аузын шандып байлап алған беймәлім біреулер шабуыл жасаған. Воеводаның касында екі-үш-ақ жасауыл бар екен, ал бүлікшілер (қаракшы емес, бүлікші екені күмәнсіз) он шақты адам болса керек. Әуелі тасадан тұрып, жебе жаудырады. Астындағы аты жығылғанмен, воеводаның өзіне закым келменті – ішінен екі қабат сауыт киіп алған екен. Қастандық жасаушылар қылыштарын сұыра ұмтылғанда иек артпадан топ адаммен тама Нұрұзақ шыға келген. “Татарлар” тым-тырақай қашыпты. Іс мәнісін андал, куғынға шыққанша көзден ұшқан. Воевода аман болғанымен, касындағы үшеудің бірі өліп кеткен екен. Қалған екеуі ауыр жаралы. Таға ізінен таныдым, шырын жігіттері деді жаман хабарды жеткізген Нұрұзак. Ишінде Есенейдің өзі де бар сняқты. Батыр тұлғасы, атқа отырысынан аңғарылды Ораз-Мұхамед тіксінсе де тәуба айтқан. Доможировтың қанды тоқсауылдан тірі қалуы үлкен бақыт. Елдің бақыты. Воевода өлсе, жүрт іші шынымен бүлінді деген сөз. Бұлік жайы Тас қамалда талқыға түседі деген сөз. Сондыктан өлмеуге тиіс. Ал ол... Сол! Кейінгі күндерде,

баска бір кырынан қарағанда көзі жетті. Ерофей Глухов кетерінде айтып еді. Бұл тура ұғыпты. Қазір күмәні қалмаған. Айтып еді, сүзіле түйіліп тұрып. Құттықтаймын деген. Енді кезек өзіңе келді. Шашынан сүйреп сабайды. Түте-түтенді шығарады. Сөйтеді. Ал сен ештеңе жасай алмайсың. Ештеңе де. Жасай алмады. Жасай алмайды. Тісін шықырлатып отырып, саулығын тілейді. Өлім сұрап отырып қорғайды. Қорғауға тиіс. Қоздаған шала – отқа айналмауы, орт – ошағында өшүі қажет. Байқап отыр, бұл іске Есеней ғана емес, Ақ-Мұхамед, Еш-Мұхамед сейіттер де қатысты. Жаңа ғана Шабайды қабылдаған. Сахиб шортаның айтуына қарағанда, екі базарда да сыйыр-күбір көп. “Анау шабады, мынау талайды” тәрізді алып қашпа әнгіме етек алған. Көп жұртта үрей бар. Көп жұртта ашуыза бар. Хан ғұзырындағы ауылдарда да толку күшті сияқты. Әсіресе, дәулетті қауым жайлайған Ақ аймакта. Ал шеткөрі деревнялар мен селолар татарлар бүгін-ертең шабады деп күтініп отыр дейді. Шапса шабады. Бас көтерер еркегі тегіс қарулы. Ал мұжық сорлыларда кетпен мен орақтан өзге жансебіл жоқ. Жаңа бәстелегі екі жұз стрелец кімді сақтамақ. Оның үстіне, осы жаңа бәстеге де шабуыл жасалмақ деген лақап бар.

Арты неге соғары белгілі. Екі жақтан да біраз адам өледі. Әрине, бөтенге жазығы, бүлікке катысы жоқ адамдар. Содан сон... Патша құрығы ұзын. Атады, асады, жаншып, тапайды. Есі кеткен ел біржола тұралайды. Сонда кімге пайда? Ең алдымен, араздықты қоздырған, айқай-суреніді бастаған “көсемдерге”. Бір күркениң астында иық түйістіріп отырған екеуді жак-жак қылып қойып, мешіттің тасасына тығылған дін иелерінің беделі өседі. Қасапқа жол ашып, өздері сырт қалған “ел ағаларының”abyroйы асады. Қатерлі ойын. Әйтсе де бәйгеге тігілген – өз басын емес. Түк өнбекен күннің өзінде, қарауындағы қарындағас халықты тен ұстай алмаған хан жазықты болмак.

Ораз-Мұхамедарнайы өкіларқылы Борис Доможировқа жазба түрде төтенше жарлық түсірді. Ұрыска дайын отыруға, қайткенде де камал қабырғасынан ұзамауға бүйірған. Сарай күзетіндегі жасауылдарын, қала ішінде-

І аламандарын жинастырып, шартарапқа – ең алдымен қоныстары іргедегі Саманай, Төбей бектерге шапқыншы жіберген.

Екі күн ішінде Хан-Керменге қарасты аламан азамат түгелге жуық атқа конды. Әрине, бәрі бірдей сенімді емес. Керек десеніз, бұлік қара шаруадан емес, осы ат жалындағы жігіттерден басталмақ. Эйтсе де қауіп азайды. Әркім өз әкімінің, бәрі жынылып келіп, хан тақсырдың есебінде. Жасырын іске жол жок.

Ораз-Мұхамед қарашы бектермен өткізген шұғыл кеңестен соң, қыраулы қыс болса да, бар қаруымен катарға тұрған әскерді әлденеше топқа бөлді. Бар бұліктің кордасы базардан бастап, қала ішіндегі, ел ішіндегі қатерлі тұстардың бәрі күзетке, бақылауға алынды. Кейінгі заман тілімен айтқанда, елді “соғыс жағдайына” көшірген Ораз-Мұхамед арғын ауылдарын маңғытқа, маңғыт ауылдарын қыпшаққа, қыпшақ ауылдарын тама мен жалайырға күзеттіріп койды. Арнайы жасак орыс деревияларын сырттан қарауылдан жүрген.

Бір жақсысы, қыс ортасы ауса да, қар ат шашасынан аспас жұка, жер тоң болып сіреле қатқан, жүріс-тұрыс, қатынас әдеттегіден көп женіл.

Арада он шакты күн өткендегі абыр-сабыр азайды. Асаулардың алқыны басылып, басбұзарлар тәубасын тапқан. Жаппай жазалы болатын жерден жүрттың бәрі жазықсыз шыкты. Тек жалғыз-ақ адам шетінеген. Шетінемеген, шетке қашқан. Ораз-Мұхамед алғашқы күні-ақ ашу үстінде Есеней біржола қоныс тепкен барын ауылы Шәрбатқа үш жұз аламан аттандырған. Бұлікшіл бектің берілсе – өзін, берілмесе – өлігін әкелуді тапсырған. Есеней жок болып шыкты. Қазанда құдалары бар екен. Азғана қосшымен сонда кетіпті. Айдан асқан. Қазір жалғыз қызының үйінде қонақтап жатса керек. Қашан оралары белгісіз. Сонда қалып қоюға да мүмкін депті бектің бедеу тоқалы.

Есенейдің жеке басына қастандығы жок Ораз-Мұхамед бұл жауапқа қанағаттанды. Қажетсіз қан төгістің алдын алғанына, ел іші тыншығанға тәуба айтқан.

XII ТАРАУ

ЖАҢАНША МЫРЗА

Аспан аласа. Бояуы қанық қоңыр кошқыл бұлттар салбырап, төбеден басады да тұрады. Суылдаған ызғырық жер соғады. Селдеп, сабалап жанбыр төгеді. Саябыр, мазан күндердің өзінде сілбіретен ак жауыннан көз аша алмайсың. Егінжай атаулы қара жалқын батпакқа айналды. Көкнайза мен бидай кісі бойына жетті. Ал шабындық, жайылым жерлердегі щөп атаулы, сабактары айыр өнгендей, сығылыса, сыңси көтерілген. Бозғылтым кек шалғын ат бойымен таласады. Қайың, теректердің төменгі бұтактары сабалақтана шіріл жатса, үстіңгі жағы тарамдана өсіп, жайылған жапырак, түйнекті бүршіктен көрінбей кеткен. Тек көкке бой созған сұлу қарағайларғана, тынымсыз жауған жанбырдан өзгеше нәр алғандай, сұлулана, сұнғактана, асқақтай түскен. Бұл – Ораз-Мұхамед Хан-Керменге келгеннен бергі үшінші жаз еді.

Жаздың аты – жаз. Дүние переделенсе де көктегі жолынан тайқымаған, былтырғы, одан бұрынғы, әлмисақтан бергі қызуынан арылмаған мейірбан күн бұлт арасынан сына табатын сәттер де бар. Онда алланын ракметін жана сезінгендей, жан-жануар, адамзат атаулы шуактап калады. Дымқыл жерден селдір бу көтеріледі. Әлдекайдан теңбіл, жасыл, сары көбелектер пайда болады. Был мұлде құрып кеткен шыбын-шіркей ызыңы естіледі. Шаруа атаулы көкке жалтак-жалтақ қарап, күйбен тіршілікке кіріседі. Бағзы бір уақытта жылап тілегенде бермеген жауынды тыя тұруын сұрап, құдайға жалбарынады. Бірақ бұдан он, жиырма жыл бұрынғы сарандығы жанын жегідей жеңен тәңірі тағала енді айрықша жомарт пейілде. Тұс ауа тағы да аспанды бұлт торлайды. Бұршақ аралас жанбыр тақырда шапқан тағалы аттай тасырлата төпеп береді. Арты – ак жауын. Үш күн, бес күн, он күн бойы ылжырайды да тұрады. Ақыры... жердегі құлдарын, құл емес, коңыз-құрттарын тәлкек еткісі келген құдай-екен тағы да ішін тартып, толас табады. Мұндай сәттерде аспан тұтас бір тәулік бойы, кейде тіпті екі-үш тәулік катарынан ашық түрушы еді. Халайық аспанда жұлдыз барын, көктегі

күннің төрткіл, бескіл емес, дөп-дөңгелек екенін ұмытып калмасын дегендей.

Осындай, көгілдір аспан тұңғықтана, тереніте нілденген, кара жер женіл бумен бусанып, бұта-шөп, өсімдік атапулы күннің күміс шапағатына мұлгіген ашық күндердің бірі еді. Ауа тымық, таза. Көкжиек жақындалап кеткендей. Белесті қыр, белдеулі орман сұлбасы бедерлене, айқындала түскен. Биік теректің басына шықсан, бүкіл Хан-Кермен жұрты көз алдыңа тартылардай. Су төгілмес кара жорғаны баяу тайпалтқан Ораз-Мұхамед тама конысы Төбен-ауылға бет түзеген. Ұбак-шұбак, салғырт шұбырған жиырма шакты жасауыл арқан бойы кейінде. Бірак хан жалғыз емес. Қасында тербелес қалқыған жирен жорға мінген серігі бар. Басына шашакты жасыл фес киген, судыраған жасыл шапанының етегі ат сауырына төгіліп, асыл тас, сүйек шытыралы үйрекбас қырым ерінің үстінде, таққа мінгендей, тәкаппар кейіпте, тіптік отырған зор денелі кісі – өткір коныр көз, құс мұрын, қызыл шырайлы, екі айыр, ұзын, ақ жібек сақалы қеудесіне түскен карт еді. Өзін өте тәуелсіз үстайды. Атының мойны да Ораз-Мұхамедпен катар. Жүрісі жайлы жирен жорға кейде тізгінін соза тартып, кара жорғадан мойны озып та кетеді. Ал Ораз-Мұхамед жолға қарап емес, қарияға бет беріп, он жамбасына кисая, салқам отыр. Бар назары, ықылас-пейілі келелі кенес айтып, әлде қызықты хикая толғап келе жаткан аксакалда. Тіпті, сөз тосып сөйлейді. Әмір етіп үйренген каткыл дауыс емес, майда коныр үн. Шуақты аспан аясында, екі өнірін ат жалын соғар қалың шалғын жапқан кара жол үстінде күн нұрына, жер сүтіне мейірленген қарағай иісті хош ауамен көкірек кере тыныстап, еркін кенес күрған екеу сырт көзге агалыбауырлы адам сиякты еді.

Шынында да, Ораз-Мұхамедтің қасындағы карт – тума-са да туыстан жакын, парасатты сөз, келісті кенестерімен Ораз-Мұхамедтің көкірегін кенейткен, биязы мінез, салдарлы бітімімен кажыған көнілге тың тыныс әкелген аяулы жан еді. Жасы сексеннің үшеуінде. Аты – Жаһанша. Қырымлы Жаһанша мырза Сүлеш ұғлы. Жат жерде жапа шегіп, акыры Ораз-Мұхамедтен пана тапкан көптің бірі

емес, бірегейлі. Ораз Мұхамедтің қолына осы, өткен қыстағана қарап еді. Көшімнің тумалары сияқты, бұл да сәнмен, салтанатпен түскен. Бірақ әкелген – патша жасағы емес. Өз жасауылдары. Жолбасшы – бояр ұлы немесе мемандар емес, өз баласы – мәртебелі князь. Үлкен айырма бар. Өйткені Жаһанша мырза Хан-Керменге өз еркімен келіп еді.

Русияға да өз аяғымен өтіпті. Айдаусыз, байлаусыз. Өз ошағында күғын-сүргінге ұшырап та емес. Жетіліп, толысып бітіп, енді солуға, еңкеюге айналғанда, жетпіске иек арта. Ораз-Мұхамед Жаһанша мырзаны баяғы, сібітпен қырбай заманда, әскер жиынында бірер рет көрген. Бой тарткан, кездессе де сөйлесуге зауқы сокпаған. Сол танысбайтаныс қалыпта көз жазып еді. Арада он жыл өткенде өзі келіп тапты. Кеше ғана айрылыскан ағайындей, “алла яр” айтып, есіктен кірісімен-ак: “Ендігі қалған азғана күнді сенің ғұзырында өткізбекпін”, – деген. Келгірсу де, кекірттік те жок. Құлдық ұрмаса да, құрметі айқын танылады. Құнын түсірер ерің тағы да бұл емес. Ораз-Мұхамед зуелде шақырусыз келген мейманына сыпайы ізет білдіруден аспаған. Арада сүт пісірім өтер-өтпесте бәрі де ұмытылды. Қөптен көріспеген ескі достардай, еркін әңгіме басталған.

Бұрын да естіген. Долбар емес, шындық. Жаһанша мырзаның арғы атасы ногай әuletінен еken. Экесі Сүлеш күні кеше ғана, бүкіл Қырым жүртynын тірегі болған қарашы бес бектің бірі саналады. Арғын мен қыпшак, барын мен шырын бектері сияқты, хандық ішінде дербес өкімі бар бейлік құрады. Сүлеш ұрқынын үлкені Жаһанша да мәртебелі болады. Әскер бастайды, елшілікке жүреді, диуанда кенес құрады. Әйтсе де атакты тұқымның ежелден бергі ең үлкен қызметі – орыс елімен ара катынаска байланысты еken. Жаһанша да Русияға әмият – дос-жар саналады. Екі арадағы алыс-беріс, келіссөз атаулы соның қолынан өтеді. Дау-дамай, талас-тартыс соның алдынан таркайды. Күндердін күнінде бұл жакқа ығын беріп көрмеген Жаһанша ол жакта “орысшыл” деген атаққа ілгеді. Ақыр түбі елінен кетіп тынған. Жаһаншаның үлкен ұлы Ахметше Қырымда қалады да, одан соңғы екі үл

әкемен бірге Ру西亚ға өтеді. Ең ғажабы, Ахметше – Сүлеш әзулетінің басы танылып, хан кенесіндегі ата орнын басады. Мәскеуге әмият атанады, ал мұндағы екі ұл Айса жолын калап, патша сарайындағы текті князьдардың катарына косылады. Қарт Жаһаншаның өзі де үлкен құрмет көреді. Әскербасы сайланады. Бежецкий Верх дуанынан иелік алады. Бәрі де анық. Әйткенмен бәрі де сырт сипат екен. Шындық теренде болып шықты. Жаһаншпа жасырған жок, Ораз-Мұхамед күмәнданбаған. Екеуі биыл қарсыз әрі ерекше қатал болған қыстың талай ұзак таңын шай, шәрбат үстінде бірге атырып еді.

– Анығы сол – Орыс еліне өзім тіленіп келдім, – деген, осындаі отырыстардың бірінде. – Қырымдағы асыл әзулет – алтынды бес дінгектің бірі Сүлеш ұрқына қысас жасауға қай ханның батылды баар. Жағаласа кетсе. кімнің жығасы кисаяры бір тәнірге ғана аян. Ашық майданда айбары асса да, менің ата байтағым – магрыпта Литвания⁴⁰ мен Ру西亚, машықта Ғажам мен Түркияда тенденсі жок қамал Қыркөргө тұмсығы батар ма. Көкке қарап, кенірдегі үзілгенше отырса да мызғымас едім.

Өні шырайлана күлімдеп, өзінің арғы, бергі барлық бабасына күш берген қамал жайын баяндап кетеді. Қыркөр – Қыр-Кермен – құзар жартастың басына салынған, бітісі бөлек бекініс екен. Салынбаған, тәнірінің өзі кекке бой таластырып, сұр жартастан кашап жасай салған. Үш тарабы бірдей, карасан бас айналар құзар болса керек. Тіпе-тік, жалаңаш жартас. Тек бір жак – шығыс бет кана түйетайлы. Онда да арқан бойынан асар-аспас кылыш. Ұл тұста көтерме көпірлі терен ор және екі катар, берік корған бар. Жау келер ұрымтал жалғыз жолда жүз адам – мыңға қарсы, мын – түменге қарсы ай бойы, жыл бойы, қайыспай табандап тұра алады. Ал қалған жерді корғап қажеті жок. Бір ғажабы, қыр басы – корған іші тегіс, жайдак, әрі құнарлы. Өспейтін жеміс жок сиякты. Ал су тас құдық – сардобаларда сақталады. Құдық емес, көлшік. Үйлер... үйлер де өзгеше. Қыш гимараттар, сәулетті сарайлар бар. Бірақ ең қызығы және ең көбі – жер астында-

⁴⁰ Литва, Реч Посполита.

ғы – сұр тасты қашап ұнғыған үйлер. Үнгір емес, бірінебірі жалғасып кететін сәнді сарайлар. Жазда қоныржай, қыста жылы. Осындаған бір үйдің түкпірінде құпия қакпак – қабыргаға емес, еденге орнатылған темір есік бар; ар жағы – сатылай түнекке түсіп, қамал сыртына – орман ішіне шығатын, тауды тесіп үнгіген неше шакырымдық жер асты жолы. Ертегі. Өмірде бар, ақиқат ертегі. Соншама сырлы, таусылмас мол әнгімеге арқау болған Қыркөр Ораз-Мұхамедке бұлт оралған шың басындағы алып қыран ұясы тәрізді көрінетін.

Қыркөрдің қак төбесінде отырғанда хан ордасы казыналы Бакшасарай сансыз мешіттерінің алтынды мұнаралары күнге шағылысып, сәнді ғимараттарының қызыл күшпен торланған төбелері қызыл жалқындана құбылып, төменде, аяғымның астында жатар еді. Хан ордасынан ғана емес, бүкіл Қырым жұртынан аруағым асқандай масаттанатынын. Ақыры... жетпіске келген шағымда сақалымды желбіретіп, терістікке жол шектім...

– Сізге қандай айып тағылды? деп сұраған Ораз-Мұхамед, әбден үйренген, біржола түсініскен кезінде.

– Айып тағылған жок. Қаңқу көбейді. Кейін ойласам, қаңқу да, өтірік пен өсек те бұрыннан бар еken. Тіпті әкем марқұм, құдіретті Сүлемек бектің өзі қаншама сөзге ілінген. Орысшыл дейді. Арын, өжданын сатқан дейді. Біреу білместікпен, біреу дұшпандықпен айтады. Айтылмауы мүмкін емес еken. Біздің әулет ежелден Мәскеу патшаларына әмият саналды. Қырым ғана емес, бүкіл Түркия мен Русия аралығындағы дәнекер болды. Орыс елшілері әуелі бізбен жүздесетін. Қырым ханы мен түрік сұлтаны Русиямен біз арқылы сойлесетін. Толып жатқан келіссөздер, ұлкенді-кішілі дау-дамай, ең аяғы, жәсір алмасу да тек біздің әулет арқылы жүзеге асып отырды. Әуелде куаты қайтқан әке атынан, кейін өз атынан – қырық жыл бойы мен де дәнекерлік қызметте журдім. Ел мен ел арасындағы қатынас тең сыйластық арқылы ғана мұрат таппак. Әлбетте, екі жақтың күші шамалас болса. Зорлық өтпейтін жерде өктем ой өрге бастырмайды. Әрине, маган өз жұртымның мұддесі кымбат еді. Сондықтан да көп ретте бұрынғы, қалыптаскан тәсілден бас тарттым.

Орыс бектерінің арасында дос-жаандарым көбейді. Өзара құрметіміз артты. Мен – олар, олар – мен арқылы, әркайыссымыз көрші жұртты бұрынғыдан кемелірек танығандай едік. Хан сарайында Русияның ішкі-сырткы жағдайына менен қанық адам болмағаны гүсінікті. Бірак білмейтін білгістердің даңғырасы басып кетіп отырды. Ақыры, мен хан кеңесіне қағаз түсірдім. Ескі даудың жана шешімі. Тату тұрайық, тең бөлісейік деген сөзім сақ құлақтар арқылы Стамбулға жетті. Жұрттының ертенін ойлаған Жиһанша “орысшыл”, “дінсіз” болып шыға келді... Сенің басында да дәл осындай қауіп бар, – деді Жиһанша жымыш.

– Оны сезем, – деді Ораз-Мұхамед.

– Көрерін алда. Әлі жассын. Арты қайыр болар. Ал мен заманым қайткан карт едім. Іс басынан кетуге тұра келді. Әмият міндеті – үлкен ұлым Ахметшеге жүктелді. Басқаша болуга тиіс емес. Ел мен ел қатынаспай тұра алмайды. Ал сол қатынасты бізден басқа кім атқара алмак. Ата салты. Оның үстіне Русияға сыйлымыз. Және “кінәлі” – бүкіл Сүлемеш әулеті емес, мен ғана. Менен құтылды. Егер еліп калсам, тым құрса аулакқа – жана әмият Ахметшеден алысыраққа кетсем тіпті жақсы. Мен төтенше шешімге токтадым. Мархұм Қазы-Керей ханның дәргейіне барып, Русияға сұрандым. Біржола...

– Балама кеселім тиеді деп қорықладыныз ба? – деді Ораз-Мұхамед.

– Пайдам, тек қана пайдам тиерін білдім. Оны Қазы-Керей де ұкты. Шынында, мен Мәскеуге өткен сон, Ахметше әмиятқа мұндағы жұрттың сенімі артпай ма, Ал Ахметше... оның өз байыбы бар. Менімен бірге келген кіші ұлдар да өз жолын тапты. Бала атаулының бәрі ата сокпағын сораптай бермейді еken. Құсадан кісі өлмейді. Бүкіл ел-жұрттың жар басында тұрғанда, баланың батпакқа тайып жығылуы онша ауыр ката емес.

– Сізге былай... тан көрінбеді ме?

– Менің жасымда адам ештенеге де таныркамайды, – деді Жиһанша. – Оның үстіне... – Ашы жымиды. – Мен саған қарағанда, болашаққа бір табан жақынмын.

Ораз-Мұхамед сөз мәнін ұғуға тырысып, қарттың ойлы жүзіне көз токтата қарап еді.

— Хан, айтшы қане, мен қай нәсіл, қай ҳалықтын бала-
сымын? — деді Жаһанша.

— Қырымлы, — деді Ораз-Мұхамед. Арғы атаңыз
ноғайлыдан.

— Бәрі рас,— деді Жаһанша. — Қырымлы. Әкем қы-
рымлы, атам, арғы атам — бәрі бір нәсіл. Ал өз анам — тогыз
ай құрсағында көтерген, ақ мамасын емізген апам —
полон⁴¹ қызы еді. Әкемнің шешесі — ромей⁴² екен. Рас,
мен — өзім тұған топырактың, бесігінде тербелген елдің
ұлымын. Бірақ анамның елі, әжемнің нәсілі жат па маған?
Ары қарай тыңда. Өзімнің екінші әйелім орыс қызы бо-
латын. Кафадан таңдал алдым. Сұлу еді, мінезді, ақылды
еді. Содан тұған екі ұлдың ұлты кім? Ал тәрбиесі... Мен-
де бала тәрбиелер мұрша болған емес. Хан гәреміндегі.
сәбіді анадан айыратын салтты тағы ұстанған жокпын.
Осы жаққа қарай аңсары ауып түрушы еді, мұраттарына
жетті. Бүгін — князь, ертең — бояр. Біз — Сүлемеш ұрқы,
Шереметевтерден де, Турениндерден де, тағы біреулер-
ден де тектіміз деседі. Менін атыма дейін татаршылап
алды — Янша, Яншевич. Князь Юрий Яншевич Сулемеш
Мәскеудің қақ ортасынан биік сарай салғызды. Орыс
бектерінің ғимараттарынан озгеше, қоршаудың түкпіріне
емес, тұра көше бетке төне түсіп тұрған, ою-өрнек, әлем-
жәлем шимай жапқан, арлы-берлі еткен жұрт тек соны
ғана көрер еңселі көк үй. Князь Василий Яншевич әскер
қызметіне сұранды. Құні ертең бірі — бояр, бірі — воевода
Юрий мен Василий, бірі — паша, бірі — мырза Ахметше мен
Мәметшеге Қиян Далада, не екі жұрттың елшісі ретінде,
не екі әскердің басшысы ретінде бетпе-бет кездессе несі
бар. Табысса — арттарындағы әміршілері — патша мен хан
не айтады, тартысса — орталарындағы әке — мен не айтам?
Айрылысқан, тартысқан солар ғана ма екен. Әбіл мен
Қабылдан қалған нәубет. Қарындаас бауырлар сыйыспай
жатқан заманда аталас ағайынды калай табыстырарсын?
Кой мен қасқырды бір қораға қамап журмесен нетті!

— Қасқыр мен қасқырды қамаса ше?

⁴¹ Поляк.

⁴² Византиялық (кіші-азиялық) грек.

— Ауыз жаласып табысар еді. Қатар жортып, кан ішер еді. Ал адам – қаскыр емес. Жаласқаннан жандасқанға бейім. Қой да емес. Айдаған жакқа жүрмейді. Эркімнің өз өрісі бар. Ақыр тұбі мыкты әлсізді алып жейді. Әлмисактан солай.

Онда ендігі тек күштілер ғана қалатын еді ғой.

— Күштілер ғана қалған, – деді Жаһанша. – Таразысы тендер ғана қалған. Бірак безбеннің басы аумай ма екен?

— Қалай қарай ауады? – деді Ораз-Мұхамед.

— Оны менен гөрі өзің жаксырақ білесің, – деді Жаһанша.

— Мен білсем – әзірге тең, – деді Ораз-Мұхамед Жаксылық пен жамандық – тең басып тұр. Ақыр тұбі безбен басы бізге қарай аууга тиіс.

— Иншаллах! – деді Жаһанша бетін сипап. Көзінде каймыжық жас пайда болды. – Тілектің бәрі орнына келе бере ме, – деді сосын. – Құдайдың да өз есебі бар сиякты ғой.

Ораз-Мұхамед Петрмен арада қалыптаскан әдетпен: “Қай құдай?” – дей жаздал барып әрен іркілді. Жаһанша айрықша діндар еді.

— Сонымен, – деді Ораз-Мұхамед әнгіме бетін бұрып, – Мәскеуге келдініз...

Жаһанша өзгеше ризашылықпен қарап, кербез жымиды.

— Марқұм Қазы-Керей хан есіме түседі, – деді жеңіл күрсініп. – Дәл осылай онаша сұқбаттасуушы едік. Білетін. Ұғатын. Ұмтылатын. Бірак хан бола тұра қалыпты дүниені өзгерте атмады. Қоқіректегі бар шерін ак қағаз бетіне түсірді. Ғазай деген ныспымен жазушы еді. Хош... Ол туралы әнгіме кейін. Ешкім куған жок. Зорлық, қысас көрмедін. Қартайған шакта неге конысынды өзгертуін демексін ғой. Айтайын. Құлме. Қырық жыл бойы Русиямен арада жүрдім ғой. Құдай куә, ел-жұртysma пайдалы іс атқардым. Әйтсе де көнілде бір түйткіл тұратын. Мен Русияны білем деп айта алмас едім. Жұмбак көп, күмэн көп. Ақыры, іс басынан алыстап, бас билігім өзіме ти-генде Қырымдағы Қыркөрге емес, Мәскеудегі Кремльге бет бұрдым. Былгім келді. Танып-түсінгім келді. Көнілдегі

түйткілді тарқатып, көкіректегі күмәнға көз жеткізіп кеткім келді. Төтесінен қайырсақ, мені жетелеген – білмекке күмарлық.

– Біліп-таныдыңыз ба? – деді Ораз-Мұхамед Жаһаншаға сыйнай қарап.

– Аз-маз.

– Онда айтыныз.

– Мениң не айтарым өзіңе де белгілі, – деді Жаһанша.

– Ойымыз бір жерден шығады. Әйтпесе мен Хан-Керменге келмес ем, екеуіміз дәл осылай сөйлесіп отырmas едік.

Екеуі де төмен тұқырып, үнсіз қалады.

Әнші, бишілерінді шақыр, – дейді кенет енсесін жазған Жаһанша. – Үй артындағы кісінің құлак құрышы қансын.

– Қабырға қалың, – дейді Ораз-Мұхамед.

Қалың қабырғада үлкен құлак болады, дейді Жаһанша жымып.

Ораз-Мұхамед шапалак соғып, есікшіні шақыруға ыңғайланады.

– Жарар, – дейді Жаһанша. – Керек емес. Қайдағыны еске түсіріп, кәрі сүйегімді сырқыратар. Одан да мен білмейтін, естімеген әңгіме айт. Қазақ Ордасы, ондағы елжүрт... Көзбен көрмесем де көнілде өрнектейін. Толғашы кане.

Озі де туған жерін еске жи алатын. Ораз-Мұхамедке Қырым – жұмак бағы кейіпінде елестеуші еді. Қек теңіз. Жал толқын жеккен кемелер. Жасыл дала. Сыңсыған мал. Мұнартқан тау. Мәуелі бақ. Қек теңізді жағалай, мұнарлы тауды сағалай орнаған сәнді шаһарлар. Жасыл далаға ендей орнаған даркан ел. Аталар жырында ардақталатын қазыналы, қаһарлы Қырым.

– Қор болған Қырым!.. – деді Жаһанша бірде ах ұра күрсініп. Тізгіні қолынан тайған елде не сән қалмақ. Сендер ойлайсындар... Пәлен хан шапты, түген хан шапты... деп. Бақшасарайдағы хан – Стамбұлдағы сұлтанның қол жаулығы болғалы қашан. Қолайына жақпаса, басын алады. Айтқанына көніп, айдауына жүрер боз өкпе біреуді әкеп орнатады. Содан соң... бүкіл ордалы жүртты отка салады, өлімге итереді.

— Кырым ханы мен түрік сұлтанының мұддесі бір емес не? — деді Ораз-Мұхамед.

— Үнемі сәйкес келе бермейді, деді Жаһанша. Мәселен, Кырым – Литваниямен колласқысы келеді. “Жок, жауласасын!” дейді түрік. Біздің тұн түбіндегі мажарда⁴³ жер түбіндегі алманда⁴⁴ кеткен еншіміз жок. “Бар!” дейді сұлтан. Өз іргенді бекіте алмай отырганда жұз мың әскер шығарасын. Ол әскер бүкіл түрік қосынының алдында жүреді. Ұрыстың бар салмағын көтеретін солар. Шабуылда көк найза, алтас қылыш. Шегіністе болат қалкан. Ең сәтті ойыннан⁴⁵ екі есе артық қазамен шығамыз. Ал олжа бөлісте жамбастың майлы басы – туы қисаймаған түрік ағанда. Әскербасылары көретін сый-құрмет тағы артық. Найза кетілді, қалкан майырылды. Сонда деймін, діні бір кондыгер атасы басқа ақ патшадан жақын деп қалай айтарсын. Іштен тоздырар, түбіне жетпей тынбас ... – Ашуы алқымына тығылтып, жүрегін баса, сұрланып отырып қалады.

— Бұлай кете бермес, – дейді Ораз-Мұхамед Жаһаншаны жұбатып. – Ол жактағы жұрт та оны мен солын таныр. Кім біледі, такқа ақылы кемел кондыгер отырса... тоқталар мұндай зорлық.

— Кондыгер тоқтады деп басқа тоқтай ма. – дейді Жаһанша. – Біз көрмей-ақ кояйық, бірақ... акыр түбінде Кырым да Хан-Керменге тенелмек. Қазан мен Хажы-Тарханның кебіне түспек ..

— Марқұм Фазай ғұлтама шайыр еді, – дейді ойлы жүзбен. – “Гүл уә бұлбұл” аталатын диуанын өз колынан көрдім. Оңаша отырыстарда кейде таң атқанша өлең тербенші едік. Бірақ оны ерекше толғантқан – махабbat мұны емес, карындас қауым қайғысы болатын. Төнірегінен катты тұнілген жан еді, бейбак. “Жер бетін зұлмат жайлалды. Қара бұлт қаптай төніп келеді. Ҳақ жолындағы қауым! Қатар түзеп карсы тұрмасан, күнің – каран, тұнің – тозак болмак!” – деп толғаушы еді жарықтык.

⁴³ Мадьяр, венгр.

⁴⁴ Неміс. Бұл арада – австриялықтар.

⁴⁵ Ұрыс.

— Санаулы ғана күнім қалғанын сезем,—деді бірде.—
Оқініш емес, қуаныш Ел-жұрттың алдында, қарында
қауым ортасында көз жұмам. Бұрынғылар түскен данғыл
жол. Маған қара,— дейді содан сон.— Тозған тұр, қайтқан
қайраттыңды бағамда. Қанша жасаса да көр қойнына кір-
мейтін пенде жоқ. Өшпес, өтпес қауым да болмайды.
Біреу аз, біреу көп жасамак. Кемеліне келмей, қоктей
қызылатындар да бар. Қөнілінді бекіт. Біз, қанша деген-
мен, сәнді, салтанатты ғұмыр кештік, қайраттыңды тасы-
ды, дәуреніміз жүрді. Соған тәуба айт.

— Басыма күмбез тұрғызыба,— деді тағы бірде.— Ертең,
жетесін ұмытқан жетінші ұрпағын ішіне кіріп, дәрет
сындырмасын қайдан білдің. Ашық аспан астында жа-
тайын. Қабірімді күн сүйер, жанымды жел тербер. Тезірек
топыракка айналайын. Иә, құдай,— деген сосын құнірене
дауыстап,— артымды жарылка!

Бұл кезде Ораз-Мұхамедтің жұмысы көбейе түскен. Ер-
темен — ел тірлігіне байланысты шаруалар күтіп тұрады.
Күн ұзак анау-мынау тіршіліктен қол босамайды. Кеш ба-
тып, жұрт орынға отырар-отырмастан хан сарайындағы ар-
найы жабдықталған жайда, бірі—сексеннің өріне шықкан
карт, бірі — отызга жаңа ілінген жас, бірі — хан, бірі —
карашы, — туған жерден жыракта табысқан, үйлес тағдыр
емес, мұнды арман мен қамырықты ой табыстырған
екеу — Жаһанша мен Ораз-Мұхамед ай бойы, апта бойы
көріспеген жандардай сағына кездеседі. Әнгіме тау-
сылмайды. Кенес қажытпайды. Бәрі бірдей ойлы, бәрі бір-
дей мағыналы емес. Алайда мағынасыз қысыр кенестің
өзі мәнді көрінетін, әншайін әңгіменің өзі жан сергітетін.
Қарт — қырыс-тырысы жазылып, жадырап қалатын, жас —
көкірегін буган құсадан арылып, жаңа бір күш табатын.

Кола манғалдағы қызыл шоқ қабарып сөнуге айналады. Мұржадан гулеген жел үні естіледі. Элденеше жер-
ден жағылған алтынды шамдалдар тұтіндей бастаған біл-
те жарығында құнгірттене құбылады. Екеуі тұн ортасы
ауғанын сонда ғана андайды.

Байқаймысың, хан, білtenің қалтырауы — жібек
жастыққа шашы жайылып, алағызып ұйықтай алмай
жатқан ханымдардың бірінің ыстық лебінен,— дейді

Жаһанша жынып.— Алла тағала уәтабарака өзінің нысаналы құтына каншама азапты ой аркалатса, соншама ләzzатты күй сыйлаған.— Қозғалактап, аяғын жазып отырады. — Пенде білмestікпен ұзак ғұмыр тілейді. Қеудедегі інкәрлек сөнген құні тіршіліктің де тоқтағаны абзal. Бар енді,—дейді Ораз-Мұхамед қозғала коймаған сон. — Ханымдар мені мұлда жек көріп кетер. Бұрын танырқай, сыйлай караушы еді, казір басқаша ұшқын бар.

— Ұйқы — жаска кайрат, картқа тыныс, — дейді келесіде.— Бәрін де ұмытасын. Кейде ойлаймын. осы өлім онша жаман нәрсе емес-ау деп. Қайта тұрмайтының, қайырылып келіп, кейінгіні көрмейтінін ғана өкініш. Иә,— дейді сосын көзі құлімдеп. Мұнқір-нәнқір, гарасат... Бұл дүниенің тозағынан коркышты болмас...

Ораз-Мұхамед аксакалды онаша қалдырады. Алда — шыракшы, артта — жасауыл жок, бұлыш-бұлыш қуыс, бұрмабұрма дәліз өзіне ғана мәлім жолмен жар төсегіне асығады. О дүниеде ұжмак бар ма, жок па, оған ене ме, енбей ме дәл казір ұжмак, райыс өз басында: жұпар иісі шалқыған ханымның ыстық құшағы, от демі, балғын денесі — алланың кейінгі рахметінен мәндірек те, кымбаттырак та. Танертен ұйқысы шала болса да сергек оянады. Откенге тәубамен, келешекке құштарлықпен жана күннің босағасынан аттайды.

Жаһанша да сергек, кунак еді. Жаз шыға құрт шөкті. Жалбыр бұлт, салбыр аспан. жер-көкті жапқан лайсаның бар ауыртпалығы түскендей. Бұрынғыдай мамық көвшік үстінде, дөнгелек жозы, кірпияз дастаркан басында кесіле кенескен отырыстар да тарылды. Көзім бұлдырады деп. буыным қалтырады, жүргім сокты деп жантайып жата беретінді шығарды. Қөрініп тұрған сыркат жок, Ораз-Мұхамед бәрін де көрілікке балаған. Азаннан кешке дейін тор терезеден ғана қарап, езіліп отыра беру де енсені түсірсе керек. Аспан ашылар сыңай таныткан бір құні кен дүниеге — Төбен-ауылға бастап еді.

Жаһанша бар сыркатынан арылғандай, бұрынғы мінезін тапкан. Жол бойы жалғыз өзі ғана сөйлеп, екі ел арасында дәнекерде жүргенде бастан кешкен түрлі шырғаландар мен қызықты, күлкілі оқиғалар жайлы әнгімелеген. Жол ұшығы әлі де алыс сиякты еді. Алда

үйірім-үйірім қарағайлар ғана көрінеді. Ашық аландар бірынғай жасыл.

Алыс кекжиекте, қалың орман арасынан сығалап әлдебір ауыл қарауытады.

Кенет қара жол төмен енкейді. Әуелі басына алтын ай орнатылған ағаш мұнара көрінген. Алға аттаған сайын аумақтана, биіктей түсті. Тағы бір оқ бойынан соң, еңіске құлай, ойға орналасқан үлкен ауыл өзінің бар болмысымен алға тартылған. Көше тәртібімен үш қатар салынған қарағай кималар. Орыс тамдарындай сырланбаған, боялмаған. Ескілері қоңырқай, сұрғылт, жаңалары ағараңдап, қылған ағаштары бой-бой болып көрінеді. Төмен Төбен-ауыл осы еді.

Ораз-Мұхамед ауылға сокпады. Құн ілгері хабарлаған отырған, алдан шығып, ата дәстүрімен, айрықша құрметпен қарсы алған Нұрұзактың бастауымен ауылдың он капиталына, етекке, ой табанында ариайы тігілген шатырга бетtedі. Хан басымен кішілік танытып, Жаһаншаны қолтықтан демеп өзі түсірген. Өңі бозарып, иегі болмашы кемсендеген Жаһанша бойын жазып, төнірегіне таңырқай қарады. Төбесі тегіс қыраттың садақ саржасындай донгелене түсіп ойылатын етегі еді. Үш тарап бірдей тапалтақ, акшағыл тау тәрізді. Қарсы бетте – қырқаға өрмелей біткен көп қайың. Ескі зират басына өнгені байқалады. Эр тұстан құлпытасы қарайған молалар сұлбасы көрінеді. Етекте иіле созылған жыланшық өзен ағып жатыр. Инеш аталатын. Екі қабагы қалың қоға, қызыл шілік. Ал шатыр тігілген тұс – жасыл тепсек еді. Анаңайда желілеп байлаган құлын, басын изеп қойып шыбындаған қарынсау биелер көрінеді.

Жаным-ау, мынау... мынау Қырым гой!.. деді Жаһанша жүрегін ұстап.

Ораз-Мұхамед масаттанып қалды. Жер жаннатын көрмесе де, қаншама әнгіме, суреттен соң ойша елестеткен. Осы Төбен ауылға ұксас сыпаттары бар тәрізді еді. Басқа жерге емес, осында әкелуі де содан. Енді картка да тыныс беріп, өзі де дем алыш, сары қымыз ішіп, сырбаз ет жеп, өткен дәурен елесімен бірнеше қызығылқты күн кешпек.

Кенет Жаһанша шайкалактап кетті. Ораз-Мұхамед құшактай алған. Ауыр салмағын бірден сезінді. Өне бойы сұнына елбіреп, көк шөп үстіне қосілте салып еді. Тіршілік белгісі танылмады. Жүріп кеткен еken.

Сейіл де, сауық та жайына қалды. Ораз-Мұхамед бір аяқ қымызды да түбіне дейін тауысып іше алмады. Тобы молайған қаралты шеру сол күні-ақ Хан-Керменге бет бүрган.

Жаһанша мырза кала сыртындағы, шығыс беті биік көк терек, сида коныр шаттауықпен күргейленген ескі зирагтың как ортасына жерленді. Басына Хан-Керменнің ақ сұр тасынан құлпытас түрғызылған. Киіз үй бітімімен дөнгелене ойылған майдайшасына орак ай, алты құрыкты жүлдyz бедерленген құлпытасқа арабша аят, түркіше ғибрат аралас бірнеше ауыз сөз жаздырды. “Ажалсыз адам жок-дүр. Топырактан жаралдын. топыракка ораласын. Мұрдесінің кай жерде тыныс табарын пендесі білмек емес. Эр қабилаға кесімді күн бар – шешімі жаратушының ғана колында... Тарихтың мың онда⁴⁶, сексен үш жасында қырымлы Сүлемеш бек ұғлы Жаһанша мырза бұз дүниеден көшті. Хак тағала ракым қылсын!”

Аралары жартығасыр еken. Бірак әке мен бала да, аталас ағайын да емес. Ет жакын бауыры. Жүрегі ортак, жүйкесі бір еді. Ораз-Мұхамед калткысыз сырласар жалғыз досынан айрылды. Қыркын өткергенше аза тұткан.

XIII тарап АҚ ПАТШАНЫҢ НАЛАСЫ

Темір де тозады. Қара тас та құм-топыракка тенеледі. Ораз-Мұхамед Барыс патшаны тозбас темір – құрыш болатқа балайтын. Мұқалмас тас – күзар шындей көретін. Халқы қаласа – жалғыз ұлын құрбанға шалар. Елінің еміне кажет тапса – колкасын сұрып берер. Пенде емес, пенде кейіпті, тәнірі текті, ерекше жан. Тумысы асыл, тұғыры бөтен. Жок. Ол да адам еken. Ет пен сүйегі, жүйке мен жүрегі бар. Ораз-Мұхамед ақ патшаның еңіреп жылағанын

⁴⁶ 1602 жыл.

көрді. Күзгі калың нөсер алдындағы жетім бұршақтай ірі, сәуірдегі салқын сөнкеден үзілген тамшыдай мөлдір, тынымсыз сорғалаған моншақ жас он қолымен жүргегін ба-сып, кеудесін кере, тік отырған Бористің тәкаппар жүзін айрықша қасіретке бөлеген. “Ах, герцог Иоанн! Көнілімнің нұры, көзімнің шырағы! – дейді қыстыға күбірлеп. – Қай күнәмнің зауалы, қай күнгі теріс тілегім – құдай қимады ғой сені де! Қайран Иоанн!...” Сарайдағы бояр, жанасар атаулы тегіс күнірене шулайды, боздал жылайды. Эсіреле Василий Шуйскийдің аши, шынылтыр даусы, Михайло Салтыковтың гүжілдей өкірген үні ала бөтен естіледі. Ораз-Мұхамедтің көзіне жас келмеді. Барыс патшаның азасына қайыспағаннан емес. Төнірегіне барлай караса, жылаулар жұрт ішінде ақ патшаның ет жақын екі-үш бауырынан өзге жұрт қамырықты қауымға ұқсамайды. Бәрі де жорта, бәрі де жалған. Әйтеуір, әміршігे жағу амалы. Егер дәл қазір емен табытта Борис Федоровичтің өзі жатса, жүздері мүлде басқаша кейіппен нұрланар еді. Ораз-Мұхамед ақ патшага шынымен жаны ашыды. Жалғыз. Така жалғыз. Бірге тұған бауырлар да, немере туыстар да бар. Тегіс мәртебелі. Бар атақ, абырой, бар байлық, мансап солардың басында. Биік тактағы алымды ағанын арқасы. Барыстың ілген жеміне ортақтас шибөрі, күшіген, карға. Алтын сарайды тіреп тұрған ұстын құласа, бәрі де құл-коқыс астында калмақ. Арманына жетіп өлген алыстағы аға есіне түскен, ел тұтқасын ұстап отырған бауырларының казіргі түр-тұлғасын елестетуге тырыскан. Әлде ақ патшаның қайғылы халі, әлде өзінің шарасыз қалпы – көнілі босады. Езілмеуге, егілмеуге тырысты. Қөп жалғаншының қатарына косылғысы келмеген. Буынын әзер бекітті. Тағы да бөліп-бөліп, баяу айтылған, қайғы үстінде де майда естілген, бірақ сай-сүйекті сырқыратар зарлы әуез құлағына жетті. “Дәтке – куат, дертке – шипа әкелген, калған өмірімді қуанышқа толтырмак осындай газиз жанның қазасына қалай ғана қайыспассың. Қара тастың өзі как айрылар. Жүргегім жарылды, тілегім тауылды...” Бір сәт калт тынған қауға бөрік, қаба сақал каска-жайсан атаулы тағы да бей-берекет азынап қоя берді. Қорғасындақ қапырық. Ауыр салмақ осы сарайды, осы

төңіректі ғана емес, бүкіл Русия патшалығын иыктан басып тұрғандай.

Герцог Иоанн! Королевич... Дания королінің інісі, Барыс патшаның күйеу баласы еді. Күйеу бала болуға тиіс еді. Алдын ала келісім, арнайы шакырумен Русияға келген. Күз еді. Халық күйзелген. Ел ішінде жаманшылық – алапат апат елесі бар. Алайда, герцог – кейін Русияның ак патшамен тамырлас алтын дінгектерінің бірі болуға тиіс күйеу бала айрықша құрмет. ерекше салтанатпен карсыланды. Мәртебелі мейманның құрметіне жасалған қабылға, одан соңғы конакасыға арнайы шакырылған Ораз-Мұхамедке өзгеше ықылас көрсетілген. Русияны аға тұтатын жат жұрт әміршісі! Батыс халықтары лақабын ғана естітін, күбыжық көретін татар ханы! Герцогқа арнайы таныстырылған. Ас Сарайдағы думан үстінде, дат королевичі сиякты, ак патшадан сәл ғана төмен, төрде, жеке стол басында отырып еді. Патша мен герцог тәрізді. бір өзіне ғана арнап бөлінген шарап құюшы бар. Ол да анау-мынау жігіт емес. белгілі бектердің бірінін баласы, болашак бояр. Алайда бағзы бір кездегідей, Ораз-Мұхамед бұл құрметке онша масаттанбады. Кайта, көрмеге қойғандай, аса жайсызданған. Мұнда бар боярдан жоғары отыр, ал анда – патша сарайының босағасынан да сығалауға жетпеген воеводаға әлі келмей жүр. Ақылға сый ма? Әлбетте. Бірак дәл осы жолы ак патшаның аллынан өтуге бекінген. Арыла сөйлеспек. Ашынғаның жасырмак емес. Тегі бір, түсінуге тиіс.

Ал дат ханзадасын іштей ұнатып еді. Ұзын сирак, күшүк бет, шұнірек көз, ак сары шашты Иоанның көnlі шимай жазу түспеген ак қағаздай таза көрінген. Патша дәргейіндегі ресми емес әлденеше отырыста дастарқандас болды. “Татар” түгілі, орыс та тан. Таңырқауын жасыруға, адамдарды тануға, төнірегін түсінуге, өзінің жаңа отанын, болашак ұрпактары хұкім жүргізер елді етене білуге талабы, риясыз мінезі айқын аңдалған. Қазак: “Қыздан туғанның қырығы жок”, – деуші еді. Батыс халықтары ұл мен қыздың баласын теңдей ұрпак санайды екен. Борис ұлсыз емес. Болашак так иесі Федор Борисович мемлекет ісіне араласа бастаған, ак патша жұртқа жасар

жақсылығын, кейбір жарлық-жарғысын, тіпті сырт елдермен арадағы сөздерді мұрагер атына телитін. Эйтседе ата-тегінде патшалық болмаған Бористін әміршілердің жана әuletін негіздеуі оңай емес. Қысылтан күн, шатқалан заман келсе, немесе жалғыз ұл жаманшылыққа ұшыраса, қыздан туған жиеннің асыл тегіне ешкім таласпайды – дат корольдерінің ұрпағы. Шығыста “ақсүйек” – төре әuletі бір елден екінші елге ауысып жатса, батыста “қаны көк” – корольдер тұқымы да басқа елге барып билік құра береді екен: Реч Посполитаның қазіргі королі кешегі сібіт королінің туған ұлы көрінеді, баяғы Федор патша Литва тағынан өзі бас тартыпты.

Алайда ак патшаның құпия арманы орындалмады. Арада бір ай өтпей, герцог төтенше дертке ұшырап, тесек тартып жатып калды. Батыстың дәрі-дәрметі де, орыстың ем-домы да конбады. Соңғы бірер жылда бұрынғыдан да көбейіп кеткен кайырши, тіленші қауымға, кайыршылықтың аз-ак алдында жүрген қара халыққа молдап үlestірген садақа мен жаратқанға мүнәжат та. дәрігер, тәуіп атаулының бәрінің басы шабылмақ, құтуші, тілмаштардың артына қазық қағылмақ катерлі домбытпа да сырқатқа шипа әкелмеді. Ажал жастығына бас қойыпты – бүктеле бұратылып азап шеккен, ас ішіп, нәр татпаған он шакты күнгі ауыр дерттен соң байғұс бала о дүниеге аттанып кете барды. “Бақытсыз герцог... Қызымы... қызым Ксения екеуін бірдей едің мен үшін...” Бақытсыз. Жер түбінен ажал айдал әкеліпті. Алайда шын бақытсыз – үлкен саясаттың құрбаны болған царевна Ксения. Әуелде әке қалауымен табысса да, көріс, біліс келе құлай сүйіпті. Сұлу, қас сұлу еді. Мойыл қара көз, ортасы косыла киылған, қалың, имек қас ак жүзіне нұрлы сипат беретін. Бетінің ұшы лыпи қызыарып тұрады – тума бояу ма, колдан жағылған далап па, айырғысыз. Арқаға ширыата төгілген қара шаш сәл-пәл толықша келген зифа бойын ерекше көріктендір еді. Соңғы күндерде жанары жалтырап, денесі ысылып, бұрынғыдан да сұлулана тұскендей көрінген. Қас аруға моншактай үзілген көз жасы да жарасады екен-ау. Енді міне, күйеу жігіт табытта – жансыз; өзі тесекте – ессіз жатқан көрінеді...

Герцог Иоанн жерленген күні Бористің өзі де төсек тар-
тып жатып қалған. Бірак қызынан бұрын оналды. Арада
апта өтпей, үйреншікті орнын тапкан, еншілі қызметіне
кіріскең. Ораз-Мұхамед ең алғашқылардың бірі болып
кабылданып еді.

Ештеге болмағандай. Ерекше талайын танытардай
енселі. Билігін білдірердей бұла. Баяғы, өзінің ең жақсы
күндеріндегідей. Әйтсе де Ораз-Мұхамед ақ патшаның
өнінде, бәлкім, тіпті бүкіл бітіс-болмысы, жан жүйесінде
кеп өзгеріс барын, бүгінгі царь и государь Борис Федоро-
вич всея Русии самодержец – бұдан төрт жыл бұрынғы,
алтын асаны колына жана алған Барыс емесін, тіпті осы-
дан екі ай бұрынғы, Грановитая палата да аскак масаттық
үстінде, Столовая Избада салтанатты куаныш үстінде
отырған Барыс патшадан да бөтен адам екенін бұлдырып
түйсінгендей. Ішімдік атаулыны жек көретін Борис тіп-
ті герцогтың денсаулығына өзі атап, тостаган көтергенде
де ыдысына енкеймеп еді. Шараптан жиринетінін жасыра
алмаған. Енді бүкіл төнірегінен, дүниенін бар машакат-
қызығынан жиринердей. Мұкалғаны, қажығаны айқын
танағады. Қазак қаба жауған борандай, қалтай сокқан
дауылдай деп мадактайтын, акылы кемеліне жеткен ердін
кайраты тұла бойында әлі толқын атып тұратын, орыс
ағайындар да кәріге санағайтын елуғе биылғана шықкан
Барыс патша санаулығана қүнде қаусаған шалға айна-
лыпты. Жағы сорайып, ұрты суалып, мұрны сүйектене
түскендей. Көзінің алдында құлтілдеген ісік бар. Тәж
астынан бүйралана шырышқталып көрінген шаш аппак
кудай сиякты. Шығыс үлгісімен кос шалғысы екі езуден
төмен оракша салбырай құлаған калың мұрт көк буы-
рал. Тек қалындағы түскен кара кас пен сакалы қырылған
көк тұқыл иек кана әміршінің қажыр-кайраты така
сарқылмағанын анғартады. Алайда бүкіл бітіс-болмы-
сынан дерпті екені көрініп тұр. Жан сырқатығана емес.
Тән сырқаты. Көзі... өткір кара көздері кісіге бұрынғыдан
басқаша – сынай, тергей қарайды. Сенімсіздік, күмән
ұшқыны бар. Жанар түбінде терен мұн тұнып жатқандай.
Өткен күн өкініші, өлген жан таксіретіғана емес. Келер
күн қайғысы, болашак күмәнді тағдыры камы. Әміршімен

жанары түйісіп қалып еді. Ораз-Мұхамед көзін тайдырмады. Арбасу, шарпысадан ада. Аңдысу, таразылаудан да аулақ. Бірін-бірі білетін және әркім өз дәрежесінде бағалап, қадір тұтатын жандардың табиғи көзқарасы.

— Вы, хан Касимовский, из нашего царского повеления не выступите,⁴⁷ — деді Борис қанағаттанған сыңаймен.

— Великий государь...⁴⁸

Борис дат тыңдамады. Баяу, катқыл үнмен Ораз-Мұхамедтің алдын кескен.

— Араз-Магмет Анданович, хан Касимовский, салтан Казатцкой Арды, ты — басурманской веры, ты — иноземец, очи твои светлы, говори нам правду...⁴⁹

Женіл күрсініп, сәл бөгелген. Содан соң... адам ойына келмеген, қайткенде де ак патшаның аузынан шықпауга тиіс, қалай аталса да, дәрежесі өлшеусіз төмен боданның құлагы естімес сауал қойылған. Сұраулы кейіппен емес, түңілген, сенімсіз, шаrasыз әуенде.

— Мениң патшалық құрыымды қөктегі құдай қаламады деседі... Менен соң таққа ұрпағым бекісе, орыс жеріне бұдан да өткен бакытсыздық келеді деседі... Неге?..

“Бог русской земле благополучно время подаде!”⁵⁰

Жұрт айтып жүрген лепес. Құні кеше ғана. Орыс бо-ярлары. Шет жұрт меймандары. Ауыздан шықкан, же-ге ұшқан сөз емес. Ғұламалардың “Тауарихтарына” еніп, жылнамаларға жазылған, құдай үйлерінің мінберінен та-лай қайталаңған, көпке белгілі кеп. Ешкім күмәндандыған ақырат. Ораз-Мұхамед те имандай сенген. Құні кеше — бұрын болмаған күзгі сұықта, сұық емес, көк тоң, қақаған аязда Мәскеуге жол түзегенге дейін. Дәл бүгін анық осы-лай деп айта алмас еді.

⁴⁷ Сіз, Касимов ханы, біздің патшалық жарлығымыздан бұра тартпайсыз,

⁴⁸ Үлуг әмірші...

⁴⁹ Ораз-Мұхамед Онданұлы, Касимов ханы, Қазақ Ордасының сұлтаны, сен жат жерліксің, көзің қарасты, бізге шындығын айт...

⁵⁰ “Кұдай орыс жеріне құтты заман сыйлады!”

“Московиты начаша от скроби бывшие утешатися и тихо и безмятежно жити”...⁵¹ Дәп солай. Солай болған. Әуелде Кейін... Азапшының дар тұзағы тар кісеммен алмастырылды.

“Всеми благиями Русия цветяще...”⁵² Эрине, Русияның толысканы, салтанаты асканы рас. Бірак “цветяше” – шылғи өтірік. Ғұлденіп, шалқып, шылқып жаткан жүрт көп. Қазак айтатын “қасқа-жайсан”. Ал кара халық... “Күм жиылып тас болмас...” депті аталары. Ал тас жиылса не болмак? Өлі корым, жалаңаш тау. Сел жауса қылтанақ бітпес шақа, күн шықса бет қаратпас жалын. Рас, қырышық пен кесек тен емес. Ерек туган жалғыздын жөні бөлек. Бірақ жалғыз – береке болса, көп – мерей. Жалғыз – ғұлға болса, көп – тұтқа. Онсыз елдің елдігі жок. Кеше ғана көзі көрді, тілі бөтен, салты бөтен демей, кабыргасы кайысты... Онда. “Небо не благословити...”⁵³ Жок! Русия тағында парасатты, кіслікті Бористен басқа біреу отырса... көп шаруа басқаша шешілер еді. Қайткенде де Русияның жұлдызы жоғары шықканы рас...

Ораз-Мұхамед:

– Небо Русской земле благополучно время подаде...
– деп бастаған да, сөз салмағын әміршінің жеке басына көшірген. Бористің өзіне қаратпай, көлдененнен сөйлеп еді. Жәреуке де, жалған да емес. Нық сенімі. Теріс деп кім айтар, орыстын күні Барыстын тұсында тумап па еді!

“Царь Борис о всяком благочестии и о исправлении всех нужных царству вещей зело печащеся...”

“...строение его в земле таково, каково николи не было...”

“...всем бо неоскудно деяние простираше...”

“...естеством светлодушен и нравом милостив, и ницелюбив...”

“всем иноземцам печальник и заступник...”

⁵¹ “Москвалықтар бүрнағы кайғы-зарынан арыла бастады және қамсыз һәм бейбіт өмірге көшті...”

⁵² “Русия күт-берекемен ғұлденуде...”

⁵³ “Тәнірі алқамады...”

“...и таковых ради строений всенародных всем любезен бысть”.⁵⁴

Халыққа жаккан хан бар ма. Ақ патшаның да дүшпапы көп. Артынан ерген лақап, жала көп. Реніш, наразылық, өшпенделілік – бәрі бар. Бірақ байыбын баксан, түгелдей пенденің пенделігі. Ал қара халық... Мұнда да Қазак Ордасындағы жөн-жоба. Бар заманда, барлық жұртта осылай. Қай патша бай мен кедейді тенгеріпті. Қолынан келсе, отырғой өзі де біраз халыктың тұткасын ұстап. Жаксылық та, жамандық та құдайдан. Ал Барыс патшаның бас уәзір кезінен бері жүргізген алымды саясаты арқасында Орыс мемлекетінің адымы ұзарғаны, қуаты артканы анық. Батыста сібіттің сағы сынды – жер шегі көк теңізге тірелді. Тұстікте көшпенделердің қадамы қыскарды – Қиян Дала бауырға кіріп, Қырым қоныстары ойрандала бастады. Шығыста черемис тәубаға келіп, Қазан біржола жуасып, Ноғайлы боданға түсті, Қөшімнің көзі жойылып, Ібір-Сібір болінбес еншіге енді, алыстағы орыс түгілі іргедегі қазақ атын естімеген аймақтарға қалалар салынды, осы бетімен кете берсе, күн ұсына дейінгі жер тегіс ақ патшаның дәргейіне кірмек. Енді не керек? Қалай мақтаса да сыйрдай. Бар кілтипан – кімнің көзімен қарағанда. Ораз-Мұхамед ел тірегімін, Русияның болашағын ойлаймын дейтін және шынында да ұғымы мол, есебі зор бояр тұрғысынан сөйлеген. Ақ патша мұны бірден андалы.

– Сен де... – деді жымып. Бірақ кінә емес, ризашылық. Қарсы алдында, аласа мақпал орындықта отырған Ораз-Мұхамедке сенген, сүйінген жұзбен мейірлене қарады. Аяғын жазып, қеудесін кере шалқайды. Арқалығы піл сүйегімен бедерленген, әдепкіден жұпыны, бірақ әсем әрі айдынды тақ сықыр-сықыр еткен. Қаусаған, киуы қашкан. Немесе бұрын дәл мұндай ауыр салмақ түспеген.

– Менің сұрағаным басқа, – деді Борис. Өзінің ең жақсы күндеріндегі майда, женіл әуез.

⁵⁴ “Борис патша хақ жолын ұстанып, патшалыққа кажетті істердің камын жеді...”, “...ол жасағандай жақсы шаруалар бұрын-сонды болған емес...”, “...жұртты мол мархаматқа бөледі...”, “...жаны жарқын, мінезі кең һәм кем-тарға мейірлі...”, “...жат жерлік атаулыға сүйеніш әрі қамкор...”, “...осындей, жұртты жарылқаған игі істері үшін жалпыға сүйікті болды”

Ораз-Мұхамед әнтек анырып калды. “Неге? Құдай неге қырын қарады?” Әлде: “Осындай әңгімені кім және не мақсатпен таратты?”

– Сенің құдайың қайтер еді? – деді Борис ұзын, буырыл мұртының оң жақ шалғысын тілімен орай тістелеп – Сенің, – әлдекайда қолын сілтеді, яғни Казак Ордасындағы, – боярларың не айтар еді?

Ораз-Мұхамед тұрасына көшті.

– Менің құдайым өз қалауымен сайлаған патшаларының камын ойлауға тиіс... Ал боярлар... бізше сұлтандар – әркім өзі хан болуды қалайды, тым құрса, өз қөніліндегі кісі ел билесе дейді. Менің ұлы мәртебелі ак патшам сиякты кеменгер әміршінің өзі барлық жұртқа жақпас еді...

– Не айтар еді?

– Не аитары... не айтып жүргенін өзің де білесің, менің кеменгер әміршім... Менің білерім – сен не істесен де Рұсия патшалығының мұддесі тұрғысынан ойлайсын. Енде-ше, құдайына жаккан пенде – сенсің!

– Білем, – деді Борис. Тақтан тұрып, ерсілі-қарсылы жүріп кетті. Ораз-Мұхамед те тұрған. Борис жалт бұрылып, оқыс кимылмен алтынды жағасын ұстады. – Құдай куә, мerez адамдар, мерез пиғыл... Білем не аитарын, – деді сосын сәл-пәл басылып. – Такты тартып алды дейді. Мені Земский собор, бүкіл ел өкілдері сайлады, патриарх алқады. Рұсияда патша өлген соң такқа конюший боярин отыратын салтты ойлап тапкан мен емес. Мен болмасам қайсысы? Елдін еңсесін көтеріп, көршілерімен тен қүйге жеткізген, күғын-сүргін атаулыны, зансыз жаланы тыйған кім? Егер Әщады патша тағы бір он жыл өмір сүрсе, қазір қеудесін керіп, менімен бакасып отырған бояр әuletterінен түяқ та қалмас еді. Естерін жиғызған, байлығын асырған, билігін зорайткан – мына мен. Он жыл бойы тәжісі король, таксыз патша болышын. Өзіме тиесілі нәрсені алдым. Өлтірді... құртты дейді. Әлдекім өлсе – құдай ісі. Тексерілген, тер-гелген. Қөптің көзі жеткен. Тірі қалса... Есуас патшадан соң Қояншық патша – карық болатын еді! Әлдебір бояр қазага ұшыраса – өз кінәсі. Азапкер патша кезіндегі қөптің бірі ғана. Мен ен қас дүшпандарымның өзінс мархамат жасадым. Тағы айтары, коймай айтары – менің тегім басқа көрінеді. – Борис Ораз-Мұхамедтің қарсы ал-

дына келіп, қадала қарады. Тағы да асыл інжу, алтынды зер төгілген жағасын ұстады. – Мен орыспын! – деді көзі ұшқындей, нығырта, тістене сөйлеп. – Бұрын-сонды Русия тағында менен өткен асылзада Орыс отырып көрген жоқ! Қырымның қажырын қайтарып, тынысын тарылтқан кім? Ноғай Ордасын тоздырып, жұрт қатарынан аластаған кім? Көшімнің көзін жойған, шығыска біржола қанат жайған кім? Мен! Кімнің мұддесіне керек болды осының бәрі? Мениң емес. Русияның! Ендеше... – Оқыс жуасыған Борис ауыр басып барып таққа қайта отырды. – Мен жасаған еңбектің жемісін басқа емес, менін әuletім көруі керек. Борис патшадан соң – Федор Борисович патша, одан соң... жаңа Федорович... жүз жыл, мың жыл бойы Русияны Годуновтар әuletі билеуге тиіс!

Ораз-Мұхамед те ак патшага тағым етіп, қайтадан отырған. Қошамет сөз қосу... кемітетіндей, қандай сөз айтса да, мадақ, көтерме емес, өзін қорлау, ак патшаны мүсіркеу ғана болып шығарын түсінді. Шынтуайтқа келсе, дәл осы сэтте айттар сөз де жок еді. Бәрі рас. Тек бір нәрсе... бір-ак нәрсе...

– Сен көрдің, – деді Борис түнеріп. – Мен білем. Халық аштан қырылып жатыр. Бұл – басы ғана. Алда ауыр қыс бар. Жоқ! Маған келген зауал емес! Барын бағалай білмен жұрттың жазасы! Бірақ... – деді қайтадан жұмсарып. – Мен Русияны сақтап қалам. Қайткенде де. Ол үшін...

Русияны сактап қалу үшін не істейтінін айтпады. Қабактарының арасы түйіле косылып, тұқыра төмен қарап отырып қалды.

– Великий хан!⁵⁵ – деді сәлден соң ғана. – Мен бір-ак нәрсе сұрамақ едім, жауабын тұра айттын. Иә. Құдайдың қарғысы бар. Бірақ менің құдайымның емес! – Қалт созылған он колдың сұқ саусағы Ораз-Мұхамедтің өкпе жүрегін тесіп өткендей. – Мен қорықпаймын! – Кеудесі ентіге көтеріліп, аз бөгелді. – Коркам... – деді сосын лаусы құбыла, жарықшак үнмен. Ораз-Мұхамедтің тәбе қүйқасы шымырлап кетті. – Елестен коркам. Қайта тірілген өлі аруак!... Хан! Сен басұрман болсан да татар емессің. Мұнда ешкімің жоқ. Бар тілеуің менімен! Маган, менің әuletіме

⁵⁵ Ұлұғ хан!

жана арка сүйей аласың! Бұйырамыз, өтінеміз... егер Касимов патшалығының шегінде өті аруак атын жамылған әлдекім пайда болса... егер әлдекім царевич Дмитрий Углецкой – меннін деп жұртты аздыруға тырысса... колма-кол ұстад. Аяқ-колоң бұғаулап, карауындағы неше мың татардын күзет, коршауымен, өзін бастап Москваға жеткіз! Біздін мархаматымызға боленесін. Бұрынғыдан да зор сый көресін. Қаласан... еліне – Қазак Ордасына кайтарайын. Тек... кылпуы шалынса, көзге түссе, капы қалма. Егер тірідей қолға түспесе, ары – черемистер арасына сініп кетпесін, Қазан асып. Астраханыға өтіп жүрмесін. Өлтір! Мықты күзетпен, сенімді карауылмен мүрдесін мұнда әкел!..

Ораз-Мұхамед екі колын қеудесіне айқастырып, болмашы ніліп, тағзым етті.

– Великий государь!⁵⁶ Бәрі де орындалады, – деген – Иә. Мен жат жерлікпін. Әуелі құдайға сыйынам, содан сон Сізді арка тұтам. Жаттан шыкканым рас. Бірак жана Отан таптым. Ол – Россия. Жана жұрт таптым. Ол өз мархаматыңызбен менін билігіме берілген Касимов патшалығы. Егер бәрі де құдайдан болса, менін осы болан халықтан басқа тағдырым жок...

Біз бәрін де білеміз, – деді қайтадан әдепті өнін тапқан ак патша майда, жағымды үнмен. – Бізге бәрі де белгілі.– Тактан тұрды. Тағы да Ораз-Мұхамедтің алдына келген. Өзімен бойы құралпас, бірак қеуделі әрі сида көрінген ханның иығына он колын салды. Құшақтай алуға шак тұрғандай.– Тілегің ескеріледі. Воевода ауыстырылды. Орнына... дұрыс адам барады. Чулков... Федор Данилович Чулков. Тіл табысуға тиіссіздер. А.А. Араз-Магмет Анданович.– деген сосын мықының таянып, сынай қарап.– Жаз өтті. Құз өтті. Қыс – қыс келеді. Бұл жолы арнайы тапсырма жок. Касимовгородқа қайтуына рұқсат

Кабылдау бітті. Бірак патша сөзін тәмамдап бітпепті:

– Хан, Ока қайда құяды? – деп сұраған, Ораз-Мұхамед өзінің ең сонғы тағзымын жасап, бұрылып шығуға ынғайлана бергенде.

– Еділге, великий государь.

⁵⁶ Ұлғұ әмірші!

— Волгаға, — деді ақ патша.— Хош. Волга қайда күяды?

— Тенізге.

— Дұрыс. Өте дұрыс. Сен көпті көрген адамсың, хан, жақсы түсінессің. Тамшыдан құралған дарияның бәрі теңізге тартады. Ал Ру西亚— теніз емес, мұхит. Сіз бен біз, асса, тәжірибелі кемешілер ғанамыз. Желдің ығын таниык. Толқынға қарсы ескек үрмайық. Сүйгендіктен, сенгендіктен айтам,— деді сосын теріс бұрылып.

— Бәрі де есімде!— деді Ораз-Мұхамед.— Мен ешқашан да...— Сәл іркілді.— ...Әуелгі жолымнан айнымаймын!

— С богом... С богом...⁵⁷ — деді Борис теріс қарап тұрган қалины.

XIV тарау ТАР ЗАМАН

“Бог не благословити”

Кімді? Барыс патшаны ма? Онда таққа жібермес еді ғой. Царь и государь всея Русии самодержец! Бояр, алпа-ұыттарды ма? Онда бұрынғыдан әрмен байыта түспес еді ғой. Қағанағы карқ, сағанағы сарқ. Бұкара халыкты ма? Бұрын ыңыршағы шыққан қайырши еді. Жартылай басы-байлы еді. Жылына бір рет — кесімді “Юрий күні” көніліне жакпаған, қырсығы мол, қыры кем қожасымен есеп айы-рысып, басқа кожайын табатын. Жаңа патша тұсында жер иесі алпаудықа берік байланды. Құлдыққа біржола жегілді. Алқағаны осы ма? Енді не калды? Қарғағанда көрсетері кай қысас?

Жок. Қалыпты. Көрсетері бар екен. Бұкараға да, бай-бағланға да, байтак жұрт иесі — патшаға да. Не үшін?

Барыс өз Отанын ордаландыра түсіпті. Бай-бағлан мын жылдан бергі еншілі сыбагасын жепті. Ал бұкара жұрт, жарлы-жақыбай қауым... бәріне де көніпті, көніпті де көтере беріпті. Кім жазықты?

“Бог свидетель сему: никто же убо будет в моем царст-ве нищ или беден!” Ру西亚 патшаларының алтын тәжі — Мономах бөркін киген сәтте, інжу төгілген алтынды жағасын сықырлата ұыстал тұрып, өзгеше сенім, ерекше қуатпен,

⁵⁷ Тәнірі жарылқасын...

толкына айтқан сөзі еді “Миңе, құдай күә: енді менің патшалығымда қайыршы, иә кембагал пенде қалмайды!” Анттан әрмен аскак естілген. Талай адам: “Болса болар!”— деп ойлаған шығар. “Жөн-ак!”— деп іштей сүйсінген Ораз-Мұхамед те. Би тігінің берік болуын қаламас хан жок. Бірақ жұрттың жарлы, халқым қайыршы болсын деп кім ойламак.

Әуелде бәрі де жөн еді. Патшалық саясат тұрғысынан караганда. Тіпті “тегі бөлек татар ұрпағының” бағы асып, алтын тәж кигеніне іштей наразы алпауыт атаулының өзі “Юрий құні” жойылып, карауындағы шаруалардың бар билігін алғанда патша ағзамға шынымен ризалық таныткан. Енді енбек берекелі, іс өнімді болады дескен. Қара бұқара әр қожага бір жалтактауды қоймак. Адал енбек етпек. Бай-бағлан табын корландыра түспек. Өзі де байымак.

Байымады. Байығаны сол – жарымады. Бұрынғыдай көрші қожайынға жалтактамаған. Өзі би, өзі қожа болар амал қарастырған. Еті тірісі орманға қашты – ашамен, балтамен қаруланып, топтана тірлік етті. Алпауыттардың аз ғана жасактарына алдырымады. Қатарлары көбейіп, қауіпті қарасын тұзуте айналды. Ебі асканы жер түбіне көз салған. Днепрге, Донға қашып, еркін казак жасағына косылды. Өз ұжымы, өз низамы бар асау қауым ак патшаның құрығынан аулақ жерде ғана бақыт бар деп бүкіл Ру西亚ға жар салғандай еді. Қалған жұртқа өзені сүт, көлі кілегей, ырысты мекен – сол казактар патшалығы болып көрінген. Амал не, жер шалғай.

Әлбетте, патша өкіметі ішкі аймактағы жұрттың – жай жұрт смес, басыбайлы шаруалардың өз қожасына адал болуына, өлсе камыты мойнында кетуіне мүдделі еді. Қашқандар жекелеп те, тобымен де ұсталды, дүреленді, жазаланды, бұрынғы қожасына қайтарылды. Бірақ... “тәртіпсіздік” токталмады. Тіпті ертеден кара кешке дейін соқа тартып, жер айдал, арып-аршып жұмыс істеген тәртіпті шаруалардың өзі қайыршылықтан құтыла алмады: барын бояры сығып алады, қалғаны – қарын жұбатуға әрен жетеді. Мұны көрген есті кісі кісендеп ұстамасан тұрмайды, жан сактауға тырысқаны үшін жазыкты демесен, кінәсі жок. Ендеشه, құдай қарғысы бұқара

жұртқа да шет. Қайткенде де, қалтактап, әрен отырған кара шаруаны жазыкты ете алмайсын.

Барыс патшаның аузынан сыйзықтан шыққан бір сөз күмәнді ойға жетелегендей. Мүмкін дүние теріс айналар. Элде... акыр заман лебі ме?

Ес білгеннен бергі өмірінің көбі Орыс елінде өтсе де, жат жерде туған, бөтен ортада калыптаскан, тануга, білуге тырысқан сергек көңілмен көп жайды басқаша бағамдайтын, өзгеріс, жаңалық атаулыға көлденен – сын көзімен қарайтын, әрі патшалық ішіндегі патшалыкта, өзгеше орта, ерекше жағдайда күн кешіп жаткан Ораз-Мұхамед құдірет-күші кемелінен асқан Русияның кең аспанын бұлт торлағанын, Орыс елі үлкен катер, алапат апат алдында тұрғанын бұлдырып сезінгендей еді. Ұшан мұхит тұлданса, кенеусіз толқын көкке атып, дүлей дауыл үйіріле күтірінса, жағадан жырак қайық, кеме атаулы тегіс ғарық болмағы күмәнсіз. Көңілін қауіп билеген.

Тағдыр бұлтынан бұрын тәнірі бұлты келді. 7109 жылы⁵⁸ жаз шықпай қойды. Қар аралас көкше мұз майдың ортасына жетті. Содан соң жаз бойы аспанды бұлт торлап, құдайдын күні себеледі де тұрды. Августа ауа оқыс салқындал, карлы бұршак жауған. Арты күздін кара суығына ұласты. Кеш себілген егін кек күйінде қалды. Жана – 7110 жылдын⁵⁹ кысы боран-бұрқасынсыз, керек десеніз, жауын-шашиныңыз өтті. Ат шашасын бұркер қар әрен тұсқен. Оның есесіне ашық аспан шаңыта шытынаған, зәулім емендердің кожыр бұтактары опырыла сынған сары күләк аяз бет қаратпады. Аяз Ата айрықша қаһарына мінген шактарда күс атаулы үсініп, ан атаулы ауылға тығылған. Аяқты малдың корадан шығуы, азамат ердін атқа мінуі киындарды. Ақыры, жыл басында⁶⁰ жақсы көктеген, көп жұрт бар үмітін артып отырған күздік бидай тамырына дейін үсіп кетті. Көктемде біраз жұрт қалған-күтқан тұқымнан, қамба түбіндегі қокымнан құрап-сұрап тағы да егін еккен. Әлі де өмірден үміт мол еді. Соған

⁵⁸ 1601.

⁵⁹ 1602.

⁶⁰ Көне орыс календарында жана жыл I сентябрьден басталған.

орай, азғана егін тез онген. Құбыла көгеріп, бой көтерген. Сол көтерілген беті осе берген, осе берген. Жаз ортасы ау-май-ак ат көрінбес қалың бидайыққа айналды. Қыс есебін жазға ауыстырган құдай көктегі теңіздің барлық корын жерге көшіргісі келгендей. Құн бойы, түн бойы, алта, ай бойы селдетіп төккен де тұрған. Ақыры, сабағы құлаш, масағы тұтам бидайдын бар нәрін су жұтты – дән салғаны аз. Арық-тұрак бала-шагаға сол санауды дәннің өзі алда-ныш еді. Құдай-екен оны да көп көріпті. Жаз аяғын тоспай қыс түсірді: 15 август құні үйреншікті жылауық жанбыр жапалактаған карға айналды. ауа сұтып, аяз ұрды, қаузы сүттен арылмаған азғана астық біржола ысырап болды. Құзге тұқымдық та қалмаған. Келер жазға... Жаз қайда. Келер жаз қиямет қайымнан соң тумак!..

Біраз жұрт өткен жылды-ак таршылыққа ұшыраған. Көп халық биылғы жаз шығар-шықпастан шетіней бастаған. Жаз ортасында жарым жұртты сор жайлап еді. Құзде, жана жыл туар-тумаста бүкіл Русияны қара бұлт басты. Бұрын-сонды болмаған, жұртты ортасынан оймай, шеті-нен кемірмей, тұтасынан сыпыра жалмауга кіріскең обыр апат келді. халық шыбындай қырылған, кейін тарихта “Великий голод” аталар ғаламат аштық басталды.

Жер жемісінен гөрі мал сүмесіне көбірек иек арткан Хан-Керменге жокшылық шарпуы жетсе де. жаппай жалмар әзірейіл көлеңкесі түсे койман еді. Сұмдықтың аумағы мен салмағын Ораз-Мұхамед ақ патшаның ар-найы, салтанатты шакыруымен Мәскеүге аттанып бара жаткан жолда көзben көріп, көнілмен сезінген. Астана маны апаттан аулак болар деген. Қазаннын қайнаған, құйыннын үйрілген жері осында екен. Байтак шаһар кайырши, кембағал жұртқа толып кетіпті. Ораз-Мұхамед ауыр апат бүкіл елді жайлғанын сондаған кәміл ұкты.

Ел... бүкіл ел ме? Жоқ. Ойлап тұрса, қара бұқара, орта шаруағана. Ал жер иесі алпауыт, үлкен-кішілі байлар... қүйзелгендері көп, кедейленгендері де бар сиякты, бірак астан тарықканы. Эй, жоқ-ак шығар. Ал шын ірі байлардың рақат заманы жана гуды. Қамбада тіреліп тұрған, коймада тығылып жаткан астықты сатуға эсте асықпайды. Нан наркы құн озған сайын көтеріліп барады. Қымбаттасын! Қымбаттай түссін! Бидай мен арпаның түйірі тыны тарт-

сын!.. Шынында да, ұнның ширегі⁶¹ әуелі бір сомға, одан соң үш сомға жетті, ақырында бес сомға дейін көтерілді.

Ал орталық өкімет... Кәріне мінген Борис Годунов шүғыл шаралар колданды. Әуелі арпа, бидай, көкнайза атаулы мемлекетке тұракты бағамен сатылсын деген жарлық шыққан. Ештеге өнбеді. Астық иелері жасырын саудага көшті, алушы табылады. Содан соң, мұншама төмен бағамен базарға шығудан бас тартты. Өкімет жана тәсіл қолданған. Астығын өткізуден бас тартқан алпауыт атаулы өлім жазасына кесілсін деген. Кесті, атып, асып жатты. Бәрібір. Қырып тауыса алмаған. Қоры мол алпауыттар астығын бұрынғыдан да теренге көмген. Ақыры, кымбат бағамен болса да сатылуға тиіс астықтың көбі шіріп кетті.

Борис Годунов бүкіл Россияға жар шашқан: ак патша жұрттың әділдікпен басқарады екен; халқын сүйеді, елдің тыныштығын ойлайды екен; көп ұзамай дүние оналмак, молшылық, тоқшылық келмек...

Бұл кезде нешеме жылдан бергі қор сақталатын патша қоймасынын аузы ашылды. Халқының тағдырына қабырғасы қайысқан бірлі-жарым боярлар да барын ортага салған. Астанада, баска да ірі калаларда аш-арық жұртқа нан таратыла бастады. Сонымен катар, қазынада бар акша тегіс қажетке шығарылды. Арнайы белгіленген қакпалар арқылы тізіле шұбырган мың сан жұртқа акша үлестіріліп отырды. Тек Москванның өзінде ғана күн сайын жиырма мың сомға дейін таратылыпты. Борис Годунов баска калаларға да мың-мындалап қаражат жіберді.

Алайда, сол заман тарихшысы жазғандай, “ билік тұтқасын ұстаған жұрт тегіс ұры-кары” болатын. Қопке тиесілі астық орта жолда көтерме саудамен тамыр-таныска, қалтасы қалыңға өткізіліп жатты. Ертеңіне, тегін алуға тиіс халыққа таза күміске сатылды. Тындалап, тенгелеп, табан аузында берілетін ақшаның өзі тиесілі жеріне жетпей жатты. Кезектің алдына акша таратушы әкімдердін тамыр-таныстары, ағайын-туғандары тұратын. Эрине, есесі де артық. Тіпті, дәүлетті кіслердің өзі шоқпыт киіп, бүкіл үй іші, бала-шағасымен үлес алуға көшті. Сөйтіп,

⁶¹ Пұттың төрттен бір бөлігі.

зорлық тамыр жайған, ұры-қары жайлапған жерде жаксы ниеттін өзі ешкандай игілікті нәтиже бермеген. Байлар корлана түсті, ал кедейлер... қайыршыланған жок, үй іші, ауыл аймағымен жаппай қырыла бастады.

Кар түссе Хан-Керменге кайыра жол тарткан Ораз-Мұхамед тұтас деревнялардың қанырап, бос қалғанын көрді.

Бұл кезде әлдебір жерде алпауыттың үй-жайы тала-нып, өзі өлтірілгені, әлдебір күні сәнді-салтанатты топка, тіпті өкімет өкілдеріне шабуыл жасалту – лакап сөз емес, шетін жайт емес. үйреншікті оқиғаға айналған. Қаруы кеміс болса да қарасыны көп. “каракшы” аталатын топтар тіпті Мәскеудің түбінен де көзге шалыныпты. Ал иен аймак, қалың орман іші құжынаған “булікшілерден” көрінбесе керек.

Ораз-Мұхамед жасағы сай болғанымен де. орынсыз тауекелден, ен бастысы – кажетсіз кан төгістен тайқыды. Хан-Керменге тұра тартпай, айналма, бірак жүргіншісі мол, катері аз Рязань жолына түскен. Арапарын егінжай мен шабындық, ойым ормандар ғана болетін, нық бекіген, иін тіресе орналасқан село, деревнялар. Қанша кедейленсе де. ашығып, тарықса да ел іші.

Ел іші емес, иен дала болып шыкты.

Астанадан ұзағанша, арып-аршыған, сүйретіле шұбырған, жалба-жұлба жұрттан көнілі құлазыған еді. Қалада молшылық екен, мейірбан ак патша барған жұртты тегіс жарылқап жатыр екен деген дакпыртпен, сініріне іліне қалталактап келе жатқан кембабағал қауым. Кеше ғана нан үлестіру тыйылған – койманың түбі көрінген сиякты. Ақша тарату тоқтаған – тегін тыынның қайда құйылып жатқаны аңдалса керек. Эрі, бар акшаның өзіне жок нан сатылмайды. Яғни, мына, бар үмітін алдан күткен жарлы-жалбағай жұрт тегіс жер жастануға тиіс. Ораз-Мұхамед ен жақын туыстары көр аузына аяқ артқандай түршігіп кетіп еді.

Ертеңіне шұбырынды топтың қарасыны сейілді. Арада тағы бір күн өткенде айдау жол үстінде карға, құзғын да талғажау таппастай ку сүйек, әр түрлі кейінде катып, сірескен, кейде екеу-үшеуден, кейде топ-тобымен шашылған өліктерден өзге ештене ұшырамады. Келесі күні өлі

мұрденің өзі көрінбеген. Бірақ адам емес, табиғат – орман мен дала, ақ қар мен көк аспан, бүкіл әлем өлі мұрдеге айналған. Құлакқа ұрган танадай тыныштық орнады. Тек әлдекайдан жалғыз сауысканның көңілді шықылы естіледі.

Төрт күн бойғы сапарда ұлken жолдан үнемі қызыс тұратын, бірак талайы іргеден сығалап, талайы төбесін көрсеткен елді мекендердің ешқайсысына сокпапты. Соғар шаруасы да жок. Сонда да қалай андамаған. Әүп етіп ұрген ит даусын естімепті, қөлбең еткен көк түтін көрмепті. Адам... адам бейнелі аруақтар көзге шалынғандай еді. Енді мына, жол жиегінде тұрған, кішігірім қалаға такау ұлken деревняда тіпті ала сауыскан, қара қарға да қалмаған сияқты. Тұнде ғана женіл қар жауып еді. Из жок. Ораз-Мұхамед ат басын адам мекенінен ғөрі иен молаға көбірек ұксас деревняга бұрды.

Мулде тіршіліксіз емес екен. Бұлар бір шеттен кіре бергенде, ауыл ортасынан, сабан шатырлы, жапырайған ағаш үй тасасынан үйірлі қасқыр жөней берген. Атты болса да, топты болса да адамнан қорқар емес. Жұтірістері өте салқау. Тым тоқ болуы да. Иә. Жаңа ғана тойлап біткен тәрізді. Биыл ит-құс өте күйлі еді. Ораз-Мұхамед жігіттерге күгізбады. Арам, арамның арамы көрінген. Әлде тірі зираттың тыныштығын бұзғысы келмеді ме.

Деревня, шынында да, өзгеше кеспірлі зират еді. Қар басқан үй арасында сорап жок. Шатырлар жансыз салбыраған, ал оқшырайған мұржалар мазақ үшін тұрғызылғандай. Қыраусыз терезелер жаһаннамаға сыгаралар айна тәрізді, үнірейе қарауытады. Есік... есік атаулы тегіс жабық. Қолденең тақтай қагылған, ауыр, айыр құлыптар салынған, тым құрса әлденемен тіреп бекітілген. Үміт белгісі. Қандай жағдайда кетіп бара жатса да, кайтып келмеймін деп кім ойлайды.

Кенет Ораз-Мұхамедтің көзі мыжырайған ескі үйлердің бірінің өзгеше бітімді есігіне түскен. Өзгеше бітімді есік емес, есіктің бекітілу тәсілі. Әуелі ауыр дөнбекпен бастырыпты. Содан соң бірнеше жерден тіреген. Содан соң тағы бір дөнбекті тақатып әкелген. Қауқары жетпеді ме, әлденеден қашты ма есік түбінде қалыпты. Әлдекім әлдебіреуді қамап кеткені анық андалған. Ашуға бұйырды.

Аттан карғып түскен нөкерлердің бірі қадаларды жұлып-жұлып алды да, дәнбекті деңгелек атты. Есікті жұлки ашкан. Сол сәтінде-ак "Алла!" деп, кері шегініп еді. Шайтан ба, албасты ма. сары шашы жалбыраған әлдебір макұлық етпеттей ұмтыла бере, босағадан аса жығылды. Әдепкі жағдайда қарсы көтерілген қылыштың жүзінен сескенбес, ал қазір тылсымды мекенге тап келгендей, аруак, құдайын айтып, іштей күбірлеп тұрған аламандар тегіс кері жапырылған. Ораз-Мұхамедтің де жүргегі сұып кетті. Такау тұрғандықтан анық көріп еді. Анық көргендіктен де айрықша түршікті.

Бұл – жеті-сегіз жасар, жалбыр шаш ұл еді. Жарыктан сығалап, есікке сүйеніп отырса керек. Сол отырған күйінде катып қалған. Есік ашылғанда етпеттей жығылуы да содан. Тек олғана емес. Қара көленке даланда, есікке такау, үйме-жүйме отырып, аштан, әлде сұыктан өлген тағы үштөрт батаның мұрдесі көрінді. Іс мәнісін жұрттың бәрі де тез андаған. Қазіргі жайғана емес, осыдан бес, он, бәлкім, жиырма, отыз күн бұрынғы хал. Ауызға салар түйір ас жок. Халық қырылып жатыр. Шартарапқа босып, жан сауғалап қашып жатыр. Құлак естіген жердің бәрін жұт жайлайған. Көмек жок. Үміт жок. Ақыры, сәбілдері әбден әлсіреп, аштан өлтүте айналғанда ананың (немесе атандың, немесе екеуінін бірдей) төзімі таусылады. "апа, тамак... карным... ашты... тамак..." – деген аянышты, жалбарынышты дауысты бұдан ары естүте шыдамай, көз алдында бұратылып өлгениң көргісі келмей тұра кашады; ит-құска жем болмасын, молада қалсын деген оймен есікті ныктап бекітелі; бекітіп болар-болмаста бакыра шулаған азан-казан дауыстан шыркырай кашады... Бірак өлімнен қашып құтыла алмайды, әлдебір сайда, әлдебір жырада тәлтіректей барып жығылады, сол жығылғанин тұрмайды...

Ораз-Мұхамед кана емес, онын касындағы жұрт та кайғылы көріністі конілдеріне айқын елестеткен. Тіршілікте талай өлім көрсе де, талай сүмдикка күз болса да дәл мына каза, жазықсыз, дәрменсіз балалар казасы бәрін де тебіренткен. Әллекім күбірлей үздігіп, дұта оки бастады. Эр тұстан: "Нә, алла! Нә, құдая, өзің сакта! Үйлегі күшіктерді пале-жаладан аулак қыл!" – деген үзік-үзік дауыстар шығып жатты.

– Балаларды жерлеу керек! – деді Ораз-Мұхамед күбір етіп.

– Хан ием, – деген қасында тұрған Нұрұзак бек, даусын көтермесе де нық сойлеп. – Бұл бесеуін жерледік. Қалғанын қайтеміз?

– Сонда... үй сайын осындай демексің бе?

Жоқ, – деді Нұрұзак. – Бірақ кісісі шетінемеген кора қалмаған шығар. Ал өлігін көмуге тірінің бәрінін кауқары жете бермейді. Бала болар, кәрі-құрттан болар, осы деревняның жарым халқы алдымыздан шықпақ. Жазға дейін көміп біте алмаймыз. Бұл деревняны біттік – басқасын қайтеміз? Бұл да алланың нәубеті, таксыр, – деді содан соң. Аттан түсіп, есікті өз қолымен жапты. Әуелгідей етіп сыртынан бекіткен. – Эркім өз босағасының тілеуін күйттеген заман, хан ием, – деген, атқа қайта қонып. – Бір алла өзі жар болсын баршамызға...

Бүкіл Русияны жайлаған зұлмат шарпуы Хан-Керменге де жетіпті. Шаһар халқы әлі жұттай қоймаса да, көше толы жарлы-жалбағай, аш-арық тіленші жүрт. Аяқ жетер жердегі деревня, село атаулының бар тұрғыны осында жиналған сияқты. Алды өле бастапты. Корған іргесінде, шіркеу түбінде, мешіт төңірегінде, базар мен бәстелерде дәмі таусылған, – жоқ, дәмі баяғыда таусылған, – демі үзілген жерде жығылған өліктер күн озған сайын көбейіп бара жатыр десті. Жығылғандарды жинайтын, көше та-зартататын арнайы шана шығарылыпты. Ертемен, таң елең-аланнан жұмыска кіріседі. Бүрісе жиырылған, созыла құлаған, домаланған, тарбиған көзі үңірейіп, кеңірдегі сорайып, бет-аузы ісінген, сіңірі мен сүйегі ғана қалған қанқаларды қатарластыра қалайды. Кейде кірпігі кимылдан әл үстінде жаткан, бірақ әзір жаны шықпаған мұскіндерді де тией салатын. Бірер сағаттан соң бәрібір аманатын тапсырады – көше таза болуға тиіс. Бірақ көше тазармайды. Кеткеннің орнын жаңа лек басады.

Ораз-Мұхамед хан кеңесінің қарсылығына қарамастан, астық қоймасының аузын ашқан. Өз қорынан каншама акша шығарған. Күн сайын Ақ сарай мен Ақ мешіт алдында тұр-тұске, тіл мен дінге жіктеместен, кембағал жүртқа жәрдем көрсетіле бастады. Азғана нан, болмашы тиын-тебен. Жүрек жалғаган жүрттa есеп жоқ,

бірак сонын қаншасы катарға косылды? Кім білсін. Қайткенде де қасірет азаймады. Қайта, күн озған сайын көбейе тұсken. Қала сыртынан ұлken апандар қазылып, әркайсысы әлденеше жүз адамдық “скудельница”, казіргі тілмен айтсак, “братская могила” – бауырластар зираттары есіп шыкты.

Ел ішінде татау, тонау, зорлық-зомбылық көбейген. Қантарға жетпей-ак Хан-Керменнің байырғы халкы да аштық тырнағына ілінді. Бұрынғыдай аз-маз астықтын өзі жоқ, пісәс тез таусылған. Жарлылар жалғыз торпағын, сонғы ешкісін жей бастады. Әлде, жаппай аштық кезінде адап астын берекесі кете ме. әлде адамның қанағаты азая ма, казан түбі тез көрінді. Қоктемге ілінсе бала-шағасының аузын акка жеткізер жалғыз сиырға кауіп төнген. Бірак мал ақыры сол емес еді. Бас көтерер азаматы бар үйде бір-бір жылтық байланған. Жауға мінер жалғыз ат. Дәл осындағы дәрежеге жетпегенімен, бұдан бұрын да талай таршылық туған. Алайда атын сойып жеген аламан ауыр жазага тартылуышы еді. Ел аралап, халкының жағдайын аңдаған Ораз-Мұхамед сол жорық атты союға рұксат жариялаган. Ал ат ұстамаған жетім-жесір, әрине жалғыз сиырға ауыз салмақ. Ал сиыры жоктар кайтпек?

Көп ұзамай, шайнауға келер, тамактан өтер нәрсенін бәрі тамсанып жер адап аска айналды. Үрер ит, мияулар мысық қалмаган. Адам... Жарап!.. Тар заманда нелер сүмдүк болмаган! Тарихи деректердің айтуынша, “в голодные годы вымерла треть царства” – ашаршылық жылдары патшалықтағы халықтың үштен бірі оғат тапты. Цифрлар тіліне көшірсек, Россия аталатын ұлы елдегі тоғыз миллион халықтың үш миллионы! Ал Хан-Керменге тұсken салмак тіпті ауыр болса керек. Токсаннын алпысы қалады. Ал үшеудің... екеуі ғана.

“Көрәрбіз дүнияны ойран бәрі...” Ақыр заман туралы көңсे түркі жырында осындағы сөздер бар еді. Ораз-Мұхамед заман ақырга жетпей-ак ойран болған елді көрді. Алты ай емес, алты жылға созылған зұлмат қыс бітіп, өзгеше мейірлі қоктем туғанда қараса, бар-жоғын туғендесе, тұтас ауылдар жусап қалыпты. Әсіресе жарлыжакыбай, бар тірлігі жерге ғана байланысты, малдан ада Сары аймак.

Қайткенде де жаз – женілдік әкелген. Қалтақтап жүріп, гайыптан тірі қалған жұрт су жағалап балық сүзіп, жар жағалап тышкан аулап, орман мен даланы кезіп, тамыр қазып, жеміс-жидек теріп ес жия бастаған. Бірақ өлім-жітім әлі де көп-ті. Ораз-Мұхамед шөбі мол, қары жұка қысташ малы күйлі шықкан ірлі-уақты бай атаулы – ауылда, рулас жұртқа сауын берсін деген арнайы жарлық шашты. Өз есебіндегі төрт жұздей құлышында бие мен жұзден астам бұзаулы сиырды елдің алды болып үлестірді.

Жаз – шаруаға да жайлы туыпты. Үш жыл ұдайына арқасы құрысып, терісі тарылған қудай қазадан қақас жұртқа кеселі жоғын әйгілей келгендегі еді. Қолында тұқым қалғандар сепкен азғана егін бітік шықты. Ал хан иелігіндегі (яғни, алыс-жакын өлкедегі бай-бағлан атаулының да қолындағы) егіс өнімі коймаларды тағы да лықа толтырған. Кішкентай Хан-Кермен ғана емес. айналасы айшылық алып ел – бүкіл Ресей ауыр зарданстан оналуға бет алғандай еді. Бұ дүниедегі киямет мақшарды басынан өткерген қауымға осы қонторғай тіршіліктің өзінін әрбір құні бейіш көрінген.

Ал бұл кезде Ресеяда, орталық үәләяттарда бұқара жұрттың неше ықылым заманнан бері іште булықкан наразылығы ашық көтеріліске ұласқан. Қожайынның құлдық қамытынан қашқан, ашаны найзаға айналдырған қара шаруалар, алпауыттың басыбайлы жасағынан жырылып шыққан, әскер ісіне машыкты құтандырған үлкенді-кішілі топтарға бірікті. Орталық өкімет каракшы, қашқын атаған мұндай топтардың біразы жекелеген жер иелерін жазаға тартты, олардың поместьелерін шауып, мал-мұлқін үлеске салды. Ал ала-құла қарулансада, ұйым, тәртібі төмен болса да, өжеттігі жетерлік, тұтас әскер құрамасына айналған кейір топтар өкімет жасақтарының өзінен именуді койды. Ақыры, осындей құрамалардың бірі тұра Москвандың тубінен шыққан. Шаһарда баяғы, ұмытыла бастаған Кырым шапқындары кезіндегідей қарбалас туды. Сырттағы бүлікшілер қаупі тұрыпты, ішкі, қаланың өзіндегі бұқара жұртқа сенім жоқ. Астана көшелеріне әскер толып кетті. Ақыры, арнайы шаралар тегіс колданылған соң, өкіметке сенімді шеріктің бір болігі “разбои” – “қарақшыларға” қарсы ұрысқа аттан-

ған. Алты каруы сай патша жасағы бас воеводасынан айрылып, ауыр шығынға ұшырап, көтерілісшілерді әрен талқандады. Колға түскендер тегіс өлім жазасына кесілді, ал бүлікшіл жұрттың ұйыткысы Хлопко Косолап ауыразаптан сон. қалған қауымға ғибрат үшін дарға тартылды.

Алайда бұқара жұрттың мын жылғы шыдам-төзімінің таусылған тұсы осы кез екен. Әр жерден бұрк етіп, ошағында өшіріліп жатқанымен, от ұшқыны түспеген уәлает қалмады. Елеусіз ғана өлкек соқса, колына шала ұстаған біреу бой көрсетсе бітті – жарым дүниені жабатын өрт тұтануға тиіс-ті.

XV г а р а у

ТИРІЛГЕН АРУАК

“Елестен коркам... Қайта тірілген өлі аруак! ” Барыс патшаның өткір коныр көздеріндеге түпсіз үрей бар еді. Беймәлім сырлы, құпия күш иесінен үріккен шарасыз коркыныш. Шынында да аруак па? Жок, әрине. “Өлі аруак атын жамылған әлдекім...” Бұдан кашшама заман бұрын Угличте пышакка түсіп өлген патшазада Дмитрий Ивановичтің есімін иеленген өлемен біреу Немесе ғайыптан тірі қалған патшазаданың өзі... Қайсысы қауіпті? Жок, екі дай сөз, өзі ме, басқа ма деген күмән болуға тиіс емес. Дмитрий өлген. Ел-жүргөн. Патша өкілдері, бояр Василий Шуйский бастаған ақылды, парасатты адамдар анығына жеткен. Арулап көмген. Ендеше, аруак атын жамылған сүм!.. Одан именер ештене жок деп ойлаған әуелде, еміс әнгіме, лакап хикая құлағына шалынған Ораз-Мұхамед. Ал ел жайына, іс мәніне қанық Барыс патша сол, кисынсыз өсек жаңа ғана быкса бастағанда катты түршігіпті. Шұғыл шараптар колданыпты.

Сыр жылы⁶² болуы керек, алғаш сыйбыс шыкканы. Әлде, Ораз-Мұхамед ак патшаның айрықша мархаматын көрген 7108 жылдын⁶³ өзі ме. Құлқілі кеп, парықсыз өтірік. “Царевич Дмитрий тірі екен!” Қалай тірі қалыпты? “Борис Годунов жіберген жендеттер шатысып басқа бір

⁶² 1601.

⁶³ 1600.

баланы өлтіріпті. Царевич қарбаласта қашып құтылған”. “Жоқ, конюший бояриннің арам пигылын андаған мейірбан кісілер Угличке жібермеген. Жолдан ауыстырып алыш, орнына түрі ұқсас басқа бір баланы тәрбиесетіп қойған. Өлген – сол, Дмитрий – тірі. Бір жерде бой тасалап жүр!..”

Ел тірегі саналатын қаска-жайсандардың құрығын ұзарту арқылы өз билігін нығайтуды ниет еткен, сарай бектеріне айрықша мейірлі, алпауыт атаулыға бүйрегі бұрыс болып келген ак патша күрт өзгереді. Жаңа саясатқа көшеді. Әуелі, бас көтерер барлық боярлар мен князьдарды жинап алыш, шарай көзіне: “Өсекті бықсытушы – сендерсің!” – деп катты айттыты. Ізінше, білікті бояр Романовтардың ордасын талқандайды, Русия тағынан дәмелі жуан әuletтің бас көтерер еркегін, оларға ағайын-тума князьдар тұқымын тегіс ту-талакай етеді.

Бірақ Бориске бақас боярлар аузынан қоздаған әнгіме бұл кезде халықтың құлағына жеткен еді. Жетпеген, арнайы таратылған. Көп ұзамай, өзгеше хабар ел ішін қеүлеп кетеді. Екі адамның басы косылса, әнгіме – ғайыптан тірі қалған Дмитрий тұрасында болады. Қазір қабыргага батып отырган киындықтын бәрін бүгінгі патшадан көретін, болашақтағы бар жақсылықты әлдебір әділ әміршіден күтетін қалың бұқара арман елесіне елтімей қайтпек. “Шіркін-ай, бұрынғы асыл текті хак патшамыздын бел баласы царевич Дмитрий тірі болса..” – деп ах ұрған аңғал қауым: “Tipi! Tipi болып шықты! Царевич Дмитрий тірі екен!” – деп алақайлласады. Бірақ қайда сол Дмитрий – халық мұддесіне сай хүкім құрып, жалпы жүртты – бүкіл Русияны бакытқа жеткізетін болашақ ғаділ патша? Ешкім де білмейді. Пәлен уәляятта жүрсе керек. Пәлен монастырьда... Пәлен қалада... Қасында! Тек әзірше, қолайлы күні туғанша бет пердесін ашпайды. Күту... күту керек!

Жалған (шын өзі болуы да ғажап емес) Дмитрийдің мекен-тұрағын Бористің өкіметі білмейтін. Бірақ қашан, қайdan шығатынын күтіп отырмады. Ұстau керек! Қозін жою керек! Бірақ кім деп ізdemексің? Царевич атын жамылған кісі деп пе? Онда көңілі күмәнді жүрттың өзі лақапқа сенбек! Барыс патша Элдекімді, Белгісіз Қылмыскерді іздеген. Әуелі, қатерлі басбұзар Свитко-

рольдігіне немесе Литваға кашып кетпес үшін, шекаралық бекеттер, ұрымтал жолдардың бәрі жабылды. Содан соң жансыздар ел ішін тіміскілеуте кірісken. Қаладан қалаға қатынау кынға айналды. Жұргінші атаулы жаппай тінтілген, тексерілген. Есепке алынбаған, арғы-бергісі қуәланбаған қөлденең ешкім қалмады. Бәрібір табылмаған. Мүмкін, Жалған Дмитрий – ет пен сүйектен жаралған адам емес, жел сөз, бос лакап кана шығар. Онда. лақапты көтеруші, өсекті өрбітуші, яғни, ақ патша Бориске, онын мархаматты билігіне наразы адамдар болғаны. Жалғыз-жарым емес, көп болғаны. Ендеше. соларды... соларды табу керек, соларды жазаға тарту керек. Жазаның түрі көп, ал жауапка тарту жолы біреу. Қорген, білген, естіген, сезген адам ақ патшаның өкілдеріне ақиқат шындықты жеткізеді. Акысына... жок, адал бодандығына орай сый ретінде сол күнәкар пендениң жер-жайы, мал-мұлкі, кора-қонысын алады.

Ақиқатка жетудін ең оңай жолы осылай табылған еді. Көп ұзамай-ак Бористің дәргейіндегі жұрттың жалақорлығы ақылға сыймас дәрежеге жетті. Базарда, көшеде, конакта барлық жерде саққұлактар күшіне кірді. Жылнамшы жазғандай, домалак жалаға бой ұрғандар ішінде дін иелері де, мұрил сопылар да, бай да. жарлы да бар еді, тіпті әйеллер – күйеулерін, әке – баланы, бала – әкені көрсетті – “доносили и попы и дьяконы и чернецы и черницы и проскурницы, жены на мужьев. дети на отцов, отцы на детей доносили!”⁶⁴

Бәрі де қара дегені қарғыс болып, тәнірінің көктен түсірген, жок, патша әкімшілігінің табан астынан тауып берген несібесін теріп жеп жатты. Қате... кате болмайтын. Жауап үстінде жасаған және жасамаған, ойга алған және алмаған, тіпті түсіне кірмеген барлық кінәсін мойындаиды. Қашанда жалақордікі жөн – алда-жалда айтқан сөзі дәлелденбей калса да оған ешкім зекімейді – ақ патшага адал, өкіметке ниеті түзу. Нәтижесінде, әлденеге наразы немесе ештенеде шаруасы жок біраз жұрт жерге тығылды. Оның есесіне накты ниет – қайткенде де ақ патшаны құрту керек деген пиғылдағы адамдардың саны бұрынғыдан

⁶⁴ Никон жылнамасы.

әлдекайла көбейген. Патша өкіметіне – Борис Годуновқа адал адамдардың өзінің көңіліне қатер ұлады, пейіліне жарықшак түсті. Ал ұдайымен үш жылға созылған жаппай ашаршылық жалпы жұрттың Борис патшаға деген сенімін біржола жойған. Мономах бөркін басқа біреу киіп отыrsa, тәнірі тағала мұншама тарылмасты.

Бұл кезде осы уақытқа дейін көзге көрінбеген аруак, колға түспеген елес – ет пен сүйектен жаратылған нақты адамға айналған еді. 1603 жылы жазда, Реч Посполита корольдігінің шегінде Иван Грозныйдың кенже ұлы, ғайыптан тірі қалған, қаншама заман әр тарапта әркімді сағалап, жасырын күн кешкен патшазада Дмитрий Иванович бет-пердесін ашып, Русия тағының бірегей әрі жалғыз занды мұрагері ретіндс бой көрсетті. Қайта тірілген аруақ па, әлде ғайыптан аман қалған царевичтің өзі ме? Әлде, аруақ атын жамылған алдамшы ма? Алдамшы, жалғаншы дейді кейінгі тарих. Сонда кім? Баяғы қаһарлы патша кезінде Реч Посполитатаға қоныс аударған орыс дворяндарының бірінің баласы екен. Жок, Қазанды алған атақты воевода, кейін әміршімен басы сыйыспай, шекардан аса қашқан бояр Курбскийдің өзінің ұлы көрінеді. Тіпті де ол емес, кара халық ортасынан шыққан басбұзар казак. Казак емес, бұрын Романовтардың канатының астында атқамінер атарман болған, кейін ерікті аузы, есер істері үшін құдай жолына түсірілген инок⁶⁵ Юшка – Гришка – Григорий Отрепьев! Жок, Отрепьевтің болғаны да, қашқаны да рас, бірақ ол – жалған Дмитрийдің қызметіне кіріп, кейін пәленбай соғыста өлді. Яғни... Мейлі. Анығы – Реч Посполитада пайда болған бейтансы – ғайыптан өлмей қалған, яки сиқырмен қайта тірілген патшазада емес, мұлде басқа адам.

Ол заманда атка мінген кісілер де акымақ емес-ті. Тым күрса өзінің өткен өмірі, өзгеше тірлігі туралы хикаяны кисындастырып айтып бере алмаған беймәлім жанның бөтен адам – кім болса да царевич Дмитрийден басқа біреу екені анық аңдалды. Бірақ... мәртебелі пандарға бәрібір еді. Занды мұрагер ме, басбұзар жалғаншы ма – айырмасы шамалы. Бойы ортага жетер-жетпес, төртпак,

⁶⁵ Сопы, монах.

колдары ерапайсыз ұзын, кенсірігі басынды. үлкен, жалпак мұрынды, танауының тубінде шодырайған қызыл сүйелі бар, шот мандай, лөнгелек бет, ақ сары шашты, жас мөлшері жиырмаға жана жеткен. аса өңсіз, үстінде жөні түзу киімі де жок, бірақ алғашкы кадамынан-ак өзгеше талайы, ойга алған ісінен өлермен жанкештілігі танылған бейтаныс жігіт – Реч Посполитаның қоқтегі құдайдан тілеп таба алмай жүрген кісісі еді. Русия! Русия қүшейіп барады! Қылтасын кию керек, ордасын ойрандау керек. Ақиқат өзі болар, жалғаншы бөтен болар – мұрагер патшазада аталып, ту көтерсе бітті – бұлтікке тамызық, жанжалға ұйткы. Әрине, қаңғыған алдекімнің Русия патшаларының алтын тағын ала коюы киын, тіпті мүмкін емес, бірақ арғы бетке әреке әкелері, береке бұзары анық.

Жалаңаш-жалпы “патшазаданы” асыл киімге бөлейді, алтынды күймеге мінгізеді, гайдуктардан жасауыл сайлап, жаңаша құрмет көрсетеді. Тіпті, қалындығына дейін әзіртеп кояды. Енді жана мұрагердің төнірегіне арғы беттен зорлық көріп кашкан, ұрлық жасап, кісі өлтіріп пысқан, жер кезген жиһанкез, ел актаған жалдап, бергі жақтағы жолбасар қарақшы, жаңжал қуған жаракшы, байлық іздеген бакқұмар, жанына сая таппаған басбұзар – әр түрлі текті, сан қылыш кәсішті, бірақ мақсат-ниеті ұқсас ала шабыр жұрт жинала бастайды. Қынды-жиынды құрама топ күн озған сайын молая, кордалана береді. “Царевичті” Угличте “көрген”, Мәскеуде “білген”, ана ісіне, мына ісіне “катыскан” сенімді куәлар табылады.

Көп ұзамай, жекелеген пандардың еріккен ермек, парықсыз калжынға ұқсас ойындары қарпымы мол, қалын өртке айналмағы, колдарындағы жетім пионның⁶⁶ бүкіл Русияны табанға түсірер крольге⁶⁷ өту мүмкіндігі, ал әзірше, ежелгі жауға өлшеусіз салмақ артар, Реч Посполитага әскери болмаса да, саяси үлкен ұтын әперер нетман⁶⁸ шыкканы туралы ұнасымды хабар сеймге, одан жоғарыдағы тақ иесіне жетеді. Король мен сейм артын күтіп, сабыр сактай тұрады, бірақ марғасқа пандарға толық еркіндік береді.

⁶⁶ Пешка.

⁶⁷ Король.

⁶⁸ Ферзь.

Русиядағы бояларға да бәрібір еді. Жер астынан жік шықкан, орталарынан озып кеткен Борис Годуновты жығу керек! Занды мұрагер туралы дабырамен, амалын тауып тақтан құлатса бітті. Ар жағы... колда. Әлдебір жалдаңқа берілер так жок. Өздері – Рюрик әuletінен, Гедимин әuletінен шықкан текті боялардың бірі тәж киеді!

Арғы бетте кімнің не керемет жасап жатқаны, бергі бетте накты жөні белгісіз кейбір “игі жаксылардың” ниет-піғылы қандай екені – кешегі достарының бәрі жасырын жауға айналған, төңірегінде таянышы жок, сырқат дендер, күнінің қоғін тақта емес, төсекте өткізуге айналған Борис патшаға жетеді. Жүргі шашып, буыны қалтырап, әрек бас көтерген Борис бүлікке қарсы дайындықты өз қолына алады. Әскерге басшылықка тәжірибелі, сенімді воеводалярды сайлайды. Сенімсіз воеводалардың өзіне салмақ артады. Боялар кеңесіне, ел тұтқасын ұстаған “лучшие люди” – “тандauлы адамдарға” қазір мәселе – патшалықта кім отыруында, бүгінгі династияның атак-абыройында емесін, Русияның қауіпсіздігіне катер төнуі, елдін ар-өжданы саудаға түсіү мүмкін екендігін, арғы беттегі шакпак ұшқыны бергі бетке шашыраса, жолындағыны тегіс жалмар өрт тұтанарын ұғындыруға тырысады. Ал “тандauлы адамдар” келешектен қауіптену, ертеді ойлау орнына, Бористің бағы қайтқанын көріп, кағанағы жарылғанша қуанады. Опасыз Курбскийдің некесіз ұлы болсын, Чудь монастырінен қашкан құдайсыз Гришка Отреңьев болсын, тіпті, шайтанның жиені, албастынын ашынасы болсын – бәрібір!

Ал жоқшылық титығына жеткен, зорлық-зомбылық, мазақ пен корлық төзімін түгескен бұқара жүртқа бәрібір емес еді. Басыбайлы шаруаны бай иесіне біржола байлаған кім, ағаш қамытты темір бұғаумен алмастырған кім? Бұрын болмаған қайыршылық қайдан келді, бұрын естімеген жазаны кім ойладап тапты? Басқа түскен бар пәле – бұзылған боялар мен азған ақ патшадан. Енде-ше, бүгінгі патшамыз, оның тұқым-жұрағаты, бастас боялары, жемтіктес дос-жаандары – тегіс жау. Жетеді осы да! Елге әділ әмірші керек! Жарлыны жетістіретін, кемді тенестіретін ақылды, дана, әділ патша! Не керек, құдайдың өзі корғап, ғайыптан тірі қалса, Дмитрий – есқі

тактың занды мұрагері Дмитрий Иванович болар еді сол әділ патша!..

Ақыры... Міне, алақай! Патшазада тірі, пәлен жерде жүр деген лақап емес, накты хабар халыктың құлағына жетеді. Жаңа патшадан тек қана жақсылық күтетін бұқара айқай шыкса болды, аттандай көтерілуге шак отырады. Ал мемлекеттің шет аймактарында тұратын, әуел баста қара шаруадан шыққан, бірақ еркін өмірге, азат тіршілікке біржола бет бұрған, әк патшаның алыстан еміс естілген дүмпуі, жіңішкеріп жеткен жарлығының өзін ауырлап жүрген жауынгер казактар каруын сайлап, ок-дәрісін қамдап, әділет, теңдік жолындағы ұлы жорыққа әзірлене бастайды.

Төңірегіне жиналған жандайшаптар арқылы ел ішіндегі толқыныс турасында, жен ұшынан жалғасқан жаңа достары арқылы билікші қауымның көніл күйі турасында накты хабар алғып отырған, ең бастысы – такқа жетсе, Русияның жарым жерін жауға сыйламак құпия шартқа келіскең, сөйтіп, бүкіл Реч Посполитаны аркаланған “царевич” колайлты сәтті қалт жібермейді. “Антбұзар Борис Годунов басып қалған”, Рюрик әuletіне ғана тиесілі алтын тактың “тәнірі шапағатымен туған мұрагері” көп ұзамай-ақ – 1604 жылы 16 октябрь күні Русия шекарасынан өтіп, өзінің ақылға сыймас, кисынсыз киялына кадам басады. Сонында, екі бас самұрыкты қызыл байрак астында екі-ак мың әскер бар екен.

Бұдан соңғы оқиғалар қазіргі заман адамының өзіне ертегі сиякты көрінеді. Сол заман адамы үшін де ертегі, аныз іспетті. Алайда кисынсыздың бәрі құдай ісі саналса, ақылға сыйымсыздың бәрі – царевичтің ерекше туысына баланған. Русияның екінші жақ шетіндегі Хан-Керменге кейде дүнкілдеп, құлак жараптай жанғырығып, кейде үзіліп-талып, күнгірт, емескі естіліп жаткан қарамақайши, кырық құбылған хабардың ақиқатынан – анызын, өтірігінен – шынын айырып алудың өзі қын еді.

Анығы: аруақ атын жамылған антұрғанның киындыжының тобыры алдан шыққан азғана әскермен арадағы әуелгі қактығыста-ақ ту-талақай болады. Каракшының касына арғы беттен ерген, онай олжа іздеңен жалдамалы

жолнердің⁶⁹ тірі қалғандары түгелдей дерлік кері қашады. Алайда, арада ай өтпей, жалғаншының жасағы қарасыны мол, қатерлі күшке айналады: царевич Дмитрий туралы дақпырт құлағына тиғен ерікті казак, кашқын стрелец, қалалық қара жұрт, кожасынан безген шаруа – ат салар, аяқ жетер жердегі көңілі қыжылды, қару ұстаяға жарап еркек атаулы жекелеп те, тобымен де төрт тараптан бірдей ағылып келе бастаған. Қантардың ортасында, табандасқан ашық ұрыста патша әскери бұл жасақты да бордай тоздырады. Жасауылдарынан тегіс айрылған жалғаншының өзі тұтқынға түсе жаздал, әрен бас сауғалайды. Бірақ шекарадан аса қашпайды – бұл кезде Дон казактары жалғаншыға біржола бет бұрып, түстіктең қалалардың көбі оргалық өкіметке карсы көтерілген еді. “Патшазада Дмитрий Иванович” енді тұла-тура Москваға аттанады. Сырқат болса да, бүкіл патшалық өкіметті бір өзі ұстап тұрган Борис Годуновтың жүйке-жүргегі бұдан арыға шыдамапты: қар кеткенімен, ызғар қайтпаған, бұлтты, тұманды, лайсан сәуірде Ораз-Мұхамедке асқар таудай көрінген ақ патша тұңғылғы тылсымға омырыла құлады.

Бұдан соңғы хабарлар нақты, деректі болатын. Бірақ ақылға сыймас шын ертегі жаңа шықты. Кеше ғана “Вор”⁷⁰ деп жарияланған, “расстраига”⁷¹ Юшка Отрепьев” аталған жанкешті жігіт расында да патшазада – Иван Грозныйдың кенже ұлы Дмитрий Иванович екен. Ақиқатын қаншама адам куәландырған. Бұдан он төрт жыл бұрын патшазаданың өлген, өлмегенін емес, қалай және қайтіп өлгендігін тергеп, тексерген, царевич Дмитрий өз ажалынан, пышаққа түсіп, қүре тамыры қызып, жазатайымда оғат тапты деген үкім шығарған, бақытсыз баланың қансыз, жансыз мүрдесін өз қолымен көміп қайтқан Шуйский – бояр Василий Шуйский құдай атымен ант беріп, алқа топтың алдына шығып, қасқунем Борис Годуновтың бет пердесін эйгилеген, бүтінгі Дмитрийдің шын тарихын баяндаған: актажы боярдың арам ниеті іске аспапты,

⁶⁹ Поляк рыцарьлары.

⁷⁰ “Кәzzап, мемлекеттік қылмыскер”

⁷¹ Тәркі сопы.

Угличте қазаға ұшыраған – басқа бала; қашама заман бой тасалап жүріп, ер жеткен соң ата тағына қол созған шын царевич, занды мұрагерініз – осы. Ақыры, қысас пен қастандық кезінде жалғызынан көз жазған, Угличте-гі өзгеше оқиғадан соң монастырьға камалған царица Мария өзінің ғайыптан оралған ұлымен Москванды как ортасында, қашама мын халық алдында жылап табысады. Дмитрий Иванович салтанатпен аталарының алтын тағына отырды. Енді кімде күмән бар!

Жоқ, бәрі де күмәнді екен. Күмәнді емес, анық. Дмитрий баяғыда өлген. Ал мынау... Гришка болар, басқа болар – бөтен адам деген сыйыр шыкты. Сыйыр аяғы күбірге ауысты. Сыйырды бастаған, күбірге дем берген санаулы кісінің бастысы – жаңа патша тұсында еселі сыбага тимей, ебі артық, еңбегі молырак “тексіз” біреулерден төмен қалған Шуйский – бояр князь Василий Шуйский еді.

Бұл кезде жаңа патша ойына келгенін істеп жаткан. Алтын Сарайда неше ықылымнан бері ел тұтқасын ұстап отырған білікті боярлардың ардақты ата-тегі адыра калды – ежелгі рәсім бұзылған. Арғы жакта күтіп жаткан, дәстүрлі тандаусыз табылған қалыңдығы әлдебір шляхтичтің қызын алғызып, діні теріс калпында ак некеге отырды – алтын тәжге көлеңке түскен. Мұрагермен шекардан бірге аскан, арттан жетіп косылған, жаңа царицаға жасауыл болып келген жат жерлік азғана әскер Москванды. бұқіл Россияны өздері басып атғандай, тым еркін жүрді, ер-азаматқа зорлық-зомбылық, қыз-катынға киянат кобейді. кара бұқара мазакқа ұшырады – халықтың ар-өжданы аяққа басылған. Сыйыр мен күбір – ызалы дүбірге ұласқан. Арада жыл өтпестен, қатал шешімге бекінген азғана топ таң бозында, асылық женген, өзін халықтың сүйікті ұлы сезінген, тұні бойы тойлап, таң атағана көз ілген, артық жасауылсыз, қам-қайғысыз жаткан, кеше кім болса да, бүгін ак патша ретінде билік жүргізуші бейбактың алтынды хоромына басып кіреді. Жан сауталауға, жалтарып, жаңа бір жал табуға мүмкіндік бермей, жанын үзіп жібереді. Кешеғана асыл тәж киіп, алтын тақта отырған адамның Дмитрий Иванович емес, Жалғаншы – Самозванец екенине жалпы жүрттың көзі жетуі үшін баяғыда. Уг-

личте ажалға ұшыраған сорлы баланың шіріп, саудыраған сүйекке айналған мұрдесі көрден қазылып алынып, көп алдына тартылады. Василий Шуйский бастаған каншама кісі шын царевичтің ақиқат өлгенін, мына сүйек – басқа емес, Дмитрийдікі екенін ант беріп куәландырады. Ал әлгі жалғаншы сұмның жазасын тартканына, қайта тұрмластай болып жер қапқанына халықтың күмәні қалмас үшін әуелі мәйітін жалпы жүрттың көзбен көруінс жағдай жасалады, содан соң сүйегін өртеп, күлін ұнтақтап, аузы үнірейген үлкен зенбірекке салып, тозаңына тозаңын қостырмай, қу далаға атып жібереді. Асығыс кеңестен соң ақ патшаның алтын тәжін Рюрик әuletінің ақсақалы Василий Шуйский киеді.

Хан-Кермен так таласынан сыртқары қалған. Борис патша Ораз-Мұхамед ханға жолдаған арнайы жарлығында “барлық бектер мен мырзалардың, қазактар мен татарлардың” жорыққа сай тұруын ескертпі, вотяктар мен черемистер көтерілген дабыл шықса болды, үдере аттануға, бұзықтарды қырып-жойып, басшыларын қолға түсіруге, тек өз төңірегінде ғана емес, бүкіл Понизовье⁷² патшалық тәртіптің сақшысы болуға бұйырған. Өзінің теріс талайын бар сана, жүйке-тамырымен сезінген Ораз-Мұхамед сол күні қатты торығып еді. Мәскеу жасағы құрамында Жалғаншыға карсы аттану әлдекайда жеңіл көрінген. Құдай ондағанда, басы асau “бұратаналар” бүлік шығарған жоқ. Көп ұзамай, кешегі самозванец – “царь и великий князь, всеа Русии самодержец” болып шыға келді.

Күмәні мол Ораз-Мұхамед қалыс қалуды, артынандауды макұл көрген. Жаңа патша “Дмитрий Ивановичтің” таққа мінү салтанаты кезінде “төсек тартып” жатып қалып еді. Патша сарайындағы мәртебеге таласқан абыр-сабырда айдаладағы “татар ханын” ешкім жоктамаған сиякты. Көп ұзамай царь и великий князь Дмитрий Иванович ата дәстүрімен, Касимов патшалығының бодандығын өзіне бекітетіні туралы арнайы грамота жіберді. Көрмей алған кеңшілік жалғыз Ораз-Мұхамедтің ғана емес, қатер лебін сезінген көп жүрттың көnlін жайлаған. Ақ патшаның

⁷² Еңіс (өзен ағысы бойынша Москвадан төменгі өнір).

мәртебесіне арнағы дастарқан жасалды, хан мешітінен күтпә оқылды.

Бар көрешек осымен біткен. Той-думан, мактан мен махабаттан қолы босамаған жас әмірші өз патшалығының алденендей қалтарыс койнауында әлдебір “татарский царек” отырғанын ұмытып та кеткен сиякты. Ал Шуйский ұмытпаса керек-ті. Дегенмен, Ораз-Мұхамедтің қаупі бекерге шықты. Оның да қолы тимей жаткан. Бедел жок. Билік аз. Жамырап, жан-жаққа тарткан жұрт... Қырық жыл тор құрып. неше түрлі қорлыққа көніп, алтын тәжге жана жеткенде, ел тағдыры тұргай, өз тағдыры қыл үстінде тұрганда, атам заманда аймаласып қауышудан бас тарткан әлдебір царевичпен есеп айырысуға мұрша бар ма. Тулап түсіп, бар татарын көтерсе... Онсыз да жарым патшалық бүлікке қосылды.

Көп ұзамай, ресми жарлық алмасқан сон Ораз-Мұхамед те дәл қазіргі жағдайда өзінің жеке басына қауіп жоғын аңдады. Василий патшаның тұғыры шатқаяқ екені және мәлім. Тағы да калыс калуды ниет тұткан. Бас сауғалау жолы емес. Күмәнді істен бой тарту, жат үшін жандаспау. Қарауындағы халқы онсыз да титыктап отыр. Бірак теніз түптен сілкінсе, айдынды кара кеменің өзін сықырлата шайқаган асау толқын, желкенсіз жалғыз кайыкты какпакыл атпай ма. Бар билігіне өзгеше бітімімен жеткен білгір Барыс патшаның басын жойған, жер астынан жік шығып, алтын такты ата мұрасындаи иеленген жанкешті Жалғаншының күлін көкке ұшырған, екі оргада жүрген каншама жанды жалмап жұткан – сол толқынның әлсіз лебіғана. Жал толқын, кара дауыл алда еді. Одан жаңағы теніз шегінде күн кешкен ешбір пенде сырт калуга мүмкін емес-ті. Қанды қылыш айқасар көтерлі ұрыска Ораз-Мұхамед те кірісуге тиіс. Амалсыз араласа ма, ар үшін шайқаса ма, жеке бас қамы ма, жалпы жұрт жайы ма – қайткенде де аянбас, ақырғы соғыс.

Сол жылы қыс ортасында күн күркіреп еді. Жарты аспанды жалтынға орап, құйрыкты жұлдыз тұған. Көкке баққан неше мың халық – тұра дінді христиан да, хак жолындағы мұсылман да тәубасын айтып, күндіз-түні гибадат жасаған. Светопреставление – заман ақыр!

Бірак Адам-Ата үрпагы қиямет-қайым қарсаңында да арпалысқан алысын тоқтатпайды екен.

Көп ұзамай, еркін өмірін ұмытпаған черемистер көтерілді. Ізінше, ар-өжданы тапталған вотяктар бүлік шығарды. Бұл кезде бүкіл Русияда дүрблен басталған. Дмитрий тірі екен! Тірі! Бәрі өтірік, бәрі жала. Иван Грозныйдың бел баласы! Күні кеше ата тағын алған! Өлмеген! Сатқын боярлардың қастандық жасарын біліп, алдын ала бой тасалаган. Тірі! Енді әділет жолындағы құреске қайта кіріспек. Бәріне боярлар кінәлі. Аштық та, жоқшылық та, басыбайлы тұрмыс та. Ендеши, жойылсын алпауыт атаулы! Алдымен, түстік-батыс Русияны өрт алды. Мың сан адам тізеліктен кан кешіп, өліспей бітіспес құреске бел буды. Көтерілісшілердің ең үлкен тобы – балалық шагын басыбайлы тұрмыста, жас ғұмырын жат жерде, құлдықта откерген карапайым шаруа Иван Болотников бастаған қара құрым қалың қол жолына кесе-көлденең тұрған өкімет әскерлерін бірінен соң бірін талқандап, тұра Москваға бет түзеген.

Бүкіл Русия түнекке батты. Елі бір, тілі бір, діні бір – бар тілек-мұддесі де ортақ болуға тиіс орыс ұлы өзара жандасқан қылыш заман туды. Кім патша үшін, кім өзі үшін, кім әділет, тенденция – ажырату киын еді. Ораз-Мұхамедтің анық ұқканы – ағайын жүрт жікке бөлінді. Тағы да бір ұқканы – қалыс қала алмайды екен. Ақ патшадан шұғыл да катал жарлық жеткен. Аттан! Барлық бектер, мырзалар, қазақтар мен татарлар – бүкіл Касимов хандығының бас көтерер, қару ұстар азаматы царь и великий князь Василий Иванович всеа Русии – айдынды ақ патшаның туы астына топталсын! Жарты әлемді өрт алса, Хан-Керменді қара мұлғын тұман басыпты.

Ораз-Мұхамед иманын айттып, қанды кісесін мойнына салды.

БҮЛГАҚ

І т а р а у

“ЖЫЛАН ОРДАСЫ ОЙРАНДАЛСЫН!..”

Қазақ даласында ата күшінен жаралып, ана сүтімен қаз басқан, Ібір-Сібірде жүйке-тамыры, жүрек лүпілі өзгеше арна тапқан, Орыс елінде аламан ойынмен атқа мінген, Хан-Керменде өмір мәнін, тіршілік заңын түйсінген, арыстан туса да, айға шаптай-ақ мертігіп, неше ықылым заман – бар ғұмыр – жиырма жыл бойы байлаусыз бұғауда, қабыргасыз қапаста күн кешіп, ызамен, құсамен өмірі өксіген, еңсесі жазылса да, көкірегінен зіл батпан қара тас кетпеген, көңілінен кірпі түк түйткіл арылмаған Ораз-Мұхамед – алтын тақты, дәулет, бақты Ораз-Мұхамед хан иманын айтып, қанды кісесін мойнына салды. “Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы!” депті аталары. Бір адам емес, бүкіл халықтың ары саудага түссе ше? Ораз-Мұхамед каншама заманнан бері көкіректе бұлықсыса да сыртқа шығар жол таппаған, көңілде сайрап тұрса да қысынсыз, үмітсіз көрінген, тіпті, азаматты аранға ғана жығар аусарлық, елге зиян есерлік санап келген күмәнді іске біржола шешінді. Кезеулі садақты кесе атар күн туыпты. Қас беренді қақырата бұзып, қара жүректі қақ айыра ма, әлде өз басы найзага іліне ме – белгісіз. Қайткенде де тәуекел. Ер болып туды, ез болып қорғалар жөн жоқ. Аңдыспен өтті, арпалыспен өлмес жол жоқ.

Әуел бастан ниеті бұзық, пейілі арам болған.

Сібір шегіне ұлы Русияға теріс пиғылмен аяқ басқан.

Қолжаулық царек Сейдяктың атын жамылып, жаңа аймақтағы жарым жүртты жырып алған.

Тобольскіні қиратуға, Түменді шабуга дайындалған.

Ақ патшаның мархаматты дәргейіне келген сон да басұрмандығын қоймаған.

Астанаға қатер төнген алмағайып шақта әскер қызыметінен бой тасалап, шалғай вотчиналарына кеткен.

Қырымға немесе Хажы-Тарханға қашуды армандаған.

Казак ордасын Ру西亚ға жаулық ниестке итермелейтін хаттар жазған.

Тәуекkel ханның ұлғ елшісі Құл-Мұхамед бектің он қадамын теріске бұрган, жасырын жүздесіп, жалған ақпар беріп, әскери құпияларды жариялаған. Нәтижесінде Қазак Ордасы ак патшаға сырт берген.

Касимовта хан сайланған соң, ұлы Ру西亚ға жаулық жолына біржола бет қойған.

Мұсылмандарды желіктірген.

Ұлт араздығын қоздырған.

Ақ патшаға карсы үгіт жүргізген.

Қырыммен астыртын байланыс жасауға тырысқан.

Патша ағзамға қарасты әскердің ұрыс қабілетін азайту үшін, арнайы жарлықпен жорық аттарын сойғызған.

Воеводаға кастандық жасаған.

Шіркеуді таламақ болған...

Айып тармағы көп. Бірінен-бірі ауыр. Бәрінің құяр арнасы ортак. Ураз-Магмет Касимовский – ақ патшаның нан-тұзын ақтамаған, вор и изменник – мемлекеттік қылмыскер, сатқын.

Мойындаисың. Патша жендеті амалын табады. Тәнің – тас, жүйкен – құрыш болса, арқаны айғыздаган таяқ, санаңа қыздырып басқан темір, табанына қағылған шеге, саусағынды шабактаған біз әсер етпесе – бар айыбынды тап-тұп мойынға қояр куәлар бар. Ноқтаға ілінген соң, кайткенде да айыптысың.

Ауыр айыпка орай тартар жаза да өзгеше – өлім;abyrойлы ақ өлім емес, корлыкты, азапты өлім – аяқ, колы кезекпе-кезек шабылып барып басы кесіледі, тесіле сөгілген кабырғадан темір ілгекке іліп, қаратіл етіп барып дарға тартады, көзін шығарып, колын сындырып, суға батырады, тісін қағып, тілін сұрып, көмейіне корғасын құяды... Анадан туғаныңа, ауамен тыныстап, жер басып жүргеніңе қарғыс, осыншама азапты ажал жолын ойлап тапкан адам атаулыға лағынет айтасын. Немесе лағынет, қарғыс айтуға шамаң да келмейді, жүйке-жүйен, бітіс-болмысың кірпі капқан жыландай бұктеле ширышық

атып, шыркыраған шыбын жанның дәрменсіз, әтжуаз тәннен тезірек құтылуын – түнекке батар, арты тозак па, ұжмак па, не болса да тіршілікте істеген ісіне лайық басқа бір күйге түсірер шакты – дем үзілер сәтті – шын өлімді ғана ансайсын.

Ақ патшамен ежелден етene достығым бар, жесір келінін алған туыстығым бар – бірақ дәл бүгінгі, алмас тәжді бас катерге түскен, алтын тұғырылы тақ шайқалып тұрған алмағайып заманда колдан келер қайран аз, саған деген сенім жок, сатып кетер деген қауіп мол, сондыктan әскер бастап астанаға келісімен тұтқынға алынасын депті Петр – астыртын шапқыншы арқылы бар жағдайды хабарлаған князь Петр Урусов. Жарагы сай жауынгер жасакка әскер басы болып бөтен емес, ак патшаның адат құтаны. бұдан бұрын талай жорық жолында ерлігін танытқан князь Исиней Корамышев – Есеней бек Қарамышұлы тағайындалмак. Ханин кысас көрген, қаншама заман құтында жүрген, енді ак патшаға адат қызымет етпек үшін астанаға жеткен. Жалғыз жетпеген, жасауылы аз болса да, жаһаттас дос. ханның кате істеріне наразы, ак патшаға адат, қысым көрген, кемшілік, таршылық көрген сейіттер мен мырзалар атынан әкелген құлаш-құлаш хат, салмакты ғарызнамасы бар. Ойлары – ел қамы, ниеті – патша тілеуі. Сөздерінің түйіні – басқа хан. Русияда осіппөндеген әүлеттердің бірінен шыккан жаңа хан сұрауға тірелді. Ілгішек те, сұлтау да бар, ак патшаның райы жаман деген. Дәл қазір басынды жоймай тынбас деген.

Басқа жол бар көрінеді – бір емес, екі тарау жол. Асығыс сайланған ак патшаның жағдайы қын. Тәж кисе де беделі кем, абырай-атағы аз, сенімнен ада. ел ішіндегі, боярлар арасындағы наразылық құннен құнгे кабарып барады. Бүтін такта отырган мықтының ертең барынан айрылып, монастырьға кетуі әбден мүмкін. Тіпті өйтпеген құннің өзінде, саясат жеке бас мүддесінен жоғары, жаны қысылса кешірім жариялауда мүмкін. Сондыктан артын күт, анысын анда, мен де карап жатпаспын, арты кайыр депті. Эйтпесе, бар арманың сол еді. алласапыран шак, андағанша ұзап кетесің, өзегінен безер, өзіңмен етер бірер жұз жанкешті жігіт ерт те. еліне бет түзе. Сәті туса өтерсін, ажал жетсе өлерсін, кайткенде де кара жерді ат

жалынан соң құшасын депті. Және осы соңғы жолды артығырак құлтайтынын айтыпты.

Көнілін қатер жайланағымен, түршігіп корықкан да жок, абдырап, абалактаған да жок. Қара қылды қақ жарған әділдік болмаса да, басыбайлы жұртты алдаусы-ратар демесін, тіршілік нәрін үзбес талғажау күтер еді. Екі жақ үшін тепе-тең шапағат болмаса да, әлсізді алқар мархамат күтер еді. Бекер еken. Қон етінді ойып жеп отырып, қабак шытқаныңа шамданады. Ар-өжданыңды аяққа тапап отырып, алақайлап айқайlamаганыңа айыптайды. Ақ патша – аждана болса, алпауыт бояр – ордалы жылан еken. Жалман жұтпай, буып бітпей тынбақ емес. Ендеше, жалынумен өткен өмір зяя. Жандасқан өлім мың мәрте артық. Ар, намысың үшін, аламан азамат, аскаралы жұрт үшін. Өлім!.. Өлім ғана ма? Өмір! Өмір үшін! Бүгінің емес, ертеңің үшін. Қара қазан, сары бала, кейін келер ұрпақ үшін!.. Ораз-Мұхамед шұғыл жарлық шашып, елге сауын айтты.

Беймезгіл шақ еді. Көгілжім көктем емес. Жасыл жаз емес. Жанын ат жалына түйген аламан жорық жолынан бұрылып, жылы ұяға қарай камданатын қоңыр күз де емес. Ер – от басына оралатын, әйел – кайратты құшақтан кең тыныс тауып, бала-шага алмағайып сапардан қайтқан әке алдында еркін тырандайтын қараша. Қарлы жаңбыр, мұзды сүйекten өтер, бірак бүкіл ел маужырай бүйігіп, бұқара жұрт биылғы жаз қасап қаза, қызыл қырғынсыз бейбіт өткенине, мал шығынсыз жетіліп, егін бітік өскенге, алда киындығы болса да қысасы жоқ қыс тұрғанға тәуба айттысар өліара. Соган орай хан жарлығы да қатаң әрі қаһарлы естілді. Қылыш ұстар қолы бар азамат тегіс атқа консын! Кесімді күні қалың әскер Хан-Керменнен, Ақ мешіт түбінен табылсын. Кежірге кешірім жоқ! Ұлы жорықтан бас тартқан жан – ұлыс жауы! Атта-аң жылан ордасын ойрандауға!

Ақкөз өлермендік емес. Ақылсыз аусарлық та емес. Кесіп-пішилген, кенеспен түйілген шешім. Бүкіл елдің, аламан азамат, бұқара жұрттың аужайынан туған серпіліс. “Бұратана аймақтың” жарлы-жақыбай қауымының көніл күйінен нақты хабардар Ораз-Мұхамед мешерлер

жайлаған, мордва мен черемистер сағалаған ат жетер аймакқа тегіс шапқыншы аттандырды.

Ак патша әмірінен азгана бұрын арнайы хат келген. Барша бұкараның – христиан мен мұсылманның, Касимовтың, Қазанның, бүкіл Понизовьенің жауы – Мәскеуде отырған, алтын буына елтіп, кісі канына семірген боярлар! Көзі жойылуға тиіс ортақ дұшпан – сол боярлар көтерген, бүкіл Жердің⁷³ келісімінсіз өкіметті басып алған шубник⁷⁴ – Василий Шуйский! “Боярский царек” – боярлар патшакеші Шуйский такты тартып алған соң бұкара жұрттың тынысы бұрынғыдан да тарылды. Шаруалар мәнгі құлдықта калмак. Бүкіл елге өзгеше ауыртпалық түспек. Бұл – басығана. Қоңе берсек – көрер құкай алда. Ендеше, кару асын, қас жауына қарсы аттан! Алауыт атаулыны жазаға тарт! Басын ал, барын иелен. Бірге бол бізбен. Дұшпанның жаласынан тірі қалған, ата тағын қайтару жолындағы әділ куреске кіріскен царь и великий князь Дмитрий Иванович всеа Русии – бәрімізді тендерікке, бакытқа жеткізетін абзal әміршінін туы түбіне топтал! Хат астына кол койған – “большой воевода”⁷⁵ Иван Исаевич Болотников”.

Балауызға басылған бедерлі мөрі болмаса да, діттеген жерден шыкты. Бірақ көнілде түйткіл көп. Күмәнді сауал, түсініксіз тетік бар.

Қазак “Төбесіз – жер, төресіз – ел болмас” – деуші еді. Тізгінді берік ұстайтын ие шықпаса, іргелі жұрттың өзі азып-тозып кетпек. Руся да патшасыз тұра алмайды. Бар кілтипан – сол патшаның жалпы бұкараға мейірлі, жалпак жұртқа ортақ, бар тайпаға тен – айбындығана емес, абзal, ақылдығана емес, әділетті болуында. Қөлдененге көз алартпай, бодан жұртын жетімсіретпей ұстар ғаділ хакім – есімі жұрт аузында жүрген Дмитрий екен дейік. Жолы жана. Лепесі өзгеше. Озбыр, обыр боярларға қарсы әділет туын көтермек... Азған, тозған заман, шатысқан, бытысқан дүние. Бәрі күнгірт, бәрі күмән. Әуелгі түйткіл:

⁷³ Жер – Россияның барлық калаларынан сайланатын өкілдер.

⁷⁴ Шубник – тон илеуші – бұкара жұрттың Шуйскийге койған мазақ аты.

⁷⁵ Бас қолбасы.

мына соңғы Дмитрий Иванович алғашкы Дмитрий Иванович пе, әлде сол жанкештінің атак-абыройын жамылған басқа бір өлемен бе? Сол еken дейік. Онда, сол, кеше ғана такта отырган Дмитрий Иванович – баяғы бала князь Дмитрий Угличский ме, әлде шын Гришка Богданович (Андреевич, әйтеуір біреуович) па? Өлген кім, тірілген кім, көмілген кім, көтерілген кім? Ойлай берсөң, өзіңнің тірілігінде, барлығыңа күмәндانا бастайсың. Эуелде артын бағып, бой тартуы да содан еді. Орыс ағайындар өзі шешсін деген. Кейін де қалыс қалмақ ниетке бекіп еді. Ін тубіндегі байғыз болу талайына жазылмапты. Бұл кезде кімнің кім екені де мәнсіз көрінген. Жын-жыбырдан жаралсын, сайтан-сапалактан шықсын “боярский царек, шубник” Василий Шуйскийден зұлым болмақ емес. Василиймен талай жүздескен, оның ниет-пиғылын, астар-қатпарын таныған Ораз-Мухамед емес, көрмese де көnlіmen ұқкан, ісінен кейпін андаған кара бұқара – басқа бұқара емес, орыс бұқарасы түйген түйін: “Хотя бы нам чорт, – Толко бы нам не тот!”⁷⁶

Бұл жолғы тілек бір арнадан тоғысты. “Хотя бы нам чорт, – Толко бы нам не тот”. Халық аузында ұранға айналып кеткен бұл мәтелді ежелгі таныстар Воркадин мен Доможиров та айтыпты. Воркадин – соңғы екі-үш ықылым бойы талау, тонауға ғана ұшырап келе жатқан іргелес жұрт мордваның халық таныған ағасы, бас көтерер азаматы еді; талай кездескен, тізе қоспаса да түсініскен жан. Ал шын ба, жалған ба, әйтеуір аз да болса ақыкат билік құрган Дмитрий патша тұсында тасы өрге домалаған, соған орай Шуйскийдің кезінде сыртынан жазаға кесілген Доможиров Қазан мен аралықтағы мешер, мордва, орыс аралас Арзамас шаһарында воевода болатын. Замана ағымы табыстырған екі ноян жай ғана жауап хат, шалагай салем жолдамаған, әр таптан құралған арнайы елші жіберген. Бұкіл Россия көтерілді депті. Түстік-батыс – Литовск, Заоцк, Украина, Севера, Поле аймактарының барлық қалалары – ұзын саны елуден астам шаһар көтерілісшілер қолында. Рязань аймағы атқа мінді. Хажы-Тархан мен

⁷⁶ “Малғұн болса да макұл, – Тек мынадан басқасын шақыр!”

Ногай Ордасы патша билігінен бас тартты. Енді бүкіл Понизовье толқып отыр. Тас түйін болып ту көтермек. Дін айырымын, тіл ататығын ұмытып, орыс, татар, мордва, черемис демей, ынтымакпен түп көтеріле аттанар шак – осы! Боярлардың қастандығымен тактан тайған әділ патшамыз Дмитрий Иванович өзінің еншілі орнын алса, жалпы жұрт бакытқа жетпек. Бай, кедей деп бөлу, тегі, түсі деп алаңау болмак емес. Қазір немесе ешқашан! Жалғыз Арзамас емес. Кадом. Шат. Құрмыш. Алатір өнірінің ойы да осы. Және Хан-Керменмен іргелес аймактардың халқы құрғак сөзден накты іске көшкені танылған. Басты қалаларда әскер жасактары құралып жатыр. Тек үлкен воевода – бас әскербасы ғана жок. Бауырлас ағайындар кенесе келе Ораз-Мұхамедке тоқталты.

Елшілер салмақ арта, міндет жүктей сөйлеген, ғаділ патша үндеуін саған жолданты, басшы өзің бол дескен. Беделі зор, тәжірибесі мол, мәртебесі биік. Эрі құрама жасакка. нешеме тайпаға ортақ талайы бар. Әуделде “бұратана басұрмандарымен” жеке шаппак болған Ораз-Мұхамед ойланбай келісті. Сол сәтінде-ак өкім таныткан. Көтерілісшілер бас косар жиым нүкте Хан-Кермен каласы деп белгіленді. Әскер топталып бітер кесімді күн тағайындалды. Эр қала, әр аймакка арнайы тапсырмалар жүктелді. Ақ патшага, алпауыт боярларға карсы жаз ортасынан бері кан кеше қуресіп жаткан, казір Коломна тұбінде тұрған бас ордамен накты тілдесу үшін азғана жасауылмен әр тайпадан құралған елшілер тобын жіберді. Бірақ күмәнді түйін шешілген – артын күтпей, аттаныска әзірленді.

Ең үлкен дайындық Хан-Керменнің өзінен басталып еді. Құш қолданармын, кан төгіс болар, кайткенде де бұра тартуға жол қалдырмайын деген. Тыныштық күнде дүр, кикаласкан тартыста мығым Касимов воеводасы – ақ патшаның адат ұты Федор Чулков жан атқымға тақағанда жалтак, тіздескен егесте енкіш болып шықты. Бас колбасы Ураз-Магмет Анданович Касимовскийдің алдында зыр каккан. Мылтықшы, топшы азғана әскер хан дәргейіне келтірілді. Пушкарская слободадағы кару-жарак қоймасының темір какпағы көтерілді. Құйылғаннан бері колдану таппаған, майы құрғап, сыртын тот шала бастаған

он шақты жезайыр зенбірек сыртқа шығарылды. Пешіл саны төрт жүздей ғана екен, Ораз-Мұхамед азырқанбады – оқ-дәрінің молдығына тәуба айтқан. Басыбайлы бұратаналардың от кару ұстасына қатаң тыйым салынғанымен, аламандардың көбі жаракты екенін, мылтық атаулыны тығып ұстайтынын Ораз-Мұхамед жақсы білетін. Және ешкімнен тартып та, сатып та ала алмайтын жаман самопал емес, алғы лекте шауып, қан кешкен жорықтарда түсken олж - сібіттін білтелі, немістін тегіршік шакпақты мушкеттері. Қасымлы ноғай-қазақ от қарудың құпиясына қанық еді. Жаңаша жарлық шашылған сон, жасырын жарак қалмады. Ораз-Мұхамедтің әскері бір-ак күнде жарым-жартылай болса да қатерлі қарумен құралданған жаңа шерікке айналды.

Көп ұзамай, Цна, Мокша, Теша бойынан жиналған, Шат, Қадом, Арзamas қалаларына тоғысқан мешер, мордва, орыс аралас үлкенді-кішілі жасактардың алғы легі Хан-Керменге төгіле бастады.

Осы кезде Коломнаға жіберілген елшілер де оралды. Москва түбінен қайтыпты. Көтерілісшілердің әскері тоқсан мың. Эр тараптан құйылып жатқан қолда кисап жок. Күн сайын ұрыс. Ұрыс сайын жеңіс. Бар тосқауыл – тас қамал, биік қорған. Әйтпесе ақ патшаның жаны шырқырап-ак тұр.

Ізінше, ақ патшаның шабарманы да жеткен. Патша жасағы “безер холоп, вор Ивашка Болотниковтың” бүлікшілерін әлденеше мәрте ойсырата жеңген. Жазда Кромы түбінде талқандаған. Күзде Угра бойында ойрандаған. Енді қыс көзі қырауда Москваның іргесінде түтелеп жатыр. Бүлікшілер тоз-тоз болып бітті. Тек біржола жою ғана қалды. Ол үшін Смоленскіден, Ржевтан, Новгородтан жаңа қосындар келе жатыр. Енді Касимовский царь Ураз-Магмет Анданович те асығуға тиіс. Патша ағзам мархаматқа бөлемек. Халқына қаншама кеңшілік жасамак. Хан өз орнын алсын. Олжадан құр қалмасын. Вор Ивашка Болотников онсыз да талқандаламақ; десе де Ураз-Магмет Касимовский өзінің ақ патшаға адалдығын танытуы кажет. Өз тобын тапсын. Тез аттансын!

Ораз-Мұхамед патша жаушысына өзінің аттанысқа әзірлігін мәлімдеді, тезінен аттанбағын тағы айтты. Қай

топка барып қосылатынын да жасырмадан. Көтерілішлер туының астынан табылады. Ақ патшага карсы қылыш сілтейді! Ураз-Магмет Касимовский таңдаған жалғыз жол, женісті жол – осы!

Айтқанында, арада алта өтпей, ұзын саны он мындан астам құрама қол ақ патша мен боярлар ордасын бетке алды.

Айдан да биік алтын тәжге карсы қылыш көтерген, атадан арыстан тұған Ораз-Мұхамед акыр түбі мерт табам деп ойлаған жоқ. Оң талабы теріс бұрылар деп те пайымдамадан. Дәл осы сәтте жарым Русияны жайланаған шаруалар көтерілісіне араласқанын, кураған қамысқа жел өтінен от қойғанын, көтерілістің шығыс өңірдегі көсемдерінің біріне айналғанын білмепті. Бірак не үшін, кім үшін аттанарын, бәйгеге басын неге тіккенін кәміл түйсінген. Ар-өжданы тапталған, ашынған қауымның бұл жолғы қымылы соны сыпат, өзгеше бағыт алыш еді.

II тарау СҮРГІН

Сол жылы қар айрықша қалың түсіп еді. Қисапсыз төгілген кан жалпақ жер бетін тегіс қызыл түске боямасын дегендей. Тыннан тартқан ат омбылағамайды. Ойыкка түскендей шым батады. Құлағы эрен көрініп, ышқына оргиды. Тегіс жолдың өзі кеуде тірер оппаға айналған. Ат бауырына сары мұз катты. Қар қалыңда қыс жұмсақ болушы еді. Жоқ. Аспан тұлданған сайын жер де шытынай түсті. Үп еткен леп жоқ. Үскірік боран жоқ. Қапалақ қар – қакаған аяз. Қарая домбыркан бет, қырау қонған қабақ, сұнгі катқан мұрт – аламан атаулыға тіршіліктен түнілген жанкешті кейіп бергендей.

Тура тартып Рязаньға жеткеннен соң Ораз-Мұхамед оқыс шешімге келген. Аталарының әдетімен, өзен арнасына түсті. Қар басқан қалың мұз – қасқа жол. Бағытың анық, жүрісін ұтымды. Екі қаптал – дөнес жар, қалың тоғай, көлденен көз шалмас қалқағана емес, өлермен жау тұтқылдан тимес табиғи корған. Кезекпе-кезек алмасып отыратын, тыннан тартар қар бұзушы алғы топкағана ауыр. Жиі ауысады. Бірак ру, тайпа жігі, яғни

жеке құрамалар шегі тарқамады. Лек-легімен шұбатыла созылған, өзен өріне қарай еміне жылжыган қалың әскер жоғарыдан түсken жарлықпен амалсыз атқа мінген қай жорықтағыдан болса да жинақы әрі ширак. Қоңіл де басқаша тәрізді. Қатер алдындағы кайрат кекті серпінмен үштасқан. Күндіз қар кешіп, түнде мұз жастанған, аз күнгі жол азабы көп қажытқан әскер қайткенде де нысаналы жерге тезірек жетуге, бой жылтытар, кан қыздырар, бәрі болмаса да, көбі болмаса да, бірталайы үшін қазамен тынар айқасқа асықты.

Алайда Коломнадан өтіп, кара жолға шықкан соң, ара конбастан естілген хабар Ораз-Мұхамедті анық дағдартқан. Жайсыз хабар, жаман хабар. Бірақ екішты, дүмбіlez хабар. Ақ патшага Смоленск, Ржев, Ярославль қалаларынан тың әскер – көп әскер келіп қосылыпты. Ал Болотников әскеріндегі алпауыттар бастаған, – әлде отыз мың, әлде он-он бес мың, – үлкен жасақ сатқындық жасаған. Осыдан бірер күн бұрын өткен кан төгіс ұрыста көтерілісшілер қирай жеңіліпті. Жиырма мың адамы өлген. Тағы неше мыны қоршауға түсken. Қалған азғана бөлігі жан сауғалап, әлде Калугага, әлде Тулаға қашкан. Жоқ, әуелде көтерілісшілер көп шығынға ұшыраған екен, артынан казактардың жаңа тобы келіп жеткен соң ес жиыпты. Қашқан – патша жасағы. Бірақ жеңіс жоқ. Екі жақ теке-тіреспен тұр.

Немен тынса да, үлкен айқастың болғаны анық еді. Патша жасағы қирамағаны, боярлар байтағы орнында тұрғаны және анғарылған. Қайтпек керек? Ораз-Мұхамед әскербасыларын жинап, асығыс кенес шакырды.

Сөзді, аңдал жүрумен, артын багумен картайған қыпшак Тебей бек бастаған. Мәскеуде кім отырса, ел иесі сол. Орыс ағайындардың өзара қыркысында не қызығымыз бар? Атыссын, шабыссын, өліссін, бітіссін. Василий Иванович па, Дмитрей Иванович па, басқа біреу ме, әйтеуір, бір Иванович алтын тағына барып мінсін. Таксыр деп мойындаймыз, тарту-таралғымызben дәргейіне барамыз. Артын күтейік. Ал қазір келген ізben кері қайтқан абзал.

Қадырғали тұғырдан тайғалы төртогұлдың тізгінін біржола қолына алған, осының алдындағана Мәскеу түбіне, Коломенск бекінісіне елші ретінде барып қайтқан тама

Нұрұзак ашына сөйлеген. Несіне жарап асынып, сары аязда сандалдық. Дабыл қағылмай, дабырадан кашсак бізді кім сыйламақ. Үлкен воевода Болотников женсін, женілсін – бүкіл Русия көтерілгені анық. Шайқалған тақта дәл бүгін кім отырса да, ертенгі күн – елді емген, жерді езген алпауытқа қара тұман әкелмек. Өлсек – шәйтіпіз, шешіндік – тайынбайық деген.

Төбей, сенін сезің кисынды деген маңғыт Саманай батыр. Бір бүктемін жазылмай-ақ кетті-ау, осы акылынды кеше, Хан-Керменде неге айтпадын. Енді, ар сыналар шакта көлденен тартқаның – аңғалдық па, аярлық па. Бірақ хан иемнін ойы карыс сүйем артық. Шешіп, кесіп койған шығар. Қалай сілтесе, солай шабынам. Менде сөз жок, қимыл ғана бар деген.

Әуелті межеден әлдекайда аз, ұзын саны екі мыңдай, бояр ұлдары мен атты стрелецтерден құралған орыс жасағының воеводасы Федор Чулков еді. Хан-Керменде дүрбелен қасталған шақта Еділ бойында көтерілістің жаңа ошағы тұтанған. Черемис, вотяқ, чуваш, татар, орыс болып тұп көтеріле сілкінген де, кеудеге тірелген темір өкшедей, бүкіл өнірді жаныштай тапап отырған патша қамалдарын талқандауға кіріскең. Өлкедегі ең үлкен әрі бай шаһар, берік қорғанды Нижний Новгород коршауға алынды. Понизовъедегі көтеріліс ұранышылары Воркадин мен Доможиров та Хан-Керменге келе алмады. Арзамаста бас қосқан орыс, мордва жасактарын бастап, солай қарай аттанған. Бұдан соң Ораз-Мұхамедтің дәргейіндегі андыз әскер begi осы Федор Чулков болып қалды. Сын үстінде сыр бермеген. Бұл жолы да су жұқтырмады. Бас воеводаның жарлығына жығылам деген.

Кенесшілер келелі пікір күткен арғын Шәш бек те кесімді сезін айтпады. Алға ертауыл жасақ жіберейік, жаудың анысын андал, достың анығын білейік. Содан соң ат басын қайда бұру өз колымызда деген.

Қалай да болса айқаска әзір, бірақ саяқ қалып, аранға түсуден қауіптенген Ораз-Мұхамед те соны қостады. Әйтсе де ертауыл шығармаған. Бес-оннан ғана, топ-тобымен онға, солға, ілгеріге шалғыншы аттандырды. Қара ұзбеуді, әр сағат сайын хабаргер жіберіп отыруды

тапсырған. Қазіргі сәтте ең бастысы – іс мәнісін, ұрыс нәтижесін айқындау еді.

Үш тарабын бірдей жіті бакылауға алған қалың әскер өткен аптада ғана көтерілісшілердің бас байрағы тігілген Коломенск тарабына қарай баяу жылжып келеді.

Көп ұзамай-ақ, болған істі көз көре бастады. Егжей-тегжейін емес, акырғы нәтижесін.

Ақ қар беті кара құмалақтай ретсіз шашылған өліктен көрінбейді. Табандаскан шайқас емес, босқын тапқан, күа қырган қасап ізі танылады. Ала-құла жадау киімді – шандыма шабата, кенеп кебенек, киіз бөрік қару алып соғысқа емес, айыр, шалғы алып пішенге шыққан кейіпті кара құрым өліктің қебінің жатыс ыңғайы соны мегзеген. Өншең сұргылт, қонырқай мұрде арасында, қан жентектелген қасат қар үстінде әр түста бірді-екілі стрелецтер де жығылыпты – қып-қызыл шапандары көз тарта құбылады.

Мұздаса да, мұз болып қатпаған көп өлік ішінде жаны қеудеде шырқыраған бірде-бір жаралы көрінбеді. Ал майданның орта тұсындағы өліктердің жатысы қолдан қойғандай. Бірі – ілгері, бірі – кейін, бірі – бүйірге, бірак бәрі бір қатарға қулаған. Бәрінің де төбесі ойылған. Айтпаса да түсінікті. Жаралы жок. Тұтқын да жок. Қолға түскен, қаз тұруға жарайтын “вор” атаулы қатар-қатар сапқа қойылған. Содан соң кәнігі жендет қатқыл шокпар сілтеп, миын бырқыратып құлатада берген. Шашқа білтелене қаткан, бетті айғыздай тарамдаған қызыл қан, ауыздан салбырай шығып, қырауыта қатқан кара тіл – сенің де көрер күнің осы деп тұрғандай.

Жер шалып, із сыңайын аңдағанда, бұл – қалың қол емес, келесінен жырылған жеке жасақ киген кеп скені байқалды. Және кеше емес, бүгін, осыдан бірер сағат қана бұрын қырылған. Ендеше, жау алыс емес. Өз өліктерін жинап үлгермеуі содан. Таюу төніректе басқа бір косынмен қырқысып жатуы да мүмкін.

Солай болды. Терістік батысқа кеткен шалғыншылар аттарын танаурата шауып, тобымен қайтқан. Алда – әлдебір қорғанды камалда қырғын ұрыс болып жатыр. Кім сұлбасына қарағанда, сырттан шабуылдаушы – патша әскері.

Касап алаңында еріксіз аялдаған аламандар қанжығаларына бөктерген сауыт-саймандарын киіспі, асығыс атқа конған. Көп ұзамай-ак ұздықсіз атылған мылтық даусы естілді. Ара-тұра шатынай жарылған жезайыр үні шығады. Сүт пісірімнен соң жау қарасы да танылған. Қорғанды камал емес, мұнарасы ак терек бойындаған ағаш шіркеуілі шағын село. Бірак бекініске айналдырылған сиякты. Сыртқы шабуылшы мен ішкі корғаныс шегі айқын танылады.

Ораз-Мұхамед бұдан ары бөгелмеді. Алтын жағалы бектер сауыт сыртынан киген бұлғын ішігін сыпрып тастап, қылышын көкке білей ұран салған.

Ішқына қиқулаған қалың әскер лықси толқып, ат басын босатты. Кей тұста тапалған, кей тұста қары сойылған дәңесті аланқай әп-сәтте айқай-сүрән астында еміне, оғы шапқан мын сан адамнан көрінбей кетті. Ұрыска асығып, көс қапталдай, тыңнан тартқан қаншама аламан жарға соғылған сендей, карлы бөгесінге тіреліп, омбылап қалып еді. Бірак бекініске құйылған алғашкы лектің өзі-ак қызыл кан жамылған стрелецтер катарын дауыл құнгі толқындай көмген.

Ұрыс ұзакқа созылмады. Патша жасағының саны әлдекайда аз еді. Әрі шабуыл күтпеген. Селоны сыйымдаған шенбері әлденеше жерден үзіліп, шылпара болды. Ораз-Мұхамед әскерінің соңғы легі ұрыска кірісер-кіріспестен дүркірей қашқан. Бұл кезде қорғаныста отырган ағайындар да күш алыш, атқа коныпты.

Қашқан жауда қауқар жоқ. Босканға бала да батыр. Қозы көш жер өліктен көрінбей кетті. Қан тілегін қайқы қылыш қайратты колда камшыдай ойнады. Бас бауырдай тілінген. Кеуде көн торсықтай сөгілген. Бұрын да талай майданға түсken, түтеген мылтыққа, күркіреген зеңбірекке қарсы ұмтылған, жак айыра шапқан, омыртка үзе оскан, ұрыс - машыкты қәсібіне айналған Ораз-Мұхамед кісі өлтіруге осыншама құнығам деп есте ойламаған. Әуелде араласпай артта қалған. Сырттан бақыламак. табандасар құн туса, басқаша бағыт сілтемек. Опыр-топырда дегбірінен онай айрылыпты. Жау шебі сөгілер-сөгілместе өзі де кіріспіт кетті. Жауырынының көптен қысқан құрысы жазылып, қолының қаншама заманнан бергі қыжыры

канып, қапысыз сілтеді. Көлденен қелгенде киғаштай тартты. Тура қелгенде толғай үрдү. Он, солын бірдей қырқа шапты. Таңауынан бу атқылаған кара қасқа тұлпар иесі қозеген тірі жанды құткармайды. Кара қасқа тажал сиякты. Қара қасқа тажал үстіндегі арыстан қеуде, арыс нық, қалың қабақ, киғаш мұртты, еміне шауып, есе сілтеген аламан – бір кездегі бала сұлтан да, кейінгі сұсты әскербасы да, кешегі салиқалы әмірші де емес, жаңнан безген, қанға құмартқан жаһаннам жендеті тәрізді. Жағалай қашкан жау тегіс қырылып бітсе, орман отауға кірісердей. Өндіршектен оқ тигенше, онқасынан жығылып, ат бауырына түскенше тоқтамастай. Тоқтамас та еді. Төтеден косылған Нұрұзақ шылбырына жармасты. “Таксыр, мені шап та, қылышынды қайыр!” – деген.

Ораз-Мұхамед сонда ғана есін жиып, іс мәнін парыктады. Артта – айқай, алда – топыр. Жау аз, жайдак ат көп. Иесі ауып, жүгі женілелейген жануарлар шұрқырай шауып барады. Кісі сүйретіп, бауырына ері түсіп, тепкіле-не үріккені қаншама.

Женіс. Толық женіс.

– Тоқтат! – деген ентіге ысылдал. – Аранға жығылар, тоқтат аламанды!

Нұрұзақ сол сәтінде-ак күреніте дымданған қылышын көкке білей, ашы дауыспен ышқына айқайлады.

– Хан-Кермен! Қайт кейін! Қайт!

Білегіне орай ұстаган хан шылбырын лактыра тастап, тұра шапты. Ойқастай жол кесіп, жұртты тоқтата бастады. Эп-сәтте таяу төнеректегі кіжінген “ұрр-рах!” – кательлі “қайт-қайтпен” алмасқан. Жер ыңғайы бейтаныс, жау қарасы беймәлім. Тұтқылдан жана бір жасакқа ұшырау каупі бар. Көп ұзамай, керней тартылған сон, әскердің арты іркіліп, алды кері қайырылған.

Көз көрім төңірек – қар құшқан қызыл шапан. Тенқис жер соккан бірлі-жарым жаралы ат болмаса, түсі бөлек қарасын көрінбейді. Тек әуелгі тоғысқан тұс – шеп түбінде ғана шығын шығыпты. Онда да көп емес. Алғашкы ұрыста шетінеген аламан саны қырық-елуден аспайды. Қазаға ұшыраған жау әлденеше есе артық. Мың жарым, екі мың. Бәлки, одан да көп. Ал казактар, – патша әскері қоршалай сығымдал жатқан – казактар болып шықты, – өздерінің

колдан жасалған шебі – үстіне шөп артылған жұздеген шананы тіркестіре жалғап, су құйып катырған мұз корған ішінде тен жарымынан айырылыпты. Мұз камал жеңіл зенбірек тобынан әденеше жерден омырылған екен. Енді бірер сағатта калғаны да харап болары танылды.

– Астыма қадалған казық ұшын айқын сезініп едім, – деген, дабыр басылар-басылмастан ұрыс даласында беттескен, Ораз-Мұхамедті ат үстінен құшақтаған қайратты казак атаманы жымып. Көзі мұздай. Ширатпа жириен мұрт, құшық шеке, ешкі бас. Жағына пышақ жанығандай арық. Тұла бойы тегіс тарамыс сиякты.

Ораз-Мұхамед байжайлай қарағанда сөз мағынасын ұқлады деп ойласа керек:

– Колға тірідей түскен атаманға лайық айрықша құрметпен артымнан қазық қағар еді. – деген. – Түріктің шашлығындай көктей шаншып, сырғауыл басына отыргызып еді. Енді өкінер ештеңе жок, іш пыспайды, татардың ханымен қатар отыратын болдым.

Өз сөзін татар ұнды қалай қабылдарында шаруа жок, түсі бөлек көп аламаннан жырылып, қайта құрала бастаған казактарына бұрылған.

– Жаралы жауыздарды жамсатындар!

Ораз-Мұхамед тыю айтпады. Тыңдамас та еді. Бұл соғыста жаралы жоқ. Мана көзімен көрді. Тұтқын да жок. Оны да көрді.

Колға түскен, қалбалактай дірілдеген стрелештер мұз қабырғаға қатарластыра тізілді. Содан соң кейде қабатымен, кейде жекелеп, түгел қылышка шалынған.

Атаман өзінде барды тегіс шығасы қылған соң, Ораз-Мұхамедке колка салып еді. Аламандар колына да жүзден астам жәсір түскен. Соларды сұрайды. Ораз-Мұхамед бас шайқады.

– Тәнірі берекет берсін!... – деді атаман кенет таза ногай тілінде. – Бер маға қуырдакқа! – Киыла, кішірейе сұраған. – Бүтін қыс. Йәсір базар алыс. Екі стрелец – бір алаша.⁷⁷

– Өзіннің орысын. Қанына неге құмартасын? – деді Ораз-Мұхамед

⁷⁷ Алаша – ат.

— А тебе шо?⁷⁸ — деді атаман оқыс шытынап. Ораз-Мұхамед жұмсаған соң, ногайшадан безді. Бірақ ниетінен кайтпаған екен. — Онда былай, — деген, беліндегі қылышының балдағын ұстап. — Жекпе-жекке шығамыз. Сен женсөн — сенікі. Мен женсем — менікі.

— Тұтқын стрелецтер онсыз да менікі, — деді шамдана бастаған Ораз-Мұхамед.

— Жекпе-жекке шықпайсың ба?

— Не үшін?

Карауындағы орыс жасағы үшін. Қандарың қосылмайды. Маған бер!

— Кайтесін?

Қалай кайтесін? Қосып алам. Бұзып өтем мына, — атаман терістік батысқа қолын жайқады, — кезіп жүрген князь⁷⁹ әскерін. Саламыз ойранды. Бас воеводага барып қосыламыз.

Ораз-Мұхамед кияс әңгімені жерде қалдырып, өзіне қажет хабар — бас воевода жөнін сұрап еді. Атаман әлде патшаны, әлде құдайды, әлде бас воеводаның өзін сықырта балағаттап алды.

Серпуховка қарай қашқан, — деді сосын. — Біз қосылып үлгермедік. Сен келмегендеге ендігі... — Азапты ажалдан арашалаған жақсылықты жана түйсінгендей, Ораз-Мұхамедті иықтан қакты. Сосын бұлшық стін ұстап, білегін кос колдай сыйымдаған. Ризашылықпен бас шайқады.

— Жәсір де сенікі, жасақ та сенікі, — деген жалынышты әуезben. — Жай ғана қылыш айқастырып көрейікші. Қагып түсіргенше немесе кан шыққанша ғана. Атты ма, жаяу ма — қалауын.

— Атаман, — деді ашуы сап басылған Ораз-Мұхамед. — Сен осы не үшін шықтың соғыска?

— Өзім үшін, — деді атаман. — Казактардың еркін тірлігі үшін. Ерлік өмір үшін. Бояр, алпауыт атаулыны тегіс аластай, басын алып, біржола жалмау үшін. Казактар патшасы, занды патша Дмитрий Иванович үшін!

— Ал мен не үшін шықтым?

⁷⁸ Сенің нең шықты?

⁷⁹ Көтерілісшілер Шуйскийді патша деп мойындаған.

— Сен... — Атаман қабағының астынан карады да күліп жіберді.

— Онда суыр қылышынды, — деді Ораз-Мұхамед шынымен.

— Иок, сенікі алды! — деді атаман қол сілтеп. — Бірак қолына түссен сені аямайды! Көрерсін әлі! — Даусын баулатып, Ораз-Мұхамедкес төңс сыйырлады. — Ана стрелштер мен служилый дворяндардан құралған жасактың көзін жой. Қапыда коршап ал да, тегіс турап таста. Сатып кетеді иттің балалары! — деді сосын кіжініп.

Айқас өткен село түбінде азғана дамылдаған сон, Ораз-Мұхамед кері шегінді. Бас воевода Болотников үш тарабы бірдей жау бетіндегі Серпуховқа табан тіреј алмаса керек. Шуйский билігінен үзілді-кесілді бас тартқан Калуга мен Туланың біріне өтуге тиіс. Қайткенде де, жау жасағынан ада, тілекtes ел іші. Қалың әскер қатарын бұзбастан, кайта айналып, Оканы кесіп өтті. Ораз-Мұхамед межелі жерге Зарайск — Серебряные Пруды — Венев арқылы айналып, бірақ көлденен қақтығыс, артық шығынсыз жетуді көздеген.

Ал казактар жасағы Серпухов жолына ойысты. Әскербасы Мәскеу түбіндегі шебінен тықсырылып, сүргінге түскен бас воеводаның камынан гөрі өз қанжығасының майын көбірек ойлайтынын, еркін, ерлік өмір — ешкімге бас ұрмас бостандық кана емес, етектен батар олжа үстіндегі қанды жорық деп билетінін жасырмаған. Алары көбейіп, абыройы асса, жын-перінің өзімен жолдас болудан тайынбастай. Ораз-Мұхамед шәлкем-шалыс мінезді, кисық, кигаш жүрісті казак атаманы Иван Заруцкиймен кайта табысам деп ойлаған жоқ.

III тарап КАЛУГАДАҒЫ ҚОРҒАНЫС

Тұстік-батыстағы ел шеті Путинъден басталған ұзак жорық жолында үнемі мерейі үстем шыққан, патша воеводаларын бірінен сон бірін талкандап, күн озған сайын косыны молая түскен, акыры, ак патша, алпауыт боярды астана қамалға қуып тыққан бас бүлікші Болотниковтың 2 декабрь күні шешуші шайқаста сәтсіздікке ұшырағаны

рас еді. Алдымен, шет қалалардан шыккан аралық топ – орталықтағы боярлар өктемдігіне өшпенділік, “боярлар патшасы”, үйреншікті рәсімсіз таққа мінген Шуйскийге деген наразылық куреске қосқан алпауыттар мен бояр үлдары үйтқы болған мол жасак жау жағына өтті. Жайғана өткен жоқ, бар қаһарымен қайта шапқан. Қайраты мығым болса да, қауғага машығы кем, қылыш орнына – балта, найза орнына аша ұстаған, карасыны мол кара шаруа отты корғасын мен болатты семсерге төтеп бере алмады. Ыңдрай сөгілген. Қай тудын астында, қандай ұраннен болса да ақ патшаға қарсы шабуға әзір, бұл жолғы көтерілістің де тегеурінді көк теміріне айналған, бірак өздерін “мұндар мұжықтан” жоғары ұстайтын, олармен біржола қосылмаған, күрен-күренімен жекелеген село, деревняларға орналасқан казактар сел соқкан қамыстай жапырылды. Көтерілістің негізгі үйтқысы мырзала-рынан жеріген, соғыс ісіне шебер әскери холоптардан, тобынан безген, бес қаруы сай стрелецтерден құралған, бас воевода Болотниковқа тікелей тәуелді полктар ке-нересі сынып, шайқала төгілген топанға тоқсауыл бола алмады. Қаша соғысып, кері шегінген. Қаншама жан ұрыс даласында қалды. Қаншама жан амалы таусылып, тұтқынға түсті. Ұрыс даласында қалған мұрде – отыз мын екен дейді. Қолға тұсken мұскін – жиырма мың екен дейді. Өлілерге тірілер сұқтанатын заман туыпты. Аша ұстаған қара шаруа, қылыш байланған, мылтық асынған жаракшы құтан – жиырма мың “вор” тегіс жазаға тартылады. Ажалдың аты біреу болса да, амалы көп екен. Тегі бір – табы бөтен, діні бір – ділі бөтен, тілі бір – тілегі бөтен “каракшы кәzzәп” тірідей ойыққа салынып, мұз астына батырылады, төбесі ойылып ит-құска жемге тас-талады, тірідей қазыққа шаншылып, көп алдына көрмеге қойылады. Ақ патша халықты корқытам деп ойлайды – біржола ашындырады. Ықтырам, бұқтырам деп ойлайды – бұлғақ өртін бұрынғыдан да өршітеді.

Бұқара жұрт өліспей бітіспес куреске бел буады.

Қатары селдіресе де, қажыры қайтпаған көте-рілісшілермен Калугада табысқан Ораз-Мұхамед дәл осындаған жанкешті шешімталдық көрген. Курестен қажыған, сәтсіздікке мойыған, тіршілікten түңілген сынай

танылмайды. Ең бастысы – катан тәртіп бар. Бар әскердін еркі бас воевода ұстаған темір тізгінде. Ал бас воевода мұлде өзгеше адам еді. Ақ патшаның үшеуін көрген, білікті боярлардың бәрімен де дастарқандас, атакты әскербасылардың бәрімен дерлік жорықтас болған, орыстың аламан азаматын да, сары сіңір кедей шаруасын да білетін Ораз-Мұхамед Иван Болотниковты ешкімге де ұксата алмады. Тұр-тұлғасы емес, болмыс-бітімі; акыл-парасаты емес, басқаша нанымы.

Ұзынқұлактан естіді. Басыбайлы құтан, орыс ноянида-рының бірінің – баска емес, өзі жаксы білетін князь Телятевскийдің жаракшысы еken. Свитке, Қырымға карсы соғыстарда көзге түсіп, кожасының құрметін көреді. Эйтсе де қолайы келгенде басыбайлы тұрмыстан біржола бой тартып, Донға қашады. Бірақ еркін казак болу мәндайына жазылмаған еken жолай жортуышы ноғайлардың қолына түседі. Жәсір-базарда құлдыққа сатылады. Түрік-тің соғыс кемесінде бұғаулы ескекші болған Элде бес, әлде он жылғы азапты құлдықтан сон, үлкен теніздегі ұрыстардың бірінде мұнын кемесін әлде фряг, әлде неміс басып алады. Ендігі ғұмырдың біразы осы түн тубінде – батыс жұрттарда өтеді. Ақыры елге қайтқан. Тұтанған өрт ішінен шығады. Бірден-ак көтеріліс көсеміне айналады. Бар ғұмырын азапта, құлдықта откізіп, ашынған жан. Бар тірлігін кек жолына бағыштаған асау жан. Бәрі бекер еken. Ораз-Мұхамед алғаш жүздескен сәтінде-ак үш дүниен: түгел көрген байсалды парасат, тағдырдың бар талқысын тәрік еткен батыл кайрат таныған.

Шаршаған боларсындар, – деді кол алысып амандастан калпы.

Катарына жана бір косын – тың күш келіп косылғанына куаныш ізі байкалмайды. Көзі түссіз сұр еken. Қоныр кабак, жұқа қыр мұрынды ақ сары. Кеудесі тым биік, өні тәкаппар – құлдық бұғауын киген адамға ұксамайды. Қысқа кызыл жирен сакалы, еркін жіберілмей, әдемі басылған кияқ мұрты өніне жаасты кейіп өзгеше бекзаттық дарытқандай. Алақаны қатты әрі қарымды, денесі зор. Ол да Ораз-Мұхамедке сынай, бажайлай қараған.

– Заруцкий айтқан, – деді сосын, сол колымен өзімсіне иықтан қағып. – Күмәнді едім. Сендерге, боярларға, сену киын.

– Татарларға деп айтпағанына ракмет, деді Ораз-Мұхамед.

– Татарларға өкпем жок, – деді Болотников. – Рас, қолға түстім, құлдықта болдым. Московияда да құл едім. Айрымы аз. Мен, бауырым хан, түрікті де, фрягты да, неміс пен ляхты да көрдім. Бар айырмасы – сыртқы түрінде. Рас, салты бар, діні бар. Бірак... ол да сыртқы киім сияқты. Орталарына ертерек түссем, менің де магометан, не латинян болып шығуым оңай екен. Жақсылық бар жұртқа ортак. Жамандық та солай. Тек бір ғажабы – жақсылықты жай адамдардан көрдім. Ал жамандық... жамандық жөні киын... Ал, қардаш хан, – деді кенет орысшадан түркіногайға көшіп. – Қазықка олтырмай, кауғада өлейік-дір. – Сынай қарал сәл бөгелді де, кайтадан орысшаға түсті. – Заруцкий... Серпухов тубінде тосқауылға ұшырап, бар жасағынан айрылыпты. Жетпіс-ақ адаммен келді. Букіл Қиян Даланы көтеру үшін Донға аттандырдым. Делибаш – сенім аз. Әйтсе де көмексіз қалмаспсыз. Келіп те жағыр. Бірак қалың кол – артта. Чернигов пен Стародубтан, Белгород пен Воронежден, Хажы-Тарханнан көп әскер жетуге тиіс. Қайткенде де жаз шыққанша шыдауымыз көрек. Және осы Калугадан қолайлыш қамал жоқ.

Болотниковтың Калугаға табан тіреуі кездейсок емес-ті.

Қара халқы мол, негізінен қолөнершілдер коныстанған шаһар. Мұндағы бұқара басыбайлы емес, басы азатқа тағы қосылмайды. Ыңыршағы шыққан кембағал қайыршылық жоқ, бірақ байлық пен барлық және конактамаған. Жалпы жұрт тапқаны тамағына ғана жетіп, шириқкан қыжылмен күн кешіп жатқан жайы бар еді. Бар қырсық, бар кесел зорлықшыл боярлар билігі мен ракымсыз патшадан деп білетін. Орталық өкіметке карсы ұран көтерілген бүліктің алғашкы кезеңінде-ак батыл белсенділік танытқан. “Заңды мұрагер Дмитрий Иванович жауыз боярлардың жапасына ұшыраганда” айрықша дағдарған қалалардың бірі осы Калуга еді. Арада апта өтпей, жалпы жұртқа тенденсік әкелмек әділ патшаның бүл жолы да тірі қалғаны туралы

хабар тарады. Таққа Шуйскийдің көтерілуі, “өкіметті басып алған” боярлар бұрынғы тәртіпті біржола бекіткені үлкен наразылық емес, булыққан ызага жол ашқан. Өзі тағдырлас көптеген қалалар сиякты, Калуға да орталық өкіметке карсы құрес жолына бет бүрді. Көп ұзамай-ақ қаншама заманнан бергі өскіні қураған ту қамысқа жаңа ұшқын тұсті. Аспаннан топан жаумаса сөнбес өрт басталған.

Калуга көтерілісшілерге жылы мекен-жай ғана емес, жаракты жасақ та берген. Қару ұстауға қолайы жок кара жұрттын өзі шұғыл іске жегілді. Хан-Кермен аламандары да тегіс кара жұмысшыға айналған.

Русиядағы көптеген бекіністер сиякты, Калуганың корғаны да кима қарағайдан тұрғызылған-ды. Бағзы заманда Литва шегіндегі тірек, Қырым беттегі тосқауыл міндеттін атқарған қамал қазір де айбарсыз емес, бірақ ағаштың аты ағаш. Біржола бекіту, мүмкіндігінше корғаныс қабілетін арттыру кажет-ті. Мың сан адам қолына қайла, қүрек алып, тоң оюға кірісті: өкімет жасағының маңдай легі жаңа жеткен. әлі белсенді ұрыс басталмаған алғашкы күндерде дөнесі биік Оқа беттен басқа үш тараптағы ағаш корғаның сыртқы қапталынан, кейін, жау әскері молайып, күнделікті, үлкенді-кішілі қикалас басталғанда ішкі қапталдан терен орлар тартылды. Қазынды топырак ағаш корған іргесіне түйетайлана үйіліп, үстіне су құйылды. Тура шауып алу үлкен киындықка түсер жалтыр мұзды өзгеше қамал пайда болған. Қарағай шеп тасасына, кима басына мылтықшы, садақшы мергендер орнады. Ал бұрынғыдан да оқшырая түскен мұнараларға үлкенді-кішілі зенбіректер бекітілді.

Бұл кезде патша жасағы жақын женіске сеніммен Калуганы толық қоршап, тірі жан шықпас үш катар шеп күрып, жақсы жайғасқан. Мезгіл – қыс. Бірақ мекен – ак қар, көк мұз үсті емес. Қарағай кималар тұрғызыла бастаған. Арада бес-он күн өткенде қала сыртынан жаңа қала, бірақ қамалсыз, кей тұста үйме-жүйме, кей тұста ұбак-шұбак, жаңа туған айдай шенберлене үйрілген тағы бір қала өсіп шықкан. Патша воеводаларының ішкі есебі танылды. Тура шабуылмен емес, тұншықтырып, титықтатып алмақ. Бірақ Ораз-Мұхамед қаланы қыл тамактан алған жау шебін бар

эскерді буындырып ұстар берік бұғау санамаған. Жал табар жол көп. Бірақ жан сақтау тәсілі – жалғыз. Алысып көрмек. Осы жолы жетпесе, желкесі қыларын анықтүйсінген. Қарап өлгенище қағысып өлген артық.

Коршау ішінде қалып, тынысы тарылған аламандар алғашқы күннен-ақ бетпе-бет ұрыска сұранып еді. Шаппай жатып бас сауғалау Ораз-Мұхамедтің өзіне де ұнамаған. Бірақ бас воевода жүйкесі берік кісі болып шықты. Абдырау жок. Асықпайды. Князь әскерінің саны төрт, бес есе көп. Орынсыз ұрынбайық деген. Женіс колда. Соншама сенімді.

Патша жасағының сенімі тіпті мол сияқты. Байсалды жайбаракаттық танылады. Ораз-Мұхамед қамал қабырғасынан көріп отыр. Сырттағы шерік саны күн откен сайын молая берді. Аттылы, жаяу әр түрлі кейіпті әскер жан-жақтан құйылып жатыр. Жау тұрағы – әскер мекені емес, мереке ордасы сияқты. Сапырылыс, абыр-сабыр; үлкенді-кішілі жасақтардың бірі әлдекайда аттанып жата-са, екіншілері табын-табын сиыр айдал, азық-тұлік, пішен тиелген шұбак-шұбак шана тартқызып, кері оралып жатыр. Ақ патшага қарсы бас көтерген аймакты жаудан бетер тапаған, өз ағайындарына ақылға сыймас азардың бәрін көрсеткен әскер мәре-сәре. Жау тұрағы зорлықпен әкелінген кыз-келіншекке толып кетті. Күндіз қызойнақ. Кешке думан. Шынылтыр аязды тұн тымығында арсыз құлқі мен жамырай шулаған мас ән дәл құлак түбінен естіледі.

Көтерілісшілер үлкен соғыстан іркілгенімен, күнделікті қақтығыс, келте ұрыстан бой тарпаған. Әр мезгілде, қамалдың әр тұстағы қақпасынан оқыс тәғілген, аттары сайлы, карулары қапысыз шағын жасақтар жаудың күшіне сеніп, селкеу шықкан топтарымен апай-топай қызу ұрыска кіріседі. Жусата шауып, дүркірете қуады. Табандап қаржысса, құтырына кимылдан, ортасынан ойып түсіреді. Ақыры, жау жасағынан тым құрса бірер жүз адамды қар қаптырып, кері оралады.

Ораз-Мұхамедтің қауғаға шебер, кимылы ширақ атты әскері топ-тобымен кезектесе алмасып, тегіс ұрыска кіріп шықты. Ал өліммен ойнағаннан өзгеше қуат алатын, қайрат-күшіне сенген кейбір аламандар екі жак алыстан

арбасқан шақтардың өзінде жау шебіне қарай асығатын. Ойқастай шауып, қылышын білеп, жекпе-жек сұрайды. От жаракты патша жасағының әдетінде жок нәрсе. Қаны қызып, қатардан озуши табылмаған. Жау шебіне тым жакын барған ерлерден бір-екеуі окқа үшкан соң, Ораз-Мұхамед есқі дәстүрге тыыйым салды.

Алайда, көп ұзамай, әдепкі арбасу кезінде қарсы беттен де жеке батыр көрінді. Өз тобынан бөлініп, тұра салысынан жекпе-жекке асықкан сыңайы танылған. Тілегені тез табылды. Колының қышыры қанбай жүрген тама жігіттерінің бірі еміне ұмтылып, бірме-бір беттескен де. азғана арпалыстан соң, киялай шауып дұлығаның құлағын айырған. Ат жалын құшканда аударып түсіріп, басын шабады.

Келер сәтте артқы топ та жетіпті. Аттары кежімді. дұлығалары шашакты татар жасағы. Жөн сұрасар заман емес, екі топ та аллаға сыйынып, пайғамбардан медет тілең, айрықша ыза, қыжылды кекпен кидаласқа кірісіпті. Эп-сәтте әлденеше ат ойнап шыққан.

Қызу ұрыс екі жактың бірі тегіс туралып біткенге дейін созылар еді, осы жолғы жасакты бастап шыққан Нұрұзак өзімен бетпе-бет келіп, қылыш айқастырган адамның шырын Есеней бек екенін таниды. Қылыш үстінде жалғыз-ауыз сөз айттыпты. “Токтат мына тобырыңды!” Жауап күтпестен жалт шауып, өз жасағын ұрыстан арашалайды.

Екі жак жиырма шакты жігітінен айрылып, солықтап әрен басылғанда, Нұрұзак: “Уа, Есеней, тілегенің осы ма еді! Келеннен кеткенде қылыш кезеп қайтпак екенсін гой!” – дейді. “Маған дін мұсылман баласы тегіс бауыр! – депті Есеней. – Хан-Керменнен кетсем, Қазаннан мұрат таптым. Өкінішім жок!”

Бұдан соң аламан әскерге арнап, арындаі айқайласа керек. “Уа, атка мінер аламан! Хан-Кермен қатер үстінде! Жазаға тартар жасак сайлануда. Қатын-бала қамын ойласандар. бүлікшіл ханның басын жойып, қамалды тастан шығындар! Ак патшаның алды тар, арты кен. Айыбынды кешіп, арқаннан қағады”.

Ыза буған Нұрұзак қылышын білеп тұра ұмтылған екен. Есеней айылын да жимапты. “Адасқан жүрттың ай-

налып ак патшаға оралуына өзің үйткы бол!” – деген де, ат басын бұрып жүре берген.

Ораз-Мұхамед араздықтың ақыр түбі азғындыққа алмасқанына қатты күйінді. Өліспей бітіскең Нұрұзакқа да кейіп еді.

Тақсыр-ау, қылыш көтермеді, кірпігін қақпады, қарусыз адамды қалай шабарсын! – деді Нұрұзакқаңталып. – Эрі, айтып тұрған хабары шетін. Әлде... қоршауды бұзып, Хан-Керменге кайтып оралсақ па еken?..

Кезекті кеңес үстінде әскербасы бектер де тегіс дағдарып еді. Әр килы пікір айтылған.

“Орыстардың өзара қырқысында не шаруамыз бар, – деген Шәш. – Аңысын андып, Хан-Керменде отыра тұруымыз керек еken. Көп жағына шығамыз деп, азben бірге қоршауда қалдық. Қайда әлгі әділ патша, занды мұрагер? Көрінбей ме көзге. Жетпей ме, жолына жаңын айтқан жұртына. Қаза қорқынышты емес. Не үшін үзілгенімізді білмей кетіп жүрмейік!”

“Қадамымыз кате болды, – деген Төбей. – Такта отырған төрені ғана тануымыз керек еді. Әлі де кеш емес. Анада, Мәскеу түбінде, адасқан айыбын біліп, өзін тапқан алпа-ұыттарды тегіс жарылқапты. Бізді де мархаматынан құр қалдырмайды. Мына мұз қамалды тастап, ак патшаның дәргейіне өтейік. Ел де аман, ер де аман. Бұрын көрген күкайдан соракы сүргінге салмас”.

“Қарындас қауым, қимылдан қаларың осы тұс, – деген Саманай. – Ит ырғылжынмен күн кешкенше, арыстанша алысып дүниеден кешейік. Мандайымызға мың жыл құлдық жазылатындаі күнәміз не? Пайғамбар ғалайассалам артындағы умбетіне кандай еснет қалдырып еді? Ақыр түбі менің мерейім үstem болар деген. Күн туыпты. Тура жолдан таяр жөніміз жок!”

Ораз-Мұхамед артын ойлаған Шәштің сөзін теріс дей алмады. Женістен түңілген Төбейді де кінәламаған. Бірак жұрт бетін бері бұрған, үнемі өз касынан табылып келе жатқан Саманайға айрықша риза болып еді. Сөз аяғын шарға жібермеген. Өзінің қара халқын аямаған ак патша бұратана жұртты есіркемейді; арамыз ашылды, ақырына дейін куресеміз деп, кесімді сөзін жарлық ретінде айтқан. Және казіргі ең үлкен майдан – Калугада. Қаншама

коршауды бұздық. Алда жау жайлаган аймақты басып өтер ауыр жорық тұр. Шектен тыс шығынға ұшырауымыз хак. Патшаның қару ұстаяға жарап бар әскері қазір қарсы алдымында, қала түбінде. Ал алыстағы Хан-Кермен жалғыз емес. Төңірегі тегіс көтерілген. Қыста жорық жасауға жорық жасаса жағалай шабуға ақ патшаның қауқары жетпесе керек. Оның үстінде, Калугаға бүгін болмаса өртөн басқа аймактағы көтерілісшілердің ондаған мын, жуз, екі жұз чын жана әскері келуге тиіс. Қайткенде де қаладан шыға алмаймыз. Арттағы елге ен үлкен сүйесін болар жер – осы деген.

Қарсы дау айтуға ешкім батпады. Дау тапқанмен, басқаша жол таппасын бәрі де анық ұққан.

Рас, бүкіл Рүсия көтерілді. Калуга – оқшаша арап емес, алғы шеп қана. Солай екеніне жұрттың санасын жеткізді. Бірак Ораз-Мұхамедтің өзінің қөңілінде неше тарау қауіп бар еді. Есенейдің қатерлі хабары, әрине, жұртты іріту үшін айтылған лақап. Бірак Хан-Керменге жазалаушы жасақ шықпасына кім кепіл? Жол жабық екен, төңірегі берік екен. Жол ашылмай ма, төнірек тозбай ма. Жарап, жазға дейін жұртқа қатер жоқ. Ал өздері жазға жете мә? Арттағы әскер кешіксе қайтпек? Қалған қауым кол ұшын беруден бас тартса, кеше, астана түбіндегідей бетін теріске бұрса не болмақ? Бас воевода – басыбайлы холоп, ал бұл – бұратана басұрман...

Қауіп көп. Эйтсе де сонын ен үлкені – карауындағы әскерге байланысты еді. Шабуылмен келіп, коршауға түскелі жеңіске сенім азайған. Есеней бек айтқан сәлем көп құлағына жеткелі толку бар. Ал барын, шырын жасағына мұлде сенім жоқ. Бұрынғы еселі орнынан айрылған, басқадан кем болмаса да, өздерін басыбайлы сезінетін бұл екі руга тілекестер табылуы ғажап емес. Бадананың беріктігі бар шығыршының бүтіндігінде. Етегі үзілсе, омырауы тарқамас, бірак дүшпанның қөңіліне – сенім, колына – қуат құйылмай ма.

Ораз-Мұхамед қауптенгендей, көп ұзамай-ак үлкен опасыздық болды. Екі чын адамдық жауынгер жасақ тапа тал түсте, кезекті келте ұрыс үстінде жау жағына шықкан да кеткен. Бояр ұлдары мен байырғы жарақшылардан құралған, Федор Чулков бастаған әскер. Тентек атаман

Заруцкий айтқан: “Сатып кетеді, қапысын тауып өзің қырып таста!” – деген катал сөз еріксіз еске тускен. Бұлікшілерден бөлінген жасақ “бар кінәсі” кешіріліп, айрықша құрмет көрсе керек. Арада екі күн өтпей, қарсы топ ішінде кимылдай бастағаны және өзгеше белсенділігі танылды. Ораз-Мұхамед ар-өждан таразыға тускен бұл соғыста аяушылық жоқтығымен қатар, солқылдақ күмән, дұмбіlez түйткілге де орын болмауға тиісін көңіліне нык түйді.

Бұл кезде патша воеводаларының қамалға тұра шабуылдан бой тартып, алыстан ғана арбап жатқан жайбаракаттығының сырьы біржола ашылған. Ат жетер аймақтан айдап экелінген өңшен жайпақ шаналы мың сан шаруа таяу төніректегі ормандарды жусата отап, көз көрім жерге ағаш тасып үйе бастап еді. Жай үйген жок, ұзынынан шұбалта, текшелей қалап, тұра қалаға қарай тартты. Әрине, алғашқы күні-ақ қамалдан көп әскер шықкан. Бірақ ағаш кабырғаны қорғаушы әскер одан да көп еді. Текшелей каланған, биіктігі атты кісі бойындай, неше қабат шарбак қабырға күн озған сайын шаһарға тақай түсті. Көп ұзамай, көлденендей созылып келіп, оқ шалым жерге жеткен. Оқ шалымға жеткен сон, бұрынғыдан да қалындал, бұрынғыдан да биіктеген. Мың сан мылтық атылса да, тасасындағы жұртқа зәредей зияны жок. Тіпті топтың өзі катер болудан қалды. Ал арыда неше мың әскер қорғалаған, беріде жиырма-отыз қабат ауыр бөренелер және қалқалаған шаналар тізбегі үздіксіз қатынай берді. Жұмыстары бұрынғыдан көп женілдегендей. Арттағы ағаш алға шығарыла бастаған. Үлкенді-кішілі мәтше, дөнкелермен қоса, бұтарлап кесілген май қарағай, қураған бұтақ, қу сабан тасылып жатыр. Күйс-куыстың бәрін тамызықка толтырмак. Содан соң...

Ораз-Мұхамед көрмесе де естіген. Бұл – қорғанысы берік ағаш қамалдарды алудын қапысыз тәсілі. “Подмет” – “Жапсырма” аталады. Енді бірер аптада қорған түбіне – ор жағасына жетуге тиіс. Бірақ мұнымен тоқтамайды. Жаңа қабырға – өзінен әлдекайда аласа қамал қабырғасымен қапталдаса жылжиды. Мүмкін болғанынша. Үлгергенінше. Тым құрса бірер жұз атты қатарласатындей. Жұз қылыш. Екі жұз қылыш. Енді

желдің сәті керек. Қалаға қарай соксын. Қамалдағы жаудың дәл аяғының астында, бірақ оқ шалмас тасада тұрған әскер майлары, қу тамызыққа әлденеше жерден от кояды. Гүілдей жаландаган жалын бірден-ақ аспанға шығады. Қызыл жалқын алау тірі жанды бет каратпайды. Шатырлай атылған шала топша ұшады. Кеше ғана коршаудағы жұртына жансебіл болған қарағай қамал онды-солды сумандап, құтырына ұйтқыған жалынның бір жалағанынан аспайды. Әп-сәтте өрт қала ішіне көшеді. Қанша заманнан тұрған қарағай үйлер қандай әдемі жанады! Ұзамай, жарым қаланы өрт басады. Мейлі, жарым үй де кетпесін. Тек тамызық қабырга сәтімен от алса бітті. Арада бірер сағат өтер-өтпесте кеше ғана мұнаралары топ атып, қабырғалары қорғасын шашып, қоқырайып тұрған қамалдың ұзына бөлігі күл-коқыс қана жамылған жайдак өткелге айналмақ. Күші жетпесе де саны артық – баса-жаныштап шауып алуы көп онай.

Ораз-Мұхамед іс мәнін андаған алғашқы күні-ақ катты мазасызданып еді. Болотниковтың ойына кіріп те шыккан жок. “Қалай берсін, өз бастьарының қайғысына!” деген. “Жапсырмаға” қарсы арнайы жасақ та аттандырмады. Қунделікті қактығыс басқа тарапта өтіп жатқан. Алайда бас воеводаның тамызық қабырғаны естен шығармағаны анық еді. “Жапсырма” оқ шалымға жетіп, онға қарай қисая тартқанда көзі ұшқын ата тұксиген. “Шубникті шайтан сактайды!” – деп еді. Бұл екі оргала киялай жылжыған тамызық қабырга қамалға арқан бойындағы ғана қалды. Арғы түбіндегі әскер де молая түскен. Бүгін-ертең қамал қабырғасына да ілінуге тиіс. Төзімі сонда ғана таусылса керек, бас воевода жаппай щабуыл туралы жарлық шашты. Бағыт – “Жапсырма” сырты және одан арғы беттегі жау қосыны.

Қамал қақпаларынан лықа төгілмек әскер тан бозынан дайын еді. Алайда күн шыкканша әмір болмады. Күн шығып, наиза бойы көтерілді. Сары құлақтанда мұнартып тұр. Жұрттың сабыры таусыла бастаған. Ораз-Мұхамед те қитығып еді. Бөгелістің мәнін білмекке батыс қақпада тұрған бас воеводага шапқыншы жіберді. “Қазір, қамалдан зенбірек атылғанда...” – депті. Ал зенбірек тұн караңғысы мен тан жарығы шарпысқан шакта, бұдан екі,

үш сағат бұрын атылуға тиіс-ті. Кенет... аспан айрыла күн күркірегендей, дұмпуі жер сілкіндірген ғаламат болған. Найзағай көктен емес, жерден атылды. Қарсы бетте, кол созымда, шұбатылып, түйе жалдана, тау болып үйілген “Жапсырма” қопарыла көтеріліп, аспанға ұшты. Курап тұрған тамызық әлденеше жерден лап етіп тұтанды. Ораз-Мұхамед жүйкесі берік Болотниковтың түп есебін сондаған ұқты. Ай бойы “подкоп” – жер асты жолын казған. Бір рет, мүмкін, бірнеше рет мұлт кетіп, ақыры үйіндінің астынан шықкан. Содан соңғысы оңай. Бірнеше күбі дәріні қарамай сіңген арқан арқылы қауіпсіз жерден тұтату керек. Тұтанды. Енді міне, ““Подметтін” күлі көкке ұшты.

Жел қамал жақтан еді. Көкке көтеріле дуылдал, май құйғандай шалқыған жалын – шапкан атқа жеткізбес жылдамдықпен “Жапсырманы” бойлай, кері салған. Әп-сәтте көз көрім жердегі алып қабырға тұтасымен кара шудалы отка көмілді.

Ораз-Мұхамед қамал мұнараларынан қабаттаса атылған зеңбірек үнін естімеген. Өзі бастап сүрен салып, кикулай, ышқына ұрандаған қалың әскер алдында тар қамалдан кең дүниеге шықты. Келер сәтте қаншамасы дәл іргеден атылған ағаш астында қалған, қаншамасы жарапанған, басы аманнын өзі есі шыға үрейленген, арттағы әскерге қарай бытырай қашқан патша жасағының бел ортасын омыра түсіп, аламан ойынға кіріскең.

Жаппай шабуылға шықкан жанкешті әскер “Подмет” түбіндегі, кенеуі кеткен мол жасақты әп-сәтте ту-талақай қылды. Арада жарты сағат өтер-өтпесте, жайбақат жаткан, керемет қопарылыс, кері өрттен соң берекелі сап құрып үлгермеген қалың қолдың қыскы жатағына жетті. Алғашқы лекті тықсыра тоздырып, ретсіз салынған карагай кималардың арасына кірді. Шеткі үйлер өртке көмілген. Бірак қамалсыз болса да карасыны мол қыскы тұрақты біржола талқандаудың сәті түспеді. Үй арасы шарбак. Бір емес, әлденеше қатар, тор-тор бөгесін. Қора тасалаған жаяу әскер – от қару жайына жетік стрелецтер дүркімен, жусата атып жатыр. Шығын көбейіп кетті. Ораз-Мұхамед атой сала, ат басын кері бұрган. Айнала тартпақ, сырттан соқпак еді. Қатарласа шабуылдаған

басқа воеводалар да осылай шешкен тәрізді. Бірак Болотниковтан шапқыншы келген. Кері шегінуге бұйырышты. Бұйрық мәні сол сәтінде-ақ танылды. Оң қанаттан – апат өртке шалдықпаған, шабуылға ұшырамаған қалың әскер көтеріліпті. Теріс атты. Жүрістері жедел. Қоршауға түсү қаупі бар.

Кері шегінген көтерілішілердің Ораз-Мұхамед бастаған бөлігі жаңадан шықкан жасакпен қайтсе де соктығуға тиіс еді. Саны әлдекайда көп. Эрі катары бұзылмаған қайратты. Ораз-Мұхамед теке-тірес майдан емес, қигаш ұрыска әзірленген. Саманай бастаған сол қанаттағы жекелеген аламандар жау тобынан оза шапқан бірлі-жарым желөкпемен қактығысып та қалды. Кенет керней үні естілді. Патша жасағы жанкешті ұрыстан бой тартқандай. Төне түсіп, тұтасымен іркілген.

Ораз-Мұхамед сонда гана бұл қосының бітіс-болмысы мүлде бөтен екенін андады. Ал әскер алдындағы, ошарылған шептеп арқан бойы оза шықкан дара тұлға – алтынды шарайна, үкілі күміс дұлыға киген колбасы көзіне оттай басылған.

Ораз-Мұхамед күмәнді бөгелісті қорқынышқа балап, тіке шабуылға белгі бермек үшін орги шауып, келесінен жырылып еді. Патша воеводасының астындағы мақпал кара тұшпар шұрқырай кісінеді. Хан мінген ақбоз да ойкастай оқыранған. Макпал қара – Ораз-Мұхамедтің ен жақын досына тартқан сыйы еді. Ал ақбоз азбан сол достың Ораз-Мұхамед өміріндегі ен үлкен қуаныш күні мінгізген аты болатын. Екі жануар да екі топтагы ескі иелерін таныды.

Қара аргымақ үстіндегі тұлғалы колбасы – князь Петр Урусов еді.

Калуганы қоршап жатқан көп әскердің тен жарымына жуығы кейіннен жеткен “бұратана” жұрт: чуваш, вояк, Қазан татарлары, Романов, Кузьмодемьянск, Юрьев, Хажы-Тархан ноғайтарынан құралғаны мәлім еді. Бар “татардың” қолбасшысы – ақ патшаның өзімен жегжат князь Петр Урусов екені де белгілі болатын. Эйтсе де көзбен көргеннің жөні басқа екен. Ораз-Мұхамед ішіне оттүскендей ширықты.

Қанаттарын жинактап, категлі сақтық үстінде қамалға қарай бет түзеген өз тобынан оқшауланған қалпы, ақбоз азбанды көкке қарғыта, азынай кісінетті де, алтынды қылышын ауаға біледі. Келесі кездесуде майдан даласынан біреуіміз ғана аман шығамыз дегені.

IV т а р а у

ПАРЫЗ

Патша воеводалары біржола талқандалған жок. Бірак Калугадағы қорғанысшылардың үлкен жеңіске жеткені күмәнсіз еді. Өкімет жасағы айрықша үміт арткан, айдан астам уақыт бойы категлі азаппен қаланған “Жапсырма” ақыр түбінде зиянға шыкты. Бұрын талай іске асқан сенімді тәсіл қаншама рет қолдансан да қажетке жарамасына коз жетті. Қотерілісшілердің әскері шетін шығынға ұшыраған жок. Ең бастысы – қамалдағылардың рухы қотерілген де, коршau сыртындағы әскердің ұнжыргасы түскен. Жақсы күннің өзінде тәртібі жетімсіз, мастықпен, масқара былықпен уақыт оздырып жаткан патша жандайшаптары енді біржола ауыздықсыз кетті. Зернь⁸⁰ карта сияқты құмар ойындары көбейді. Бұрын тының тігілсе, енді тірі кісі қөнге салынатын болды. Әрине, көбіне әйел. Кейде, карсы жактан қолға түскен жәсір. Әйел жайы айқын. Қолы жүрген ойыншылар тұтас гәрәм иесіне айналды. Жәсір жайы бұдан да қызықты. Келесі ойында ұтарыңа сенімді болсан, рақатқа батып отырып, өзіннің қалауынша, ойыңа келген, ақылын жеткен азаппен өлтіресін. Әйтсе де әркімге өз жаны, өз ары қымбат. Әскерге зорлықпен алынған жас жауынгерлер, былық пен тағылыштан жеріген байырғы жасақшылар арасында қамыттан қашу көбейді. Басқа тараптан бас сақтарына сенбеген кейбіреулер, тіпті, қоршаудағы қамалға келіп тығыла бастаған. Патша жасағының азып-тозып, ыдырау алдында тұрган жоралғысы – қамалдың жазға – жарым Рүсия еркін кимылдар кен күнге аман-сau жетерінің кепілі сиякты.

Алайда қамал ішінде де қыындық мол еді. Азық-түлік сарқыла бастаған. Ең ауыры – аттың жемі таусылды. Мос-

⁸⁰ Бір жағы ак, екінші жағы қарага боялған сүйек ойыны.

ква сиякты үлкен шаһарлардан айырма – сабан шатырлы үйлер көп. Оңған, тозған, шіріген; бірақ адамнан эрмен жаны қысылған жануарлар үшін өлмес корек. Ал адам.. Орыс ағайындар болмаса, Ораз-Мұхамедтің аламандары ашыға қойған жок. Косар аттар сойыла бастаған. Көп ұзамай Болотников жауынгерлері де жылқы етін жеуге мәжбүр болған.

Бір жарым ай бойғы біріккен қорғаныс, қолдаскан ұрыс кезінде Ораз-Мұхамед орыстың жана тұрпатты әскерін әжептәуір танығандай еді. Ең негізгі ерекшелік – зорлықсыз ез еркімен құралған, жан сауғалау үшін емес, жана бір езгеріс үшін қаруланған жандар. Арада апта өтпей, Болотниковпен бірге әскер жайын бағамдаپ жүргенде алдынан Алешка Семенов шыққан. Баяғы бір заманда аю тырнағынан аман қалып, өзінін сенімді жасауылы болған Алешка. Жалғыз Алешка емес. Мәскеу түбіндегі ескі коныс – Мырза-Жұрттының жүзі таныс бірнеше жігіті.

– И вы здесь укрывахися?⁸¹ – деген Ораз-Мұхамед.

– Не укрывахися, Салтан, а ратовахи...⁸² – деген Алешка қымсына сейлеп. Бірақ көздерін тайдырмай, тіке карап еді. Ал қалған құтандар тұксие қырындаپ тұр.

Канша таныркаса да, кимас күндерлін қуәсіндей жасауылдар көзіне ыстық көрінді.

– Анда қалай... Мырза-Жұрттында?.. – деп еді.

Алешка да, өздеріне қатер жоғын білгенімен, бір түрлі конылтаксып тұрған басқа жігіттер де оқыс жадырады.

– О-о!.. – дескен жамырай шулап. – Біз тиіскеміз жок. Басқа боярлардың мекен-жайын талқандады.

– Нан-тұзды актағандарына ракмет, – деді Ораз-Мұхамед. – Сендер бөтен боярдың конысын кираттындар. Ал бөтен боярдың құтандары Мырза-Жұрттың талқандайды...

– Боярлардың заманы етті! – деді Алешка нық сейлеп. Шамданған сынайы бар. – Русияда холоп болмайды. Сол үшін колға кару алдык!

– Енді бәрі керісінше болады, – деді Гаврилка (әлде Петрушка ма еді, кай құтанның аты есте тұрсын). – Біз – кожа.

⁸¹ Сендер де осында тығылып жатырмысындар?

⁸² Тығылып жатқамыз жок, Салтан, соғысып жатырмыз.

Боярлар, жанасарлар, дворян атаулы тегіс холопқа айналады. Жерді солар жыртады, егінді солар салады!..

— Дәп солай ма? — деді Ораз-Мұхамед манадан бергі қызыққа мүлде назар аудармай, жайбаракат тұрган Болотниковка.

— Шамасы дұрыс, — деді бас воевода.

— Жөн-ақ, — деді Ораз-Мұхамед. — Жақсы жігіт екенсіндер. Менін карауыма келсендер қайтеді? Бас воевода қарсы болмайды.

Мырза-Жұртынан көтерілген жігіттер өзара күбірлесіп, азғана кенесті.

— Жок, Салтан, кінәлама бізді, — деген содан соң бір кездегі жасауыл құтан, бүгінгі еркін жауынгер Гаврилка (әлде Петрушка, жок, Петрушка — анау сепкіл бет, мынау — Гаврилка). — Алексей Иванович — жұзбасы. Кетуіне болмайды. Біз де сонымен бірге боламыз.

— Нан-тұзыңызды біржола актаймыз, Шубниктің жаракшы кісілерімен аянбай соғысамыз, өліспей беріспейміз! — деді бұрын Аleshka болған Алексей Иванович.

Алексей Иванович! Міне, мәселе қайда!

— Жақсы жауынгерлер! — деген Болотников былай шыға бере.

— Жігітеріннің бәрі де жақсы! — деді әскер жайы көнілдегіден әлдекайда артық шыкканына риза болған Ораз-Мұхамед.

— Ірітеліп қалған осы, — деген Болотников.

Шынында да, Болотниковтың жиырма мыңға тарта жасағы — негізінен жаңағы Аleshka Семенов сиякты байыргы жауынгер — әскери қызметшілерден құралған еді. Соғыс қабілеті өкімет туы астына толтасқан үйреншікті стрелецтерден бір де кем емес. Ал үйимы әлдекайда берік, рухы өлшеусіз жоғары. Ораз-Мұхамедтің Калугаға байланып, басын бәске тігуіне де осы — женіске деген жалпы сенім себеп болған. Ақыр түбінде есебі тұра шыкты. Әйтсе де көніл кірбен.

Бас воевода кенеске саран еді. Бірак накты сөйлейді, тік айтады.

— Мен үш дүниені көрдім, — деді бірде. — Түрік галерасында кескекті құл болып, каншама теңіз кештім. Қарулы,

азат лыцарь болып, латындардын⁸³ өзара соғысына катыстым. Қаншама жүрттын сүйн іштім. Бірақ орыс ұлтына Русияның қасиеті өзгеше екен. Жер бетін тегіс құлдық жайлапты. Бірақ менің елімдегі құлдықтың жөні болек екен.

— Шығыста мұсылмандар жәсір атаулыны базарға салады, мал орнына ұстап, мал атқарап жұмысқа жегеді, сыйтауы бар, актауы бар – діні болек дейді, ниеті харам дейді. Батыста латындар күн төбеден аумас, қыс түспес ыстық өлкелерде тұратын зәңгі жүрттын аңша аулайды, алып кемелерге тиеп, мұхиттан арғы, неше айтық жолы бар Жана дүниеге жөнелтеді, айыбы бар – түсі қара дейді, ақылы кеміс дейді. Ал орыс боярларының, окольничий, дворяндарының не сылтау: не жаласы бар? Түсі бір, тілі бір, діні бір. Ендеше, біздін алпауыттардан азған қауым жок. Бай-баглан атаулы тегіс катан жазаға тартылуға туіс, – деген.

— Элде, шұбар шабаталы мұжыктан бұлғын бөрікті боярдын тұмысы артық шығар? Жок. Менің әкем – әскер ісіне машыкты холоп екен. Шешем карапайым шаруа қызы еді. Жоқшылық көрдім, жетім өстім. Алтынды хоромда туған алпауыт ұлтының менен артық несі бар? Бетпе-бет ұрыста тандаулы бояр воеводатарын тегіс талканадым. Ал ұлы Русияда құлдық кісенін үзіп кете алмай кор болған қаншама батыр бар! Соларды бұғаудан босату керек, – деген.

— Батыр көп, Болотников біреу-ак, – деген тағы бірде. – Артық бітісімнен емес. Ақыл-парасат, айрықша кайратынан да емес. Өзгеше талайынан. Көрдім, таныздым, ұқтым. Ендеше, жүктелген міндет, өтелмек парызын бар! Менен басқа ешкім де атқара алмайды. Ақырына дейін шайқасам!

— Бояр әuletіне аяушылық болмайды! – деген енді бір отырыста. – Халықтың канын сорған алпауыт атаулы жер бетінен тегіс аласталады. Кеншілік заман туады. Тенденс орнайды!

Адам мен адам арасындағы ғана емес, тайпа мен тайпа арасындағы тенденс. Араздық, зорлық, езгі атаулы

⁸³ Латын – католик дініндегі батыс жүрттары.

жойылмак. Өзіндегіні өзекке тебу, сырттағыға көз аларту болмақ емес. Қазақ айтатын кой үстіне бозторғай жұмырткалар заман – сол.

Мақсат ортак болғанымен, Ораз-Мұхамед құлай сенбеді. Орындала қоюы қыын, тіпті жүзеге аспас ғажайып ертегі. Максат жолындағы құрестің де кілтипаны көп еді. Бек атаулының көзін жойса, елді кім басқармак. Барыннан айрылып, біржола жетім қалмаймысын. Ақыр түбі жол айрыларына ден койды. Бірақ дәл қазір тілегі табысқаны анық еді. Ең бастысы – тақты шайқалту, боярлар өкіметін тоздыру. Содан соң...

– Содан сон Русия тәжін занды мұрагер, әділ патша Дмитрий Иванович иеленбек.

– Тірі екені рас па, анық өзі ме, кашан келеді? – деп сұраған Ораз-Мұхамед.

– Анық көзім жетпейді, бірак келуге тиіс, – деген Болотников. – Әйтеуір, кім болса да әділ билік құруы керек!

– Әділ билік құрмаса?

– Басын шауып, басқа біреуді патша сайлаймыз.

– Ол да теріс тартса?

– Алдыңғыларға қарап, ақылы түсуге тиіс. Егер тасыр болып, тура жолдан тайса, оның да көзі жойылады!

Иә. Әйтеуір біреу керек. Өз ақылымен әділ шешпесе, ырыққа көнетін.

Ал қазір қүрес – касарысқан, қанкешті қүрес жолынан таюға болмайды. Ораз-Мұхамед қалтқысыз қимылдаған. Ақыры міне, жау шебі ортасынан ойылып, жендет же бесі майрылды. Өзін ай емес, апта емес, әр сағатта, әр сәтте қылыш жүзінде тұрғандай сезінген Ораз-Мұхамед сондаған еркін тыныстап еді. Бір алаң кетті. Әйтсе де, көнілдегі түйткіл тегіс тарқамаған.

Мекен, тұрагы белгісіз, өліп, тірілгені, иә әүелден аман жүргені тағы беймәлім Дмитрий Иванович немесе Дмитрий атын жамылған, әлде жанкешті ер, әлде алаяқ алдамшы – кім де болса жалпы жұрт киялында қонақтаған әділ патша келмей-ак қойды. Бірақ оның есесіне жанжактан қаулап жана, жақсы хабарлар жете бастаған. Түстікте әскер жиылып жатыр дейді. Дон түп көтеріле

аттаныпты. Лакап көп. Анығы – біреу. Дүрбелсөн кайтадан бел алған.

Ақыры, бояр воеводалардың ең көтерлі құралы “Жапсырма” талкандалған соң, арада бірер апта озғанда әлденеше жерден құрсауы қырқылған патша жасағының арасынан киялай қылыш ұрып, Калугага атаман Заруцкий еткен. Донға бармапты. Жарым жолға да жетпей, Елецтен оралған. Үш мыңдай жасағы бар. Қыс басында, Мәскеу түбінде тозғындаған казактардан, еркін аламандық жасап жүрген әр түрлі жауынгерлерден құрап алыпты. Үлкен көмек еді. Бірақ шын демесін – артта көрінеді. Путівльде қалын әскер жиналып жатыр. Бүгін-ертен аттанбак. Жана қолды бастаушы – царевич Петр. Баяғы әзіз патша Федор Ивановичтің әйелі сонау бір жылдары ұл табады екен дейді. Бірақ қасқунем боярлар болашак так мұрагері – кішкентай нәрестені қіндігі кесілер-кесілмestен ұрлап алады да, орнына әлдебір некесіз қызды салып қояды. Көп ұзамай, әлгі қызы өлді немесе өлтіріледі. Ал қастандыктан какас қалған ұл әлде Хажы-Тарханда, әлде Терек манында өсіп, ер жетеді. Ер жеткен соң өзінін шын тұмысын – царевич Петр Федорович екендігін мәлімдейді Патшазаданы әуелі таулықтармен шекаралас Терки бекінісі таниды. Ізінше бүкіл Еділ бойы мойындаған. Енді міне, Дон арқылы Путівльге жетіп, әскер жиып, ұран көтеріп жатыр.

Ораз-Мұхамед әуелде құлді. Сонынан дағдарды. Ақыры, айран-асыр танырқады. Қалай аталса да, “Петр Федоровичтің” ешбір царевичпен ортағы жоғы күмәнсіз. Бірақ “патшазаданың” туы астына көп жүргттын тоңталғаны, Қиян Даға мен Литва шегінде қалың көл жасакталып жатқаны тағы күмәнсіз.

Осы кезде кашып-пысу көбейген патша қосынан жана бір көтерлі хабар алынған. Қалуга түбінде сәтсіздікке ұшыраған Шуйский күрестін өзгеше тәсіліне көшкен сияқты. Көтерілістің сырт аймактағы ошактарын ойрандамақ. Тасқындыдариның бұлақбасынан бұқтырмақ. Коршаудағы Нижний Новгородка үлкен жасак аттандырыпты. Эрине, бұдан соңғы кезек – Арзамасқа жетпек. Азamatы алыста жатқан Хан-Керменнің жайы тіпті оңай.

Көтеріліс көсемінің мұрат-максатын жаксы пайымдаған, оның өзгеше талайына дең қойған Ораз-

Мұхамедтің де тәнірі арқалатқан парызы көп еді. Қалап көтерген жугі қаншама. Қайткенде де Хан-Керменді панасыз қалдыру – қылмыс. Қындық үстінде қолдасқан, аяз қарыған темір құрсау ішінде катар соғысқан жауынгер серігін тастап кету тағы нәмарштық болар еді. Бөліне аттануға және дәті бармады. Көрге кіргенше кеппес дық қалар еді көңілде. Ең бастысы – өрт басы өшпесу керек. Жаз шыға дүние теріс айналуға тиіс.

Откен, кеткенді саралай, бар, жокты таразылай келе оқыс шешім тапты.

Ертеніне Ораз-Мұхамедтің ең сенімді серіктерінің бірі тاما Нұрұзак Калугадан қашқан. Сонынан ерген он шакты жігітімен князь Петр Урусовтың қалың косынына барып жетті. Келер күні Петрдің жасағынан бірнеше жігіт бері қашқан. Екі жаққа кезек қашыс тоқталмады. Ақыры, арада апта өтпей, Нұрұзак кайта қашып келді. Мойнындағы шаруасын түбегейлі тындырмаса да, жақсы хабармен оралған.

Нұрұзактың айтуына қарағанда, “бұратаналар” жасағында үлкен толку бар. Сырт аймақтарға жазалаушы әскер шыққан хабар жетісімен қоңілге коркыныш ұялаған. Әсіреле аламаны патша туы астында жүргенде қалған жұрты көтеріліске қосылған черемистер мен чуваштар арасында. Ал Петр Урусов әуелде өз келесінен безген Нұрұзакты шауып тастамақ болған екен, жүріс мәнін аңдаған сол райынан қайтыпты. Бірақ жібімесе керек. Тіпті келісіп отырғанда кекесінін қоймапты. Бес күн бойы мастиғы бір таркамаған. Қалаға келіп қайтқан кісілерінің өзін қабылдамапты. Онсыз да білем деп қыщ шыққан. Ақыры, бүгінған кесімді сезін айттыпты. Ертен түнде Ока жағасында қарауыл жасақ болмайды. Қаладан шықсын да жөнін тапсын деген. Ораз-Мұхамед канагаттанбады. Тілегені бұдан горі көбірек еді. Тағы біреуді жау жағына “қашыруға” тұра келген.

Келісілгендей, Петр екеуі қаранды түнде, Ока жағасындағы ақбалақ орман жиегінде кездесті. Ораз-Мұхамед сактық шарасын жасап еді. Жарты шакырым жерде мын қаралы аламан тұр. Оқ шалым шамада жүз қаралы жасауыл тағы бар. Мезгілді уағынан бұрын жетіп жасырынған. Петр көп күттіріп еді. Ақыры, жалғыз аттын

қасат қарды сықырлаткан ширак желісі естілген. Содан соң тұн қаранғысында бозара мүлгіген шыңылтыр ішінен, су бетіне сопан етіп шықкан калтқыдай, жалғыз кара көрінген. Шылбыр бойы келип бір-ак токтады. Бір сәт екеуі де үнсіз қалып еді.

— Қане, салтан, — деді кенет Петр қыстыға дауыстал. — Сауытсыз келдім, шауып өлтір! Қылыштамақ болдың ғой әнекүні...

Ораз-Мұхамед тамағы түйіртпектеліп, ештеңе айта алмады.

— Арттағы жасауылдарына белгі бер, — деді Петр жыларманға жақын, дірілсіз үнмен. — Жалғызыбын. Байлан атсын! Апарып тапсыр, менен кетіп талқан ағайынына! Мүмкін қазыққа отыргызып.

Ораз-Мұхамед біржола жер болды. Әйтсе де үнсіз қалуға болмады.

— Петр, — деген. — Кім үшін атқа міндін? Не үшін шайқасып жүрсін?

— Маған бәрібір, — деді Петр. — Ағайын жок, туған жок, соқа басым. Мені ешкім аяған жок. Мен неге аяймын!? Қиялай шапқым кеп тұрады. Қеудеге тіреп атқым кеп тұрады. Сенің арғы бабаларын сиякты, қорқыратады, қылқылдата қан ішкім кеп тұрады. Кім жағында соғыссам да тілерім осы! Маған десс, жер бетіндегі бар патшалық шайқалсын!..

— Петр, — деді Ораз-Мұхамед атын тебіне жакында патшаның арғы ниетін жақсы білесін. Бұрын аямаған жау болашакта есіркемейді. Қабаттаса қылыш сілтер күн туды. Бірге аттанайык. Күн шыға көтерілейік те, қырып салайық жынның жасағын! Шын шайқалғанды сонда көресін!

— Мен — князь Петр Урусов — асыл тұқымнан қалған соңғы тұяқ — патша дастарқанында өзімнен төмен отыратын Телятевскийдің құлына қызметші бола алмаймын!

— Сонда қызметші болып жүрген мен бе? — деді Ораз-Мұхамед.

— Сен өз халқының қызметшісін. Таңдаған жолын, түп есебін бар.

— Сол есеп саған да қатысты, — Ораз-Мұхамед. — Кол бастаған ер едін, енді кім боп барасын? Ойла. Халықтың

карғысына қалғалы тұрсың. Понизовьеге жазалаушы жасақ шыкканын жақсы білесін. Қарауындағы қашама жұрт – чуваш пен черемис, татар мен мордваның үй-жайы қиратылмақ. Қонысы таланбақ. Басқа тұскенді жұртымен бірге көтерсін. Обалына қалма, кайтар!

– Мен ешқашан ешкімді сатып көргем жок, – деді Петр құнгірт үнмен.

– Эй, Петр, Петр, – деді Ораз-Мұхамед кейіп. – Сен ешкімді сатқан жоқсын. Бірақ бесікке тұскеннен бері өзінді неше рет сатты!..

– Жетер! – деді Петр ышқынып. – Өзім де білем. Жеме жанымды. – Оқыс жұмсарды. – Айт одан да, кайтсем тезірік құримын?

– Қайтсем тезірек құртам де. Мен айттым. Тізе коса аттанып, әуелі мына іргедегі воеводаларды талқандайық.

– Мен де айттым. Ивашка Болотниковтың жолы маған жат.

– Онда карындас қауымға дәл казір кажетті жолға тұс. Әскерінді алып шық мына жосықсыз қасаптан.

Петр құрсінді.

– Егер алып кетпесем?

– Мен де кетпеймін. Хан-Кермен талауға түседі.

– Орап, осыған әкелерінді біліп ем, – деді Петр тұнжырап. – Білесін бе, акыр аяғы неге соғарын?

– Ақ патшаға қарсы ашық құреске шығасын.

– Анастасия... – деді Петр. – Сорлы Анастасия... Сенімен осылай айрылышарымды біліп ем...

– Қайта қосыласын, – деді елжірей іші жылыған Ораз-Мұхамед. – Күтеді. Женістен соң...

– Күтеді... – деді Петр тағы да құрсініп.

– Табыстық па? – деді Ораз-Мұхамед.

– Жендет балтасының астында төртпактап шабылған аяқ-қолымыз біржола табысады, – деді Петр қайта ширап.

Ораз-Мұхамед еміне ұмтылып, төс түйістіре құшак-таспақ еді. Петр тізгін тартып, кері шегінді.

– Сенін жүрегің – қара тас, – деген өкпелі үнмен, қаранғы буалдырда көзі жарқ етіп. Тұған баланды аямассын!

– Менің өзімді аяғанымды көрдің бе? – деді көзіне жас үйірлген Ораз-Мұхамед.

Ешкім көз ілмеген. Хан-Кермен қосыны артық шу, абыр-дабырсыз ертеңгі аттанысқа әзірленді.

Ораз-Мұхамед таң бозында Болотниковтың мекенжайына келген. Бас воевода ояу екен. Сергек. Көзінің астында ғана көгжілтім кіrbіn бар. Ол да ұйыктамаған сияқты.

– Не ойладын, хан, – деген салемсіз. – Тұрасын айт.

– Комарицк болысының қандай кепке тұскені⁸⁴ есінде ме? – деді Ораз-Мұхамед. – Касимовка, бүкіл Понизовье-ге сондай катер төніп тұр.

– Онда неге келдін? – деді бас воевода қабактарының арасы қосыла тұнеріп. – Менің алдыннан аман шығу сонша оңай көрінді ме. Тірі кеткендердін бәрі Ляпунов сияқты кенесші бояр⁸⁵ сайланады дедін бе?

Мен кенесші боярдың қай-қайсысынан да жоғары ханмын! – деді Ораз-Мұхамед китығып. – Халым кіші болса да, дәрежем ешбір патшадан кем емес. Мені саған ешкім зорлап қосақтаған жок. Зорлықпен ұстап та тұра алмайсың. Іс мәнісін айтайын деп келдім.

– Айт, – деді воевода сынай қарал.

– Мен Шубниктің әскеріндегі барлық “бұратананың” бас воеводасы Петр Урусовпен кездестім, – деді Ораз-Мұхамед. Менің ескі досым. Калуга тұбіндегі воеводаларға қарсы аттануға қонбеді Бірак сенімен соғыстан да бас тартты. Күн шыға Шуйский әскерінің тен жарымына жуығы – ұзын саны отыз мың татар, черемис, вотяк, мордва – түп көтеріле қозғалмақ.

– Сегіз мың аламаныңмен сен де кетесін. – деді Болотников жайбаракат.

⁸⁴ Бұкара козғалсының берік тірегі болған Комарицк болысы патша өкіметі тарапынан катал жазага кесіліп, өзгеше қыргынға, талан-таражға ұшыраған.

⁸⁵ Москва тұбінде Болотниковты тастап шықкан дворяндардың бірі Прокопий Ляпунов Шуйскийдің кешірімінс ғана емес, айрықша мархаматына жетіп, кенесші (думный) бояр сайланған.

— Калугада қырық жыл отырсам да, саған осыдан артық пайда келтіре алмас едім, — деді Ораз-Мұхамед. — Біржола кетпеймін, — деді сосын. — Шуйский воеводаларының бетін қайырған соң, жаз шыға қалың әскер жинаймын. Бүкіл Понизовьеңі көтерем...

Болотников Ораз-Мұхамедтің қозіне қадала қарап, аз бөгелді.

— Алла яр болғай! — деді содан соң кірпігі кағылмаған, өңі жылымған салқын кейпінде.

Арада бірер сағат өткенде Калуганың шығыс жактағы қакпалары тегіс ашылды да, саудырай төгілген сегіз мың қол қарсы беттегі, олар да тегіс атка мінген, толық жарактандыған қалың әскерге қарай жонкіді. Қамал мұнараларындағы қарауылдар да, терістік, батыс тараптағы патша жасакшылары да жана бір қақтығыс, қырғын соғыс күткен. Қоңыздардың қатары да бұзылмаған. Қабаттаса аттанған қалың қол шығыска беттеді. Тілегендегі тек тыныштық кана. Чувашта, черемис те, татар мен вотяк та өз үйіне, өз ошағына, бала-шагасы шүпірлеген қара қазан басына асыққан. Қебі сергелден бітті, сүргін тынды деп қуанып барады.

Алда қандай катербарын айқын түсінген Ораз-Мұхамед кездескөң қақтығыс, көлденен кеселсіз, сен ашылып, жол бұзылмай тұрғанда Хан-Керменге жетуден бөтен ештене ойлаған жок. Ойламауга тырыскан.

V т а р а у ДАМЫЛ

Понизовьеге үдере аттанған патша воеводалары ак қар, көк мұзда Нижний Новгородты коршаудан босатты. Қоқтемгі лайсанда черемис пен мордваны баскан. Жол ашила, жыландақ жылжып келіп, осы өңірдегі көтеріліс ошактары Арзамас пен Алатырь қалаларын алды. Мордва көсемдері Москов пен Воркадин, орыс жасактарының басшысы Борис Доможиров, ту көтерген қаншама азamat, қаруға жүгінген неше мың жан қатан жазаға тартылды. Ораз-Мұхамед қара шаруаға дейін жарактандырып, ауыр корғаныска әзірленген. Бірак жау Хан-Кермен шегінен

аспады. Ораз-Мұхамед апта күтті, ай күтті – акыры ма-мырда, өкімет әскері кері серпіліп, әлі де толку үстінде отырған Муромға бет түзегенде іс мәнісін ұқты. Жарым патшалық уысынан шықкан Шуйский өкіметіне әрбір күн. әрбір сағат кымбат. Жан алқымға келген. Онсыз да өрісі тар, саны кем сенімді әскерлі Хан-Керменнен ғөрі жақеттірек тесікке тығындау керек.

Боярлар өкіметінің есебі түзу еді. Кеше қылыш көтерген, бүгін кайтадан үйірін тапқан білікті қаншама. Жауды көбейте бермеген жөн. Төнірегі тегіс өртелсе, өзі келіп бас үрады. Бас ұрмаса, баскаларды жайпап біткен соң жалғызының жарасы жеңіл. Қайткенде де, ақ патша ұғыны ашық жау санатынан шығарған. Қотеріліс ордасынан ажырауы калай бағаланса да, дәл қазір қауіпті емес. Астана жұртын тастап кете алмайды.

Тастап кете алмады. Кез келген күні қайтып оралуы мүмкін, іргеден белдеулей бұған жау катері ғана емес. Қарауындағы халықтың өзіне ие болу киынға айналған. Бүкіл Ресіяны жайлаған бұлғақ әсері өз алдына. Ай – орнынан туып, күн орнынан шықса да. мұлде басқа кейіпке енген замана өз алдына. Калугада Болотников жасағымен бірге өткізген екі ай аламан атаудының санасында өзгеше таңба қалдырыпты. Бұл іншілік Хан-Керменнің өз ішіне көшкен.

Әуелі Есеней бектін ескі конысы – байлығы, сән-салтанаты бүкіл хандыққа мәлім Қарамыш аулы талқандалды. Бектің орнында отырған екі отауына тиесілі, жақын туғандарына меншікті мал тігерге тұяқ қалмай үлескे түсіпти. Ораз-Мұхамед ақ патша жағына ашық шықкан ағайынға араздық нәтижесі деп білген. Содан соң Оқаның ой бетіндегі өзгеше коныс – князь бояр Шереметевтің поместьесі шапқынға ұшыраған. Қолға ілінер дүниe-мұлік тегіс талауға түсіп, сәнді хоромдарға өрт койылыпты. Ораз-Мұхамед ел еңсесін басқан алпауытқа деген ежелгі кекке балаған. Бірак ағайынға артар ашу да. жатка тірелген кек те таркамады. Ак аймактағы, ешкімге көрнеу зияны тимеген бірнеше байдың жұрты шапқынға түскен соң. Сары аймактағы ауылдар мен деревнялар шарпыса бастаған соң Ораз-Мұхамед істің басқаша бағыт атып бара жатканын андады. Бүйте берсе, тайпа арасындағы

өштіктің өршуі (акыры насырға шабуы) өз алдына, бек атаулы тегіс барынан айрылып, хан сарайының өзін карашыдан қорғауға тұра келер.

Ораз-Мұхамед елдін ігі жаксыларын түгел жинап, әуелі өзара береке-бірлікке шакырган. Содан соң әрқайсысына арнайы міндеп жүктеліп еді: әркім өз руын уысында ұстасын, әр ру өзінің begi мен мырзасын қорғасын.

Ораз-Мұхамед өз елінің әлсіз тамырын нық басқан. Шынында да, шырын байларын шапкан қара халық үйткесі – арғын жігіттері еді. Арғын байларын қыпшақ кедейлері барымталаған. Қыпшақ мырзалары корлыкты маңғыттан өрген жарлы-жакыбайдан көріпті. Ал кеше ғана басқа ауылға құлышына аттанған арғын, қыпшақ, маңғыт кедейлері бүгін “өзінің” байлары мен мырзаларына қарсы кол көтеруге дәті бармаған. Бірақ қорғамаған. Караган да тұрған. Бұдан былай қарап тұрмауға тиіс. Қыпшақ неге кеудесін көтереді! Арғын неге аскактайты! “Ағайынның азары болса да безері жок”. “У жесен – руыңмен”. Қарындағы қауымның телі менен тентегі осылай жуасыған.

Ең киыны – карашекпендер жайы еді. Жалпы саны мол болғанымен, жарак жайына шалағай. Бас көтерер азаты аз. Қорғамаса – қырғынға ұшырапы, артын ойламаса, ақыр түбі апатқа ұрындырапы анық. Ораз-Мұхамедтің рубасы бектерге айрықша тапсырған шаруасы – осы жағы болатын. Жай ғана тапсырған жок, патша әскерінен қайта қашып келген стрелецтерден, қарулы жігіттерден жана жасактар құрды. Баяғы бір толқыныс кезіндегі тәсілмен, ауыл арасын коритын аламандар шығарды.

Бірақ жарым дүние шайқалып жатқанда Хан-Кермен де сілкінбей тұра алмады. Кең көлемде болмаған мен, кішігірім қақтығыс, атыс, шабыс тыйылмаған. Ең киыны мекен-тұрағы белгісіз жолбасар қаракшылар жасағы пайда болған.

Мекен-жайы беймәлім десе де, аты-жөні, ата-тегі айқын. Баяғы Имансыз Исмайыл мен баскесер жендет Байғыз. Бұл екеуі топ басы болса, калған тобыр да осылар сияқты, әр тараптан құралған киынды-жиынды. Тап жок, тайпа жок. Бірінде адам атаулыға деген дүлей өштік бар. Бірінде бұлінген елден батпандап мал жинамак жеміт аштық бар. Енді бірі қысталанған заманда қызық көріп

калмак, кен дүниені бытғап өтпек. Жарықшак ақыл, жарымжан түйсік үлкен жол үстінде табыстырған, жаратылсы өзгеше жануарлар.

Бұзық бұрын да болған. Каракшы қай заманда да калта торыған. Бірақ алып қазан қайнағанда шыққан арам көбіктің жөні өзгеше екен. Алыс-жакынға бөлмейді, ак-қараны сараламайды. Баланы бауыздаган, картты корлаған. Қыздарды зорлап, келіншектерді сұнгіге мінгізген. Азamat атаулыны азаптаған. Азгана күнде тұтқиыл шауып, талауға, тонауға түсіргені төрт-бес-ак ауыл, арын таптап тірідей, қанын шашып өлдей көрге түсірген әйел, еркектің ұзын саны жүзге де жетпейді. Бірақ қанша заманнан бергі құқай – ойыншық болып көрінді. Қаншама ұрпак көрген корлық – бейіш болып елестеді. Адамнан азған екі жендеттің ісі Ораз-Мұхамедтің шымбайына батып кеткен. Өзі бастап атқа конып, ұрымтал шеттегі барлық ауыл, барлық деревняға тұтқауыл жасырды.

Бұл кезде әуелгі қырық-елу каракшы көбейіп, үштөрт жүзге жеткен. Өзгеше сенім, өлеммен өжеттік пайды болған. Санының молайғаны қозғе тез түсірді. Сары аймакта, Йырактұр түбінде, ханның өзінің жазғы жайын талауға бет қойған аттаныста тосқауылға ұшыраған. Хан жасағының саны азырақ еді. Бірақ бейбіт жұртқа зорлық жасауға ғана машықтанған каракшылар алғашкы дүмпудін өзіне төтеп бере алмаған. Ту-талақай болды. Тен жарымы қылышқа шалынды. Байғыз бастаған бірталай адам қолға түскен. Ораз-Мұхамед азапты өлім әкелер ләzzat сырын сонда ғана ұқкандағы болып еді. Исмайылдың аман құтылып кеткеніне қатты өкінген. Жәсірге түссе, оған қолданар жаза тіпті өзгеше. Бірақ Исмайыл шалдырмады. Тіпті Хан-Кермен шегінен алыстаған. Жері тоналған, елі шабылған мордва аймағына сінді. Қажет тапса Қазан асады, мешер жайлған, орыс коныстанған, бүлініп жатқан кез келген дуанға кіреді. Қатарының көбеюі оңай. Қалағаның істеп, басқан жерінде “Касимов татарларының” атын шығарып, ойранын сала бермек. Ақыр түбінде немесе кез келген сәтте... жок, жазага ұшырамайды, жал табады: он, терісін талғамай, кез келген топқа барып қосылады, атак-абыройға жетеді, тіпті ақ патшаның өз колынан үлкен мансап алуы да мүмкін...

Ақ патшаның адасқан құлдарын жарылқауы оңай екен.
Әсіреле жаға тарылып, жан қысылғанда.

Боярлар өкіметінің дәргейінен бас тартқан князь Петр Урусов жарым шенберді жалаңаш қалдырып, Ка-
луга түбіндегі шепті тастап шықкан соң, бүкіл патша
қосынында бүлініс басталады. Ұнжырғасы түскен әскер
мұлде көжырап, тәртіп атаулыны ұмытады. Құмар ойыны
мен қыз-ойнак, құндіз-тұнгі кенеусіз маскунемдік жалпы
жұртқа ортақ сыпат алады. Әр тұста ұрыс-жанжал бой
көрсете бастайды. Жеке жасақтар өзара қидаласуға айна-
лады. Басшысына немесе басқаға наразы кісілердің біре-
улеп, екеулеп емес, топ-тобымен қарсы бетке кашуы етек
алады. Ақыры, саны аз болғанымен, салмағы ауыр, “бояр
воеводалардың” өздерін үнемі қыныға салған киянатына,
намыска тиген, кеуде басқан өктемдігіне онсыз да әзер
шыдап жүрген казактар тапа тал түстегі Болотников жағына
өтеді. Қыс бойы қамалда тарыққан көтерілісшілер енді
ұрысты ашық далаға көшіріпті. Дамылсыз шабуылдан,
жаудын “боярлар тұрағы” аталған қыскы лагеріне жан-
жақтан өрт қояды. Қызу ұрыстан соң патша жасағының
талканы шығады. Воеводалар “нарядының” тен жары-
мы – ұлкенді, кішілі қаншама зенбірек, ок-дәрі, азық-тұлік
көймалары тегіс көтерілісшілер қолында қалады. Ұлken
шығынға ұшырап, дүрліге кашкан қалың қол Серпуховка
жеткенде ентігін әрен басыпты.

Бұл екі ортада баяғы, ертегіден шықкан “царевич
Петр” кара шекпен мен қала кедейлерінен, казактар мен
әскери холоптардан құралған кисапсыз әскермен Тулаға
жеткен. Бұдан ары Болотников екеуі бірігіп кимылдаса
керек. Қалың қол Москваға қайта аттанбак ниестте.

Боярлар өкіметіне қатер тек осы ғана емес. Тағы да
қаншама қала Мәскеудегі патшаның ғұзырынан бас
тартқан. Терістік және терістік-батыс өнір ғана такта бер-
ген антынан жазбады. Ал түстік пен түстік-батыс өліспей
бітіспес кимылға көшкен. Еділ бойындағы Ноғайлы ер-
кіндік алды. Понизовье қайта толқыды.

Ақ патшаның мархаматты жарлығы мен өзгеше
тәбәрігі Хан-Керменге осы тұста жетіп еді. Қызыл
балауызға бастырылған екі басты самұрық бедерлі мөрі
ак жібек жіпте салбыраған шырышты, жылтыр, сары

қағаз. Қынабы қатар-қатар асыл тас тізілген әсем зерлі, балдағы жапырак оюлы бұрама алтын, ерекше ерлік, өзгеше қызмет үшін ғана байланар алмас семсер. Алтын кенерелі күміс көзе. Ешқашан араға сыват түспегендей. Кешірім емес, кеншілік емес. Алқау. Жарылқау.

Хан Касимовский Ураз-Магмет Анданович бұдан былай да ақ патшаға адал қызмет атқара бермек.

Касимов патшалығын тәртіпке келтіргені, вор атаулыға карсы аяусыз құрес жүргізіп жатқаны тәж иесіне мәлім.

Көп ұзамай, бүкіл Русияда тыныштық орнауға тиіс. Патша воеводалары екі жұз мын әскер жинады.

Вор Ивашка Болотников біржола талқандалды, азғана адаммен Тулаға тығылды, күні санаулы.

Алдамышыларға ерген қалалардың көвшілігі кайтадан ак патшаны таныды.

Әйтсе де сатқындық жолына түскен жұрт бірталай. Сонын көбі – “татар беттегі” дуандарда

Ақ патшаға адал Ураз-Магмет хан уақыт оздырмай, Касимов татарларынан, мешерден, мордвадан әскер жинауға тиіс. Арзamas, Алматыр, Шацк, Кадом қалаларындағы, бүкіл үәләяттағы бояр ұлдары, стрелецтер, қару ұстаяға жарайтын барлық жұрт патша қызметіне жасакталсын. Орыстар мен бұратаналардан құралған көп әскерді бастап, жаз ортасынан қалмай жорыққа аттансын!

Жорық мақсаты накты айтылыпты:

“...Полских и Резанских городов и уездов всяких людей воевать и в полон имать и живот их грабить за их измену и за воровство!”

Құйтыркысы көп каншама сөз ішіндегі астарсыз анығы – осы соңғы лепес еді: “Антбұзарлығы үшін, азғандығы үшін Даға және Рязань оніріндегі қалалар мен дуандар тегіс шабылсын, жаны жәсірге алынсын, малы талауға түссін!” Ораз-Мұхамед жағасын ұстады.

Жандасып жатса да, жаттан келген жау емес, өз жұрты ғой! Үш жыл ұдайғы аштықтан азып-тозып, терісі сүйегіне жабысып, ку жаны шыккан, одан бергі үздіксіз соғыс, онды-солды сүргіннен әбден запы болған, сініріне ілініп әрен тұрған зарлы, шерлі жұрт. Ақ патшаның жазалаушы жасағы соңғы бірер жылдың өзінде әлденеше мәрте ойрандаған. Талайтын, тонайтын ештеңесі де

калмаған. Бірақ боярлар өкіметінің мақсаты айқын. Қанша қорқытса да, наразылық тыылған жок, қайта өшпендейлік өрши түсті. Біржола жаныштамай тыншымақ емес. Тастан отырған жемі де құнарлы: мал болмаса да, жан бар; сол жүрттың бас көтерер еркегін бұғаулы құл қыл, өні түзу әйелін құма құн қыл. Баяғы неміспен, сібітпен соғыс кездеріндегідей ойыңа келгенін істе: қыр, жой, айда, байла, қорла, зорла. Әйтеуір, бүлікшіл қауымды біржола жер қаптыр!

Тіршілік дауына араласқалы талай сүмдышты қөрген Ораз-Мұхамед түршіге түнілді. Залым болар, зымиян болар, озбыр болар, жебір болар, қайткенде де қаншама халкы бар, аталы жүрттын басында отырған ак патшадан ірілік күтетін. Кісілік күтетін. Қиянат пен қиғаш жүрістің өзі мемлекет мұддесінен туындал жатыр, жолбарысқа да жан керек деп түйіндеғен. Енді міне. Өз бауырын, бодан жүрттың бұл дүниелік тозакқа бұйырып отыр. Бүйте берсе, сібіттен саға сұрап. Қырымды қөмекке шакырап...

Патша тағының шайқалуын, боярлар ордасының ойрандалуын тілейтін, бұл жолда күрестің қандайынан да бой тартпауға бекінген Ораз-Мұхамед қалай толқыса да, жендет емес, жауынгер еді. Жан сактаудың да жөні бар. Қарны ашқан – қаралы қосқа шабады депті, бірақ қаны қарайғанның бәрі қарақшылыққа бой үрмаса керек. Қыран қыындық құндерінде де өлексе ауламайды. Ораз-Мұхамед царь и великий князь Василий Ивановичтің өзіне соншама сенім қөрсеткен мәртебелі жарлығын аяқсыз қалдыруға шешінді. Бірақ жауапсыз қалдыра алмаған. Онсыз да ат үстіндегі Хан-Кермен халқына ұрысқа, жорыққа әзір болу туралы әмір берді. Ал өзімен іргелес қалалар мен дуандарға ак патша атынан хат жолдаған. Үйлеріне тарал кеткен ратниктердің⁸⁶ бәрі қайтадан әскер қызметіне шакырылсын, “даточныйлардың”⁸⁷ жарагы түгел болсын, “нетчиктерге”⁸⁸ қатаң шара колданылсын. Елдің жай-жап-

⁸⁶ Ратник – жаракшы, жауынгер.

⁸⁷ Болған, келген жасақшылар (“да” – “иә” сөзінен туындаған атаяу).

⁸⁸ Табылмаган, келмеген жасақшылар (“нет” – “жоқ” сөзінен туындаған атаяу).

сары, әскердің дайындық дәрежесі туралы Касимов ханы Ураз-Магмет Андановичке хабарланып тұрсын.

Бәрі дұрыс. Тек жиылған әскердің ақыр түбінде кай тарапка аттануы ғана шешілмеген. Шешілген, бірак сыртқа шықпаган. Ораз-Мұхамедтің уакыт ұтуы керек еді. Ойлануы, тайғақтан жол табуы керек еді.

Бұл кезде патша жарлығындағы тағы бір кеп шындыққа айналған. “Царьступающий град” Москвага кайта бет түзеген Болотников Коломнаға жетпей-ак, Кашира манында Василий патшаның воеводаларымен беттеседі. Екі күнге созылған кантөгіс ұрыс көтерілісшілердің үлкен жеңілісімен аякталғаны рас екен. Бұдан соңғы ұрыста тағы да сәтсіздікке ұшыраған Болотников өзінің жиырма мындағы жасағымен Тулаға шегінеді. Бір емес. екі қабат: сыртқы шеңбері – іргесі терен орлы биік жал үстіне тұрғызылған ағаш корғанды, ішкі шенбері – енселі де берік тас корғанды мыкты камалға саны әлденеше ессе артық патша жасағының тісі батпаса керек. Толық коршауға алынған, тынымсыз сығымдалып, үздіксіз атқыланған Тула берілмейді. Ақыры, ак патша амалын тауыпты. Әлдебір әзәзілдің ақылымен, шаһар іргесінен өтетін Упа өзеніне бөген жасауға кіріседі. Қарулы жұз мын кол, айдал әкелінген неше жұз мын кара шаруа күндіз-түні топырак толтырылған кап тасып, өзен арнасын көтере бастайды. Ақыры, екі айдан астамғы, диуперінің ғана ойына келер тозакы жұмыстан сон, күздің кара сұғы соккан шакта Туланы су басады. Оқ пен от алмаған Болотников жасағын белуардан аскан мұздай су женипті. Төрт айғы ерлік күрестен сон, көтеріліс ордасы ойрандалған. Колға түскен, ашығып, аршыған, тірі сұлдеге айналған қаншама мын адам тегіс жаңа қатқан мұз астына жіберілген. Өзіне – құрмет, жасағына – кешірім жасалмақ жалған уәдемен тұзакқа түсірілген Болотников та азапты өлімге бұйырылыпты. Боярдың бұғауынан безген, Қырымның қылышынан жал тауып, түріктің тепкісінен аман шыққан, қырық жыл бойы күресіп, ақыры өз басына бостандық тиген кезде қападағы қарындағы қауымның еркіндігі үшін катель іске бет койған, елесті арман үшін ақырына дейін алысқан батыр қыл түбінде жолбасар карақшыға тенгерілді. Бірақ... ен ақырғы сәтте де жасып,

жабығып сыр бермеді, шіміркеніп, селт етпеді – шар болат еді, майырылмай, сынбай кетуі анық.

Ораз-Мұхамед мұраты бөлек болғанмен, жолы түйіс орыс батырының казасына шынымен қайыскан. Ендігі кезек өзінікі. Неше танды ұйқысыз атырды. Белуардан емес, қыл кенірдектен мұзды су кешкендей тоназыған. Қарашиғы қызған инемен шабакталғандай, басы мың батпан шоқпармен мылжаланғандай, көзі қарауытып, мыйы шытынап, өң мен тұс арасында өзгеше хал кешіп еді. Бір сәт өзін дәрменсіз сезінген. Бір сәт ешкімге қажетсіз сезінген. Ойлағаны көп еді. Орындалған ештеңе жок. Бар өмірі өксүмен өтіпті. Тіршілік соншама арзан, соншама мәнсіз көрінген. Елің анау. Жерің мынау. Заман ақыр деген осы емес пе. Ендеше, жерден шықкан Мәді қайда, аспанинан түскен Айса қайда? Иә. Айса да. Мәді де дүние әбден бүлініп болған соң шығатын еді-ау. Бүлінген дүниені түзеп, азған адамзатты адал жолға салу үшін. Түзету үшін бүлдіру керек. Бүлдірмей-ак түзетсе қайтеді?

Түзелер, түзелмес, бүлінбеуі мүмкін емес екен. Болотников өлсе де, басқалары токтамапты. Патша жасағы бүгін бес каланы басса, ертен он қала көтеріледі. Қысқы катқақ ұрмай-ақ жарым Рүсия жаңа дабылға үн қосқан. Тіпті, әуел бастан тыныш жаткан аймактардың өзінде өзгеше сынай бар.

Әйтсе де Хан-Кермен өнірі ғана емес, бүкіл Понизовье де қыс қатерсіз өтті. Ораз-Мұхамед тыныштықпен баткан әр күнге, дабырасыз аткан әр танға тәуба айтқан. Бірақ мәңгілік дамыл о дүниеде ғана екен.

VI т а р а у ЕРІКСІЗ МӘДІ

Ерте көктемде – негізгі арнасы да, үлкенді-кішілі, толып жаткан сала-сайлары да тайлы-таяғы қалмай көтерілген, канға бөккен, қырғын шеккен аймактар арқылы өтетін Ока өзенінде сатырлап мұз бұзылып, соғылыса толып сен жүрген, сен жүрген алғашкы күннен бастап-ак карсы қабактағы жазыкка дейін жайыла төгілген су беті тенкис қалқыған, топ-тобымен жағаға лықып, карға-құзғын шоқып, құрт-құмырска баскан өліктен көрінбей кет-

кен, адам атаулы бұл жолғы, аспан астын тегіс зәрлі леп жапқан зұлмат мезгіл – тіршіліктің қайта тууы емес. ажал мен азап бүкіл жер бетін біржола басып қалғандығының жаңа бір көрінісі деп ұқкан өзгеше қоқтемде бағзы заман елесі – осыдан екі жыл бұрын залым боярлардың қастандығымен ата тағынан айрылған занды мұрагер – бір емес. екі рет өліп, екі ретінде де қайта тірілген аруақ, немесе жау құрған тұзактан екі ретте де аман құтылған, жұрт қалаған, жаксы патша болмас кисының жок Дмитрий Иванович турасындағы кисынсыз әрі қырық құбылған аныз – шындыққа айналған. Бар еken! Тірі еken! Құреске қайта шығыпты. Мол әскермен “боярский царек” Василийге қарсы аттанған. Бұқараға еркіндік бермек! Бұратанаға кеншілік әкелмек!.. Апта өтті. Ай өтті. Дүнкіл – зұбірге ұласкан. Жаз ортасында накты хабар келді. Қарсы шыққан жауын тегіс тоздырған Дмитрий Иванович Мәскеу түбінде жаңа бір женіске жетіп, Шуйскийдің воеводаларын камалға куып тыккан. Өзі ата жұртының алтын байтагы кирамасын деп, ондағы кара халық қырғынға ұшырамасын деп. сыртта бекінсе керек. Өзі – анық өзі еken! Кол астындағы әскер таныпты. Колтығында болған воеводалар таныпты. Марина – поляк панының қызы, дінінің терістігінен жалпы жұртқа жақпаған, бірақ так иесі ак тамак, қызыл бет бояр қыздарының бәрінен артық көріп, калап қосылған, рәсімді некесі киылып, алтын тәж киген занды патшайым Маринаның өзі таныпты. Бүкіл Литва бет, Севера, Заоцк, Поле аймағының калалары – жарым Русия дәргейіне бас ұрыпты! Ақылға сыйымсыз іс еді. Бірақ ақикат. Қөп ұзамай, царь и великий князь Дмитрий Иванович всеа Русии самодержец – айбыны күшті ак патшаның арнайы өкілдері Понизовье өнірінде де пайда болды. Еділдің басы, Оқаның төмөнгі ағысындағы қалалар шын әмірші Дмитрийдің атына ант бере бастаған.

Осы уақытка дейін толқынды мұхит ортасындағы, дауыл сокса да су баспаған оқшау арал, жалпак даланы өрт алғанда түтін қаптаса да, жалын шалмаған киыс түбек болып келген Хан-Кермен дәл бұл сапарда шет калмак емес.

Екі патшаның бірін таңдау керек.

Сыры мәлім, ниеті белгілі Василий Иванович.

Бұрынғы қаһарлы патшаның кенже ұлы (немесе тегі бөтен жанкешті), кеше ғана Мәскеуде алтын тақта отырған (бұл – анық), жалпы жұрт, ен аяғы адал косағына дейін мойындаған (сол болмаса, қалай танымак) Дмитрий Иванович.

Шуйский туралы халық аузында айттылатын: “Хотя бы нам чорт, только бы нам не тот!” – деген мәтел ойына оралды. Қандай жаман болса да Шуйскийден сүмпайы емес шығар.

Осы сәтте, о тоба, баяғы, Ескерде патшалық құрған, ақыры сүйегі Бежцкий Верхта қалған сүмелек жездесі Сейтек есіне түскен. Сібір әміршілерінің бел баласы ма, әлде орта жолдан косылған жалғаншы ма – көзі жетпей-ақ кетті. Әуелде бұл үшін, басқа да біреулер үшін Сейтектің Тайбұға әuletі танылуы қажет еді. Кейін... ешқандай мәні болмай қалды.

Егер осы Дмитрий Ивановичіміз тіпті ешбір Иванга қатыссыз алдамшы болып шықса ше? Годунов өкіметі жазды емес пе, одан соң Шуйский өкіметі тағы мәлімдеді. Хош. Самозванец.⁸⁹ Вор. Ендеше... неге өлмейді? Неге кайта-қайта тіріледі? Әлде ақыл білер әділ патша осы ма? Жұрттың бәрі ақымақ емес кой...

Әйтсе де тым күрса іштей мойындауға жүргі дауаламаған.

Кенет, оқыстап атылған топ дәл аяғының астына келіп түскендей тітіркенді. Манадан бергі киялы баланың ермегі еken. Бір кездегі Ораз-Мұхамел сұлтан, кейінгі царевич Казатцкой Арды Ураз-Магмет, казіргі хан Касимовский – тағдырдың қолындағы ойыншық еken. Осы уақытқа дейін тандау болып көрмеген. Қазір де тандау жок. Дмитрий Иванович баяғыда, осыдан пәленбай жыл бұрын Угличте пышакқа түсіп өлген, одан соң алтын таққа жеткен – Самозванец, оның да сүйегі отқа жағылып, күлі көкке үшкан, ал мынау – Дмитрий Иванович емес, тіпті Гришка Отрепьев те емес, мұлде бөтен адам, басқа адам деп көрсін, болмашы ғана бұлқынар емеурін білдіріп, аузын ашсын – кеше ғана “боярский царек” Шуйскийдін атынан талауга, тонауга түскен, неше атасынан бергі корлыктан

⁸⁹ Басқаның есімін жамылған Жалғаншы.

каны қарайған төрт тарабын бірдей тарпа бас салсын, оларға дес бермесең арттан – апта озған сайын күш алыш, қанды туының астына нешеме тайпадан құралған жүз мың әскер топталған “Дмитрий Ивановичтің” өзінің воеводалары жетсін, елінді түтіп жеп, өзінді қазыққа қадасын. Кемеден түскен жанқасын. Теректен үзілген жапырақсын. Қалқылдаң жүзесін, қалтырап ұшасын. Бар еркін шиыршық атқан толқында, үйіріле үйтқыған күйінда. Ал толқынның қалай ағары, құйынның қалай соғары шайтанда. Әуелде катты торығып еді. Кейін сабыр тапты. Мүмкін, бұл реткі сызылған жол да түпкі мұратына ыңғайлас түсер деген үміт бар. Бірақ шын тілегені бейтарап тыныштық қана.

Тыныш жатқызбады. Құзгі сатқақ жаңбырмен бірге Хан-Керменге арнайы өкіл – баяғы, өзі өткен сон биліктен айрылған барша тұқым-жұрағаты құртылған Борис патшаның қалтактап тірі жүрген жалғыз туысы – Иван Годунов келген. Басқа – басқа. Оның бұзыққа бұрар жөні жок. Крест ұстап карғанды. Сол! Дмитрий Иванович – Иван Грозныйдың кенже ұлы, күні кеше Мәскеуде алтын такқа мінген, одан бұрын Угличте болған Дмитрий Ивановичтің анық өзі! Ораз-Мұхамед жарым Ру西亚 таныған занды патшаның дәргейіне бас ұрды. Адал боданның ендігі ниеті – андан басып, артын бағу еді.

Артын бағу мүмкін болмады. Арада апта өтпей Хан-Керменге ақ патшаның қарулы жасағы жеткен. Бітімі бөлек. Небәрі төрт жүздей ғана адам. Жарымы – татар, мордва, тағы басқа “бұратана” жұрттан құралған, ала-құла киімді топ – жасақшыдан гөрі жолбасар қарақшыға көбірек ұксайды. Қалған жарымы – орыс емес емес. Таза орыс емес. Ораз-Мұхамед бұрыннан билетін Реч Посполитаның Литва аталатын бергі бөлігінің құрамы құрделі еді, сол аймактан шыққан литвиндер мен черкастар. Діні бір, тілі де бір, бірақ тіршілігі бөлек. мінез-құлқы өзгешерек қауым. Бұл жасактың басшысы – Скотницкий деген лях екен. Шаш ал десе бас алар жандайшап екені көрініп тұр. Царь и великий князь Дмитрий Иванович всса Ру西亚 – ақ патшаның қолы койылып, мөрі бекітілген қағазы болмаса, жат пейілді жау санар еді. Сонда да танырқаған. Бірақ бәрінен бетер танырқаткан – бүкіл жасактың же-

текшісі, “бұратаналар” басшысы – ат әрен көтергендей алғын тұлға, зор денелі, басына әлде қырғауылдың, әлде қызыл әтештің ұзын қауырсыны қадалған құндыш берік, үстіне алғы өнірі жібекпен кестеленген құлпы шапан киғен мырза. Қапелімде танымай қалған. Таныған соң да көзіне әрен сенді. Бұл – баяғы Имансыз Исмайыл еді. Қазір қатардағы қараши емес. Аты-жөні де әсемдене түскен. Князь Иван Смоленев! Өзін дәл солай деп таныстырыды. Алғаш көргендей. Жаңа ғана кездескендей. Жоғарыдан түскен, ак патшаның өзінін касынан келген. Бірден-ак өктемдік көрсете сейледі. Әуелі жерлеп, сөгуден бастады. Ак жолдағы адам қауымға дос емессін деді. Ак патшага арамсын деді. Царь и государь Дмитрий Иванович Мэскеуде, алтын тақта отырғанда алдына бармап едің, енді бұлтакқа жол жок деді. Әскер жиясын, алдына барасын, айтқанын қыласын деді. Бұра тартсан. обалың өзіне, бауырындағы жұрт кетеді, қеудедегі бас кетеді деді.

Ораз-Мұхамед талай құкайды көрген. Талай тезге түскен. Бірак бұғаудағы жәсір кезінде де мұндай ауыр сөз естімен еді. Ақыра тұру онай. Азгана жасакты ту-талакай етіп, турап салу да қыынға сокпайды. Бірак аса сейлеп отырған – кешегі Имансыз Исмайыл емес, бүтінгі князь Иван Смоленев – жай князь, көп Смоленевтің бірі емес. өкімет өкілі, артында айбарлы әмірші тұр. Азгана жасак – ак патшаның жауынгерлері, артында қалың қол тұр. Төзген. Қөңген. Ақталған да, қарсы жауап айтқан да жок. Үнсіз сазарып отырып қалған.

Кешегі қаһарлы ханды тұқыртканына масаттанған Исмайыл, бұдан ары қазсам бұлдіріп алармын дегендей. азғана бөгеліп, сөз арнасын өзгертуген. Касимов ханы екі жылдан бері ешкімге салық төлемепті. Енді бәрін жинап, ак патша, ағзам патша Дмитрий Ивановичке өткізу керек. Қосымша салғырт тағы бар. Ак патшаның астана түбіндегі айбынды әскеріне азық-тұлік керек, ат жемі керек. Тағы басқа қажеті толып жатыр. Тегіс өтелсін, түгел табылсын! Ротмистр Скотницкийдің қолындағы патша жарлығының мәні осы!

Ораз-Мұхамед патшажасағын қоналқаға орналастырған соң (ас-суды мол тогіп, арак-шарапты құбісімен койған)

карашы бектерін жинап, жасырын кенес откізді. Қанша бауыр бастым дегенмен, бөтен ру, жат қоныстан келіп еді, елдін шын иесі осылар, аужайын байқайын, айтқанын істейін деп ойлаған. Өз көnlіндегі күмәнді бүкпей, елге төнген кательді жасырмай, аз, бірак ашық сейлеген.

Әдетте артын бағатын тайғақ Төбей бұл жолы тез әрі турасын айтқан. Азғана әскер жиып, оны екіге бөлейік. Бір бөлігі тактағы патшага, бір бөлігі талапкер патшага барып қосылсын. Қайсысы женсе де ұпай түгел. Біздін кісіміз мынау еді, ал аналар өз бетімен кеткен бейбастак дейміз.

Мына жауши жасағының сұқыты сұмдық екен, бізге бәрібір жаксылық жок. Қырып салайықта, артын құдайдан күтейік деген Нұрұзак.

Картайып, шау тартып қалған Шәш ыңыранып ұзак отырды. Мәскеуде кім билік құрса, біздін патшамыз сол, деді ақыры. Женісіп бітсін. Ал әзірше созбұйдаға сала тұру қажет.

Барын мен шырыннан, тағы басқа ұсак рулардан шақырылған төрт-бес бектің сезі бір жерден шықты. Асығыс аттану қажет. Дмитрий патшага қосылайық, бүтін болмаса ертең астанаға кіргелі отыр, атак-абыройдан қағылу, еншілі сыбағадан құр қалу жөн емес.

Ораз-Мұхамед бұлдыратпай, бүкпесіз сейлеген бектердін бәріне ризашылық айтты. Бірак белгілі шешім әлі де жок еді. Саманай бек құсан, мұлде үнсіз қалуға тағы болмайды. Ой қосу үшін емес, уақыт ұту үшін қайыра сұрап еді. Саманай бөгелмеді. Жұрт тегіс аңырған, Ораз-Мұхамедтің өзі де кайран қалған сезі еді. Көптен шешіп түйгеннен бе, алде шын жүректен шықканнан ба, тілге сараң батыр өзгеше шешен болып кеткен.

– Ескіден қалған кеп бар: әуелгі алтын ғасырдан соң, алай-бұлтай заман болар, содан соң аласапыран туар, ел азар, жұрт тозар, жер бетін жеміт тажал жайлар, ақыры, күн корғалап, ай тұтылған шакта жеті кат жер астынан Мәді шығар, алты кат аспаннан Айса түсер деген. Әлемді жалмар жеміт тажал – ак патша емес пе. Ал Айса... Айсаның жайын айтайын. Кешегі бас воевода Болотников – сол Айсанын алғашқы хабаршысы – нәби еді. Айтпап па еді, артта қалды, келеді деп. Неге сенді, неге көнді. Калай

ойламайсындар, алланың жарлығының өліп, тірілген кім бар? Ендеше, неше рет өліп, неше рет тірілген, өң-пердесін танытпас үшін Дмитрий Иванович аталып отырған адам сол, аспаннан түскен Айса пайғамбардың нак өзі. Ал Мәді қайда дерсіндер. Мәді жер бетіне шықкан. Шықпас жөні жок. Заманы келді. Уақыты келе ме? Пайғамбар ғалайассаламның хижрасынан бері мың он алты жыл өтіпті. Енді, екі мыңыншы жылға дейін күн орнынан шыға ма, жер орнында тұра ма. Әлемді қазір жайлаған зұламат ол заманда аспанда құс ұшырmas. Ендеши, мыңыншы жылға үміт арт. Қане, сол мыңыншы жылы⁹⁰ қандай ерекше оқиға болып еді? Кімді көріп едің? Сібітке қарсы аттанғамыз. Ғұзыры күшті хан иемді алғаш рет сонда көргенсіндер!

— Алла! Алла! — десті бірнеше адам қатарынан.

— Сендер танымадындар, өзі ашылмады, — деді Саманай даусы баяулап. — Былтыр, Калугаға аттанарда біржола көзім жетіп еді, енді айтпасқа болмады. Қарындас қауымды құлдықтан құткарап Мәді, міне — алдарында, алтын такта отыр. Айтқанын істе, аяғына жығыл!

Зор денелі батыр өңкіне түрегеліп, тақ алдына келді де, кек ала кілем үстіне етпеттеп жата кетті. Әлде құлдық ұрганы ма, әлде Мәдіні танығаны ма, қалған он шакты бек те бірі еңкендей, бірі тізерлей жорғалап жеткен беті тегіс аяққа жығылған. Ораз-Мұхамед қатты сасып еді.

— Құлшылықты койып, кенесімізді сабақтайық! — деген сосын.

Қарашы бектер шегіне жорғалаған беті өз орындарына — масаты кілем үстіндегі, әрқайсысына жеке салынған мамық көпшіктерге барып отырды. Бәрі үнсіз. Тегіс жадыланған кейіпте.

— Мен Мәді емеспін, — деді Ораз-Мұхамед сабырмен. — Жақсы білесіндер, Қазак Ордасынан келдім.

Таксыр, Қазак Ордасы деген ел дүниеде жоқ, — деді Саманай. — Сақарада жатыр екен, сондай да сондай, елші келіпті деген сөздің бәрі — перде, алланың жарлығымен әлдебіреудің аузына салынған әншнейін сөз. Міне, жеті

⁹⁰ 1591.

жыл хандық құрдыныз. Естімес пе едік бір сыйысын. Құданың құлареті күшті. Сен – Мәдісін.

– Менін де ішім сезуші еді, – деді Төбей. Хақ құдай бар болса, әзіз құлдарын қашанғы зарлатпак. Мыңыншы жылы шықпаған Мәді жер бетін тегіс жылан жайланаңда көрінгеннен не пайда. Батыр ақиқатын айтты. Біздің хан ұазірет – анық Мәді. Гали Арсыланның жазықсыз жапа шегіп жер астына түскен бел баласы. Бетін ашпаса, бізді сынағаны. Бас ұрамыз, барымызды жолына саламыз. Ал неше мәрте өліп, тірілген Дмитрий Айса екені күмәнсіз.

– Сонда Айсаның әскері ана Имансыз Исмайыл болғаны ма? – деді Нұрұзак.

– Алла тағала Ибрахим пайғамбарды қалай сынап еді? – деді Саманай. – Жалғыз ұлын құрбанға шалуға бұйырған. Аты өшкір Имансыз – бізге түскен сын. Бір бетсізге бола ак жолдағы барлық жұртты талак етпейік. Сонда табарын кім? Сыры мәлім Шуйский ме?

– Ендеше, Мәдінің жұлдызы ешкімнен төмен емес, – деді Нұрұзак. – Айса өз ойындағысын жасасын. Біз де өз ошағымызды көтереміз.

– Күш бірікпей, зұлымға зауал жок, – деді Саманай.

– Кім болсан да баста бізді! Бет алған жағына шабамыз, – дескен кіші бектер.

– Бет алар жак – біреу-ак, – деді Саманай. – Мәді Айсамен тізе қосып, ак патшаға қарсы аттануға тиіс!

Тақсыр, еліннің аужайын таныған боларсың, – деді манадан бері сабыр сақтап, сез аяғын құтіп отырған Шәш. – Бас амандығын ойлаған жанның бірі мен едім. Бірак... шыдам шектен асқан. Алысып өлгеннен басқа амал қалмаған сияқты...

Мен Мәдімін деп, құдай алдында күнә арқалағым келмейді, – деді Ораз-Мұхамед Шәштің сөзін бөліп.

– Тақсыр, біз бәрін де түсініп отырмыз, – деді Төбей. – Тіл-көз бар, жаудың жаласы бар дегендей. Сондыктан әзірше бұл кебінізге сенген болдық. Ақиқат шындықты өзіміз ғана біліп, сыртқа жарияладамай тұра тұрамыз.

– Кезі келгенше, – деді Саманай. – Бірак өз жүргегіміз таза болсын!

— Таксыр, деді қайтадан сөз алған Шәш. — Мәді болсан, тұмысын Айсадан кем емес. Мәді болмасаң да бітісің ак патшамен тен. Ендеше, бұдан ары бұға берер, көрінгеннің телімінде жүрер жөніміз жок. Шуйскийдің жайы мәлім. Бауырындағы елі безіп отыр. Дмитрей... әлде Айса, әйтеуір, дәл қазір Мәскеу түбінде тұрган ерекше кісінің сырын білмейміз. Ең дұрысы — екеуіне де қосылмай, артын күткен еді. Оған жол қалмағандай. Ендігісін өзің біл. Көргенің көп. Көңілге түйгенің көл. Жер астынан болсын, жер шетінен болсын, әйтеуір, құлак естісе де, көз көрмеген қияннан келдің. Ак патшаның алтын сарайларында салтанат кештің, марғасқа боярлармен бірге сауық құрдың... Топан толқыны арғы Ру西亚дан асып төгіліп, бергі бізге жетті. Қылыштың жүзінде тұрмыз. Косак арасында қырылып кетпейік.

Кайткенде де жол біреу еді. Ораз-Мұхамед осыны еске салған. Орыс ағайындардан бөліне шабар қисын жок. Ал олардың өзі екіге жарылса, көбіне жақтасқан макұл. Осыған токтады. Ал бұлғақ арты немен тынары құнгірт. Ендеше, бар күшті артқа сақтау керек. Ірге берік болсын. Осыған келісті.

Арада бірер апта өткенде Ораз-Мұхамед Дмитрий патшаның Мәскеу түбіндегі Ордасына бет түзеді. Қасында қарашы бектен жалғыз Нұрұзақ қана бар. Сонындағы аламан саны бес жұз. Оның өзін қауіпсіздік үшін ерткен. Қалың әскер Хан-Керменде қалды. Қарашы жұрт қалтқысыз еді. Ораз-Мұхамед кеңес күнінің ертеңіне-ақ өзінің жеті-сегіз жылдан бергі хандық лауазымы жайына қалып, тежеусіз әмірші, әрі әулие — жер астынан шыққан Мәді болып танылғанын андаған. Көзіне айтпаса да, көңілмен ұғынды. Жақсылыққа жорымады. Ал аттанар алдында өзімен өмір бойы жауласып келе жатқан Еш-Мұхамед сейіттің сарайға тағзым ете келуі көнілін көтерге бөлеген.

Қарауындағы халқы көп болса, қайраттанар еді. Қысталанған заман ат төбеліндей азғана қауымды қайда апарып согарын кім білсін. Көпке қасиет әперер мінез азды аранға жығар. Бар үміт қоктегі құдайда. Содан соң, әрине, жердегі құдай — ак патшада. Ак патшаның әділ, иә жауыз шығуында. Нокталы басты бұра тартар кия жол жок екен.

VII тарап ТУШИНОДАГЫ ТОПЫР

Ораз-Мұхамед Орыс елінің ежелгі астанасынан он екі шакырым жердегі Тушино селосының төнірегі бұл күнде шығыстын дабыралы, шұлы базарына да. батыстын мұнаралары сорайған, сұық жүзді шаһарына да ұксамайтын өзгеше бітімді құж-быж қалаға, бірінен-бірі айнымайтын. бірегей тіршілік қамындағы кисапсыз құмырска мекені – әр түрлі кейіп, әр түрлі киімді. бірак бәрі де жаракты мың сан адам өрген сиыксыз, сындарсыз алып илеуге айналғанын көрді. Айналасы тай шаптырым аймак – түстігі жалпак. әрі терен, мөлдір, мол сұлы Москва өзенімен, шығыс және терістік шығыс беті ііріле ағатын, биік қабақ Входня өзенімен шектелетін табиғи бекіністің ішкі тұрпаты жаракты эскердің орныкты ордасына да. жорықтағы косынның уакытша қоналқасына да келтейтін. Асығыс салтынған, ығы-жығы карағай кималар, топырағы төбесіне үйілген қатар-қатар жер кепелер, бұлтармен араласа, ағаштан, қамыстан тігілген сансыз ат кора алып илеуге ерекше жабайы бітім береді. Үй мен кепе арасында да ине шаншар жер жок: әр түрлі кейіпті, әр түсті жалба-жұлба шатыр, ашық аспан астына жайылған, топан басқан киіз, шіліктен, саламнан немесе көвшік пе, көрпе ме. жүн-жыбыр ма – әр түрлі көксықтан құралған төсеніш – бәрі де адам тұрағы. Ал адам... Русия шегінде тіршілік ететін, Русиямен жапсарлас елдерде тұратын барлық тайпа, барлық халық өкілі осы арада тоғыскандай: ляхтар, литвиндер, черкастар, казактар, орыстар, татарлар... Тегі. тірлік тынысы өзгеше болғандықтан, бұлардың киім үлгісі мен түр-тұлғасы да мұлде үйлеспейді, бар туыстық – бәрі де карулы, жаракты. Бірак. әйтеуір темір текті демесе. бұл ретте де ешкандай ұқсастық табылmas еді.

Шартараптан жиналған қырық ру әскер ішінде ныктарына жолбарыс, не қабылан терісін асып, арқаға жасыл. иә кек желбегей жамылған керден гусарлар айырықша көзге түседі. Қайсысы товарищ – жолдас аталатын еркін рыцарь, қайсысы жалдамалы жолнер.

қайсысы лях⁹¹, қайсысы литвин⁹² – ажырату киын: баста үкілі шошак дұлыға, үстіде кейде торлы қобе, кейде жапырақ берен, кейде бітеу кіреуке, белдерінде ұзын семсер; ердің сол жақ алғы касына қыска мылтық бекітіліп, он жакка жалаулы, ұзын, сүйретпе найза ілінген. Күліктері де әсем тұрманды – ер-тоқым атаулы азулы ан терісімен қапталған, аттың екі бүйіріне бүркіт, тазқара, күшіген сиякты тырнақты құстардың көтере жайылған қанаты қадалған. Гусарларға ұқсас енді бір мол топ – еркін рыцарълардың жауынгер қызметшісі – пахоликтер еken. Сауытсыз болғанымен, бұлардың түрі де айбынды: иыққа аю терісін асып, арқаға керулі қанат байлаған, әрі тегіс карулы; сандары да гусарлардан әлдекайда көп. Батыстағы ежелден бақас көршінің бұрын үлкенді-кішілі елшілік жасауылы ретінде, шағын жасақ мөлшерінде гана келетін жаракты әскерінің Русиядағы бұлғакқа мүншама белсене араласуы, Москвานың дәл тубінде тұруы – шетін жайыт еді. Батыс рыцарълары ғана емес, кен балак қызыл шарабар, қынама қара бешпент, дағарадай сенсөн бөрік киген, қайқы қылыш, шолақ найзалы, самопал мылтықпен каруланған черкастар⁹³ мен татар, орыс ұлгісіндегі алақұла киімді дондық казактар тіпті көп. Әйтсе де ең көбі – ежелден таныс ағайын: айбалталы, пешілді стрелецтер, корамсағын арқасына байлап, садағын сол жағына ілген байырғы ратніктер, шоқпар, найзалы жаяу топыр, көзге түсер каруы жок, жені салбырап, шабатасын сүйреткен әр түрлі топ өкілдері. Ляхтар мен литвиндердің ұзын саны жиырма мың еken, черкастар – отыз, дондықтар он бес мың деседі, ал былайғы жүрттa кисап жок: әлде жұз мың, әлде екі жұз мың, тіпті үш жұз мың. Келіп жатыр, кетіп жатыр, санын санап, есебін алу мүмкін емес.

Бұлғактың бас ордасындағы жұрттың сыртқы тұрпаты әр қылы болғанымен, мінез-құлқы, әдет-салты ұқсас екені бірден анғарылған. Жорықтағы әскер жайы мәлім, “борі азығы” – барлық жұртқа ортақ салт. Шеп құрған, бекініс-

⁹¹ Реч Посполитаның Польша бөлігінің өкілі, поляк.

⁹² Реч Посполитаның Литва бөлігінің өкілі, әдетте батыс белорус немесе украин.

⁹³ Запорожье казактары.

те жатқан шерік те ас-сусыз отырмайды. Ал дүшпан жерінде олжа, телім бар. Лапка жағалауындағы жаулас жұртты көрген, Киян Даладағы жортуылды өткерген, Орыс елінің өз ішіндегі онды-солды шабысқа, зорлық пен таражға күә болған Ораз-Мұхамед ештенеге таныркамаса керек еді. Түшинодағы калын әскер шебіне енер-енбестен катты дағдарған. Жұзі сұық, жаракты жасак жер бетіне әлілдік орнатуга келе жатқан аталы патша әскерінен ғорі қырық рудан құралған каракышылар тобырына көбірек ұксас сияқты. Кай тұстан да еркектердін гүжілдеген даусы, мастрардың берекесіз әні, женил етек әйелдердін сайқал құлкісі естіледі. Аспан асты құнәкәр пенделердін бей-берекет жын ойнағына айналтыпты. Арак, шарапты армансыз сілтеп, әйел-еркегі аралас сауық құрған топтар. Төнірегіне қаншама көрермен жинап, төртеу-бесеуден, екеу-екеуден карта, сүйек ойнаған құмарпаздар. Сойылып жатқан сиыр мен кой. Асылып, түсіріліп жатқан сансыз казан. Ағаш шарбактар іші сойыс күткен табынды кара, коралы тұяқ. Жер кепелер, жолбекі шатырлар арасы – құйрықтары шұбатылған, кісіге үруге ерініп, жан-жағына кітмие көз салып, үйлыға шұбырған, немесе топ-тобымен жатқан тайдай төбеттер. Элдекалай корадан шығып кеткен, іздеушісі, сұраушысы жок бұзау-торпак пен ешкілак. Ын-жыннан құлак тұнады. Сасық иіс колка жарады. Ораз-Мұхамед көмүсіз қалған мәйіт иісі ме деп еді. Шіріп жатқан өлексе көзге түспеді. Ең ағы, бұралқы иттердің өзі тәрік еткен, үй арасында шашылған, үйілген, күзгі салқын құннін өзінде каптаған көк шыбыннан көрінбейтін сасық нәрсе – сойылған малдың со бетінде актарыла салған ішек-карын, өкле-бауыры екен. Тіпті адат малдың бір жолғы казаннан асқан, сойыска дайын жана мал тұрғанда бипаздал сактау кажет болмаған тұтас мүшелері танылады. Сүйек-саяқ, ішіп-жем қалдығы өз алдына. Көк зенгір аспан астын нәжіс лебі кеүлеп кеткендей.

Түшинодағы әскер тұрағынын бас Ордасы – үш жағы су, терістік-батыс беттегі, ені бес-алты жұз қадамдайғана ашық жері екі катар жағ топырак үйіліп, ағаш корғанмен бөлінген түпкі қалта – жалпы жұрт мекенінен сол өзгешерек. Біршама таза, онша тығыз да емес. Қак ортадағы өнкіген үлкен ағаш үй – ата жұртын алуға

осымен екінші мэрте кол созған, тәжсіз, тақсыз ак патша Дмитрий Ивановичтің Сарайы. Бұдан соңғы енселі күрылыш – басында тат шалған қара темір кресі бар, ағаш мұнарасы – епетейсіз көтерілген шошак шатырға ұксас шағын шіркеу. Тағу төніректігі, ретсіз, асығыс каланған, сырланбаған, біріне-бірі ұксас қарағай қималар – патша төнірегіндегі каска-жайсандардың тұрағы екен.

Ораз-Мұхамедке де арнайы үй бөлінді. Осы кеше ғана Мәскеуге кашкан әлдебір дворянның ұясы. Тұрпатына қарағанда, ең тәуір жайлардың бірі тәрізді. Қымбат кілемдер қабығы жаңа ғана сыйырылған ак сары қарағай қабырғаға ілінбеген, үлкенді-кішілі қалпақбас шегелермен жапсыра қағылған. Еден де қабат-қабат кілем. Кей жерден шашыраған кан табы байқалады. Тақау төніректегі бояр вотчиналарынан әкелінгені көрініп тұр.

Алмағайып сапар, ауыр жол қажыткан Ораз-Мұхамед аяқ жазып отырмaston, оны құттықтауға ак патша ғұзырына бұрынырақ жеткен орыс боярларының бір тобы келді. Салтыков, Трубецкой, Сицкий, Засекин және басқалар. Тегіс аталы тұқым. Кейбірі, тіпті, дастарқандас, жорыктас болған кісілер. Ораз-Мұхамед мына ерекше тұрыс, өзгеше жағдайда ежелгі дәстүрлердің көбі сақталмайтынын ангарды. Баяғы марлаттық, кекірттік жок. Бәрі бір кемеге мінген, тағдыры косылып, тілегі тоғысқан соң, бұрынғыдан жақындаса түскен. Мұндағы марғасқалар ішіндегі аталы болмаса да, атактысы, ең беделдісі Михайло Салтыков сиякты. Алдымен кірген. Әйшәйсіз бас салып құшактап, қаба сакал, тікен мұрт басқан, сілекейлі, қалың ернімен сора тістеп үш қайтара сүйген. Қалған ағайындар кол алысып амандасты.

– Хошкельди! – деді Михайло Салтыков, өзі білетін татарша жалғыз ауыз сөзге көп мағына сыйғызып. Ораз-Мұхамедті өзімсіне иықтан каккан. Кеше ғана... сәл бөгеліп, жалпы жұрт атынан сейлегелі тұрғанын анғартқандай, төнірегіне қоқилана қарап алды, – опасыз Туренин царь и государь всея Русии Дмитрий Ивановичтің мархаматынан аттап, нан-тұзын ұмытып, князь Василий-ге қашты. Мен айттым ғой... – Екі қолын жайып, сұраулы жүзбен серіктеріне қарап еді.

Айттын, бояр, – деді Ораз-Мұхамедке жүзі бейтанаңыс, тұр-тұлғасы сарай мырзасынан гөрі қасапшы құлға көбірек ұқсас, бет-аузы ойқы-шойкы біреу.

– Ұмытпапсын, Андronov! – деді Салтыков. – Мен айттым. Опасыздың жолы ашық. Жазасын тартады әлі. Ал мына үйге Русия тағына ен адап адам келелі деп. Міне! Шуйскийді жактады, қосылып та койыпты-мыс деп еді кейбіреулер. Енде көрдіңдер! Хан Касимовский де бізден бірге! Бірге болмас жөні жок. Қазір бүкіл Русия өзінін шын әміршісін кайта танып, царь и государь Дмитрей Ивановичтің атына крест сүйіп отырып.

Дастарқан жасалды. Ішімдіктің неше түрі келді. Ораз-Мұхамед мал сойғызып, өзатынан қазан көтермей-ак үлкен ағаш стол үсті бітеу быктырылған каз, тұтас үйтілген торай, бүйірлері шығыңқы қып-қызыл самса – орыс дастар-канының көркі саналатын тағамдардан көрінбей кетті. Қоңылді отырыс басталған.

Ораз-Мұхамедтің неше аптадан бергі құрыс-тырысы жана ғана жазылды. Эйтсе де тартына ішіп, жұртты өзіне кажетті әңгімеге карай икемдеген. Ешкімге, тіпті атасы жуан Трубецкойдың өзіне сөз бермей, каркылдай құліп, қеуделей сөйлеп отырған Салтыков іс жайына қанық екен. Эйтеур, ешбір сауалды жауапсыз қалдырмаған. Тіпті сұрамаған, сұрауга болмайтын біраз кептің шетін шығарды

Салтыковтың айтуына қарағанда, ата тағын алған сон-ақ өзгеше білігі мен бітімін танытқан, бұқара қауымның қамын жеп, жалпы жұртқа бірдей әділ әмір жүргізген, сондыктан да зорлықшыл бояларға жақпаған Дмитрий Иванович опасыздардың 17 май күнгі қастандығын⁹⁴ алдын ала білген. Өзінс ұқсас құтандарының бірін патша етіп киіндіріп койыпты. Бұлқышілердің өлтіргені – сол екен. Ал аман қалған ақ патшаның өзі біраз уақыт Литвада бой тасалап жүреді. Әуелде, ондағы ескі дос – жауынгер пандардың көмегінен бас тартса керек. Бірак өзінін тірі екенин естіген ел-жұртты, әсіресе Севера, Украина аймағы опасыз князьді⁹⁵ мойындағанын, боялар өкіметінен

⁹⁴ 1606 жылғы 17 майдағы көтеріліс.

⁹⁵ Шуйский.

корлық көрген халық қайта толқығанын естіген соң Стародубқа жеткен де, әділет туын көтерген. Тез арада мол әскер жиналады. Елдің алды болып көмекке Реч Посполита пандары келген. Бір мың, екі мың, тым күрса бірер жұз гусардан құралған жеке топтар әлі де құйылып жатыр. Осы Тушиноға тоқтаған соң жеті мың жанкешті жауынгермен бір жағы Қырым хандығы мен Рим корольдігіне, бір жағы Россияға танылған атақты рыцарь Сапега да жеткен.

Қазір баяғы Батур корольдің⁹⁶ заманы емес, – деді тез масайған Салтыков. – Литвин – батыс орысы, лях – өз бауырымыз. Керек десеніз, біздің патша ағзамға көмекке келген Меховецкий, Зборовский, Лисовский, Тышкевич, Будило – бәрі де шляхтичтер королі Жигимонттың⁹⁷ жауы. Ракош⁹⁸ ұйымдастырғаны үшін өз еліне сыймаған. Біздің царь и великий князь Дмитрей Ивановиче адад болмас жөні жоқ!

– Ал гетман – қауіпті адам... – деді князь Трубецкой.
– Ақ патшаның адад құтаны әрі біздің ең жақын бауырымыз – осы гетман Рожинский, – деді Салтыков кесемсіп. – Эй, туғандар-ау, Гедимин әuletі емес пе! Асыл тұқымның Литвадағы сонғы тұяғы!

– Тым бұзық, – деді мана Салтыковқа жарамсактанған Андронов сөзге кіріп.

Жолдастар орнында қалдырмайды, – деді Трубецкой.– Наразылық көп. Пан Меховецкийді қайта сайлайтын сиякты.

Дұрыс, – деді Андронов сұғына сөйлеп, соншама сүйкімсіз жымып. Бет-аузы ғана ойқы-шойқы емес, көгерे базданған сойдақ тістері де қиқы-жиқы екен. Отрысында, түр-тұлғасында бір мыскал бескіншік, кісілік жұқанасы болсайшы. Жаңа патша тұсында батпақтан көтерілген жандайшаптардың бірі екені айқын танылған.– Патша ағзам таққа алғаш отырганда Москваға қару көтерісіп бірге кірген, кейін, киындық күнде елдің

⁹⁶ Реч Посполита королі Стефан Баторий (1533-1586); Россияға карсы көптеген сәтті согыстар жүргізген.

⁹⁷ Король Сигизмунд III

⁹⁸ Король өкіметіне карсы көтеріліс

алдымен кол ұшын берген кім еді. Мына Рожинский орта жолдан келді де, гетмандықты тартып алды.

— Мәселе кімнің кейін, кімнің бұрын келгенінде емес, алатын орын, ата-текте, бүкпесіз адалдықта, — деді толық денелі Трубецкой бет-аузы іркілдей қабақ шытып. — Жолдастар Меховецкийді сайламак сиякты, деді сосын үзілген сезін сабактап. — Бірақ ен дұрысы – Сапега болар еді. Ұлы канцлердің⁹⁹ немере бауыры. Текті десен – текті, ер десен – ер, нағыз лыща!

— Ағасының айтқанына карамай аттаныпты ғой! – деді Андронов қосанжарласып.

Білеміз, – деді Трубецкой колын сілтеп, – қалай карсы болғанын. Ертен, Дмитрей Иванович ата тағына кайта отырган күні менің де үлесім бар деп шыға келмек. Керек десеніз, – Ораз-Мұхамедке карап, даусын баяула-та сөйледі, – алғі атакты пандарды тұртпектеп шекарадан асырып жіберген – король Жигимонттың өзі. Бірақ біз де акымак емеспіз. Алымен Шуйскийді куайық. Содан сон патша ағзам керден ляхтардың емін онай табады.

Князь, мен сені түсінемін, – деді сөз тізгінін дастаркан билігін қайта алған Салтыков. – Батурға карсы да, Жигимонтка карсы да соғыстық. Бірақ дәл казір Меховецкий болсын, Рожинский мен Сапега болсын, мәртебелі пандардың біздің царь и государь Дмитрей Ивановичтің туы астынан табылуында өзгеше мән бар. Ойландар. Реч Посполита тағынын бірден-бір занды мұрагері кім еді? Тегі бөтен Ваза әuletі ме, алде... – Салтыков көзін қысып, сұқ саусағын көтерді де, карқ-карк күлді. Қалған жұрт та мерейлі ризашылықпен жымыған. – Ендеше... деді Салтыков, аузына салбырай тігілген мұртын ширытып, құгадай сақалын салалап. – мәртебелі пандардың ешқайсысын сыртқа теппейік. Бәрі де біздің патша ағзамының құтандары.

Ақ патша Ораз-Мұхамедті ертеңіне түсте қабыллады.

Бастан талай өткен қалыпты рәсімнің өзі жоқ, көленкесіғана бар. Патша Сарайы аталатын, корбиған, үлкен ағаш үйдің сыртқы какпасы алдында Андронов пен тағы бір бейтаныс кісі карсылады. Сенекте алдынан Трубецкой

⁹⁹ Реч Посполита канцлері Лев Сапега.

шықты. Ал ең соңғы, патша ағзамға кірер есік аузында Салтыков сәлемдесті. Үш мэрте қарсылау – айрықша құрмет. Ең үлкен сый. Әйтсе де Ораз-Мұхамедтің көнілі жүдеу еді. Әрі күпті.

Ортада бірнеше ағаш тіреуі бар, абажадай кең, төбесі тым аласа көрінген, ұзыншақ бөлменің төріндегі тұксисіп отыр екен. Астында алтын тақ емес, арқалығы биік ағаш орындық, басында гауһар тәж емес, сол жак шекесіне бір тал үкі қадалған, пүшпағы тік, дөңгелек құндыз бөрік. Он мен солда, екі қапталда какпия катар түзеп отыратын көп бояр жок, қаңыраған үйдің төргі терезесі алдында, сәкіде жалғыз-ак адам.

Ораз-Мұхамед босағадан аттаған бетте екі қолын кеудесіне айқастырып, тағым етіп еді. Ешқандай дыбыс болмады. Төрге қарай аяқ басып, “так” алдына жакындаған келіп, тағы да, бұл жолы дауыстап сәлем берді. Ақ патшага ұзак ғұмыр тілеп, өз жайын мәлімдеген. Үн жок. Ораз-Мұхамед “такта” отырған әміршісінің бетіне тесіле қарап еді. Астынан біз қадалғандай атып тұрды. Ораз-Мұхамедтің қарсы алдына келіп, бас-аяғын тінте тергеп аз бөгелді де, сыртына шықты. Ораз-Мұхамед ак патшага теріс қарап тұруды әбес көріп, бұрыла беріп еді, иығынан ұстап тоқтатты. Бәйге атты сараптаған сыншыдай (әлде сойыска келген өгізді салмактаған қасапшыдай) артынан, он, солынан, тағы да екпетінен қарап болған соң, қанағаттанған сынаймен бас изеп, құбір етті де, қайтадан “тағына” барып отырды. Отыра бере басы кегжен еткен.

– Сен кімсін? – деген, иегін көтере, шар-шар етіп. – Осы уақытқа дейін қайда журдің? Біз опасыз Борис Годуновты женіп, ата тағын алғанда неге келмедің? Енді саған қалай сенеміз? Мүмкін, жансыз шығарсың? Мүмкін, ертен кайта қашарсың? Мүмкін, князь Шуйский бізді улау үшін жіберген шығар сені? Тегіс айт! Егер адап болсан, біздің патшалық мархаматымызды көресін! Опасыз, азғын болсан, аяусыз қаһарымызды көресін!

– Жарап, великий государь! – деді манағы жалғыз адам. – Хан Касимовский – адап әрі ер кісі. Сен хабарсыз кеткен кезде де Шуйскийге бас үрган жок. – Қылышы санын соғып орнынан тұрды. – Кел, Араз-Магмет Анданович, менің ескі қарулас досым, кел, қауышайык!

Ораз-Мұхамед сонда ғана таныды. Патша дәргейінде жалғыз өзі ғана отырған марғаска – баяғы казак атаманы Иван Заруцкий екен. Ораз-Мұхамедтің құшақ жая ұмтылуын күткен жок. Өзі келіп, көшпенділер рәсімімен онды, солды төс қағыстыра құшактаған.

Бақытын бар екен, – деді ақ патша әлде кекеткен, әлде қанағаттанған котерінкі дауыспен. Мениң кол астындағы орыс әскерлерінің бас воеводасы бояр Заруцкий ара түспегендег...

– Дмитрий Иванович, деді Заруцкий. – Осыншама киындықтан соң, қашама опасыздықтан соң кімге болмасын күмәндандуың орынды. Бірақ хан Касимовскийдің жөні бөлек. Ақыр түбінде тума әміршісін тапқан кейбіреулер сияқты, сен – 17 май күні өліпті деген, сен – сен емес, басқа адам деген өсек, лақапқа нанбады. Енді дәргейіңе келіп отыр. Міне! – деді сосын Ораз-Мұхамедке бұрыла бере, төрге карай тәжім ете қол созып. – Міне біздің шын государь – царь и великий князь Дмитрий Иванович всея Русии! Анық өзі. Аңдал қара, қапысыз таны!

Жетектеп, тактың карсы алдына апарды. Тұксие түнерген әмірші басындағы қызыл тәбе құндыз бөркін желкесіне карай ысыра шалқайтып, айтылған сөздің өзіне ешбір катысы жоқтай, кимылсыз кекірейген де қалған. Ораз-Мұхамед “анық өзіне” бажайлай қарады.

Бойы ортадан сәл төмен, төртпак кісі екен. Сирек, жириен сакалы тамағына біткен, мандайы қыртыс-тыртыс. Сүйекті, үлкен мұрны үстінгі түрік ерніне төне түскен. Сәл-пәл тершіген беті әлде шабдар, әлде сары таңдақ. Бітіс болмысында ак патша түгілі алпауыт боярға тән ешкандай сыпат жоқ, кеменгер біліктілік, кірпияз бескаттық, ноян ірілік агаулыдан ада, үстіндегі қымбат киімі демесе, тұртұлғасы әлде каракшы кара шаруаға, әлде жалдамалы жолнерге көбірек ұқсайтын аса сүйкімсіз әміршинің бар құдіреті көзінде екен. Тұздай, дөп-донгелек. Дымдана жалтырап тұр. Бар зұлымдық түбіне тұнған перінің көзі. Окыс жалт етіп, үніле караганда, Ораз-Мұхамед өнменінен сұық жел шанышындағанда сезінді. Бір сәт. Бір сәт қана. Содан соң локсыған жириеніш пайда болған. Бойын әлде ыза. әлде намыс буғандай. Кенет дірілдей жыбырлап, сол иығы тартты. Енді болмаса тізесі қалтыраадай. Алтын

Сарайдағы асқаралы қабылдауларда да толқып кермел еді. Жын-пері арбағандай қалтып тұра берудін де, тағым етіп бірдене айтудын да жөнін таппаған. Қысылтаян халден Заруцкий құтқарды. Жетектеп әкеп, өзімен катар, терезе түбіндегі сәкіге отырығызы.

— Қанша әскер әкелдің? — деген ак патша. Өні қандай дөкір болса, үні соншалық жінішке әрі ашы.

Осы кезде сыртта қабатынан екі-үш мылтық атылды. Шан-шұң дауыстар шыққан. Келер сәтте есік сарт ашылып, ішке қеудесіне бітей берен киген, салбырай түскен он жақ қолынан саулай қан ақкан, жалаң бас, шашы үйпаптұйпа, бет-аузы көгере куарған рыцарь кірді. Бөгелмestен төрге ұмтылды. Қанын шұмектей шұбата, енкендей жүгірген беті ак патшаның аяғына барып жығылған.

Күғыншылары да тақау екен. Іле-шала жетті. Уш адам. Артқы екеу асықпай есік жауып, босағада бөгелген. Алдыңғысы – қолында жарқылдаған ұзын сапысы бар, тұра патшага қарай ұмтылды. Патшаның аяғында жатқан бейшара ышқына шырқырап, орындық астына кіріп кеткен. Сапылы рыцарь сидан сиракқа жармасып еді.

Господарь, аман... аман!.. – деді жаралы кашқын тұншыға айқайлап. – Господарь...

Түріктермен, татарлармен соғыста үйренген сөз. Жан қысылғанда еріксіз ауызға түсіпті. “Аман” айтқанда кешірілмес кан жоқ. Онын үстіне жаралы ак патшаның өзінен араша сұрап тұр. Ак патша шыдамады.

Сен... Рожинский... қалай батылың барады!.. – деген шарылдап.

Рожинский өзінің құрбандағын тастай салып, бойын жазды Шегінген жоқ. Алға емініп, ак патшага үңіле караган. Айқайлаған жоқ. Тісінің арасынан сыздыктата, ызамен ысылдай сөйлеген.

– Молчи, царик! – деді таза орыс тілінде. – Молчи, а не то – я и тебе голову сорву!¹⁰⁰

Ораз-Мұхамед жаңа, мына басбұзар есіктен ентелей кіргенде жанын кармаланған. Баяғы, заман түзу кездегі

¹⁰⁰ Жап аузынды, патшакеш! .. Жап аузынды, әйтпесе, сенін де басынды жұлып алам!

орыс салтымен қаруын тастан кетіпті. Сонда да орнынан көтеріле беріп ел. Колы катты Заруцкий етектен басты.

— Керекмес! — деген.

Содан соң тырп еткізбей ұстап отырды. Өзі де козғалмаған. Тіпті, мына башыбұзықтың ақ патшаны тілдегенін де естімегендей

Ал басы бұзық бөгеліп түрмады. Құрбандығын сапымен арттан шабактап, орындық астынан қуып шыкты. Содан соң қеудесіне кона түскен.

— Ал, пан Меховецкий! — деген, көк болатка мініп отырып. — Енді цариктің о дүниедегі әскеріне гетман боласың!..

Сапыны тамакка тік ұрып, коркырата бауыздады. Бүрісе тұксиіп, үнсіз қалған ақ патшаның аяғының астын көпірши аккан күрең кан жапты.

Бұзық құрбандығын біржола бауыздал болған соң ғана, шаршағандай салқау кимылмен орнынан әрен түрді. Сапысын қайда сұртерін білмегендей сал-пәл бөгелді де, қызыл ала каны жолактана кілегейленген қалпында сарт еткізіп, беліндегі қынға салды.

— Мархаматты таксыр! — деген содан соң ақ патшага бұрылып, болмашы тағзым жасап. — Мен — жолнер емеспін. Петрушка мен Димитрашка¹⁰¹ да емеспін! Мен — Гедимин әuletінен шыккан тума князь! Князь Роман Рожинский! Бүкіл Русия господарінін бас гетманы! Рәсім бойынша сөйлесініз. Және, великий господарь, сізге біриеше сауал. Сатқын воеводаларды тегіс талкандаған кім? Сізді тракти қала Москва түбіне жеткізген кім? Шуйскийдің өзін қамалға қуып тықкан кім? Мен! Ендеше, олжа бөлісер кезде ғана келген пан Сапегага сәлем айтыңыз. Жөнін тапсын! Әйтпесе... — Темір қеудеден әлі де жылыстап қан ағып жаткан өлікті нұскады, — Меховецкийдің артынан кетеді. — Сәл бөгелді де. иіле бүктеліп құлдық ұрды. — Әмәнда қызметінізге әзірмін! — Есік алдына жеткенде артына бұрылған. Ақ патшага қараған да жок. Үнсіз, кимылсыз отырған Заруцкий мен Ораз-Мұхамедке тағзым еткен. — Пан атамандар! Қарбаласта құрмет көрсете ал-

¹⁰¹ Петрушка, Димитрашка — Жалған Петр, Жалған Дмитрийдің ел аузындағы ныспысы.

мадым. Болған іске қатты өкінем. – Қос қолдай шекесін ұстап, басын сілкіді. – Сендермен тіл табысатыныма сенем, мәртебелі атамандар! – деді сосын.

Гетман Рожинский есіктен шығысымен-ак Дмитрий патша орнынан атып тұрды.

– Мен бұған төзе алмаймын! – деді екі қолын бірдей көкке көтере, жұдырығын түйе айқайлап. – Қорлайды! Қалай батылы барады! Жоқ! Не ол, не мен тұрам!

Койыңыз, великий государь! – деді Заруцкий. – Бұл ляхтар мен литвиндерден не ақыл құтуге болады. Әдеттегідей мас. Ашу үстінде қайда кіріп кеткенін де андамай қалса керек. Артынан дәргейіне бас ұрды емес пе. Ертең өзі келіп кешірім сұрайды.

– Жоқ, – деді патша сәл жуасып. – Дәл осы жолы кешпеймін. Жетеді осылардан көргенім. Мен таққа алғаш мінгендегі бәрін бұлдірген осылар болатын! Тағы да бұлдіреді. Куам тегіс. Рожинский!.. Аскан әбден! Гедимин әuletімін дейді. Мен Рюрик әuletімін. Қалай батылы барады! Қын күнде қол ұшын берген ен адап құтанымды елтірді!

– Өте дұрыс істеді, – деді Заруцкий жайымен. – Енді лыцарылардың арасындағы алауыздық тыйылады. Гетман біреу-ақ болуға тиіс. Ана Сапеганы ретін тауып Замосковьеңін, сенін ғұзырына құлдық ұрмай жатқан аймактарына аттандыру қажет. Такты қаланы төңіректен тегіс окшаулап, толық коршауга алмай болмайды.

Патша орындығына сылқ отырды, жақ астынан құлап, ешкінің бауыр жүніндей салбырай түскен сақалын укалад үніз қалды.

– Великий государь, – деді Заруцкий өзгеше өтінген әуенмен. – Шляхтаны кумаңыз. Патшалық қамын ойланыз, царицаның көніліне караңыз!

– Ах, Марина, Марина... – деді патша шарасыз қалыпта саусақтарын айқастырып. – Бәрі сен үшін!.. – Кенет көзі ойнакшып, кенірдегін соза бой жазды. – Стража!¹⁰² – деген, ышқына шынғырғандай қатты дыбыстап. Сырттан айбалталарының сабы жер сызған екі стрелец кірді. – Мына онбағанның өлекесесін итке тастандар! – деді шы-

¹⁰² Жасауыл!

нымен қаһарланған әмірші. – Өзінің патшасына қастандық ойлаған әрбір азғынның жазасы осындай болмак!

Ораз-Мұхамед өзі соншама үміт артып келген ак патшадан тұніліп шыкты. Құдай ерлік пен мәрттікті де, мал байлығы мен жан байлығын да, ақыл мен өнерді де аяマイ берген сүйікті жұрттың жаксы патшаға жарытпай-ак койыпты. Баяғы Федор Иванович ақыл-есі кем накұрыс еді. Ал мына Дмитрий Иванович әлде шайкымазак, әлде әнгүдік. Батырдың тұлғасынан, азаматтың қасиетінен макұрым. Ең бастысы – қолында ешқандай құқығы жок дәрменсіз. Кенет бакытсыз Барыс патша есіне түскен. Билігі зор, ақылы кеніш еді. Бірақ оның билігінен көрген баракатын, ақылынан тапкан пайдан кане? Қайта, ойлап істеген, капысыз пішken бар ісі тaka түбінде қып-қызыл зиянға шыкты емес пе. “Мүмкін, дүниенің астын үстіне түсіре алатын құдіретті патшаның ақымақтау болғаны жаксы ма екен...” – деген ой келді. Ал әлгі әумесер Рюрикович пе, басқа ма – бұл жағын шешу орыс ағайындардың өз ісі. Жауга шапканда жаракшының алды болған бұратана ешқашан так көтеру, тәж кигізу ісіне араласкан емес.

VIII тарал ҚАҚПАҚЫЛ

Дмитрий патша Москва түбіне бекінерде: “Ежелгі астанам бұлінбесін, бұкара жұртым жапа шекпесін – сол үшін тіке шабуылдан бас тартамын!” – деп айтуы әбден ықтимал және солай демеске шарасы да болмаған сиякты. Ораз-Мұхамед Тушиноға келіп түскен алғашқы құндердін өзінде байтак шаһарды тұра соғыспен алу мүмкін емесін аңдады. Накты деректерге карағанда. Шуйский бастаған боярлар жағында бұдан бұрынғы ұрыстарда шындалған жетпіс мын әскер бар. Дмитрийдің кол астындағы шерік бұдан үш есе, бәлкім, төрт есе артық. Ашық ұрыста үйпап кетер еді. Алайда ерлік пен еп ұштасса, бекінісі берік. мұнараларына сансыз топ орнатылған қабат-қабат корғанның өзі әлденеше жұз мын әскерге татиды. Жолынан емес, қолынан ғана алар амал бар. Екінші бір амал – тұралату, азық-тұлік, керек-жараптан тарыктырып, біржола дінкелету. Қайткенде де Дмитрий Ивановичтің

Тушинода ұзак аялдары күмәнсіз көрінген. Қара құрым әскер, каптаған халыққа керегі де осы сиякты. Ең сыртқы шеп – үздіксіз ауысып отыратын қарауыл әскер болмаса, қалған жұрт жайбаракат. Рес, кейде кез келген уақытта, күтпеген жерден, кейде бір, екі, тіпті, үш-төрт күн аралатып, кіші-гірім қақтығыстар болып қалады. Ұзамай ол да тыйылуға айналды. Қарсы бет алыстан арбасуға көшкендей. Ал Тушино бойкүйез деп те, думанды-шұлы деп те айтуға келмейтін, берекесіз, бей-берекет дырдуға көшкен, тоғышар әрі тойымсыз кепке түскен. Жаракты шерік мәңгі-баки осында тұрып келе жатқандай; қара құрым халық бүгіні күмән, ертеңі тұман алмағайып заманнан өзге ештене тілемейтіндей. Ораз-Мұхамед азғана күн ішінде өзінің жана тобын іші-сыртын бірдей актара танымағанымен, бажайлап түстеді. Бүгे-шігесін тегіс айырмағанымен, болмыс бітімін андағандай сезінді.

Ораз-Мұхамед алғы лектегі жортудылшысына қарап, жалпақ жұртты бағалауға болмайтынын жақсы билетін. Өз басынан откен жай. Эйтсе де Реч Посполита шерігінің ниет-пейілінен шошынған. Кек темір қурсанған керден рыцарьлардың бойынан ерлік пен қайраттан басқа қасиет таппады. Бірақ көzsіз ерлік – құтырған каскырда да бар, жойын қайрат – ашулы аюда да бар. Адам... адамның жөні бөлек еді ғой. Бұлар да бөлек. Мейірден, кеңдіктен ада. Кісліктен, мәрттіктен ада. Дүрмек ішінде әр қылы тағдыр сокпағы осындағы кия жолға түсірген абзал жандар жок емес те шығар. Тіл табысып шүйіркелеспеген сон ішін тану кын. Эйтсе де анығы, бұл – олжа үшін, мал үшін аттанған қауым еді.

Өзін жалдамалы жолнерден жоғары ұстайтын, ерікті рыцарьмыз деп кеуде керетін товарищ – жолдастар тобының тұрпаты сәл өзгешерек-ті. Біреу – ерлік, данқ үшін атқа мініпті. Біреу – баяғы 17 май күні бүлік кезінде қаза тапқан туысының канын қайырмак. Алайда бәрі де ак патша үшін емес, бүлінген елді бүлдіре түсу үшін жүргені байқалды. Товарищтің де тамағы тесік. Оның да артында үй-жайы, ағайын-тұмасы бар. Ендеши, тегін олжадан неге бас тартсын. Қайта, жолнер жалғыз болса, ерікті рыцарьдың әлденеше жауынгер қызметшісі бар. Ұрыстан бос кездегі кәсібі – ел тонау. Тек қызметші паҳоликтер

ғана емес, Реч Посполитадан шыккан бар әскер тонау мен талау, өлтіру мен азаптау жолына түскені андалған. Олжы байлау, кек қайыру ғана емес. Ежелден бақас елді біржола тұралату. Ораз-Мұхамедтен бірер ай ғана бұрын мол әскермен келіп жеткен атакты Ян-Петр Сапега оңаша отырыста мұны жасырмадан.

Шокша сақал, кияқ мұрт, күшкүш шеке, кен мандайты, аксүр сұлу өнді Сапега алғаш танысан сәтте-ак Ораз-Мұхамедке айрықша ықылас білдіріп еді. “Мен сендерді жаксы білем. – деген. өзімсінген, сенім артқан жүзбен. Тілі келте, әуені де өзгешерек болғанымен, орысша көп бөгеліссіз. біршама тәуір сөйлейді еken. Тәржімашы тілемейтіндей. – Жарты гұмырым Қырымға қарсы соғыспен өтті”. Ораз-Мұхамед өзінің Қырымнан шықпағанын айттып еді. “Мен орыс емеспін. – деді Сапега. – Тума шляхтичпін. Менімен ашық сөйлесе беруіне болады”

Екінші бір кездескенде, орыс боярлары мен Реч Посполиты шляхтасы бас коскан дастаркан басында бір сәт оқшау қалғанда: “Сендер төрт жүз жыл тыптырлап, ештене бітіре алмадыңдар. – деген. – Енді бәрі басқаша шешіледі. Қазір дүниеде бізден күшті халық жок! Егер біз болмасақ, түрік сұттаны бүкіл христиан әлемін жаулап атар еді. Осы уақытка дейін ұстап келдік. Енді біржола талқандаймыз. Ал Московия..” Сапега Московия мәселесін қалай шешпегін айттып үлгермеді. Тушино лагеріндегі ен үлкен адамдардың бірі Михайлто Салтыков тостаған қағыстыруға кастарына келген.

Ұзамай, көп алдында да, оңашада да, жүздескен сайын сыр тартатын болды. Ораз-Мұхамед те кенестен кашпады. Бірак әдетте тыңдаумен шектелетін. Аз кездесуде көп нәрсеге каныкты. Көп нәрсеге күмәні артты. Бірак ақиқат көзі жеткені – Реч Посполиты канцлерінің немере інісі олжы сонында жүрген кісі емес. Бір басына жетер байтығы бар. Атак-данқ жолында да жүрген жок. Бір әскербасыға жетер абырайы бар. Түйгені бетен, мұраты шетін. “Русия – Реч Посполитаның алдында кесе-көлденен тұрмаяуга тиіс”. Керек десеңіз. – Ораз-Мұхамед өз құлағына өзі сенбеді.– “ертегіден келген екі басты самұрық күрен ту бетіндегі кара бүркітпен алмасуы кажет!” Өзі туралы, өз

жұрты туралы ойы қаншалық асқак болса, ағайын қауым, аталас ел туралы түсінігі соншалық төмен.

— Надан жұрт, жабайы халық! — деген. — Ана, Тас камалда отырған, сақалы құректей Шуйскийден сұрасан, жердің жалпак емес, домалак екенін білер ме екен! Иә, мәртебелі хан, сіз бен біз басып жүрген жер — домалак шар кейіп-тес. Эрине, алып шар. Ал күн — шығыстан шығып, батыстап бататын күн бар ғой, сол күн — қозғалмай, бір орында тұрады. Аспанда айналатын — күн емес, жер. Міне, күн былай, құдайдың құдіретімен кеңістікте асылып тұрады. Ал жер, эрине, ол да жаратушының жарлығымен, міне былай, шыр айналады. Эрине, мына біздер шашылып, жанжакқа ұшып кетпейтіндей, баю ғана. Күнді бір жылда бір-ақ рет айналып үлгереді. Коперник! Біздің Коперник ойлан тапты! Күннің қозғалмайтынын. Ал жердің домалак екені, қайда, атам заманнан белгілі. Ал бұлар әлі естімеген... Жаар, — деді сосын басылып. — Естімеу айып емес. Сен де естімепсін. Бірак, мәртебелі хан, сен бірден ұқтын. Құлген жоқсын. Ал князь Трубецкойға айтып көрші осыны — сендіре алар ма екенсін. Надан! Қалың надан!

— Қазір әлемнің шегі кеңейді, — деген. — Мәселен, мұхиттың арғы бетіндегі Жаңа Дүние. Тағылық басқан, пүтка табынған діңсіз тайпалар жайлаған өлке екен. Испандар мен португалдар бастап, құдай жолына, адамшылық жөніне түсіріп жатыр. Өз елдерінің мөлшерінен жүз есе артық жерге ие болды, ен байлыққа кенелді. Ал біз теніз ісіне кенжелігімізден еселі сыбағадан құр калдық. Бірак үмітсіз емеспіз. Біздің болашақ — шығыста. Эзіргіміз тек алғашқы кадам ғана...

— Бұл — тек біз үшін ғана қажет шаруа емес, — деген. — Өз бастарына пайда. Тек қана пайда! Реч Посполита туы астына караса, көзі ашылады, надандықтан арылады, мәдениетке жетеді! Алдыңғы катарлы боярлар үзүні түсіне бастаған сиякты. Мәселен, Мишель Солтык...

— Русия — алып ел, — деді Ораз-Мұхамед. — Күшті, құдіретті. Салтыков сиякты боярлардың ыркына көне коя ма...

— Жарқын жүзді хан! — деді Сапега. — Біз осыдан үш жыл бұрын Москва тағына өз көnlіміз қалаған адамды отырғыздық. Небәрі бес мын рыцаръмен. Үлкен соғыста, қырғын қантөгіс те болды — өзіне-өзі соғылған. Ал

бүгін Тушино тұбіндегі тұрған Реч Посполиты шерігінің өзі жиырма мың. Варварлардың екі жұз мың колына төтеп бере алады. Тума патшасының жолында жан киоға әзір кара құрым жұрт өз алдына. Бәрі де біздің еркімізде. Калай түйсек, солай шешіледі.

Әлі шешілген жок. төрт ай болды, Тушинода тұрсыздар, деді. акырына дейін бүкпесіз сөйлескісі келген Ораз-Мұхамед. – Одан да король Жигимонт неге Ру西亚ға карсы ашық соғыс жарияламайды?

– Неге екенін өзін де жаксы білесін, хан, – деді Сапега.– Ол күн де туар. Ал казір... казір Московия мен Реч Посполиты арасында бітім бар. Король... король Жигимонт – акылы аз, ойы келте кісі. Ата-тегі – швед. тәрбиесі – неміс, біздің мәрт халыкты қайдан түсінсін! Ал мұндағы жұрт, – екі колын жайды, – өз калауымен аттанған еркін шляхта. Біз. жарқын жұзді хан, азат халыкпаз. Ешкім де өз колымыздан сайлаған корольдің құлды емес. Шын кениш өмір бізде. Біз-бен бірге болсан. мұратқа жетесін! Еркіндігіңе ешкім кол сұлтайтын.

– Кырымды неге көмекке шакырмайсындар? деді Ораз-Мұхамед сынаи қарап.

– Келмейді, – деді Сапега да келтесінен. – Қайта, карсы шауып жүрмессе. Хан, король, царь – үш таған. бірінсіз бірінің күні жок. Бірі құласа, екіншісі де ұзак тұрмайды. Оны өзін де танығансын, жаксы білесін.

Иә, Ораз-Мұхамедтің танығаны мен білгені көп еді. Сондыктан да кайда жүрсе бакыт таппаған. Қайда жүрсе каракан басы кайғыдан арылмаған. Бірақ білмес кілтипа-ны да, шешпеген жұмбағы да көп екен. Жер домалақ. Күн айналмайды, жер айналады. Жер домалақ. Жер домалақ.. Үйкысыз тұндерде басы шытынай кеберсиді. “Жер домалақ... Жер домалақ...” Басқа ештене ойламауы керек. Бірақ қалай ойламассын. Айтқаны – шындық. Шындық – жердің домалактығы емес. Домалақ шығар, сопак шығар, дөнес, не ойыс шығар – жеті жұрт келіп кеткен, жетпіс жұрт кикаласып жаткан кара жер – әлемдегі барлық патша бір-ак күнде қырылса да орнында тұра (немесе айната) бермек. Шындық... шындық – Реч Посполитаның тұпкі ннєті. Реч Посполитаның, немесе... Анықтап, казбалап сұрамаганына екінген. Өз жағына біржола тартқысы

келеді. Айтатын еді. Айтпаған не қалды? Иә, Дмитрий Ивановичтің ақиқат жайы. Мейлі! Сол болар, басқа болар, әйтеуір, орыс патшасы ғой. Орыс... қай орыс? Тұп мұратын ашық айтты. Жоқ! Бұған жол беруге болмайды! Жол бермейтін сен кімсін? Хан – король – царь! Сактайтын сен емес. Реч Постолита – Русия... Реч Постолита!.. Көзіне жарты дүниені жауып кеткен жалғыз басты бүркіт елестеген. Жоқ! Онын кисыны келмес!

Өзінің дәрменсіз, шарасыз қалпын баяғыда ұққан. Бірақ ғалам тағдыры бір адамның, бір топтың, тіпті тұтас бір халықтың қалауымен шешілмейтінін пайымдағалы да көп болып еді. Сабыр тауып, астарын анлады. Бірақ жердің де адам басы сияқты доп-домалак екенін таңып-білген тәкаппар панмен бүкпесіз сөйлесудін сәті түспеді. Өз шешімі ме, әлде децемвирлер¹⁰³ нұскауы ма, Ян-Петр Сапега ляхтардан, литвиндерден, черкастар мен орыстардан құралған, жабдығы түгел, жарағы сай отыз мын эскермен терістік қапталдағы калаларды бағындыру үшін Тушинодан дүрк көтеріле аттанған. Сонынан куа шыққан дарынсыз воевода, патша інісі Иван Шуйскийдің калың қолын ту-талакай етіп, 23 сентябрьде Москвадан күндік жердегі тас қамал, Русияның рухани ордаларының бірі Троица-Сергий монастыріне жетті. Қоймаларына қаншама қымбат казына жиналған аса бай, мұнараларына ауыр зеңбіректер орнатылып, қабыргаларына қаншама әскер топталған айрықша қуатты бекініс төрт тараптан бірдей қоршауға алынды. Тушинодагы Салтыков бастаған боярлар құдайына тәуба айтып, Шуйскийдің санаулы гана күндері қалғанына сенім білдірісті.

Шындығында, атақты монастырь гана қыспакқа түспеген. Сапеганың жасағы астананың терістік қапталын тегіс Дмитрий патша атына сертке келтірді. Азық-тұлігі мол Рязань аймағымен арадағы көпір қызметін атқарып тұрган Коломна құласа, Шуйский бітеп белдік ішіне түспек. Бір кездे Болотниковты жактаған, енді керісінше, Дмитрий патшаны танығысы келмеген Коломнаға қарсы мол әскер аттанған. Бірақ... істің киоы қашты. Дмитрий

¹⁰³ Тушинолық пандарлың ол адамнан құралған жоғарғы әскери кенесі.

ағзамның Коломнаға бет алған айбынды әскерін бұрын атак-данкы шықпаган беймалім воевода басқарған жасак ойсырата жеңіп, кері айдап тастапты. Тушинодағы тойдың шырқын бірінші болып бұзған жас воеводаның аты да көрісінше, Дмитрий екен. Князь Дмитрий Пожарский.

Коломна құламады. Әйтсе де, үш тараптан бірдей қыспаққа түскен Шуйский өкіметінің жаңы алқымға келгені анық еді. Құн сұтып, қыс ызығары тақаған сайын қактығыс көбейе берді. Және құш – Тушино жакка ауғаңдай көрінген. Ұрыс бакыты емес. Құнделікті беттескен, Тушино мен Москва аралығындағы кен жазықтағы үлкенді-кішілі соғыстар екі жакка бірдей көп шығын әкелгенімен, ешкімді де женіске жеткізбеген. Тепе-тен күрес, кезек аударысқан алыс емес. Иық тірескен ар-палыс. Тушиноға құш қоскан – астанадан бері кашкан жұрт. Және кара бұқара емес, бас көтерер боярлар, аталау алпауыттар, толып жаткан приказдағы үлкенді-кішілі қызметкерлер. Бір кезде Борис Годуновтың өзімен такка таласқан Федор Никитич – бүтін Филарет әкей атанаң, бүкіл Ресей патриархы деп жарияланған, “анық өзінің” “нағашы ағасы”, атакты Романовтан¹⁰⁴ бастап, бір кездегі саясат тегершігі, әміршіге кажетті шенберін айналған соң іс басынан тайдырылған, енді ешкімге де керегі жок Василий Щелколовка дейінгі, дуан ұстап отырған думный дъяктан бар ғұмырын сия сауыт шұкумен өткізіп келе жаткан тауыксоқыр подъячийге дейінгі аралықтағы жүздеген “игі жақсы”. Кім екенін түстеп түгесу мүмкін емес. Дмитрий Ивановичтің дәргейіне келген нояндарды санап шығудан Василий Ивановичтің касында кімдер калғанын түгендеу әлдекайда онай. Шынын айтсак, кімнін қайда екенін ажыратудың өзі киындаған.

Мәселен, текті тұқым тұяғы саналатын алпауыт тақта отырған Василий патшага әлденеден кектенді. Немесе болмашыға өкпеледі. Немесе аумалы-төкпелі заманда ертегі құнім не болады деп қауіптенді. Кектенген, өкпелеген, қауіптенген, алде басқа бір сезім жетелеген бояр, жанасар, князь, тіпті, жай ғана дворян жалғыз өзі.

¹⁰⁴ Болашак тақ исі Романовтар әулетінін негізін салған Михаил Федорович патшаның экесі.

екі-үш адам болып, әйтпесе қарауыл, қосшы, жасауыл жарақшысы бар, тұтас тобымен көтеріліп, ретін тауып Тушинога қашады. Тушинодағы патша өз дәргейіне бас ұрған, құдай атымен адалдыққа ант берген алпауытты құрметке бөлейді. Дастарқанышға жанасар атағын, жанасарға бояр дәрежесін береді. Еншісіне жаңа қоныс, иеліктер бөледі. Ертеңіне, әлде арада екі-үш күн, екі-үш апта, бірер ай өткенде әлгі бояр, жанасар немесе атак-дәрежесіз, әйтеуір бір дворян – кім болса да, осының алдында ғана “Шын тума патша – осы сенсін, Дмитрий!” деп, көзіне жас ала құлдық ұрған алпауыт нојаның көніліне секем кіреді, әлденеден қауіптенеді, күш – бері емес, ары ауғандай көрінеді, әйтпесе жылы үйін, ак ет, күн бетті келіншегін, бала-шагасын сағынады. Ретін тауып, кері қашады. “Василий Иванович, әкетай, жаздым, жанылдым, анау – алдамшы екен, сен – нағыз екенсін, жаңа білдім, енді сөйтем, енді бүйтем!” деп құлдық ұрады. Керегін алады. Атак-мансады артады. Жаңа қоныс, жаңа иеліктер байланады. Арада ай өтеді, мүмкін, бірер апта, мүмкін, екі-үш тәүлік кана озады. Ақылы көп алпауыт Тушинога тартады. Жаңа құрмет, жаңа сый. Қауіп жок, катер жок. Қалаған күні кері қашасың. Василий Иванович қеудеге теппейді. Оған кісі керек. Қошаметші бояр, қызметші құтансыз патшада күн жок. Дмитрий Иванович сөкпейді. Оған да кісі керек. Пәленше-екен келіпті. Түгенше-екен де дәргейіне бас ұрыпты! Онсыз бедел жок.

Әуелде жана келген кісіге әркім-ак: “Берекелді! Енді қайтсін!” деп ризашылық айткан. Өз тобына қайтып барғанда да адасқан каз үйірін табадымен артық кінә қоймаған. Ал екінші мәрте айналғанда көлденен җұрттың көбі жирене жатырқап еді. Үшінші айналымда жаппай күлетін болды. Патшасын күнде өзгертіп, кайда барса да құдай атымен крест сүйген мұндан сұмқадамдар кісі есебінен шығарылып, халық аузында “перелеты” деп аталады. Қарға болар, канбак болар, “ұшна” ныспылы арсыздың құлағы қызармайды. Тіпті, өзін азғын санаған жұртты тегіс ақымак көрсе керек.

Шынында да, көп ұзамай-ак Тушин мен Тас камал арасындағы ілгерінді-кейінді катынас бірді-екілі адам емес, еті тірі, ебі мол жұрт жаппай қабылдаған жаңа тәсілге

айналды. Алмағайып заманда екі топка бірдей жағасын. Екі жактан да сый-сияпта көресің. "Атала тұқымдардан" Тушиноға тұмсық тіремеген ешкім қалмады. Астанадағы такқа адамыз деп кеуде каккан мықтылардың іні Тушиноға не інісін, не жакын бауырын, әйтеуір, өз әuletінің бір жылпос өкілін жіберер еді. Сактыққа корлық жок. Кім биледі, тақ төңкеріліп, бүгін Вор аталған адам ертең шынымен-ак царь и великий князь болып шыға келсе... корғашы, колдаушы бар. Дүние қалай төңкерілсе де, атала әuletің жапа шекпейді, таққа кім мінсе де ұтатын сен боласын.

Қанша заманнан бері ел билеп, жұрт ұстап келе жатқан "игі жаксылар" ары ұшып, бері қонып жатқанда, қанішерлікті кәсіп еткен жалдамалы жендет пен кімді шапса да айзы қанар балталы бұзыққа не жорық. Халқының камын ойлауға тиіс боярлар көтерме саудага кіріскенде, тыннан тенге құраумен күн кешкен саудагерге не кіна. Жалдамалы жасакшылар ары өтеді – акша алады, бері өтеді жалакысын сұрайды. Қара су бетінен каймак іздеген сұғанактар екі жакка кезек катынап, тұмсық сұғар тесік, тұсім сауар симшек іздейді. Ал саудагерлер... саудагерлердің күні жана туып еді. Байтак шаһардағы бар көпес Тушиноға төгілгендей. Бес, он, бірер жұз емес, екі-үш мын. Тушинодагы бір шеті мен екінші шеті ат шаптырым, ығы-жығы тұрактың бір өнірін тұтасымен жайма базарга айналдырырды. Және бұл – кері базар, сатудан горі алу көбірек. Жалдамалылар әр тараптан тонап әкелген, онсыз да жеркепеде шіріп, топыракка бытғанып жатқан кымбат кездеме, асыл бұйымдарды ширек бағасына алады. Ақшалай емес, заттай төлейді. Жай зат емес. Арак-шарап. Арак-шарап қана емес. Азық-тұлік, ок-дәрі. Онсыз да жартылай қоршаудағы, бар жағынан бірдей тарығып отырган қаладан артынып-тартынып еркін шықкан саудагерлердің сырттағы жауға тамақ тасуына танырқауға болар. ал ок-дәрімен камтамасыз етуі – ақылға сыймастай еді. Бірак бұлғақ тұсы – бәрі де сыйады екен. Ар саудасы өріс алған жерде мал саудасының несі айып! Саудагерлер сөресі ғана емес, бүкіл Тушино былық базарға айналды.

Бұл кезде Тушинодагы тобырға әділет іздеп келген біраз жұрт өз жөнін тапкан. Мұндағы патшаның күмәнді тегі, бейшара болмысы туралы әнгіме біржола етек алды.

Вор! Көззап! Алдамшы азғын. Хош. Сонда асыл тектін кім? Шуйский ме? Атасы мәлім, бірақ басқасы да мәлім. Ал беделі... беделі мұндағы Вордың ар жак, бер жағы. Көп жұрттың басын қатырған – осы. Және өтіріктен шынды айыру киын еді. Өзіне-өзің сену киын, көлденен кісіге қалай үміт артарсын. Ел басқарған иғі жақсылардың сыры ашылды. Енді кімің бар? Әлде сен дс жел айдаған канбактай, ілгері-кейін көшे беруің керек пе. Ана патша құласын, мына патша орнасын. Жын кетіп, пері келді. Табарың не? Бәрі қалпына түссін. Ұтканың қане? Ораз-Мұхамед өткенін екшеп, бүгінін безбендеп, мый батпақтан жұлық түсірмей өтер жол таппады. Кейде, тіпті, біржола батып кеткендей тұншығатын.

Ал қайың қубідей құндыз бөрік киген Салтыков жалғанды жалпағынан басып, карқ-карқ күліп жүр.

Дүлей дүшпан Түркістандағы Әзірет-Сұлтанды құндізтұні атқылап, қиратып жатыр екен дейді. Алтын өнірлі айыр калпак киген ак сұр казак ертең алар өзгеше еншісін ойлап, масаттана жымияды.

Түркістандағы көк күмбездің төбесі бүтін, іргесі берік, төнірегі тыныш.

Троица-Сергий ғибадатханасы құндіз-тұні тынымсыз атылған ауыр топ астында қалған. Әлі берілмеген, әуелгі орнында тұрған. Бірақ төнірегіндегі неше құндік жер тегіс ойран. Қорғаны жұка калың ел, ешбір патшада шатағы жок қара бұқара талауға, тонауға түскен. Кенеусіз қырғынға ұшыраган.

Азанда жауған ақша қар кешке карай қызыл жентекті мұзға айналады.

IX т а р а у

ХАТТАР

Государя царя и великого князя Дмитрея Ивановича всея Русии великому атаману, братцу моему Яну-Петру Павловичю Сапеге, коштеляновичю Киевскому, старосте Усвятцкому и Кирепецкому, хан Ураз-Магмет Касимовский челом бьет.

Буди, братец, под Троицею, на Государеве службе, здрав, чтоб мне здравье твое слышечи радоватися, аже

даст Бог очи твои в радости видети; а пожалуеш похощь про меня ведати, и я, Божию милостию, при Государевых Царьских светлых очех, в его Государевом Стане под Москвой, генваря по 14 число во нынешнем 117 году, дал Бог, жив, а впредь Бог волен.

Да отпустил я, братец, в Касимов, для береженья от воров, от своих Государевых изменников князя Норзака Мулкаманова и людышек своих, а итти им под Троицею; и как, братец, тот князь Норзак к тебе приедет, и тебе б пожаловать, его велети поберечи, и его с товарищи пропустити, и дати им проездя грамота, за своей печатию, штоб им на дороге никакие шкоты не учинилося.

А яз тебе, братец, много челом бью.¹⁰⁵

* * *

Наихрабрейшему гетману, братцу моему, пану Яну-Петру Павловичю Сапеге, коштеляновичю Киевскому, старосте Усвятцкому и Кирепецкому, хан Ураз-Магмет Касимовский челом бьет.

Буди, братец, здрав на многие лета на Государеве царьской службе, штоб мне здравье твое слышечи радоватися,

¹⁰⁵ Бұқіл Рүсия патшасы һәм ұлғ князі Дмитрей Иванович ағзамның бас атаманы, Киев каштеляні, Усват және Кирепец старостасы Ян-Петр Павлович Сапега бауырыма, хан Ораз-Мұхамед Қасымұлы тағым етеді.

Бауырым, Троицатубіндегі Ағзамқызыметіндессен болғайсың, саулығыңды естіп сүйіне берейін, жүзінді қуанышпен көруге жазсын; менін жайымды білгін келес, құдайдын ракымымен, патша ағзамның жарқын жанары алдында, таксырдың Москва түбіндегі Тұрагында, биылғы 117 жылдың (5117 – 1609 жыл. – М.М.) 14 январы күні, тәuba, тірімін, ал кейінгісі – құдайдын еркінде.

Жә, бауырым, мен Нұрұзак бек Мулкамановты және өз кіслерімді кары-каракышдан, өзіміздің патша ағзамның опасыздарынан сактық үшін Касимовка қайтарып отырмын, ал бұлар Троица арқылы жүреді; сол Нұрұзак бек өзіңе жетісімен, мархамат етіп, жаманшылықтан сактағайсың, һәм жолдастарымен бірге ары өткізіп жібер, һәм өзіңін мөрін басылған жөнекей-хат бер, жолда ешқандай жәбір-жапа көрмесін.

Ал өзіңе, бауырым, дүғай сәлем.

аже даст Бог в радости очи твои видети; а про меня, братец, пожалуешь спросиш, и я Божию милостию здорова февраля по 13 число, впереди Бог.

Да пожаловал меня, братец, покойный Государь царь и великий князь Федор Иванович всея Русии станным поместейцем в Ерославском уезде селцом Ивановским Глебова с деревнями, да в Растворском уезде селцом Деляевым с деревнями ж; и ныне, братец, пришла грамотка ко мне от людышек моих, что прислан в поместейца из Ерославля пан Ян Незабытовский, и правет на моих крестьянишках данные и сошные деньги и корм, мяса говяжья, и бораны, и гуси, и муку ржаную и пшеничную, и рыбу и соль, пресной мед, и конский корм, сена и овса и всякие кормы; и загонные ратные люди в мое поместишка приезжают и абиду чинят великую, домишко крестьянские разоряют и живаты их емлют грабежам. А яз прошу тебя, братец, пожаловати, отписати в Ерославль пану Незабытовскому бережелнаю грамоту за своею печатью, а в Раствор бережелна грамоту, за своею печатью приказным людем, кто в Растворе приказныя люди от тебя, на селце Деляева с деревнями, штоб ани берегли то поместейца, и данных и выгных денег и всякого корму править не велел и загонным людем, шарповникам не въезжать и ратным людем, паном и казаком, стрелцом, которая пойдут на Государеву службу ставитися, у крестьянишек и абиды крестьянишкам чинить не велите ж.

По се места, ты, братец, жаловал меня, берег, а нынеча б тебе, братец, также пожаловати, любви своей и добродетели не убавити, а прибавити.

А впредь, братец, вижу в радости очи твои. А яз тебе челом бью.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Сайыпқыран гетман, Киев каштеляні, Усвят және Киренец старостасы, бауырым, пан Ян-Петр Павлович Сапегаға, хан Ораз-Мұхамед Қасымлы тағзым етеді.

Бауырым, патша ағзам қызметін ұзақ жылдар бойы есен-дікпен аткар, сенің саулығынды естіп сүйіне берейін, құдайым жүзінді қуанышпен көруге жазсын; ал, бауырым, менің жайымды сұрасаң, февральдің он үшіне қарады, шүкір, денім сау, алдағысы құдайдан.

Великого Государя царя и великого князя Дмитрея Ивановича всея Русии хан Касимовский Ураз-Магмет, братцу моему, пану Яну-Петру Павловичю Сапеге, коштеляновичу Киевскому, старосте Усвятцкому и Кирепецкому, челом бьет.

Писал яз к тебе, братец, прежде сего, что за нами в Юрьев-Польском уезде селцо Черникова да Чиписова с деревенки, и штоб ты, братец, пожаловал, послал свою береженою грамоту за своею печатью, штоб в том поместейце от загонных людей, шарповников крестьянишкам нашим абицы и продажи не было и от всяких ратных людей. И ты ко мне, братец, пожаловал писал, што ты от собя и

Жә, бауырым, Бүкіл Русия патша ағзамы һәм ұлы князі Федор Иванович марқұм маған Ярославль дуанынан Ивановское Глебово селосын деревняларымен коса, һәм Ростов дуанынан Деляево селосын, оны да деревняларымен коса, мекен-жайлы қоңыс ретінде сыйға берген-ді; ал енді, бауырым, маған кіслерінен хат келіп тұр, Ярославльдегі поместьеге пан Ян Незабытовский жіберілген екен, ондағы менін шаруаларымнан жекелей және қауымдай алым-салық жинап жатқан көрінеді, сиыр еті, кой, каз, көкнайза және бидай ұны, таза бал, балық, тұз тәрізді азық-тұлік пен пішен, сұлы сиякты ат жемі – алмаған нәрсесі жок; һәм жаракты жауынгерлер поместьені басып кеткен, һәм кеп қысас жасаған көрінеді, шаруалардың үйлерін тонайды, бар-жогын талап алады. Ал енді, бауырым, сенен сұрарым, Ярославльге, пан Незабытовскийге өзіннін мөрің соғылған пана-хат жазып жібер, һәм Ростовка да, ондағы қызмет басында отырған, өзін тағайындаған адамдарға Деляево селосы мен деревняларға арналған, өз мөрің басылған пана-хат жібер, бұлар сол поместьені сактасын, алым, айбана ақша, азық-тұлік, жем алуға әмір етпесін, һәм жаракты жұрт, карулы қызметшілер бармасын, һәм патша ағзам қызметімен жүрген жасақшы кіслер, пандар, казактар, стрелецтер шаруаларға жәбір-жапа корсетпесін деп бұйырғайсыз

Күні бүгінге дейін, бауырым, ракымын көп болды, енді бұдан былай да қайырынан какпа, ықылас-пейілің тарылмасын, көбейсі берсін.

Ал, бауырым, жүзінді жаксылықпен көрейін. Өзіне дүгай сәлем.

приказным людем бережелною грамоту за своею печатью послал, то моего поместейца велел беречи.

И нынеча, братец, пришла грамотка от крестьянишак, што приехал дей пахолок в то поместейца пана Салвоя, а приехав, людей всех перебил и пересек и переграбил, и хлеб крестьянишкам моим велел молотить; и людишка дей, братец, от того поместейца разбежались разно, а в подворишках стало пуста, и што было припасено запасишки, он тот запас весь поимал, а людышек тех из селишек бибил.

Братец пан Ян-Петр Павлович, пошиди, отпиши от себя грамоту, за своюю печатью, и пошли грамотою пристава в Юрьев-Польской, штоб поместейца не запустела, и крестьянишка разно не разбрелися, и штоб им шкоты никакия не учинилося.

А послал яз, братец, к тебе с сею грамоткою, марта по 1 число племянника моего Мурат-Магмета, и тебе б, братец, пожаловати ему дати проеждея грамоту, за своей печатью, да одну роту людей, штоб ему от загонных людей без страшно ехати дорогою.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Бүкіл Русияның ұлғатша ағзамы һәм ұлғатша князі Дмитрий Ивановичтің дәргейіндегі Қасым ханы Ораз-Мұхамед, Киев каштеляны, Усват және Кирепец старостасы, бауырым, пан Ян-Петр Павлович Сапегага тағзым етеді.

Мен саған, бауырым, бұдан бұрын жазып едім, Юрьев-Польский дуанындағы Черниково және Чиписово селолары, төңірегіндегі деревняларымен бірге маган тиесілі, ракым етіп, мөрің басылған пана-хат жібер, жаракты жұрттан, қарулы қызметшілерден сол поместьедегі біздің шаруаларымызға ешбір жапа һәм қысас болмасын, жасакшы жұрттың кай-кайсысы да корлық көрсетпесін деп. Ал сен, бауырым, рақымың түсіп, маган жазып ең, өзінің мөрің басылған пана-хатты қызымет басындағы адамдарға жібердім, өз тарапымнан сол поместьелдерді қорғауға бүйірдым деп.

Ал, міне, бауырым, шаруалардан хат жетті, сол поместьеге пан Салвойдың пахолигі келіпті, келісімен барлық жұртты сыпира сабаган, сокқыға жыккан, жағалай тонаған, һәм менің шаруаларыма әмір етіп, астық бастыртқан, һәм сол поместьедегі кісілер тым-тырақай кашкан көрінеді; селолардағы конакжайларымыз тегіс үттелген, барлы-жокты корды такырлап сыпирашып әкеткен, ал қызыметшілерді күшп жіберген.

Ясневельможнаму пану Яну-Петру Павловичу Сапеге,
хан Ураз-Магмет Касимовский, челом бьет.

Да пожаловал ты, братец, прежде сего, посыпал на Углеч от себя, береженою грамоту, за своею печатью о моем поместяце в Углецком уезде в Койской волости, да в Кацкой волости, и в Ерославском уезде о селце Ивановском Глебова, да в Растворском уезде о селце Деляева с деревнями; нынче, дей, братец, тех грамот бережелных, что ты послал за своею печатью не слушают: загонные люди, шарполнники, литва и черкасы, и казаки, в те наши поместяца, и всякие ратные люди приезжают крестьянишек грабят, бьют, и мучят, и даней правят и кормов конских и людских правят же, и крестьянишка от того разбрелись разно. И нынеча, братец, послал яз к тебе племянника моего Мурат-Магмета, и как, братец, племянник мой к тебе приедет, а тебе б, братец, пожаловати, дати от себя на те наши поместяца бережелныя грамоты за своею печатью, чтоб в те наши поместяца загонным людем, шарполнникам не въездяти, литве и черкасом, и казаком, и всяким людем ратным, аби б крестьянишкам не чинили, и даней и кормов конских и людских не правили, чтоб от того и досталные крестьянишка разно не разбрелись.

Да пожаловати б тебе, братец, отписати от себя, в Володимер, к панам, и послати пожаловати бережелная грамота за своею печатью, чтоб они в мое поместяцо, в Володимерской уезд, в Гусскую волость, для податей и кормов конских и людских, не послали и крестьянишкам абида и продажи не чинили (а место, братец, и так пустое); а прежи, братец, того, не токма-что взяли Государевы подати и кормы конские и людские, взяли въоднорядь

Бауырым Ян-Петр Павлович, аяссаныш, өз атыннан хат жазып, өзіннің мөрінді соғып, сол қатпен Юрьев-Польскийге өкіл жібер, поместье құйзелмесін де, шаруалар тозғындан қашып кетпесін, оларға ешқандай жәбір-жапа жасалмасын де.

Ал, бауырым, саган бұл қатпен марттың бірі күні, өзімнің жиенім Мұрат-Мұхамедті жібердім, һәм сен, бауырым, ракым етіп оған жөнскей-хат бер және бір рота кісі бер, жолдағы жаракты жүрттап қауіпсіздік үшін.

взяли вдвоя и свыше, а нынча де присылают ешо, и про-
дажу крестьянишкам чинят великую.

Из Стана под Москвой, марта в 17 число.¹⁰⁸

* * *

Ясневельможный!

Преже сего я при князе Василье Ивановиче живот свой
мучил от изменника от Исинея Корамышева, а искал он
тогда моей головы. А нынче тот изменник Исиней Кора-

¹⁰⁸ Жаркын тере пан Ян-Петр Павлович Сапегаға, хан Ораз-Мұхамед Қасымлы тағзым етеді.

Жә, бауырым, сен ілкіде ракым етіп, Угличке өз атынан,
өз мөрінмен пана-хат жіберіп си, менің Углич дуаны. Кой
богысындағы және Кат богысындағы поместьелерім тұрасында,
Ярославль дуанындағы Ивановское Глебово селосы тұрасында
hәм Ростов дуанындағы Деляево селосы мен деревнялар тұра-
сында; ал қазір, бауырым, сен өзінің мөрінмен жіберген сол
пана-хаттарды тыңдамайтын көрінеді: жаракты кісілер, карулы
қызметшілер, литвиндер мен черкастар, казактар hәм әркілес
жасақшылар біздің сол поместьелерге басып кіріп, шаруалар-
ды тонайды екен, ұрып-соғатын, hәм азаптайтын көрінеді, hәм
салық салған, hәм атка жем. адамға азық алған, осыдан сон
шаруалар кашып-пысып, тозғындалап кеткен. Ал енді, бауырым.
саған өзімнің жиенім Мурат-Мұхамедті жіберіп отырмын, осы
жиенім өзіңе келісімен, бауырым, сен ракым етіп, өз атынан, өз
мөрінмен біздің әлгі поместьелерімізге пана-хаттар бер, біздің
сол поместьелерімізге жаракты кісілер, карулы қызметшілер
кірмесін, hәм литвиндер, hәм черкастар, hәм казактар, hәм әр
кілес әскери жүрт шаруаларға жәбір-жапа жасамасын, ат жемін,
адам азығын алмасын, зорлық-зомбылықтан қалған шаруалар
да тозғындалап кетпесін.

Әмбе, бауырым, Владимирдегі пандарға да өз атынан, өз
мөрінмен пана-хат жазып жіберсен, олар менін Владимир дуа-
ны, Гусь богысындағы поместьемнен салғырт hәм ат жемі, hәм
адам азығын алуға кісі жібермесін, hәм шаруаларды жәбірлеп,
талап-тонамасын (ал бұл жер, бауырым, онсыз да қаңырап тұр);
ал бұдан бұрын, бауырым, патша ағзамын алым-салығы, ат
жемі мен адам азығын жай ғана жинаған жок, үстемелеп алды,
екі еселеп, одан да асырып сырырып экетті, енді тағы да кісі
жіберіп отыр hәм шаруаларға шектен тыс қысас жасауда.

Москва түбіндегі Тұрактан, марттың 17 жаңасы.

мышев на Стане у царя Дмитрея Ивановича и всякие дела и крепость в нем. Да нонеча он при Государевых Царь-ские светлы\ очех учал меня лаяти и позорити, и называть изменники. Дей, што тогды, во 116 году велено мне, по Государеве цареве и великого князя Дмитрея Ивановича всеа Русии грамоте, собрав с Понизовых городов ратных людей, дворян и детей боярских, князей и мурз и татар и мордву, быть к его Царьскому величеству на его Государев Стан под Москву и его Государевы Царьские светлые очи видети со всякими ратными людми. Приехал дей, я на Стан один одиношенек, дей от того вся мордва пристали к ворам, а Касимовския ратныя люди разбрелися разно. Я не изменник. Мордва не пристали Шуйскому, а Касимовския ратныя люди не разбрелися разно. И князь Чаш, и князь Соманай, и князь Норзак и мурзы, и казаки, татары в Касимове сидяху крепко, штоб живот свой, и семыншак, и детишак свои беречи от всякие воры и изменники от загонных людей, от шарполнников, и литвы и черкас. И тебе б было известно.

А я здесь иноземец, рода и племяни у меня нет, во всем надежен на Бога. Из Стана под Москвой, марта в 30 день 117 года. Ураз-Магмет хан.¹⁰⁹

“Жарқын төре!

Мен ілкіде, князь Василий Ивановичтің тұсында сатқын Есеней Қарамышевтан қаншама запы шектім, ол менің басымды жойғызбак болып еді. Ал енді сол сатқын Есеней Қарамышев Дмитрий Иванович патшаның Тұрағына келіп отыр, һәм беделі зор. һәм колында құш бар. Әлгінде, патша ағзамының жарық жаңары алдында маған экіренде, маскара сездер айтты, сатқын атандырды. Анау бір кезде. 116 жылы (5116 – 1608 жыл, – М.М.) Бүкіл Русиянын патша ағзамы һәм ұлы князі Дмитрий Ивановичтің жарлық-намасы бойынша Еніс қалаларынан дворяндар мен бояр ұлдары, бектер мен мырзатардан, татар мен мордвадан шерік жинауга тиіс едің деді, патша ағзамының Москва түбіндегі байтак Тұрағына, мәртебелі мәліктің жарқын жаңары алдына көп әскермен көрінуін кажет еді. ал сен Тұраққа сопа басыңғана келді деді. осынын нәтижесінде бүкіл Мордва каракшытарға косылды, ал касымлы әскер тарап кетті деді. Мен сатқын емеслін. Мордва Шуйскийге косылған жок. касымлы әскер ешкайда тараған жок. Шәш бек те. Саманай бек те. Нұрұзак бек те. һәм мырзатар, һәм ногай-казактар.

Х ғ а р а у

ҚОС ҚЫЛЫШ

Мәскеу дария қактығыса мінгесіп, үйіріле толқып, бей-берекет акқан қалың сенмен бірге қыс бойы бетін шұбарлап, қабаттаса қатқан кызыл күрен қан, мұз үстінде сіреле үйілген, ойық астында ісіне қатқан сансыз өліктен, кір, қоксық атаулыдан арылып, өзінің шымырлай аккан байсалды қалпын тапты. Патша Тұрағын орай белдеу-леген кішкентай Всходня өзені түбінде ойнаған шабағы көрінер мөлдір түске енді. Меніреу, сұық, сұр берен астында жатқан дария атаулы сөгіле лықып, бұдан он, жұз, мың жыл бұрынғыдай, тенізге бет түзепті. Өзен анасы бұлак жаңа ғана иігендей. Бірак бұл – басқа бұлак. Таудан, қырдан емес, орманнан бас алады. Ал орман, орыстын бар өзеніне нәр берген, бар жұртына пана болған орман қайтадан бүрленіп, қайтадан жапырақ жайып, қайтадан жасыл жамылған. Сол баяғыша жарты дүниені жауып жатқандай. Қай тарапқа кез тіксен де мұнарта көгеріп тұр.

Жер дүниені тегіс жаңғыртқан көктем патша Тұрағына жана қуаныш әкелмеді. Троица тапжылмаған. Шабуылшылдардың дәрменсіздігінен емес. Қорғанысшылдардың қайратынан. Жаракты жуынгерлер ғана емес, қарапайым шаруалар, бұл дүниеден баз кешкен сопы иноктар, тіпті. қатын-қалашқа дейін қамал кабырғасында. Шығын көп, нәтиже жок. Екі жақ та титықтаған. Тіпті, құннен құн, аптадан апта, айдан ай бойы үздіксіз шайқас үстінде жүрт бір-бірін түстеп танып алыпты. Айқайласып аты-жөн сұрасады дейді. Кейде екі шабуыл арасындағы дамыл сәтінде, күбі түбі құргап, кенезесі кепкен әлдебір лях

hәм татарлар Хан-Керменде берік бекініп отыр, әр түрлі кары-қаралашқыдан, азғын-сатқыннан, жаракты бейбастандардан, қарулы қызметшілерден hәм литвиндерден, hәм черкастардан өздерінің мал-жанын, үй ішін, бала-шагасын қорғамақ. Сен осыны білсін деп едім.

Ал мен жаттан шықкан жалғызбын, мұнда ағайын-туыс, ата-жүргым жок, бар үмітім құдайда ғана.

Москва түбіндегі Тұрактан, 117 жыл, марттың 30-ы күні. Ораз-Мұхамед хан.

қамал какпасына барып, шарап сұрайтын көрінеді. Бесалты айдан бергі көз таныс шыдап тұра алмайты, кубогын колына ұстап, сыртқа шығады. Құрып тұрған тостаганға толтыра құяды. Орыстың богатырі мен ляхтын рыцарі келесі кездесуде, ұрыс үстінде бірінің басын бірі жоярына серт айтып, соғыстырып тұрып ішеді. Бірін-бірі арқаға қағып, амандақпен, ризашылықпен тарасады. Қезекті шабуылдан соңғы тыныста дауыстап шақырып, бірін-бірі іздейді. Бар болса, шынымен қуанады. Жоқ болса, шынымен өкінеді. Өлді деп емес, басқа біреудін колынан каза тапты деп. Қандай жолдағы қасап болмасын, ерліктің өз ережесі бар екен. Ал елін сую, өжданын қасиеттеу ешбір қағидаға қарамайды. Жүрек пен намыс болса болғаны. Және айқын койылған екі-үш сауалдың накты жауабы. Тяxtар мен литвиңдер, черкастар мен дондықтар тапаған аймактағы жұрт санамен болмаса да түйсікпен он, солын тани бастаған, кімге қарсы балта сіттеп, кімге қарсы аша кезеу керегін пайымдаған. Ал жат жұрт атынын тұяғы жетпеген аймактағы елдін көбі баяғы ескі лақап соңында. Эйтсе де өзгеше төп бары, жана бір толқын көтерілері андалған. Тек бар кілтипан – кім үшін деген сауал. Дмитрий Ивановичті танымайык, сондағы сүйіп тапқанын “шубник” Шуйский мә? Әзірге езгі атаулыға, қанау атаулыға деген наразылық бір патшаны тәрік етіп, екінші патшага үміт артудан, екі әмірші арасындағы толқу, алпауыт қауымға деген ыза-кектен аспаған. Көтерілген жұрттың көбі өзінің неге қару асынғанын анық байыптамаған. Эйтеуір, ескіден түніту, откеннен жеру, әйтеуір, жана үміт, әсем елес. Әзірге көпшілік қауым кай патшадан да жоғары, кай ортадан да биік, ата-бабан тұрғызып кеткен, болашак ұрпағың сая, пана табар кастерлі, қасиетті Орда – Отан барын толық түйсінбеген, өз намысынан да, ошак басы тірлігінен де жоғары, жанағы қасиетті Орданын шанырағын шайқалтпай, қабыргасын қакыратпай, берік тіреп тұрар Өждан – туған елге деген сүйіспеншілік барын накты сезінбеген шак еді. Түйсік те, сезім де бар, тек алі оянбаган – не үшін деген сауал емескі ғана естілген.

Ал Тушино... Тушино тоза бастағандай. Төнірек тегіс жанғырғанда екі өзеннің құйғанындағы құнарлы топыракка қылтанак шықпады. Мын сан мал тұяғы мен

күндіз-тұні тапаған адам аяғынан бір замандағы түгі қалың тесенге карғыс мөрі басылғандай. Әуелде бырқыраған қара батпақ еді. Арада ай өтпей, қоқысты топанға айналды. Көктем лебі сокқанда Государев Стан – Патша Тұрағы аталатын аймакты қолқа қабар күлімсі иіс басып кеткен. Қыс бойы соылған малдың ішек-қарын, бас-сирағы, шайқап төгіп, ысырап, кепиетпен ішкен астың қалдығы, мың сан адам күнделікті тастаған нәжіс. Патша ағзамның нақ сүйері, нәзік царицаның өзі реніш айтыпты-мыс. Арнайы бөлінген қызметшілер Государев Дворец – Патша Сарайы аталатын ағаш үй маңын ғана емес, бүкіл Тұракты тазартуға кіріскең. Сасық иіс азайғанмен, жойылмады. Тушиноның бар топырағын қарыс сүйем қырып әкетсе де жұпар еспес еді. Соның тыйылмаған. Ас жеп, арак ішу азаймаған. Адамдар... бірі кетіп, бірі келіп жатқанымен, бұрынғы қалпы. Қайта қыста “пәленшекен келіпті” немесе “қайта кетіпті” – таң көрінбегенмен, жаңалық тәрізді естілетін. Енді “перелет” болмаған, Василий Иванович пен Дмитрий Ивановичтің аралығында тым құрса бірер рет қатынамаған адамға сезікпен қарайтын күн туды.

Көктемдегі бар жаңалық – Тушиноға бір топ “татар” бектері мен мырзаларының келуі еді. Ішінде бір кезде өз дәргейінен кеткен шырын begi Есеней бар. Ораз-Мұхамед бас салып бауырға тартпағанымен, сескеніп сыртқа да теппеген. Ескі жараны білтелер, өткен үшін есеп айрысар заман емес. Ал баяғы Көшім ханның немересі, таршылық күнде пана беріп, асырап-сактап, өз қолынан өсірген Арсланға шын қуангана. Біраздан бері қасында жүрген жиені Мұрат-Мұхамед екеуін екі қолтыктан сүйер тың тыныс тәрізді. Басқа, Романовтан, Юрьевтен келген мырзаларды да жат тұтпады. Қобі көз таныс та емес. Бірақ бірталай ақпар алған. Атақты Арслан-Әли қайтыс болыпты. Ауырмаған, сыркамаған, Василий Ивановичтің арнайы жаушысы арқылы Еділ бойындағы көтерілісшілерге қарсы аттану туралы жарлық жеткен күні ұйықтамай, таң атқанша тәніріге мұнажат етіп шығыпты. Таң ата оқыс үзілген. Әлде у ішті, әлде жүрегі жарылды – әйтеуір, бар патшаның қызметінен, өмір бойы бет переделенген тіршіліктен бір-ақ құтылған. Махметқұл, бұл көргенде ораза ұстап, намаз сақтамаған сібірлік Махметқұл хак

жолына біржола бет қойыпты. Басына дағарадай жасыл сәлде ораған, күндіз-түні құлшылық етеді. Жасакқа шакырған жарлық барғанда: “Қаншама қан төктім, енді, көр аузына келгенде күнәға бата алмаймын, алса, жаңым міне – шәйітпін, алмаса ақ патшаның менде акысы жоқ, құдайдың ғана құлымын. тыныш өлтірсін!” – депті. Ал Шихым, қашанда ағайын арасында дәнекер болып жүретін Шәмала ханзадасы азғана жасағымен Мәскеуге жол тартып келе жатқанда ляхтардың тұтас бір региментін¹¹⁰ кездесіп, кескілесте қаза тауыпты. Ораз-Мұхамед тар жерде бірге қылыш сермеген, талай киындықты бірігіп көтерген, өзімен тағдырлас екі ханзаданың аруағына бағыштап дұға оқыды; ал бар өмірі арпалыста өткен Махметқұлға тыныштық ғұмыр тілеген. Кейінгі жастарға карап, бұрынғы бауырларын сағына түскендей болды. Капаста туса да, Арслан-Әлидің бойында аталарының ірілігі, аналарының кеңдігі бар еді, басқа тарапта есіп, жетсе де, Шихымда мейірбан бауырмалдық мол еді. ал ағаларының орнын басқан мына жас мырзалардың акылы келте, тірлігі ұсак тәрізді, бар мақсаттары – есептің, кісілік келбетімен емес, жылман жүзі. жарамсак сөзі арқылы патшага жағу, боярлардың ығын табу. Талайсыз ер Махметқұл басқа бір ортада туса, жұртына тұлға болар еді, ал онын немере інісі өжет те, өлермен де сияқты, акылдан макұрым, құтықтан кенде калмағандай, бірақ адамшылығы аз ба деді. Жасы үлкен, жолы үлкен, басқаны былай койғанда, өзіне қаншама камкорлық жасаған ағасына – Ораз-Мұхамед ханға тым сырғақ. Теріс пейілін, дүшпан көңілін жасыра алмады. Арғы атадан ауыскан жаулық емес. Көңілі қалып жек көруде. Өкпе, наездан туындаған араздық та емес. Онда не? Ораз-Мұхамед көңілдегі құдігіне сенбеді. Бірақ көп ұзамай, бәріне де көзі жеткен.

Тушинона келіп түскеннен соң, арада апта отпей, бұратана жұрттан шыққан мырзалар ортасында айырықша беделі бар Есеней, несімен жакқанын кім білсін, ақ патшаның он қолтығынан табылды. Ал Арслан Дмитрий Ивановичтің айрылmas серігі – шарап қуюшыға айналды.

¹¹⁰ Полк.

Жәнегалғыз емес. Қасына Мұрат-Мұхамедті қосып алған. Соңғы кезде рәсімді сән-салтанатқа мән бере бастаған патша сарайында, Тушиноға екінші, иә үшінші мәрте оралған әлдебір “керемет” боярларды қабылдау кезінде риңда¹¹¹ болып та кетісті. Киімдері ақ, арнайы күміс балта ұстамағанымен, иықтарына асқаны да қадімгі балта, тек күзеткен тактары ғана алтын емес, өрнектеліп, әдемі жасалғанымен, қадімгі, арқалығы биік, ағаш орындық.

Арада тағы бір апта өткенде іс ынғайы басқаша өріс алып бара жатқаны андалып еді. Ағаш та болса, мәртебелі тақ алдында, тәжсіз болса да, жарты жұрт таныған әмірші алдында Есеней Ораз-Мұхамедтің өзіне шабуыл жасаған. Ал Дмитрий Иванович ештеңе естімегендей, түксіп отырды да қойды. Бекті костамаған, ханды да қорғамаған. Жол ортада үстіге Заруцкий кіріп, әңгіме басқа тарапка ауысты да, әуелгі кеп аяқсыз қалды. Әйтсе де жесіз жапырак шайқалмас – Ораз-Мұхамед іс мәнісін, сөз төркінін анық андаған. Хан-Кермен! Хан-Керменге атаясыз әмірші болғысы келеді. Хан! Ораз-Мұхамедтің көзін жойып, орнына Арсланды сайлатпақ. Баланы отырғызып қойып, бәрін өзі билесе...

Ораз-Мұхамед айтпай-ақ ашып білді. Ана жакта отырып, алыстан тұзак лактырған да, Көшім әuletін колына түсірген. Шуйскийдің ордасында біраз айла-шарғы жасаған. Бірақ биліктे жок уәлаятқа хан қалай сайланбақ. Әрі бұрынғы ақ патшаның өзі бекіткен ханы тірі. Ал Тушинода әңгіме басқашарап. О, тоба! Қазіргі бар мәселе хандық мансапка тіреліп тұрғандай!.. Елдің амандығы емес пе ен бастысы! Еркі өзіне тисе, бәрін де тәрік етіп, бас ауған жаққа кетер еді. Алла әмірімен бауырына берілген жұрт қай жарға жығылмақ. Ақыр заман кісісі ғой мынау!.. Әуелде күліп еді, артынан тұнілген. Енді көңілін катер биледі.

Хан-Кермен әскері Тушино тұрағынан немесе Троица түбінен табылсын деген жарлық күтіп еді – Дмитрий Иванович мұның бар-жоғын мүлде ұмытқандай, алдына да шакырмадан, әлденендей әмір де жібермеген. Өз басына қауіп тәнгеніне көзі жеткен, басқа жұрт сияқты екі орта-

¹¹¹ Так қасында тұратын салтанатты жасауыл.

да жүргө арі намысы жібермеген, арі барқалар таппасын билген Ораз-Мұхамед ықтынымен, түн жамылып. Хан-Керменге кашуға бел буды. Қалғаны - құдайдан; қалай толқиды, не істейді, қараши бектерімен ақылласып, қалын жұрттың аужайына қарай шешпек.

Кілірмей, жиені Мұрат-Мұхамедке айтып еді. Жасы жиырмага шыккан, сүйегі арбак-сарбак жиені көзі бозара тұрып, үнсіз тыңдады. Бірақ қарсылық танытпаған. Тіпті, кашатын күні кепкүрим ауырып қалдым деген сылтаумен патша дастарканына да барған жок. Жасырына жылыстап, үцірейіп тұрган, қабырғадағы кілемдер өні кетіп, егіндегі қаракшының шокптыңдай салбыраған сыз үйге, нағашысының үстіне кірісімен, бар киімін ауыстырды. Өзінің өні сарғыш еді, үстіне сұрқай кебенек, басына жапырайған тері бөрік кигенде, малай баладан аумай қалды. Бірақ Ораз-Мұхамед казак болып киінбеген. Үйдің қоруга түскенін мана, танертен аңдаған-ды. Шам жақпай, біраз отырған соң анық білді. Есік алдында бейсауат кейіпте арлы, берлі жүрген, терезе түбінен көлендеп өткен кіслер – өзіне койылған қарауыл. Мұрат-Мұхамед кымбат киімдеріне қайтадан малынып, өз жайына – патша “Сарайы” түбіндегі, әуелде аткора болған, кейін жасы кіші, жолы кем сарай қызыметшілеріне бөлінген жатағына кеткен соң, ішінен бадана киініп, қанжар тағынды. Беліне неміс тапаншасын қыстырған. Екі-үш мушкетті қатарынан октап, қылышын сайлат койды. Ақырына дейін атысып, шабыспақ, тірідей қолға түспейді, үйді өртесе тіпті жақсы, әзіз денесі итке тасталып, ата-бабасы естімеген қорлыққа ұшырамайды.

Үш күн қатарынан сай отырды. Түнде де қаруын тастамаған. Жасауылдар өз жайында, айналдырған алты адам бәрібір көпке топырак шаша алмас еді. Сырткы сенекте Барак дейтін, ежелден жорықтас карт жауынгер ғана бар, қакпа қағылса есік аш та, сыртта қал деп тапсырған. Ақырғы күні ешкімнің канын аркалай кетпек емес.

Бір ғажабы, тыныш әрі катты ұйықтаушы еді. Бірақ тықыр еткен дыбыс, күбір еткен сөзге дейін тегіс естітіндей, сергек. Қайта, күн сәулесі өзімен коса қаншама салмак ала келеді. Тіршіліктің кымбат екенін, дүниенін жарық екенін әйгілейтіндей.

Ешқайда шықпады. Бұған да ешкім қатынамаған. Үшінші күн тұске таман, атаусыз күзет алынғанын андаған кезде гана әлденендей өзгеріс болғанын байыптаپ еді. Қазір шакыруға тиіс. Немесе, алып кетуге келеді.

Айтқанындай-ақ, арада бірер сағат өтер-өтпесте тере-зеден өзіне гетман Рожинскийдің келе жатқанын көрді. Жалғыз.

Әуелі қатты дауыстап, Ораз-Мұхамедтің жалғыз жасауылымен сөйлескен. Содан соң жайлап есік ашылып, Барактың қылыш тілген бүртік жаралы буырыл басы қылтиды. Хан таксырдың дәргейіне бас қолбасының өзі келіп тұрганын мәлімдеген. Сөз аяғы бітпей, нөкерді итеріп тастап, бөлмеге Рожинскийдің өзі кірді.

– А здесь твоего царика нету...¹¹² – деді қолын сілтеп.

Гетман итеріп қалғанда жығыла жаздал, төрден бір-ак шыққан Барак кілем үстіне көрпе жайып, жастық тастап үлгерер-үлгермestен, амандық-саулық жок, конжып отыра кетті. Он қолы белдегі қылыш балдағында тұрганын Ораз-Мұхамед сонда ғана андап еді.

– Шарабың бар ма? – деді Рожинский. – И... – деді сосын жұдырығымен тізесін ұрып. – Ұмытыппын, Магомет үмбеті, арак ішпейсің...

– Ол рас, Мұхамед үмбетімін, арак-шарап ішпеймін, – деді жана ғана еркін тыныстаған Ораз-Мұхамед – Тушинодагы алғашқы күндерден соң арак-шараптан бір-жола бой тартқаны шын еді. Бірақ қымбатты гетман үшін бәрі де табылады.

Үнемі дерлік қызу жүретін, қанша ішсе де жығыла ма-саймайтын, тілті, тілі күрмеліп, буыны босамайтын Рожинский бүгін сап-сая екен. Құміс тостағанға шүпілдете күйілып, алдына тартылған бал арактан сыйзықтата сораптап, екі-үш-ақ жұтты.

– Ох, шіркін, дүниеде орыстың арағына жетер не бар! – деген тамсанып. Қолма-қол бетіне қызыл шырай жүгірді, көзі жанарлана тұскендей. Шалқая бере, кияғы қайқы, әсем мұртын сылады. – Орыстың айбынына жетер не бар! – деді сосын кеудесін кере дем алып, – Байлық, кіслік – бәрі орыста. Тек... патшамыз ғана келіспей тұр.

¹¹² Мұнда сенің патшакешің жок...

Рожинский мен Ораз-Мұхамед екеуінің арасында жаулық пен бақастықтан шет, бірақ достықтан ада, бір ту астындағы, бір сарай ішіндегі еріксіз сыйластықтан да аулак, өзгеше қатынас орнап еді. Ораз-Мұхамед гетманды алғаш көргенде есерсок жынды, акылсыз қанішерге балаған. Ертегіне, касында өзі сиякты, жаңадан келген екі-үш белгілі орыс begi бар, әскер аралауға шыкқалы тұрған, атты, жаракты, карулы болатын. Екі бүйіріне бүркіттің кере жайылған кос канаты қадалған, ертегідегі тұлпарға ұқсас макпал карагер арғымакты әлдебір гусар тапап кетердей түре шауып, тұмсық сүзе әрен токтады. Кеудесі көріктей көк темір, аркасына жолбарыс жакы жамылған, додал төбе дұлығыға қадалған үкі үлбірек толқиды. Жасы отыздар шамасындағы, ак сары мұрты едірейген гусардың өні жана ғана құрт косқан сорпа ішіп шыққандай қыпқызыл екен. Әжептәуір жұтып алғаны бірден танылған. Ораз-Мұхамедтің бас-аяғын шолып, аз бөгелді де:

— Сен кеше менімен қылыш айқастырмак болдын! — деген. Сонда ғана таныды. Гетман. Князь Роман Рожинский!

— Хан! — деді Ораз-Мұхамед. — Хан Ураз-Магмет Анданович Касимовский!..

— О-о! — деді князь болмашы тағзым жасап. — Хан Касимовский! Тіпті жақсы! Енді қалайсың?..

... хан! — деді шамдана бастаған Ораз-Мұхамед.

— Хан Касимовский, кешегі болмай қалған сайысты жағастроға қалайсың?

— Әзірмін, — деді ызасы бұрк еткен Ораз-Мұхамед. — Ляhtarша қылыштасуға, орыстарша камшыласуға — бәріне әзірмін!

— Мен лях емеспін, — деді Рожинский. — Мен — орыспын! Тек мұндағы боярлардан ғөрі тектірек орыс! Қамшыны малшиға бер. Менін құдайым — қылыш!

— Қалауын білсін, — деді Ораз-Мұхамед. Қасындағы ағайын-туистар өзін тастап, пәлелі жерден жылысып бара жатканын көрді.

— Ендеңше, келістік. Кешке...

— Осы казір! — деді Ораз-Мұхамед. — Міне, осы жерде! Ана мархаматты боярлар ұзап кетпей тұрғанда.

Рожинский Ораз-Мұхамедке таңырқай қарады. Құрмет пен секем аралас көзқарас.

– Неге мені жек көресің? – деп еді.

– Мен сені жек көрмеймін, – деді Ораз-Мұхамед. – Жақсы да көрмеймін. Гетман Рожинский екенінді, менімен қылыш айқастыруға лайық екенінді ғана білемін.

Гетман ризашылықпен, масаттана жымиды.

– Жек көрмессен, неге қылыш айқастырығың келеді?

– Қылыш айқастырығысы келген – сенсің! – деді төзімі таусыла бастаған Ораз-Мұхамед.

Жок, сенсің, – деді Рожинский. – Жұлқындың ғой кеше! Атаман Заруцкий ұстап қалды. Қылышың болса, оған да қарамайтын едің.

– Иә... – деді Ораз-Мұхамед, жансауға сұрап, ак патшаның алдына жетіп жығылған кан-кан Меховецкий есіне түсіп. – Үйге жансауға сұрап келген кісіні корғау керек.

– Үй иесі корғау керек! – деді Рожинский. – Басұрман салттарын аз-маз білем... Бәрібір сенікі дұрыс, деді сосын. – Менікі де дұрыс. Корольге қарсы қылмыскер, банныт...¹¹³ Тексіз шляхтич, Гедимин әuletінен шыққан князьбен тайталасқысы келеді. Алды сазайын. Егер атасы төмен әлдебір бей орнынды басқысы келсе, көне салар ма едің? Жок, сен де осылай істер едің. Екеуіміздікі де дұрыс. Ендеши, татулассак қайтеді.

– Біз араздақамыз жок, – деді Ораз-Мұхамед.

Князь Рожинский атын тебіне жақындаған, Ораз-Мұхамедті айқара құшактаған да, үш қайтара сүйген. Бұдан соң әскерді өзі аралатып еді.

Әйтсе де екеуі жұғысып кете алмады. Гетманның ала құйын мінезінен де, Ораз-Мұхамедтің аңыс андаған сырғактығынан да емес. Бауырга тартпаса да құрметінен жазбаған, көкірек кере отырса да кеуде баспайтын, Тушинодан кетсе де байланысы үзілмеген Сапега үшін де емес. Жаны жараспаған Ер туса да, парасат пен мәрттіктен макұрым қалмаса да, бітісі бетен, болмысы жат.

Орыс елінде болмағанмен орыс ішінде – Реч Посполитаның Литва бөлігінде, ескілік тұнып тұрған Червен-

¹¹³ Әскерден аласталған (бандо салынған) рыцарь.

ская Русь¹¹⁴ аймағында туып-өскен Рожинский, Литвадағы алпауыттар әүлестіне тән дәстүрмен, батыс ұлгісі бойынша қалыптасқан-ды. Дінін бұзбаган, тілін ұмытпаған, бірақ тәрбиесі, таным-түсінігі – тума ляхтан айырғысызы. Әрине орыс көзімен – орыс мінезіне, тұрмыс, салтына қанықкан Ораз-Мұхамедтің көзімен қарағанда. Ал таза лях оны өз туысым деп санамаса керек, бері тартқанда – литвин. Рожинскийдің өзі... Адам өзі туралы не ойламайды. Рожинскийдің өзі туралы ойы тым асқак еді. Бұлтка жетпей басылмластай. Шықкан нәсілі, атақ, абыройы зор аталары – дұлығаға сәнге таққан әсем қауырсын есепті. Дүниенің кіндігі – өзі. Елдің көркі, сән-салтанат, атақ-абыройы – өзі. Мен болмасам, шерігінде қауқар, жұртында қасиет қалмас еді деген марлат сенім бар бітіс-болмысынан аңқып тұрғандай. Ал Дмитрий Ивановичті адам есебіне қоспайды. Елге тұлға болардай кісі емесі анық, бірақ қайткенде де (басқа жерде болмаса, осы Тушинода) царь и великий князь аты бар ғой, өзін сыйлама – орны кайда.

– Жек көре тұрып, жирене тұрып, неге қызмет етесін? – деп сұрап еді бірде Ораз-Мұхамед.

– Мен ешкімге де қызмет етпеймін! – деді Рожинский. – Мен өзіме ғана қызмет етем!

Тұп ниетін жасырмады. Максаты – конюший боярин и дворцовый воевода – актажы бояр һәм сарай сардары атап ел билеу, дәрменсіз патшаны қуыршақ ретінде ұстау. Әрине, казірдің өзінде, жұрт айтып жүргендей, “цarem играху, яко детищем”¹¹⁵. Бірақ князь Роман Рожинский арманынан түгел шығу үшін бұл колбала Тас қамалдың төріне жетіп, Рюрик әүлетінің алтын тағына отырғызылуы керек. Егер бұл істің сәті түспесе, ат басын Реч Посполитага қайта бұрар күн туса, ешқандай өкініш жоқ – атақ-данқпен оралады, бүгін болмаса ертең – гетман литовский – литва гетманы, арғы күні гетман коронный – Реч Посполитаның бас гетманы.

Ораз-Мұхамед Рожинскийдің болмыс-бітісін накты пайымдады. Бүкіл Московия ойранға ұшырасын, бүкіл Реч Посполитата шылпара тозсын – өз ұпайы толық болса бітті.

¹¹⁴ Галиция.

¹¹⁵ “Патшаны колбаладай ұстайды”

Жоғары мансап берсе, Қырым ханына да қызмет етер еді. Екі тайпа тоғысқан, екі дәстүр шарпысқан өліарада туған дұбарада отан болмайды.

Жалғыз Рожинский ғана емес, Литвадан аттанып, Тушиноға топталған қарындас жүрттың көшілігі осындейді. Сондықтан да аяушылық жок. Сондықтан да талан-тараж, зорлық-зомбылық мол. Рыцарь мәрттігі аталатын көне қағида – кісі өлтіретін, бала-шаға, қатын-қалаш демей, мүмкіндігінше көбірек өлтіретін қанішерлік қағидасына айналған.

Обалы қане, Рожинскийдің қеудесі қандай зор болса, құдай берген қабілеті де соншама мол. Өскер ісіне жетік. Үнемі мас болып журсе де, машиқты қызметінен жаңылмайды. Шуйскийді буып отырған да, Тушиноны тіреп тұрған да сол. Дүшпанының өзі өнерін кемітпес еді. Ал достары... мұндай адамда дос болмайды. Қарулас серік көп. Қылыш қынабында тұрғанда бәрі де атарман. Бастан жыға кисайса, бәрі де сатарман. Ал Рожинскийдің өзі бір жолғы белдесуге шыдар еді. Қасындағы кісісін қысасқа бермес еді. Адалдықтан емес, менмендіктен. Мен тұрғанда жанымдағы жолдасты кім басынады! – дейтін кекірт көңілден. Мұны Ораз-Мұхамед те андаған. Андағандықтан бағалайтын.

Қайткенде де, бүгінгі келісті жақсылықка жорыды. Тек сөз әуені өзгешерек көрінген. Бұрын үнемі шляхтаның мәрттігін мадақтаушы еді. Орыс ерлігіне қарсы қоятын.

– Хан, – деді Рожинский шараптан тағы бір ұрттап, – Сенің ерлігіңе, мәрттігіңе күмәнім жок. Сол үшін де келіп отырмын... – Аз бөгелді. Тостағанды жайымен алдына, кілем үстіне қойды. Орталамапты да. Ыңғайланып, аяғын жазды.– Сен герцқа¹¹⁶ шығуын керек... кіммен... атын ұмыттым, Касимов боярымен... Өлісіп қана токтасар герц...

– Есеней ме? – деді таңырқауын жасыра алмаған Ораз-Мұхамед.

– Ер екені көрініп тұр, бірак сен одан басым түсерсін деп ойлаймын. Тіпті, мәселе кімнің женуінде емес.

¹¹⁶ Жекпе-жек (поляк.).

Қайткенде де, өзіңе түскен қорлық таңбасын жуасын.
Сені масқаралап, балағаттады ғой. Рас па?

— Иә. Қанмен ғана жуылатындай сөздер айтты, — деді Ораз-Мұхамед түнеріп.

— Апта өтті, бұйығып әлі отырсың, — деді Рожинский.— Сол күні қылышқа жүгіну керек еді.

— Әңгіме ақ патшаның алдында болды ғой. Дмитрий Иванович не айтпак?

— Сендер, москальдар¹¹⁷ патшаларына холоп болып үйренгенсіңдер, деді Рожинский кейіп. Бізде дворянның ар-намысынан жоғары ештеңе жок! Ешбір шляхтич корольге құл емес! Сен хансың. Мазакка неге көнесің? Шық жекпе-жекке. Қорлықты қанмен жу!

— Мен кеше ғана аяғымның астында жатқан қарашибінен қылыш қағысып, сүйегімді кеміте алмаймын! — деді Ораз-Мұхамед.

— Сен қазір тақ мініп, билік құрып отырган жоксың,— деді Рожинский. Егер білгің келсе, осындағы басқа рыцарьлардан айырмаң аз. Сондықтан да саған батым сөйледі. Атам асыл деп, кез келген онбағанның тәлкегіне шыдау керек пе? Ең жаман жолнер мені – гетман Рожинскийді мазақ етсе қалай болар еді?

— Сен ең жақсы жолнерді де герцка шакырмайсың, — деді Ораз-Мұхамед. — Бейбастактығы үшін дарға тартқызыасың. Есеней – бек болса да менімен белдесер дәрежесі жок. Кезі келеді, біз де өз рәсіміміз бойынша шешеміз.

— Кезі келмейді, — деді Рожинский сынай қарап. Бүгін, осы қазір шығасындар. — Алдындағы тостағанды кос колдай ұстады. — Сениң саулығың! — Суырдың ініне құйған судай сар еткізіп, тамағына құя салды. — Иси... черт!.. Касимов боярына пан Зборовский барған. Келісті. Бұлталақтамай, оңай келісті. Сен де келісесің. Эйтпесе...

— Эйтпесе... — деді, көңілінде пандардың мазағына, қол жаулығына айналдым ба деген қауіп ұялаған Ораз-Мұхамед ширығып. Гетманның өзін герцка шакырсам ба екен деген ой жылт еткен.

¹¹⁷ Москаль, московит – москвалық, орыс.

Біздің царик Касимов боярын бүгін кешке, қалған жұртқа сабак үшін, опасыз ретінде қазыққа отырғызыбақ екен! – деді Рожинский жайбаракат.

– Алла!.. – деді Ораз-Мұхамед жағасын ұстап.

– Бұл іске сенің қатысын жоғына сеніп ем... – деді Рожинский канаттанған сыңаймен. – Сапегаға бірденесі ұнамай қалса керек. Арнайы хат жазыпты. Ал царик қайткенде де канцлердің немере інісіне жаққысы келеді.

Ораз-Мұхамед тұніліп кетті. Сапегаға іс мәнісін хабарлағаны рас еді. Бірақ дәл осылай корға деп пе. Налаға барса да, жалаға бармак емес-ті. Өзі қуырдақ етіп туралға әзір, бірақ жаттың жан шырқыраған азабының жөні бөлек екен.

– Құтқарудың, кашырып жіберудің амалы жок па? – деп еді.

– Абыройлы өлімнен масқара тірлікті артық көрсөн қашыр, – деді Рожинский.

– Мен келістім жекпе-жекке! – деді Ораз-Мұхамед.

– Міне, нагыз рышарь! – деді Рожинский Ораз-Мұхамедті аркаға қағып.

Ораз-Мұхамедтің бүкіл денесі тітіркенді. “Міне сак ит! Міне нағыз адад тәбет!” деген тәрізді естілген. Кенет, бітеу үйтілмек қой етіндей, қазыққа шанышылу қаупі осы бүтін таңертенге дейін басқа емес, өз басында болғаны және бұл – Есенейдің қаншама заманнан бергі қиялап жүргізген саясатының ең сонғы нәтижесі екені есіне түсті. Бойын тез жиған.

– Аттанайық, – деді Рожинский асықтырып. – Олар жетіп те қалған шығар.

– Ураз-Магмет Анданыч, – деді жол үстінде. – Абыройынды түсірмеймін. Зборовский ме – маған сез емес!

Бұлар әскер тұрағынан ұзап, төнірегі тегіс ағашты, тықыр көктеген дөңгелек алаңқайға шығып еді. Арғы бетте аттан түсіп үш адам түр екен. Есеней, Зборовский және Арслан. Бұлар да үшеу еді. Әміршісінің қасына қарт нөкер Барак ерген.

Ораз-Мұхамедтер де түсті. Барак аттарды байластырыды. Ал ханның қосшысына айналған гетман регимен-

тары¹¹⁸ Зборовскиймен онаша, алаңың қақ ортасында кездескен.

Екеуі әлденеге саудаласып, әжептәүір тұрды. Ақыры, әркайсысы өз жағына қарай беттеді.

— Пан Зборовский екеуіміз қылыш, қанжармен бірдей сыйсатын болдық, — деді өнінің кызылы тарап, жұқа танауы болмашы дірілдеген Рожинский.

— Не үшін? — деді Ораз-Мұхамед.

— Фу! — деді Рожинский зілсіз кейіп. — Не үшін!.. Осы саған доспын ба мен — жоқ па? Сенің намысын үшін! Әрі Зборовскийге жаксы сабак болады.

— Сонда қалай, әуелі қылыш, содан соң қанжар ма әлде әуелі қанжар...

Саған не болған, хан! — деді Рожинский қолын жайып. — Қылыш он қолда, қанжар сол қолда. Қам жеме дедім ғой, абыройынды түсірмеймін, бәлкім. өзіннен бұрынырақ бітірермін шаруаны. Мәселе онда емес. Анау күшік, — Есенейлер тұрған жакқа қолын нұскады, — мына біздің пахоликпен түспейді дейді пан Зборовский. Царевич! Онда несіне келген. Мен айттым — мениң досым Ураз-Магмет — хан, ал анау... кім — қарапайым кісі деп. Корсынған жоқ. Ендеше, шын рышаръларға лайық герц шартын орындасын!

— Мейлі, түспей-ак қойсын! — деді Ораз-Мұхамед.— Барак — кәнігі қылышкер, екі толғауга келтірмей, как айырады. Жүре берсін.

— Беу, — деді Рожинский санын соғып. — Бар жауыннан бір-ак құтыласын!

— Жүре берсін.. — деді Ораз-Мұхамед.

— Жарайды, — деді Рожинский. Даусы шыңылтыр, шамдана бастағаны байқалған. — Екі қылышпен соғысамыз дейді, оны да кабылдаймысын?

— Қалауы білсін, — деді Ораз-Мұхамед.

— Сен мүрдем кетесін, — деді Рожинский шынымен ашуланып. — Қарсыласын — солақай сиякты. Тіпті, барлық шартын кабылдай беречіз бе? Ақыры не болады?

— Ақыры құдайдын жазғаны болады, — деді Ораз-Мұхамед. — Абыройынды түсірмеймін, — деді сосын зор-

¹¹⁸ Регимент (полк) басшысы, полковник.

лана жымышп, гетманның өз сөзін өзіне қайталап. – Бар, келіс.

– Эх, қызық болады! – деді Рожинский қолын уқалап.– Татарлардың өзара сайысын бірінші рет көргелі тұрмын...

Екі пан оңай келісті.

Төртеуі алан ортасында тоғысты.

Талай ұрыста тізе қоса соғысқан, талай дастарқанда бірге тойласқан, қазір де өзара өштігі жоқ Рожинский мен Зборовский кеуделерінде кіруеке, бір қолдарында қылыш, бір қолдарында үшкіл қанжар, қарама-қарсы тұра қалған. Герцтің бас кейіпкері – екі қолға екі қылыш ұстаған Ораз-Мұхамед пен Есенейдің сайысты бастауын күтіп тұр.

Ораз-Мұхамед бір кездегі қарашы бегі, енді қан тіле-ген жауы Есеней бекке байыптай қарады. Құғында, та-сада жүріп өткөрген соңғы бес-алты жыл өңіне өзгеше таңба салыпты. Әжімсіз жүзі сұрлана кепкен. Әдемі мұрты – буырыл, ал шоқша сақалы – аппак. Бірақ катая, қайраттана түскендей. Сырты – темір, іші – құрыш. Ал көзі – әлде қоныр, әлде сұр – түссіз көзі сұық. Қырық бес емес, жиырма бестегі жігіттей. Есенеймен алғаш кездескен сәті – Нарва түбіндегі соғыс есіне түсті. Отызға ілінбеген екен-ау сонда. Талай көксоқтаны өткөрген көкжал бітісі бірден танылған. Тым кексе коруші еді. Ал өзі бала екен. Енді мінс... Ораз-Мұхамедтің жүрегі сыздай ауырды. Әлде өкініш, әлде аяныш.

– Бек, – деген. – Құдай күә, бұрын араздықты бастаған, кейін жаулыққа жол берген – өзің. Егер айыбынды мойындал, әміршіңің аяғына жығылсан, Хан-Керменде-гі орнынды қайта аласың...

– Ораз-Мұхамед! – деді Есеней ышқына дауыстап.– Мен де алла атын ауызға алайын, әуелден жаулыққа тартқан – өзіңсің. Енді базына айттар шак өтті. Қылыштың жүзі шешер, кімнің ақ, кімнің қарасын... Тек бар өкініш – басында баяғы, қазақтан келген ұзын қос тұлым жоқ, сақалыңа қара ала қан қатырып, салактата байлар едім қанжыға...

– Иә аруақ! – деді Ораз-Мұхамед тістене күніреніп. Қос қылышты кек шымға солқ еткізіп шанышты да, бастағы үкілі, шошак дулығаны лактырды. Алтын жағалы бада-

наны шешті. Жарағын тегіс тастап, жалаң көйлекшен қалды.

— Арқар! — деді, колына қайта алған қос қылышты біріне-бірін жанып. — Алаш!

— Шырын-Баба! — деді Есеней де атасына сыйынып. Береннін ілгегін ағыта алмай, бір сэт бөгелген.

— Нех их вшилди дъябли везмо!..¹¹⁹ — деген ызалы дауыс естілді. Ораз-Мұхамедтің құлағына. Зборовский екен. Қылышын ойнатып, шыдай алмай тұр.

Ақыры, Есенейдін де бар жарагы жерге үйілді. Көйлегі — қызыл жібек екен.

— Иманыңды айт! — деген, қос қылышты бірдей алға кезеңіп. — Устіндегі ақ көйлегін казір кебінгे айналады!..

Ораз-Мұхамед өзін бір түрлі женил әрі сергек сезінді. Осының бәрі ойын сияқты.

— Шырын бек, ханына қарсы қылыш көтерген жазана казір жер кабасын, — деді ешкандай зілсіз. — Ер туған есіл Есеней, тым құрса тұра жолда өлмедің-ау! — деген сосын шынымен күйініп. Қос қылышпен айқаста басым түсеріне зәредей күмәні жок-ты.

Есеней өкіре ұмтылды. Төрт қылыш қатарынан айқасты. Қайракқа жанығандай шың-шың етіп, қайта қаржысқан.

Ораз-Мұхамед Есенейдің түйе балуанды бүктеп жықкан арыстан кайратын бірден андады. Қолы темірдей қатты екен. Қүшіне сенетін сияқты, тықсыруға тырысады. Келер мезетте солакай бек әзіргі бар салмағын он колға салып жүргені байқалды. Қалт жіберсен — бітті, сол қол кара тасты да как айырар құшпен басыңды бауырша тілмек. Ұрыс мұншама колайсыз болар деп ойламап еді.

Өзіне сенген Есеней шынымен тықсыра бастаған. Ораз-Мұхамедтің он колындағы алтын балдақты қырым қылышы Есенейдің сол колындағы ажал алmasымен қапысыз қаржысып жүр, бірақ қашанға дейін корғанбак. Ораз-Мұхамед солакай болмаса да, қылышка жасынан машықты сол колын іске қосты. Бектің он колынан гөрі елті сияқты. Азғана байқастан соң, сайыс тәсілін шүғыл өзгертуі. Онды, солды қайшылай қаржысып, бекті жартаска соккан толқындай тықсырған. Ерлігі кемел,

¹¹⁹ Пері соқсын да бұларды! (Поляк.)

ұрысқа да шебер Есенейді қазыққа байланған перідеі шыр айналдырган. Кейде бірге бір, тұра қаржысады, кейде онды-солды, қайшылай қағысады, кейде кос болат бір қолды төпелейді – бектін самайына тер құйылды, бірак қылыш жүзін денесіне дарытпаған. Ал сол колы әлі де аңыс аңдуда. Ақыры іліндірген. Қос қылыштың ортасынан қалай жол тапқаны, тіпті сілтеген-сілтемегені де аңдалмай қалды, Ораз-Мұхамедтің омырауы шым ете түскен. Ақ көйлек қақ айрылып, өнірден қан саулап коя берді. Ораз-Мұхамед өз басына катер төнгенін сонда ғана толық түйсінгендей еді.

Бірақ кос қылыш та келісімін жана тапқандай. Бірде онға, бірде солға ғана салмақ салып, жасындаі шағылады. Кейде толғай сілтеп, кейде ұмсына шанышып, жалаң қағады. Әзірге сәтті қорғанса да, өзі жақсы білетін онқай ханның кенет екі қолға бірдей шығуы Есенейді қатты абыржытқан. Ал бұл кезде Ораз-Мұхамед өзінің екі қолын екі адамдай сезініп еді. Екеуі екі түрлі тәсілге көшкен. Ер Есеней табандай сырғанап, кисық, қигаш жол сзызып, кері шегінген. Арбаса қағыс жайына қалып, бейберекет шабыска түскен. Бір қайырды. Екі қайырды. Он, жиырма мәрте қайырды. Ақыры, Ораз-Мұхамедтің сол колындағы, мана кәрі нөкері дұға оқып, жүзін сүйіп, нық ұстатқан көне қыпшақы қылыш қызыл көйлекті көкірекке сыр етіп, бойлай қадалған. Оң қолдағы ауыр алмас, исесінің еркіне бағынбағандай, жойқын күшпен, жанары жарк ете сөніп, әлденеге таңырқағандай бағжия қараған, әлі қолынан каруы да түсіп үлгермеген Есенейдің сопакша келген, шодыр төбелі такыр басын қақ айыра тоқтап еді. Есеней сылқ құлады. Қолы қылыш балдағына қарысып қалған Ораз-Мұхамедті өзімен ала жығылған.

Карт жасауыл түрғызыса керек. Тәңіріне тәуба айтып, аяғын құшақтаған, етігін сүйіп жатыр. Ораз-Мұхамед канкан көйлегін сыптырып алды да, омырауын сүртті. Емшек түсынан тиілті, шымырлап қызыл қан шығып түрған бітеу сизат. Еңкейіп, екі қылышты бірдей суырды. Жалактап, жан-жағына қарап еді. Рожинский мен Зборовский әудем жерде айкасып жатыр екен. Аяғындағы Баракты итеріп тастап, тұра ұмтылды.

Карт нөкер аттамай қуып жетті. Бас салып құшақтаған.

— Экетайым, көкетайым! — дейді жалынып. — Саған не болды. Үй ішінді, бала-шагынды ойла! Кейінгі жүртты қырып тастамай ма. Таксырым, бауырым!.. Өлтіріп тауса алмайсын бұларды. Көп. Көп кой иттің балалары!

— Арслан-оғлан қайда? — деп еді.

— Қашып кетті! — деді Барак. — Есеней бек құлар-құламаста атка жүгірген.

— Алдынан жарылкасын,— деді Ораз-Мұхамед.— Құдай-дын қарғысына, кісінің қысасына ұшыраған әulet еді... — Бұын-буынында әлсіздік бар. Дымы құрып, отыра кетті.

— Қашайық біз де. таксыр ием. — деді Барак. — Өлсек, сүйегіміз Хан-Керменде қалсын. Не болса да елмен бірге көрейік...

Бұл кезде екі пан да ұрысын тоқтатқан. Қол алдысып құшактасты да, бері жүрді. Рожинский айқайлап, қылыш бұлғады. Құттықтағаны. Өзі аман. Екеуі де аман. Неге аман? Иә. Қосшылар еді ғой. Бас дүшпандар өлісіп бітіс-кен сәтте олар да тоқтауға тиіс. Тоқтағаны жөн. Тек... мына үстеріндегі кіреуекелерін шешіп түссе, бұдан горі бұры-нырак тоқтайтын еді. Екеуінің бірі ғана қалатын еді. Бірі...

Егер екеуіміз екеуіне түссек қалай болатын еді Осы екеуімен. Басқа екеумен...

Қапада өткен кайран дүние. Өз ошағын үшін өлу де ар-ман екен-ая...

— Кетеміз, — деді Ораз-Мұхамед. — Елмен бірге көреміз.

XI тарап

ПАНАСЫЗ

Ұшан мұхитты алапат дауыл ұрғанда су бетіне сасыған балдыр. шіріген жаңқа шығады екен. Дауылдан соң теңіз айдынында, мөлдірлене түседі дейді. Бірақ кеше ғана сәнмен жүзген ак желкенді кеме қайда, кеше ғана кісі көзіне ілінбеген балдыр мен жаңқа қайда? Асыл – астыда, теренде, жасық – үстіде, жағада.

Кара темір қазандағы құрттай кайнаганда, шар болат жаңа туған күндей қызыра балқығанда көбіктеніп құлғін кокыс, кабыршықтанып сары тат бөлінеді екен. Көмірде қызыған, көрікте балқыған көк құрыш – ак алмасты киғыр қылышка айналады дейді. Кімнің бағына, кімнің сорына

согылады? Балдағы басқа біреудің қолына түсіп, жүзі өз иесінің мойнына шалынбасына кім кепіл!

Адам мен адам жандасқан, қауым мен қауым шарпыскан, тайпа мен тайпа тоғыскан асырлы топыр, дүбірлі тартыс, жанкешті айқас кезінде ше?

Ердің ерлігі сынға түспек, елдің елдігі таразыға тартылмақ. Бірақ адам қаны суша төгілетіні, әйелдін ары, азаматтың намысы тапалатыны, жаманы мол болғанмен, жайсаны одан да көп жалаулы жұрттың өжданы аяққа басылатыны бар. Ердің мәрттігінен ездің аярлығы басым түсетіні, қас батыр қан жұтып казаға ұшырап, қас жаманың бағы көтерілетіні бар. Қанды майдан, қасап қырғын кімнің он, кімнің терісін қашан таңдалты! Айдыны аспанға шығып, лебі жалын шарпып отырған талай жұрт жер бетінен өшіп, кеше ғана көленкеде, кіріптар халде жүрген қауым жарты жалғаның иесіне айналса – алланың жазуы ма, адамның әрекеті ме, әлде мұнда баска хикмет бар ма?

Кеше ғана шалқып, толқып отырған алып елдің үлкен сын үстінде тұрғанын көзben көріп, қоңілмен түйсінген Ораз-Мұхамед өткеннін бәрін байыттамаған, ал болашак жайы тіпті күнгірт. Әйтсе де талай кепті ақыл елегінен өткізіп еді. Жұрт тағдыры да жеке адамдар тағдыры сиякты екен. Сырқаттың сыртқа шықпас сызы жок. Атпал азаматтың екі қасық судан ұшынары бар. Загип дімкестін екі тамши ішірткіден оңалатыны бар. Орнымен өткен өлім, ретімен келген кеңшілік. Ал дені сау, жаны таза, қайраты мол жас батырды қаба сакал көп қаракшы қамап алса ше? Мәрттігінен не пайда, ерлігінен не қайыр – ак өлім ғана тұр алдында. Абыройлы болса да ажал. Түнекке батасың да кетесін. Бұла жүрген күнің – қараң, балпан басар ұлың – харап. Ендеше, қысылтаяң күннің алдын бақ. Ораз-Мұхамедтің өмірлік максаты, бар мұраты осы жолға бағышталған-ды. Өлім емес, өмір үшін қурескен. Ұлысынмен көгерер, үрпағынмен жасар өзгеше өмір. Сол үшін тыныштықтан безген. Сол үшін жаннан кешкен. Енді міне...

“Өтізге туған күн бұзауга да туады” деуші еді казақ. Керісінше де болады екен Кіші жұрттың басынан кетпес зобалаң ұлы халықтың да алдына келіпті. Әуелде

аскаралы қауымның бүліншілікке ұшырауынын өзі ақылға сыймаған. Енді, апат алдында тұрғаны мәлім болды. Онсыз да ойран ет біржола тұраламақ. Қекірегі дергін арылмаса да, көнілі қатая тұсken, сан килы сезім құrsаған Ораз-Мұхамед өзінін баяғы, бакытсыз батыр Болотников тұсындағы тізгінін қайта тапқандай еді. Тек күресс тәсілі басқаша болмак. Кетеді!

Іргедегі Москваға да, шалғайдағы Хан-Керменге де жол ашық-ты. Бірінде құрметпен, екіншісінде қуанышпен карсылар еді. Бел буып, берік тұрман тартып үлгермеді. сұық хабар жеткен. Қаралы хабар. Артынан, ақыл тоқтатып ойланса, осылай ғана тынуға тиіс екен. Сонда да тосын естілді. Толғамай сілтеген шокпардай оқыс ұрган, оқсата күйреткен

Мәді! Әуелде күліп еді. Сосын танырқаған. Ақырнда хош көрді. Ескі анызды бастап тірілткен – Саманай бектін ак ниет, адал мұратына құмәнданбаған. Жер астынан шыккан жарылқаушы – еңсесі басылған, еркіндік, тенденциялар көрсеткендеген халыққа керек болыпты. Құн оза келе. Әнгіменің түп төркінін таныды, алғаш өрбіген ұясын да тапты. Хан-Кермен мұптиі – Мәдінін атынан сейлей бастапты, өкілет алмай-ак өкім жүргізуге кірісші. Ақ-Мұхамед сейіт. Нешеме жыл бойы Ораз-Мұхамедпен жаулық жолын ұстаған пайғамбар ұрпағы. Атаулы билігі жок, атқа мінген аламаны жок, бірақ құдайға сенген қара халық–ұысында. Және алланың ак жолын насиҳаттағаны болмаса, ханға карсы әрекеттеп аулак. Керісінше, бітісі бөлектігін әйгілеп, беделін көтере тұсқендей. Ораз-Мұхамед қауіп ойламаған. Тек Нұрұзак арқылы арнайы хат жолдап, андалап басу көрегін, ғазауаттың кисыны жоғын, көрші ағайындармен татулық жөнін айтқан. Қадап айтқан, катан ескерткен.

Сейіт Ораз-Мұхамед сызып берген шенберден шықпады. Ғазауат уағыздамаған, жаулық жолын насиҳаттамаған. Бірақ өзгеше заман тумағы, Мәдінін оралуы төнірегіндегі сөздер ел аузындағы лақаптан ақиқат шындықка – накты әнгімелеге айналған. Патшасын қунде өзгертіп жаткан, көп жұрт өзінің кім үшін соғысарын, кім жағында екенин де ажыратудан калған заманда Хан-Кермен халқының көніліне масаттық кіріп еді. Масаттық емес. күпірлік. Міне, біз сондаймыз деген. Қаласак әйтеміз, тілесек

бүйтеміз деген. Әміршісі Тушинода отыргандықтан, Дмитрий Ивановичтің шапкыншылары, жазалаушылары тарапынан жәбір, қысас көрген жок. Ал онсыз да тынысы тар Василий Ивановичтің жасақтары тас түйін отырған Хан-Кермен шегіне батпады. Осыдан бұрынғы, патшалар тынымсыз ауыскан алмағайып екі-үш жыл сияқты, қайсысы жалған, қайсысы зансыз – әйтеуір, екі топтың басында отырған екі патша тепе тең, теке-тірес арпалысқан кезенде де Хан-Кермен іс жүзінде ешкімге тәуелсіз, дебес күн кешкен.

Көп жұрт мәңгі осылай болады деп ойласа керек. Ешбір патшаны да мойында майдын мұридтер бой көтерді, ешкімге де бас ұрмайтын тентектер шықты. Ол жалы ұрысты, таражды жортуылды кәсіп еткен жолбасарлар мен тек қан төгуді, қысас-киянатты ғана кәсіп еткен каракышлар көбейді. Бәрі де бой тасаланбай, ашық, біреу-екеуден емес, тобымен жүретін болды. Ал Имансызы Исмайыл сияқты бейбастактар бастаған, Сапега, Лисовский сияқты әскербасы пандардан сенім хат алған аралас жасақтар Понизовье өніріндегі Айсаның да, Мұхамедтің де үмбетін тегіс запы қылып еді. Зорлық-зомбылық жалпы жұртқа ортақ болғанда, Василий патша жағындағы алпауыттардың мекен-жайлары жай ғана таланып, тоналған жок, киратылып, өртеліп, күл-топыраққа айналдырылды. Және бәріне кінәлі – “бұратаналар”, онын ішінде әсіресе “Касимов татарлары” болып көрінген.

Екі өгіз сүйкенсе – шыбын өледі екен. Екі патша тартысса – ортадағы кара халық күйзеледі екен. Ал екі жұрт тоғысса – телімдегі әлсіз қауым жазаға ұшырамак. Қанды кыста пәле-жалаған қақас қалған Хан-Кермен жаз кайда, қоқтем өтті, чамыр тумастан тұтқиыл шабуылға ұшырады. Муромға топталған патша жасағы ең алдымен Касимовтағы бұратаналарды тапамақ ниетпен туын шұбалтып, тобын сүйретіп, тура аттанған. Алты қаруы түгел Хан-Кермен қарсы шауыпты. Бірме-бір, кескілескен ұрыста жаракты жауды ту-талақай еткен. Түре куып, бар зенбірегін қолға түсіріпті. Женіс. Үлкен женіс! Бірак Ораз-Мұхамед қуана алмады. Шығын көп. Ең бастысы – андысу, арбасу бітті. Ажал, не азаттық. Екінің бірі ғана қалыпты. Эрине, алғашқысының қонысы жақынырақ... Өз жұртына

тіленген. Бас-көз болмак, бірге көтермек. Жок. Түшинода мұнсыз іс бітпейтін көрінеді. Еліне көмек сұраған. Иэ. Көмек... көмек беріледі. Троица алынсын. Понизовье тазартылсын. Айтпакшы, көмек Дмитрий Ивановичтің өзіне керек. Хан-Кермен әскері түп көтеріле аттансын. Ак патшаға, ақиқат патшаға адалдығын дәлелдесін.

Ал Хан-Кермен баяғыда-ак дәлелдеген. Ақ патшаға емес, ак ордаға – өз ошағына адалдығын. Енді өз үйің, өз ірген үшін өзің ғана арпалыса айқасар күн жетіпті. Әлде... алланың кеншілігі туар ма. Тумады. Болмады. Әуелгі, женісті ұрыста каза тапкан қашама ердін қыркы атқарылып, катер күткен жұрт көnlі жайлана бастаған шакта жаңа жау шықты. Жаңа емес, ескі. Воеводасы баска болса да, болмыс-бітісі баяғыдай жат жасак – патша жасағы. Астрахань түбінде күш алып, Еділ бойындағы бүлікші жұртты қайтадан ак патшаның дәргейіне келтірген бояр воевода Шереметев Муромға жетісімен, жау алған Замосковьеge, Василий патшаның билігінен бас тартқан Владимирге беттеу орнына, өзінің ойран болған поместьелері есіне түсті ме, әлде пейілі бұзық бұратана бейбіт қоймас, артымды тазалай кетейін деді ме, мулде баска тарап – түстік-батыстагы Касимовка аттаныпты.

Алпауыттар езгісіне наразылық, ак патшаға өшпендейлік ортақ болғанымен, максат-мұраты үйлесім таппаған, ата жөнімен екіге жарылып отырған азғана жұрт ішіндегі, әрқайсысы өзіне тартқан алауыздық – тізе қосып, бірге соғысуға жол калдырмаған. Шәш бек пен Саманай батыр бастаған Хан-Кермен аламандары Муром орманынан шығып, Касимов хандығының шегіне енген жазалаушы жасакты қаладан елу шакырым жерде карсы алыпты. Саны бес есе басым, каруы капысыз жауға тосқауыл бола алмаған. Саманай батыр мен Шәш бек соғыста өліпті. Қырғынға ұшыраса да, каруын тастамаған азғана әскер қайта құралып камалды панағаған.

Бұлардың сонын ала аттанған орыс жасағы да женіліске ұшырайды. Олар да өз қамалына келіп тығылған.

Құрескен жауы біреу болса да, иық тіресіп, катар тұра алмаған, әрқайсысы өздерінің ағаш корғандарын сағалаған екі топ та, жанталаса соғысқанына, қайтпай кескілескеніне қарамастан, екі күн озып, үшінші кеш ба-

тарда барынан айрылып, бастары жойылады. Баяғыда тас камал салынса, бұдан гөрі басқашарап болар ма еді, ағаш камал онай өртеліпті. Оқка шалынбай, найзага ілінбей, аман қалған азамат атаулы тегіс қатаң жазаға тартылады. Хан сарайы талауға түскен. Мекен-тұрак түгел өртеліпті. Ал әйелдер, бала-шага жайы – белгісіз. Ораз-Мұхамед аргын, қыпшак, маңғыт руларының ең белді бектерінің әuletінен шыққан бәйбішелерін бауырындағы балаларымен қоса тегіс төркіндеп жіберіп еді. Арты үлдай болар деп ойлаған жок, бірақ аумалы-төкпелі заманда бәрінің бір жерде болуын хош көрмеген. Тыныштық күнде қай ауыл да қауіпсіз, ал қысталана заман туса, алыс түкпірде бой тасалау, әрине, оңайырақ. Бірақ әйел – мазакқа ұшырамады, бала – найзага шаншылмады деп айту тағы киын. Қорғаушысынан айрылған жұрт қашанда талауға, тонауға түседі, шын қызыл қырғын қарусыз кара халық басына орнамак. Бүкіл ел бүлініпті. Қаншама заманнан бергі айла-шарғы, амал-әрекет зая кеткен. Күрестің атасы – күш екен. Алып та, шалып та жығады. Қауқарың кем болған сон, қай патшаны сағаласаң да жазыктысың. Шуйскийді жақтасаң, Дмитрий шабатын еді. Бұдан тым құрса бесалты ай бұрынырақ. Алданыш емес, ақыраты сол...

Бас көтерер бауырың тегіс қырылып, ордалы елің ойрандалғанда жолдағы әйел, белдегі баланың қайғысы ойыншық екен. Жүрекке түскен басы артық бір жамауғана. Әлде көз көрмегеннен, үміт үзілмегеннен бе...

Хан-сарайда тұган-тыысканы, төркін-жұрағаты жок Гүлсифат ханым ғана қалған-ды. Баяғыда Барыс патшаның мархаматымен Хан-Керменге коныстанған Көшім әuletінен. Келгенде бала еді. Арада екі-үш жыл өтер-өтпесте, шынында да, гүл сипатты сұлу болып шыға келді. Бұлғақ басталған сон, алмағайып көтер үстіндегі тыныс кезінде ханың төртінші отауын қайта көтеріп еді. Хан қақпасының аузында азғана жасауылмен бірге соғысыпты. Бітімі нәзік Гүлсифаттың садақ тартуға шеберін, қылышқа да қолының ебі барын Ораз-Мұхамед билетін. Бірақ бар өмірі сүргін үстінде өткен Сібір ханшасы тым бұйығы болатын. Тіпті жасқаншак көрінетін. Әлде арадагы жиyrма жас ар шымылдығын айқара ашуға жібермеді ме – махаббатта да ұян еді. Эйтсе де Ораз-Мұхамед соны сокпак таба алмай дағдарған, енсесі ба-

сылып, бүкіл жан жүйесінде күйзеліске түскен аса бір ауыр мезгілде жана алданыш емес, тың тыныс тапкан. Кәрі касқыр жас ханымның мұн-шерін, бүкпе калтарысын, тән жарасымы мен жан ләzzатын – бәрін танығандай көрген. Енді ғана қапысыз ұғып отыр. Күндесінен бақ асыру, әміршінің бар ықыласын өзіне аудару, сән түзеп, салтанаң күру камымен ғана күн кешкен ұзын шашты ұргашы емес. жанашыры мол, жақындығы өзгеши жар, әлсіз болса да, дәтке қуат берер адат серік екен. Бітісі баска, орыны бөлек екен. Жау қолына түссе қандай жапаға ұшырапын жақсы білген. Журегі шайлышпай, буыны дірілдемей, нәзік қайратын абыройлы өлімге байланты. Бармақтай корғасын оқ қылышкер келіншектің қак маңдайынан қадалыпты.

Ал Түшинодағы дырдудан басы бір сәт босаған кезде Хан-Керменге хабаршыға аттанған, ел шетіндегі ауыр ұрысты да, шаһар ішіндегі апatty корғанысты да көзімен көрген жиені Мұрат-Мұхамед – аман. Тіпті шан жұқпапты. Дәл сол кезде өзін не істедің деп тәптіштеп сұрай бастаса, жиенінің масқарасы шығарын анық аңдады. Әлденендей қағыста, әлдебір күиста жан сактап қалған. Неге тірі келдің деп сөгу тағы киын. Аз да болса кызмет көрсете келді. Қырғын басылған соң ебін тауып, өзінің картан тарткан анасы Асыл ханымды, оның бауырындағы, Ораз-Мұхамедтің анадан сәби қалған кішкентай кызы Айданак-ханшаны қаладан алыш шыққан.

Қызы мен әпкесінің жау тырнағынан аман құтылғанына тәуба айтканымен, Ораз-Мұхамед қуана алмады. Колы байланғаны, Түшинодан шығу киындағаны анық еді. Бірақ шыкканда баар жері кайсы? Қуаты кайткан, жанары тайған, барынан тегіс айырылған Көшімнің ақырғы сәті көз алдына келген. Қайраты бойында кайраны кане? Таксыз ханның соңғы сөзі дәл құлағынын түбінен естілгендей. Бары – бауырында, багы – басында тұрганда ақ патшаның дәргейіне бармады – енді не жорық. Елі ойрандалған, жұрты тозған, жалан қылыш, жалғыз атты аламан кімге тұлға. Жастығымды ала жығылармын деген делбеу болмаса, жүрегі нала, дерті ауыр. Айызы қанып сүрен сала алмай, аркасы жазылып қылыш сілтей алмай шерменде кеткен шын бейбак, басында күркесі, астында көрпесі жоқ шын панасыз өзі екен. Панасыз.

Панасыз екені рас. Бірақ өз тағдырын арттағы жүрттап белектей алмаған. Жаралы жолбарыстай ыңыранған, көкірегі күйс, жүргегі кан алғашкы күндерден соң көңілін үмітке жендіре бастады. Қаланың кираганы рас. Кирамаған қала қалды ма. Аламанның ауыр шығынға ұшырағаны анық. Қырғыннан қаны төгілмей шыққан кім бар. Ел таланды, коныс қирады, жүрт күйзелді – бұкіл Русиянын басындағы хал. Орда ойрандалса да, қара орман – қалың жүрт түбімен қырқылмасын. Терегі киылса да шілігі қалса, ен тоғай ертең-ак сыңсымай ма. Шайқалып төгілсе де түбінде қоры қалса, қайың құбі ертең-ак қымызыға толмай ма. Мүмкін тіпті, асығыс жорық үстіндегі жау бар тарапты бірдей талкандал үлгермеген шығар. Қалай аталса да, қалай тартса да, ақыр түбі ак патшаға бодан жүрт қой. Қандас, діндес қауымды аямаған патша әскері тілегі бөтен бұратананы біржола тұралатпай кетпесі анық, әйтсе де Ораз-Мұхамед үмітін ұзбекен.

Ел орнында болса, ие табылар. Ал өзі Тушиноның тұтқынына айналғанын көрді. Құрметті тұтқын. Басқан-тұрған ізіне дейін андулы. Қайтсе де шенгелден шығармауга бекінгендей. Ханы қолда тұрса, жұрты да Дмитрий Ивановичтің дәргейінде қалатындар. Бұрынғы патшалардың тұсында аз да болса өз тіршілігі бар, жанды қуыршак еді, енді тілсіз, тілексіз шын ойыншыққа айналыпты. Немесе әшекейлі бұйым. Татар ханы да біздің ғұзырымызда отыр! Мәлік ағзамның мәртебелі тәжіндегі кеүік інжу. Ішін құрт жеген, заты жоқ, аты ғана бар көп моншақтың бірі. Ал ағайындағы бұратана жүрт ішінде беделі асыпты. Мұның өткенінен бейхабар, бүгінгісіне күмәнді жас мырзалар Арслан – Шүйскийге қашып, Есеней о дүниеге кеткен қанды қағыстан соң қауіптене қарайтын болған. Жаман – жасқанғаның ғана сыйламак. Ереккенді екі айыра шабары өз алдына, кез келген сәтте мәртебелі жарлықпен, Тушиноға ат басын тіреген барлық бұратананың бас колбасшысы сайланған салуығажап емес. Ал сайланған қалса не істері Ораз-Мұхамедке айқын. Ат басын туған жерге (Ораз-Мұхамедтің өзі де таң қалды – “туған жер” – Хан-Кермен, Еділ бойы) қарай түзейді. Еңістегі бұкіл бұратана жұрты көтереді. Ақыры немен тынса да, армансыз бір шайқасады. Бірақ бұл күрғак киял еді. Сайланбасын жақсы біледі. Сенімнен ада.

Бұл кезде сенім атаулы азайған еді. Тіпті, мұлде жоғалуға айналған. Бұкара жұрттың әділ патшага деген сенімі. Патшаның (қайсысы болса да) өз дәргейіндегі жұртқа деген сенімі. Тіпті, дәл қасында тұрған кісінің бар екеніне, тірі екеніне, бар болса, тірі болса, басқа емес, өзі, нак өзі екеніне сенім. Баяғыда өлген, ак сөнке сүйекке, ұнтақ топыраққа айналған адамның шынымен өлгейінс, шын өлсе, жаны сау, тәні бүтін тірі бейнеде кайта оралтасына сенім. Керек десеніз, ер бол, ез бол, қара бол, хан бол – өзіннің басқа біреу емес, анық өзің екеніңе сенім. Канау мен езгі титыктаткан, зорлық пен зомбылық намысын тапаған, қырғын мен сүргін қанын қарайткан қара бұқара арасында бұдан төрт-бес жыл бұрын емес, қырық-елу жыл бұрын, баяғы, атам заманнан аргы заманда құсадан кайткан, екі аякты, жұмыр басты кез келген пенде сияқты бір-ак рет өлсе де үш рет көмілген Борис Годунов¹²⁰ тірі екен деген кауесет шыкты! Жұрттына көnlі қалған Борис каншама заманнан бері залым боярлардан бой тасалап жүреді екен де. Енді халқының мүшкіл халін көрген сон, әділет туын көтермек. Балаңқы көnlі, сәби сезімді жұрт бір желпініп қалды. Тіпті, Бористің қайта тірілгеніне сенбеген кіслердің өзі: “Вот царь был, как царь – родной отец” – “Эй, не керек, патша десе патша еді! Эміршін емес, қамкор екен еді!” – деп күрсініскен. Кешегі тар заман, ашаршылық жылдардың өзі казіргі жан ышқынып. Өждан тапалған кембағал күнмен салыстырғанда ұжмак болып көрінген. Алайда, мен – қайта тірілген Борис Годуновпрын деп дауыс көтеруші табыла қоймады. Эйтпесе кім біледі...

Уака емес, онсыз да патша – екесу. Ал екі патшаның ортасындағы ел мұлде иесіз қалған. Иесіз қалған елге екі патша да жау болып шыкты. Бұғын Шуйскийдің әскері таласа, ертен Дмитрийдің әскері талайды. Әрқайсысы киянат, зорлықты өз патшаларының атымен жасайды, опасыз, сатқын деген кінә тағып, жау ретінде жазага тартады. Әуелде екі жакка бірдей үміт артқан, байлығын қорыған

¹²⁰ Лже-Дмитрий Бористі басбұзар, зансыз патша деп жариялад, сүйегін атаусыз зирагтардың біріне көшірген. Кейін, жалған Дмитрийді әшкерелеу үшін Шуйский өкіметі Бористі үлкен күрметпен кайта жерлейді.

бас көтерер шонжардың өзі басқа бір әрекет ойластыруға көшкен. Әуелде тыныштық тілеген момын шаруанын өзі бассауғаны ұмытып, батыл іске бел буған. Қанға бөгіп жатқан елдің терең түкпірінен, жау табанында қалған жұрттың жуан ортасынан сыпаты бөлек, сырьы терең жана күш – өзін туғызған Халық-Анамен бірге жасаспақ қуатты, құдіретті толқын бой көтерген. Ол – ар-өжданы қорланған жұрттың намысы еді. Ет иесіз болса да дәрменсіз емес екен. Бірақ тереңнен көтерілген жал толқын теніз бетін түгелімен буырыл ойнакка, шенгеліндегінің бәрін жаңқага айналдырап алапат дауылға әлі ұласа қоймаған. Эйтсе де бет алысы басқа екені танылып еді.

Үміті кесілген, алпауыт езгісінен күтылам деген елес сонында ту көтеріп, енді ұлттық намысы тапалған шакта екі патшадан бір-ак безіп шықкан калың бұқара шын ашуға мінді. Баяғы Болотников тастап кеткен ұшқын әр тұста кайтадан от алды. Юрьев-Польский дуанында Федор Красный ту көтерді. Балахна дуанында Иван Кувшинников, Решмада – Григорий Лапша, Городецте – Федор Ноговицын... – бояр воевода атанбақ түгілі, кісі саналып, кенеске кірмеген, бар өмірін соқа сонында өткерген каншама Иван мен Федор енді құба тәбел киім, ала-кула қарулы, ұйымы мықты болмаса да ұжымы мол, серпімі құшті, кейсі бірнеше мын, кейсі бірнеше жұз кісіден құралған ұлкенді-кішілі косындардың әскербасы батырына айналды. Жау мұндай жеке жасактарға қарсы берекелі күрес жүргізе алмады. Бүгін біреуін киратса, ертен екіншісі бас көтереді. Және кайсысының кім жағында соғысып жатқанын ажырату қын. Анығы – екі патшага да косылмайды. Өз туы, өз ұраны бар.

Ұзамай, бұл күреске “бұратана” жұрт та белсене араласқан. Әсіреле князь Петр Урусовтың аты айрықша дабыраға ілінді. Әуелде Тушиноға сүйінішті хабар келген. Пәлен жерде Шуйскийдің пәлен воеволасын талқандапты. Пәлен дуанда Шуйский жағындағы алпауыттардың конысын ойрандапты. Қөп ұзамай, мұлде кері шықты. Пан Незабытовскийдің жасағы ту-талакай қашыпты. Дмитрий Иванович жағындағы пәлен қаланы шауыпты... Бір ісінде кисын болсайшы. Бірақ кисын бар еді. Бар ісінде. Жүйелі, мұратты күрес.

Көп ұзамай бүкіл Русия жаңа жолға ашынған арпалысқа толы күрес жолына түспек.

Ел – канша бүлінсе де, ежелгі орнында тұрған. Ер – қырылса да, түгесіліп бітпеген. Ата жүрттынан аумаған, азаматынан арылмаған халық ешқашан да панасыз қалмак емес.

Ораз-Мұхамед мұны кәміл түсінді. Оның да аясар ештесі жок-ты. Артқа карайлар да ешкімі қалмаған. Атамекен алыс, ағайын-тұган жырак. Өзін шын панасыз сезінетін.

Күн сайын түсінде Петр Урусовты көреді.

XII тарап КӘЗЗАП ПЕН КӘНИЗАК

Патшазада Дмитрий баяғыда, Угличте пышакқа түсіп өлген. Құмәнсіз. Дмитрийдің атын жамылдып, Орыс елінің шегіне енген, тағдыр талғамымен такқа көтерілген, азғана уақыт болса да патша палаталарында билік құрган Өлермен – Бейсопы – Расстрига – Москвадагы көтеріліс кезінде қазага ұшыраған. Ақикат.

Сонда, әуелгі, тұма патшазаданың атын жамылған, кейінгі, көп жұрт мойындаған патшаның кебіне еніп, онын тозғындаған қырық құрау әскерін қайта көтерген, асыл тәжді патшайымын бауырына басқан, енді алтын тақтың өзіне қол созып, Москва түбінде, Тушинода отырған кім? Аты-жөні қалай, ата-тегі қайдан? Ешкім де білмейді.

Біреулер – орыс екен, Москвада, арбакеш малайдын жеркепесінде туған құтан дейді.

Екіншілер – литвин екен, поп үйінде туған жатаңақ дейді.

Ушіншілер – шоқынған жойыт екен, Батыс Русияда туып-өсken жалдап дейді.

Ұлты кім, ата-анасы кім – бәрібір. Жақсы – бар анаға, бар жұртқа ортак. Жаманда, катардағы жаман смес, жандайшап пен жендетте, сатқын мен саудагерде ұлт болмайды.

Есімі әлде Иванка, әлде Матюшка, әлде Богданка. Әлде осы үшеуі де емес, басқа бірдене. Қалай атая еркінізде. Матвейді – Иван, Иванды – Богдан деп атағаннан іс мәнісі өзгермесе керек. Әйттеір, Дмитриймен шатыстырмасаныз болғаны.

Жарлылығынан ба, жамандығынан ба, алты ай жазда жыртық тоны үстінен түспепті. Біреуге отын жарып, біреуге су тасып, біреудің күлін шығарып, бар ғұмырын кісі есігінде өткізіп жатқан екен дейді.

Әкеден алған азғана дәрістің арқасында шіркеу мектептерінде бала оқытып, біреуді алдап, біреуді арбап, қыска күнде қырық рет өтірік айтып, бәрібір әрен-пәрен күн көріп, кейде боктық, балағат естіп, кейде таяққа жығылып, қалтақтан күн кешіп жүр екен дейді.

Таурагатты тауысқан, Інжілді жатқа оқыған білімі, орыс, поляк тіліне қатар жетік сауаты үшін әуелгі жалған Дмитрий өзіне қызметші хатшы қылып алыпты; Мәскеудегі халық көтерілісі кезінде қазадан қақас қалып, Литваға қайта қашқан; арып-аршып, азып-тозып, кембағал халде, қайыршы тұрмыста отыр екен дейді.

Қайсысы шын, қайсысы жалған, анығы – дүние екінші мәрте төңкеріліп, біржола астан-кестен боларда жаман ныспы, жалбыр тонмен, кембағал кепте, қорлық пен жоқшылық астында отырғаны.

Бұлғак ошағына айналған байтақ ел тұғырлы ту тіледі. Бұліктің қыза тұсуіне мұдделі жүрт жалған патшаны қайта тірілтуді қажет тапты. Желге ұшып, тозанға араласқан қара күл қайтадан жанды рухқа айналды – әуелі Дмитрий есімі тірілген. Жаңғырған есім жаны бар, тәні бар тірі денеге бөленуі үшін нақты адам кеше ғана өлген Бейсопы-Расстригаға тұр-тұлғасы ұқсас, патша тұрмысын, шонжарлардың әдет-салтын жақсы білетін жана бір жанкешті керек еді. Сарай ғұрпына жетік жүрт көп, түрі ұқсастар да ұшырасуы мүмкін, көпе-көрнеу арам іске, арамдығынан бұрын аранды іске бел шешер есерсөк қайдан табылсын – лакап алғаш тараган кезде үміт артылған бірнеше адам Дмитрийдің өлі кебінен бас тартады. Бірақ елес – тірілген, есім – ел аузында. Түрі ұқсамасын, тәрбиесі жарамасын, әйтеуір, біреу – Орыс еліне ойран салып, ойдағыны істеу үшін, мынау – Дмитрий деп қоқырайтып отырғызып қояр тірі тұлып қажет еді. Тұлыпқа қойылар талап біреу-ак. “Мен – Дмитрий-мін!” – деп кеуде қақса болғаны. Әрине, артқы аяғымен жүріп, өз аузымен сөйлей алатын мұндай Дмитрий оңай табылады.

Біреулер айтады. Біздің Матюшка-Иванка-Богданка-Икстің ойында бөтен ештеге жок екен. Қайыр сұрауға жақын халде ел актап, Литва мен Русия жапсарласатын аймакта қанғалактап жүреді. Элдебір қалада жансыз ретінде ұсталып, абактыға қамалады. Акталар амалы таусылған МИБ-Икс мен – Москвадан қуылған пәленбай деген боярмын, бұлға кезінде тірі қалған, казір Литва-да отырған Дмитрий Иванович патшаның шаруасымен жүрмін десе керек. Бояр танылған МИБ-Икс, касында жолай қосылған, дәл өзінде тағы екі-үш күмәнді кісі бар, тегін нан жеп. Севера аймағындағы Стародуб қаласына жетеді. Орталық өкіметке мейлінше наразы, кезінде тұма патша Дмитрийге – әділ билік құруға тиіс өзгеше әміршіге бар үмітін арткан, елгені тірілгенін естігеннен бері өшкенім жана деген далбаса сонындағы Стародуб халқы бейтаныс боярдың дерексіз сөзіне сене қоймайды. Өзін де, серіктерін де қыстай бастайды, тіпті қатан жазага тартпақ болады. Жаны қысылған МИБ-Икс өзін сол, жұрт күткен Дмитрий деп жариялауға мәжбүр болыпты...

Енді біреулер айтады. Бұл Матюшка-Иванка-Богданка-Икс жана Дмитрий роліне арнайы дайындалған кісі болатын. Дайындаған – Меховецкий жана басқа пандар. Бұл іске Литва канцлері Лев Сапеганың өзі жасырын басшылық жасады, король Жигимонттың өзі бағыт берді. Жана Дмитрийдің алғаш рет Сатродубта бой көрсетуі де кездейсок емес. Эрі Литва шекарасына жақын, әрі боярлар өктемдігіне наразылығы мол шаһар еді.

Нактысын кім білсін, ақиқаты – қандай кепте. қайда көрінсе де, дәл осы кезде жана бір Дмитрий шығуға тиісті. Өзі шықпаса, өзгелер шығарады. Қажет. Русияны бір жола тұралатуды. тіпті елдіктен айыруды көксеген король мен канцлерге қажет. Талан-тараж арқылы мынғыра бауды, тым құрса, шайкалған шаруасын түзеп алуды ойлаған шляхтаға қажет. Бір күн болса да асқа тойып, қызыққа кенелмек жолбасар қаракшы, жалдамалы жолнерге керек. Опличнина кезінде орталықтан аластанған ежелгі әulet өкілдері және сонғы жылдарда байлығымен, баскасымен бағы асқан жана доворяндар – патша палаталарында билік құрып отырған бакталас боярлардың орнын алуды көксеген шет аймак шонжарларына керек. Эйтеуір, алуға

жарар мұлік, айдауга салар малы – бір сөзбен айтқанда, олжа байланар мүмкіндік болсын – орысты да, татарды да, литвинді де шабуға әзір, әр түрлі халық, әр түрлі қауымнан құралған жендеттерге керек. Өзіндеңін бәрі жаксы, өзгенін бәрі жат – кешегі құтан құнғы кегі ұмытылмаған еркін казакка керек. Ең бастысы – құдайға, періштеге, әділ әміршіге, ғажайыпқа сенетін, басшы өзгерссе бәрі онадар, ак патша жаксы болса, қара халық бақытқа кенелер деген алдамшы арман, орындалмас үміт соңындағы, құлдық ұрудан қажыған, корлық пен зорлықтан ашынған, енді кімнін туы астында болса да алпауытқа, боярға қарсы, орталықтағы обырларға қарсы құресіп өлуге бекінген бұқара жұртқа керек.

Жаңа Дмитрий Стародубта бой көрсетісімен, шартарапқа жарлықты жаупышылар аттанды. Тірі екен! Бар екен! Өзі екен! Кол астына шакырады! Жетістіреді! Жарылқайды!

Арада апта өтпей, Стародубка, соңында литвиндер мен черкастардан құралған екі мың асав аlamаны бар Мехо-вецкий келіп жетеді. Артынша казак атаманы Заруцкий “ақиқат патшаның” аяғына бас ұрады. Одан соң үлкендікішілі жасактарымен Рожинский, Будило, Тышкевич, Рудницкий, Хруслинский. Зборовский... тағы басқа мәртебелі пандар келеді. Бүкіл тұстік-батыс Россия көтеріледі. Запорожье мен Доннан қайратты казактар құйылады. Жорық жолы озған сайын әскер көбейе береді, әрбір ұрыстан сон алапасы аса түседі. Бірақ кешегі Матюшка-Иванка-Богданка-Икс, бүгінгі царь и государь самодержец Дмитрий Ивановичтің әуелгі бітісі, табиғи болмысы өзгерменті. Ашушан, толас, ақылсыз; декір, тұрлайы, тәрбиесіз; корқақ, жалтак, тауансыз. Бірақ патша ағзам атанип отырған басқа емес, сол. Рожинский мен Зборовскийде, Салтыков пен Андроновка да. әйтеуір бір Дмитрий керек. Тіпті, бұрынғы қаракшыдан, осы соңғы кәzzап қолайлырақ шыкты. Айтқанға жүреді, айдағанға көнеді. Жүреді, көнеді деп есептейді. Түбі шикі, біз тұрғанда қайда барады деп ойлайды. Сондыктан да, алғаш көрген бояр, князьдердің өзі оны кеше ғана билік құрған патша деп таниды. Ақиқатқа көзі жетпеген көлденен жұртқа: “Сол! Анық өзі!” – деп жариялайды, Қаһарлы Иванның “кенже

ұты” алдында бірінен-бірі озуға тырысып, жарамсактана құлдық ұрады. Артын ойламаған әлдебір акылсыз көзіне емес, сыртынан, айқайладап емес. сыйырлап кана: “Сол емес...” деп көрсін!..

Ал зорлықпен бе, үгітпен бе, әуелде Дмитрий атын жамылуға әрен көнген, ертеңіне, аргы күні, келесі айда, ес жиған шакта, әрі катері мол. әрі кисыны кем жанкешті істен түршіккен, тіпті, “өз карауындағы” әскерден “құлдығындағы” жүрттан, яғни, “патша” атағынан құтылуға бел буған, бір емес. екі мәрте қашып, екеуінде де орта жолдан ұсталып, кайтадан “патшалықка” отырғызылған МИБ-Икс, ісі біржола онатып, Тушинога орнықканнан бері кара бұқара, көп жұрт үшін жасы болар, жаман болар, шын Дмитрийге айналғаны өз алдына, ішкі түрпаты да, сыртқы сымбаты да өзгермегенімен, кекірт пандар мен марлат бояялар өзінсіз тіршілік жасай атчайтынын нық түйсінген. Көнілінде кепиет, минезінде астамшылық пайда болып еді. Колынан келсе, кімді болмасын казықка отырғызудан тайынбастай. Колайы түссе, жарым дүниені жалмап жұтудан тартынбастай. Өзін мәнді тетік емес. тұтқа сезіне бастаған. Бірақ қуыршақ патшаларының болмысындағы мұнданай өзгерістер жайынан мәртебелі пандар да, марғаска бояялар да бейхабар. Сезбейді, білмейді. Басқаша атalsa да, баяғы МИБ-Икс деп ойлайды. Сезген, білген және олай ойтамайтын бір-ак адам бар. Патша ағзамды бұрынғы кіріптар ҳалден жана кепке қарай жетелеген де сол. Марина. Марина, “царица Московская”

Кәzzаптын аты-жөні, ата-тегі, жер астынан жік шыкканға дейінгі әрбір қадамы қаншалық құмэн болса, Маринаның тұмыс-тегі, бастан өткерген барлық хикаясы соншалық анық.

Реч Посполита корольдерінің сарайында айрықша ықпалды болған, былғаныш істері, былық кәсібі үшін мәртебесі төмендеп, күні енкейген шакта Литваның Сан-домир уәлаятына воевода сайланған белгілі шляхтич Юрий Мнишектің қызы екен. Сіңлісі тұрмыска шығып, отырыңқырап қалған бойжеткен өзінің алғашкы қадамын бастаған әуелгі Жалғаншының көзіне шалынады. “Патшазада” түсі жылымас тәқаппар кейіпке де, бауыр ерітер ойнақы калыпка да түсे алатын, жасы жиырмаға

жана келсе де ақылы кексе, салқын канды сұлуға бірден құлап түсіпті. Тіпті, атаусыз жас жігіттің өзін патшазада жариялауына осы өзгеше махаббат себеп болыпты деген де лакап бар. Енді біреулердің айтуынша, бар шаруаны кәрі Мнишектің өзі ұйымдастырыпты. Қайткенде де, шаруашылығы шайқалған әккі шляхтич Мәскеу “патшазадасын” берік тұзакқа түсіреді.

Хош “Патшазада” “ата тағын” алсын. Эке мен күйеу арасындағы ерсілі-қарсылы жаушы алмасқан қаншама саудадан соң, тәбәрігі бар, сәлемдемесі бар – гауһар мен зұбаржат, лағыл мен жақұттан соң, атаулы қалың – жұмындан саналатын алтын тенге, басыбайлы бодан – шәрлі жұрты, ауыл-аймағымен берілген қаншама телімнен соң, қасына өркөкірек шляхтичтер бастаған бес мын косшы, нөкер ерткен қалындық та жетеді. Дұлы, шулы шерумен астанаға кіреді, салтанатпен некесі киылып, царица – патшайым аталады. Бәрібір өз дінінен безбепті, жана жұртын менсінбепті. Сөз жоқ, кеше ғана өзінің сіңлісінің үйінде, күйеу баласының колында қызметші болып жүрген, ата тегі күмәнді, он қолы епетейсіз ұзын, сол қолы ұнамсыз қыска, бүкіл бітісі қораш Жанкештіге емес, алтын тәжға шықканы да әркімге аян еді. Царица-Матушка – Ханым-Ана аталы жұртының өжданын сыйлаудың өзін хош көрмеген, бүкіл төркін-жұрагатымен қоса халықтың китығына тиген, алғашқы қадамынан бастан-ақ орыс Ордасына жат жұрт жорасын енгізе бастаған Марина тойдың тоғызыншы күні, елең-алаңда, Жалғаншының басын жоюға бел бұған ашулы жұрт патша сарайына ба-сып кіргенде тұні бойғы дырдудан, таң бозындағы майданнан соң маужырап, жана ғана көз ілген. Ұйқысын толық ашып үлгермей, бар мәртебеден айрылды. Тіпті, қызметші кемпірлердің бірінің етегінің астына жасырынып тірі қалыпты деседі. Бұдан соң жапа шексе де жазаға ұшырамай, ағайын-туыстарымен қоса шалғай калалардың біріне аласталған. Дмитрий кайта тірілген кезде Тушинодан табылады.

Зорлап әкеліпті, алдаң әкеліпті деседі. Ықтимал. Алдынан некелі қосағың, патша ағзам мен болам деп мүлде басқа кісі – тұр-тұлғасы сүмпайы, болмыс-бітісі жабайы, шабдар мұжық шыға келгенде талып түспегенімен, жире-

не шошынғаны анық. Қыстыға жылаған наласына да, жарылып өтмек ызасына да сенеміз. Бірак арада апта өтпей, әкенін жалынышы бар, оттас, отандас шляхтичтердің үгіті бар, аз-маз икемге келеді, онын солын парықтал, алды. артын кесіп-пішіп, ақылға көнеді. Анық өзі – кеше патша жайларында сән түзеген, жұртқа матим Марина – кәzzалты қүйеуім деп тануға, жана қүйеу емес, баяғыда алтын такта шалқыған Дмитрий Ивановичтің өзі деп білуге келіседі. О, дариға-ай, киындық күнде таңдал сүйіскен, косылмай жатып, капамен айрылыскан екі ғашық – екі жас, жай ғашық, жай жас емес. сәулетті патша мен салттаннан ханымның қайта табысы – онашада емес, кобінін көнілінде күмән бар жұз мын аскердің, керек десеніз, бүкіл патшалық, жарты жалғаннан алдында құшактасып көрісуі кімді болмасын елжіреткендегі өзгеше окиға емес пе! Енді кімнің көнілінде қөленке қалмақ. Талай жан буыны босап, көзіне жас алды.

Маринаның да буыны босап, көзіне жас келді. Кешігіп тапқан ләззаттан, толмас, тозбас құмарлыктан. Кешіне де мейік. Ертеңіне де емес. Бірак бес-алты күн өтпей. Әуелгі, ар-ұттың сактап, бөлек тұрмак келісім құтты минутта сәтімен бұзылған сон. Көзге сүйкімсіз, көнілге кораш, төртпақ, кортық кәzzаптың бауыры – от, тегеуріні темір екен. Әлде, уызға тойып үлгермеген жетім лакка сасық судың өзі шәрбат көрінді ме. Эйтеуір, көнілден шыкты. Көзі дымдана жалтырап, қимыл-қозғалысына мауыккан күзеннің ебі дарығандай. Тушино әміршісі де масайған, масаттанған кейіпте. Тек махаббаттан емес. Тушинодан табылmas ештене жок. Тал шыбықтың да, күбі шелектің де талайын көрген. Өзінің мәртебесі өскенге, тиянағы бекі түскенге куаныш. Эрине, есіктегі малайдын төрдегі емес. төбедегі патшайымның төсіне қонақтауынан туындаған кепиет те бар. Бірак...

Жанкешті “царевичті” оп-оңай жадылаған, астана босағасын аттамай жатып, бүкіл патшалықты шайқалтқан пан кызы қайткенде де қарабайыр кәzzаптың басын айналдыра алмады. Тіпті, күн озған сайын қадірі кемі түскен. Тапа тал түсте, керек десеніз, түннің бір уағында кызметшісі сай, керегі әзір күмәнді үйлерге кету жиlegen. Бірак Марина – жұрт билетін Марина еді. Өзі. Анық

өзі. Ауыр күреске кірісті. Жок. Адал зайыптық үшін емес. Патшалық үшін. Алтын тәж, аса таяқ үшін.

Алдымен таза орысша ұлгіге көшті. Баяғыдай жалаңбас жүруін қойды. Салпыншак ұзын сырға такты, биік өкше сактиян етік киді. Бет-аузына ағаш қуыршақты сырлап бояғандай қызыл ала опа-далап жағып, мол пішілген қызыл мақпал көйлегінің етегі шұбатылып, көйлек сыртынан киген алтын оқалы жаздығының ұзын жеңін тізеден төмен салбыратып, соңында жасы, мосқалы аралас, қымбат, бірақ ала-құла киінген бірнеше бояр бәйбішесі бар, жексенбі құрғатпай, орыс шіркеуінде ғибадат жасайды. Келденең сөзге үйір кейбіреулер тәубасын дұрыс келтірмеді, шоқынуы теріс – өз үйінде латын салтын ұстанады-мыс деп күнкілдесіп жүрді, бірақ көпшілік қауым, әсіресе алыстан естіген қара бұқара мейлінше риза болған. Көбі әуелгі патшалық қезінен таныс орыс боярларымен жақыннан сейлесіп, Тушиноны уысында ұстап отырған пандарды бауырына тартты. Біреуді мансаптан, байлықтан дәмелендіреді, біреуді қорғауға алмаққа, енді біреуді мархаматка кенелтпекке уәде береді, кейде ешқандай уедесіз-ақ сынғыр күлкі, сынық мінезімен бұғалықтап қояды. Маринаның мейірі түскен “ұшпа құс” – мәртебелі боярлар мен жанасарлар, ешқандай мансапсыз жандайшаптар мен жарамсактар шынында да жаңа қоныс, жаңа дәреже алып жатса, өркөкірек пандардың біразы “анық өзі” екені күмәнсіз “Московская царицаның” жылы сез, жарқын ықыласына-ақ риза болысқан.

Тушиноға келіп түскен, тәнге дәру табылғанымен, жанға куат әкелмеген алғашкы апталардай емес, қыс ортасына жетпей-ақ Маринаның жағдайы біршама нығайды. Тіпті, Дмитрий Ивановичтен ғөрі сыйлырақ. Сыйы бұдан да артар еді, бар кілтипан осы жаңа табысқан жардын басында тұр. Ең онайы осы болса керек еді, ен үлкен киындыққа айналды. Байтақ астанада, берік Тас камалда әмір жүргізген ак патшаны алтын тағымен қоса денгелек айналдырған еп пен көрік мына қарағай қима түбіндегі ағаш орындықта жапырайып отырған жалбағай жалдаңқа әсер етпей-ақ койған. Қарангыда капысыз қауышканымен, жарықта араларында әлденендей жарықшак тұрады. Кешеғана босағадан сығалауға батпаған құттан – тума бекзат,

тәжді ханымды көп алдында құрмет тұтқанымен, онашада кәнізак құрлы көрмейді; жасырын некесі кылған сон, тіп-ті, сыйлаудан қалды. Қолденең тояттан былығып қайтқан бір күні жанжал шығармак болып еді, аузын жастықпен басып, жаксылап тұрып төмпештеп алды. Царица онсыз да бейшіл Рожинскийге айтуға батпай, амалсыздан Сапегага шағынған.

Несі барын танытып, жынын кайырған сон, жүйелі тәрбиеге көшіп еді. Жүріс-тұрыс, сейтер сөз, дастаркан басындағымінез... Ұғымсызмәңгүрт болыпшыкты. Тамакты қомағайлана асап, салп-сұлп жейді, шаралты ұтынан ағызып, қылқ-қылқ жұтады, кабакка токтаған көшірден рабайсыз. Колын сілтеп, аузына келген балағатын ірікпей, мәнсіз, жүйесіз, албаты сейлейді. Ашуланса шарылдай айқайлап, корыкса, кірпігі жыпылықтап, үнсіз бұйығып қалады. Ашуланғаны жөн – бірак айқай емес, қаһар керек, корыкса... царь самодержец кімнен корыклак!? Тумыснан тәқаппар Марина Кәzzап қана емес, өз басы ғана емес, бүкіл патша сарайы корланғандай намыстанған.

– Сен – патшасын! – деген. – Сен – царь Московский Дмитрий Ивановичін! Неге коркасын маскүнем Рожинскийден? Неге именесін топас Зборовскийден? Неге басындырасын пандарды? Кожайын кім?

– Кожайын – Рожинский және басқа ляхтар... – дейді Дмитрий Иванович бір түрлі жуасып. – Олар біледі... Егер қаласа, менің басымды шауып, денемді итке тастайды, басқа бір Дмитрий тауып алады!..

Марина сықылықтап күледі. Жасанды емес, шын күлкі, ыза емес, ризашылық. Ала бастады, жеңе бастады деген осы.

– Менің ғазиз жұбайым, бүкіл Русияның ұлы князі, патша ағзам Дмитрий Иванович! – дейді Кәzzаптын мойның оратылып. – Кожайын – сенсің. Ана әүмесір пандардың ғана емес, бүкіл Русияның тағдыры сенің колында! Сені ешкім де алмастыра алмайды. Өйткені “Московская царица” Марина Юрьевна біреу-ак! Сол жалғыз Марина, анық Марина сенімен бірге! Ақылсыз біреуді табар, айнымас Маринаны қайдан табады! Бекем бол! Құш – сенің колында! Халық сенеді саған. Маған да сенеді! Қаласан, сол кекірт пандардың кез келгенін жазаға тарта аласын.

Сен болмасаң, мына мың сан әскер Тушинода бір күн де тұрмайды. Сенсіз күні жоқ олардың!..

Сол сәтті сағаттан бастап, Маринаның ісі құрт оналды. Царь самодержец бүйдаға үйрене бастаған. Рас, жетектен жаңыла береді: кейде мәртебелі боярлармен бас қосу үстінде елдің алдымен масайып қалады, кейде зайыптық міндептінен жаңылып, күмәнді құркелерге кіріп кетеді, әлсіздер алдында орынсыз ашу шақырып, мықтылар ортасында қорғаншактай беретіні бар, бірақ өзінің ең соңғы Дмитрий екенін, өзі болмаса, жұрттың қараша екенін кәміл ұғынған, ең бастысы – Маринасыз патшалық жогына көзі жеткен. Рас, үнемі басында жататын, ешкімге көрсетпей жасырын ұстайтын, ішіне гауһар жүзік, асыл алқа, алтын акша толтырылған шағын қобишенің кілтін берген жоқ, бірақ бойындағы басқа қазынасын аямаған, патшалық билікті тендей бөліспегенімен, ақыл-кеңесіне шындалап құлак асуға бой ұғған. Кейде өз ақылымен де іс істеуге талаптанатын. Жаңылысады, шатысады, бұлдіреді.

Бұл кезде бұлғақ жайлаған, әсіресе орталықтан жырак аймақтарда тумай тірі қалған әр түрлі царевичтер көбейіп кетіп еді. Мырзаларының билігінен бас тартқан кез келген топ, тіпті каракшылық жолындағы кез келген жасақ өзінің царевичін сайлап алған. Баяғы, перзентсіз өткен Федор патшаның өзінің он шакты ұлы табылды. Клементий, Савелий, Семен, Василий, Ерофей, Гавриил, Мартын, Федор Федоровичтар, әрқайсысы бір мыңдан бірнеше мыңға дейін әскер бастап, сейіл-серуен, талау-тонау, атып-асумен талай жерді ылаң мен канға бектірді. Ал Иван Горзныңдың таяққа жығылып өлген үлкен ұлынан “қалған” Иван Иванович пен қаһарлы патшаның өзінің “бел баласы” Август Иванович, тіпті, Дмитрий Ивановичтің өзіне ой салар үлкен күшке айналған.

Мұндай “царевичтердің” кейбірі, сірә, дәл өздеріндегі тәсілмен туған, бірақ жолы жеңіл, атағы айбындырак Дмитрий Ивановичпен одақтасуға талпынып еді. Әуелде мұны біздін Кәззап та хош көрген. Шынында, әлдекайдан бес-он адам смес, бес-он мың карулы жасақпен туған бауыры келіп қосылса, жұрттың бұған деген сенімі артпай ма. Патшалығына таласпайды, тұмысын айғақтай түседі. Қай тұмысын? Марина оп-оңай дәлелдендер берді.

Киян Даға сыймаған әлдебір есер казак, боярынан кешеғана құтылған басыбайлы шаруа казак екені, шаруа екені қөрініп тұрған күмәнді пенде – ешқашан тумаған, болмаған царевич деп танылса, сенін өзің кімсің? Қай патша қарақшымен немере шығып еді деген. Әуелгі, жауыш алмасқан келісім бойынша, ағасымен қосылуға асықкан, Тушиноға салтанатпен кірген “патшазада” Лаврентий Иванович қолма-кол тұтқынға алынды да, алдамшы ретінде айыпталып, көп алдында казыққа отырғызылды. Бұдан соң алдаусыратып аранға түсірілген Ерофей Федорович пен Август Ивановичтар да аяусыз үкімге – бұтарлап шабуга бұйырылған. Іс астарын ұқкан пандар да, алдамшылардан тұма царевичті жаңа айырғандай сезімдегі бұқара жұрт та мейтінше масаттанған. Өзінің анық сол – Дмитрий Иванович екендігін біржола дәлелдегендей женілейген Кәzzап – өз атымен, өз болмысымен колға түскен Маринаның орны бөлек шыққанын қәміл танығандай еді.

Амал не, ерлі-зайып деңіз, ашық-ашына деңіз, өзара катынасы қалай аталса да, әрқайсысының накты бітім. катыпты болмысы бар Кәzzап пен Кәнизак екеуді айла-шарғысы үйлесіп, мақсат-мұраты тоғысқан, бар ісі жаңа ғана жарасым тапқан шакта қөлденен кеселдер көбейе бас-тады. Орыс елінің ежелгі үйиткысы болған, ұлы орыс – великоросс халқы қалыптасқан аймактар Тушино әміршісін Тушинский Вор – Тушинолық Кәzzап деп жарияладап, соны серпін, өзгеше өжеттілікпен жанкешті күреске бел бай-лады. Терістікте жаңа, жарық жұлдыз туды. Князь Михаил Скопин-Шуйский. Василий патшаның немере інісі. Жиырма екіге жаңа шықкан жас қолбасы. Әуелі ежелгі Новгородты көтерген. Содан соң Реч Посполитаның есқі бакасы Швециямен жен ұшынан жалғасып, көмекке швед. француз. шотланд. неміс соғыс ісін әмірлік қасіпке айналдырған ландскнехттерден жарагы сай, жалдамалы шерік алған. Осыдан соң-ак князь женісті жорық жолына түсті. Әуелі Новгород бетте тұрған пан Кернозицкий-ді тоздырып жіберді. Ізінше пан Зборовский бастаған құрама поляк-орыс жасағын талқандайды. Алдан шықкан атакты Сапеганың өзін тықсырады. Жасағының жарымы майдан даласында қалған Зборовский азып-тозып, Тушиноға әрен жетті де. тауаны шағылғанымен, негіз-

гі күшін сактап қалған Сапега қабырғасы мұқалса да, қамалы құламай, кажып шаршаса да қайысып сынбай, берік корғаныста тұрған Троица түбіне оралды. Ұзамай, Замосковьеңің басым бөлігін жаудан босатқан Скопин-Шуйский Москваға тура аттанар алдында күш топтау үшін ежелгі қамалдардың біріне тоқтағаны, жаңа әскер жинақтап жатқаны туралы хабар жетті.

Жаңа бастаған жас колбасының аршынды қимылы онсыз да берекесі каша бастаған Тушинодагы қауымның қоңліне кайғы әкелген. Жазбойы бір күн басы жазылмаған Рожинскийдің өзі үстіне мұздай су құйғандай тез айықты. Кеше ғана өз орнынан үміткер, енді бар абырайдан айрылған, сондыктан да мүлде кательсіз Зборовскийді көп алдында жерлел, алыста жаткан бәсекелесі Сапеганы базар алаңындағы көшірден әрмен балағаттаған. Басбұзарлығымен айрықша көзге түскен біриеше жолнерді дарға тартқызып, күндегі әдетінше таяу мандағы деревняларды тонап, қыз-қырқынды ат артына мінгізіп, тұракқа қоңлілі оралған екі-үш казакты қазыққа отырғызды. Әскерді аз-маз тәубасына түсірген соң, астана мен аралықтағы тұткауылды қүшейтті, төрт тарапқа бірдей тосқауыл қойып, күмәнді торалтардың бәріне хабаргерлер шаптырды.

Міне, дәл осы мезетте Тушинога ашық аспанды қақыратқан күн күркіріндей өзгеше бір хабар жетіп еді. Қөтпен күткен, көп жұрт білген хабар. Соның өзінде тосын естілген. Неше жылдан бері торлы-тұзакты өрмек тоқып, әр түрлі қайламен қылыш-қызыт қарекет жасаған, ақыры, Русияны бұлғақ өртіне біржола булықтырган Реч Посполита, қанша қалжыраса да бас билігінен арылмаған елді біржола басып алу үшін ашық соғыс бастапты.

Әуелде Тушинога катты дағдарған. Әрине, пандардың көбі қуанды. Қатер көбейіп, кадам ауырлап бара жатқан шакта демесін емес, сүйесін – енді не үшін күресетіні айқындалған. Жолнерлердің біразы, ракошқа қатысқаны үшін елден қылған, қарақшылығы үшін өлімге кесілген кейбір шляхтичтер шошына тітіркеніп еді. Бірі – арттан жеткен арамтамактар оңай олжаға ортактасады деп ашкөзденсе, бірі – жер басып жүрер жұпныны тірліктің өзі киынга айналар деп кояптенген. Тушинолық текті боярлар мен

шонжар алпауыттар демдерін ішіне тарта катер күтті. Ал Маринаның қуанышында шек болмады. Соған қарап, Кәззап та катты қуанған. Әуелгі Дмитриймен келісім солай болатын. Сол шарт казір де күшінде. Тек Москванды алуға, такка жетуге жәрдем етсін. Тілеген жерін кеседі де береді. Қаласа, жарым Россия Реч Посполитаның боданына айналады.

“Царь и великий князь Дмитрий Иванович вся России” – азды-көпті мал-мулік емес, жалғыз-жарым жәсір емес, тұтас бір мемлекетті – ұлы елді өз мұратына жету жолындағы сауда пұлына айналдыруды көксеген тушинолық Кәззап өзінің бас гетманы Рожинскиймен ақылдасты да, корольге әзірше еркін рыцарьлар атынан елші жіберумен шектелді.

Көп ұзамай, каба жауған кармен бірге катан хабар келген. Король Тушино тубіндегі Реч Посполитата жауынгерлерін тек өзіне ғана бағынышты бодан санайды. Короліне қылмысты болған, еліне айыпты болған рыцарьлардын бәріне кешірім. Жалдамалы жолнерлер де, еркін товарищтер де өз королінің әмірін күтсін. Рыцарьлармен арадағы келісім шарттарын бекіту үшін арнайы елшілік жіберілмек.

Суық сәлем, бұлтартпас жарлық. Кәззаптың аты да аталмапты. Тұма король, құдіретті монарх тәлімсіз, тек сіз әлдебір жалдаптың өмірде бар, жоғын да білмейтін сияқты. Атын атаса аузы былғанбак, елеп-ескерсе беделіне нұқсан келмек.

Кәззап – ес жиып, Кәнізак – танырқап үлгермеді, Реч Посполитаның Смоленск камалын тас тұзак қоршауға алған қалып шерігінен, әскер басындағы король Жигимонттың өз дәргейінен мәртебелі пандардын жаңа тобы бастаған ауыр елшілік келіп жетті. Саны мол, салтанаты артық, үш мынға жыық карауыл косыны бар өзгеше елшілерді қарсы алуға шыққан “ак патшаның” өкілдеріне ешкім кісі-ау деп қарамапты да. Тіпті аскак пандардын бірі: “Біз Кәззәпка келе жатқамыз жок!” – деп ақырса керек. Ал бұлармен бірге шықкан, сонында сәнді рыцарьлары бар Зборовскийге жат жұрт өкіліндегі құрмет танытқан. Король комиссарларын Тушино шегінде гетман Рожинскийдің өзі карсылапты.

Қосшы шерікті сыртта қалдырып, таңдаулы рыцарьлардан ғана құралған азгана, бірақ айбынды жасак ерткен елшілер өзгеше салтанатпен Түшиноның тұпкі қалтасы – Бас Тұраққа келіп кіргенде он алты ай бойы қан мен жынға тойып, әбден семірген, көлденен келген аттыны алып түсердей ашумен үнемі үдірейіп жүретін төбеттердің өзі құйрығын қысты. Өні бозара тістенген Кәнізак пен көзі шүнірдейіп, бетіндегі бар түгі ұзарып кеткен Кәззап өңшен салқурен, ансағай мадьяр арғымактарына мінген, айдаһар суретті, алтынды қалқан ұстап, ақ шаңқан, ал қызыл жалаулы наизалары кекке шошайған, дұлығалары үкілі, кеуделері көк темір, арқаларына бүркіт қанаты тігілген, әр катарда он-ониан сап түзеп, үздіксіз қағылған дабыл, барқырай ойнаған керней астында жүзі сұық шеру түзген салтанатты топ Ағаш Сарайдың алдынан шұбыра өтіл біткенге дейін телміре түгесіліп, терезеден қараган да отырған.

Король елшілері өздерінің бауыры князь Роман Рожинскийдің мәртебелі пандарға лайықтап, арнайы жабдықталған мекен-жайына барып тұсті.

XIII т а р а у

IPITKI

Король комиссарларының кімге және не үшін келгені мәлім болған сэттен бастап, Түшинодағы тобыр топалаң тиғендей дүрлікті. Маңызы, салмағы артқан, масаттықтан басы айналған кейбір пандар өздерін Реч Посполита азаматы, ұлы істер қарсаңдағы үлкен тетік сезініп, тегі күмәнді цариктен біржола жеріген де, король билігіне мойын ұсынған. Жолбасарлық еркін өмірге үйреніп қалған, басына қайтадан нокта түсерін андал, мейлінше ширықкан біраз жұрт бұрынғы бей-берекет тірлік, қарақшылық кәсібін қимай, Дмитрий Иванович патшаға берген әуелгі сертке адалдық туралы даурығысан. Реч Посполита королін Русияның ақ патшасынан әрмен жек көретін, бүлікке бейім, бұла казактар келіссөздің артын бақса, біржола батпақтағанын жаңа білген бояр, бағлан атаулы қатерлі дағдарыска түсіп еді. Бұдан сон дүниес қалай айналары кімге болмасын күнгірт, бірақ анығы – Түшинодағы “Дмитрий

Ивановичтан” Реч Посполиты королінің өзі безіп шыкты. Пандар бұрынғы кекесінді “шарик” – патшакеш деген сөздің өзін артық көретіндей. Вор! Көлгір құрметтің өзі ұмытылған. Тума корольдері тұрғанда бұралқы Кәzzапты қайтсін. Ал бұрын астанадағы патшадан жеріген, енді, Тушинодағы пакырдың күні батқанын түйсінген, бастарына қайғы бұлты үйірілген бояр, бағлан атаулы жаңа амал, ұтысты жүріс ойластыра бастағандай. Өз тағдырын Кәzzаппен біржола байланыстырган бұлікші топтан ғана именіп отыр, әйтпесе. әйтеуір біреуге жағу үшін кеше ғана құлдық ұрған әміршісін талап жеуге әзір. Рожинский, Зборовский сиякты өтімді пандар арқылы емшек сұраған жетім баладай, жасқаншак. алсіз қыңқылға көшіп еді. Бұл жолғы есеп те онға басты. Өз ағайындарымен әйтіп-бүйтіп тіл табысқан король комиссарлары енді Русиянын “игі жаксылары” – тушинолық боярларды келіссөзге шакырған. Сол сәтінде-ак Михайло Салтыков бүкіл Жер екілі, елдін ең елеулі адамы болды да шыкты. Ал Кәzzап... Кәzzап бір-ак түнде зым-зия жоғалды.

Михайло Салтыков айтады.

– Элі де әлденеден үміті бар Кәzzап (дәп солай – “Вор!” – Кәzzап деді) сор тұртіп, өзінің ағаш лашығына князь Рожинскийді шакыртыпты. Кураған орындығында түксие тұлданып отырып елшілер жайын, іс мәнін сұраса керек. Гетман ежелгі әдетінше сәл-пәл (“Сәл-пәл ғана!” – дейді Салтыков саусағын шошайта, сакалы селкілдей құліп) қызу екен. “Естімей қалдым, қайтала!” депті Кәzzапқа төніп келіп. Бірден ес жиған Кәzzап мінгірлеп, өзінің патша екенін, Тұракта не болып жатқанын білуі кажетін айтса керек. “Жезекшеден туған жәлеп! – депті сонда Рожинский акырып, – Жезекшеден туған жәлеп... (Даурыға сөйлеген Салтыков қарқылдай құле бере түкірігіне шашалып қалды). Тушинода не болып жатқанында шаруан қанша! Комиссарлар саған емес, маған келді – батылың барып, қалай сұрайсын! Мен – князь Рожинскиймін. Ал сен кімсің? Жоғал, көзіме көрінбей!” Гетман жарлық берген соң, әрине, жоғалады. Әуелде төсек астына тығылған екен. Князь тексіздің қанына қылышын былғағысы келмеген. Ашулы әскербасы есіктен шығысымен-ак, Кәzzап киімін ауыстырып, өзінің әуелгі кебі – кара шаруа бей-

нене енеді. Пандар тұрағы мен Ағаш Сарайдан түскен боқат пен күл-қоқыс тасылатын шаналардың біріне – әрине, нәжіс үстіне отырып, сыртқа шыққан да, басы ауған жаққан кашқан.

Бірден қашпаған, – дейді Федор Андронов түкірігі шашырай, аптыға сөйлеп. – Дірілдеп, қалтырап, Сендормир салдақысына (дәп солай – кеше ғана бетіне тұра қарауға қорықкан патшайымы бүгін – “Сендормирская блудница”) барышты. “О, Марина! – десе керек. – Менің махаббатым! Менің царицам! Мен шыдай алмаймын мына қорлыққа! Рожинский екеуіміздің біріміз ғана жер басып жүргуте қалдық. Өлтірем! Барлық пандарды жазаға тартам! Әйтпесе сениң сөулелі жүзінді көруге татымағаным. Сен үшін! Сен үшін кетіп барам! Рожинскийдің королі болса, менің Маринам бар!..”

Боярлар мен бағландар жамырай күлген. Бірі қарқылдап, бірі кенкілдеп, кейбірі солыға іш басып, мәз болысан. Бұл – Кәzzап жоғалғаннан соңғы жетінші күн еді. Әуелгі таң атқанда, Кәzzап па, патшакеш пе, әйтеуір, бір жылдан астам уақыт бойы Тушиноның туы болған кісі ізім-қайым жоғалғанын жалпы жұрт алғаш естіген шақта ешкімнің де күлуге шамасы келмеген.

– Царик қашып кетіпті!..

Соңғы айларға тиесілі ақысын алып үлгермеген, бүгінге дейін талағанынан болашақта тонамағы мол жалдамалы жолнерлер ашуға мінген. Алданы! Айдалада қалды!

– Дмитрий Ивановичті ляхтар мен литвиндер өлтіріпті!

Жалған патшалар заманы тұғаннан бері біржола еркіндік тапқан, арғы түбі кім болса да, өз қолдарындағы Ойыншыққа көп үміт артқан казактар толқыды. Ежелгі дүшпанмен бітіспейді екенсін! Бүгін патша кетті, ертен өзіңе зобалан!

Жолнерлер өздерінің региментарь, ротмистрлерін қыспаққа алса, казактар король Жигимонттың бодан жұртын тегіс турал тастауға әзір еді. Бірак өзара қыркыс басталмады. Арғы жақтан гетман Рожинский мен пан Зборовский, бергі жақтан Заруцкий – табордағы бас көтерер басшылардың барлығы – біреуді үгіттеп, біреуді қорқытып, біреуді алдап-сулап, дау-дамайды тыймағанмен, ұрыс-

жанжалды тежеген. Эйтсе де дәл осы алмағайып сэтте Михайло Салтыков пен Филарет әкей Романов бастаған тушинолық “игі жаксылардың” іс-эрекеті шешуші рөл атқарып еді.

Істің бет алысы киындаپ бара жатканын андаған король комиссарлары Рожинскийдің мекен-жайына “Русияның ен білікті боярларын” шақырған. Құрметпен қарсы алып, айрықша ықылас таныткан.

— Реч Посполиты королі Русия жеріне әскер бастап кірсе, бұл — басқыншылық емес, бауырмалдық белгісі, — дескен комиссарлар. Король Московияға тек жаксылық кана тілейді, сондыктан да кол үшін созбак. Міне, каншама жыл болды, бұлғақ әлегімен сіздің ел әбден күйзеліп бітті. Қарақшы Кәzzаптың кесірінен каншама жапа шегіп отырсындар. А.т. осындай мүшкіл халде төніректі тегіс коршаған басұрмандар көтерілсе не болмак. Біздің айбынды король ділі бір, діні бір бауырлас халықты азап пен бейнеттен күтқармак, жауын тегіс жамсатып, жамандықтың бұдан ары тарауына тыйым салмак. Ұлы мәртебелі корольдің мархаматы — сіздердін амандықтарыныздын кепілі. Дәргейіне бас ұрсандар, ешкімнен жәбір-жапа көрмейсіндер, ар-өждандарына кол сұкпаймыз, бала-шага, от-ошактарын берік корғаныш табады.

Мұншама мол мархаматка мейірленген Михайло Салтыков еніреп жіберіпті дейді. Ризашылықтан көнілдері босаған басқа жұрт та тегіс кірпігін шылапты.

Осындағы азғана қауым емес, байтақ Жер атынан сейлекен Михайло Салтыков сакалынан сұық жасы сорғалап тұрып, құдайға тәуба, корольге алғыс айтады.

Мәртебелі бояр атағына Кәzzаптың Ағаш Сарайында жеткен, енді өздерін-өздері ел өкілі сайлап алған азғана “игі жақсы” сол арада, бұрын да біреулердің көкейінде жүргенімен, сыртқа шығаруға ешкім батпаған өзгеше шешімге тоқтасады: “Цариктен бас тартамыз. Шуйскийді мойындармаймыз. Москва мемлекетін король Жигимонттың дәргейіне келтіреміз!”

Шуйскиймен сыйыспаған. Кәzzаптан жеріп біткен, ал айдаладағы Жигимонтпен өші де, касы да жок Ораз-Мұхамед алғаш естігенде өз құлағына сенбеген. Бұқар ханы Абдолла Қазак еліне басып кіреді. Қамалын коршап,

халқын қырып жатады. Сол кезде Ордаға сыймаған, әлдекімге өкпелі, әлденеден дәмелі “игі жақсылардың” бір тобы: “Иә, құдая тәуба, ендігі бар жақсылық Абдолла-дан. Жұрттыңдың тынышы, баламыздың бақыты – бауыр-малдығы мол Абдолланың шапағат, мейірінде. Бұқардың боданына кірейік. Абдолланы хан таниың!” – десіп мәре-сәре болысады. Ақылға сыймас іс. Мүмкін, лакап болар деп ойлаған. Жок, дәл солай, анық, ақиқат. Тек бүкіл орыс халқын, бес-он мың емес, алты миллион адамды тұтас көгендер, Реч Посполитаның бодандығына қалай түсір-мек – мәселенің жеке тармактары ғана нақтыланбаған. Әйтпесе мына бүлінген елдегі бар түйін, бауырлас жұрт арасында бағзыдан келе жатқан бар құлтипан шешілген-дей. Шешкен – арыдағы үлкенді-кішілі князьдар, берідегі корольдер мен патшалар емес. Алтын сарайда – босағада, Ұлы аттаныстарда – үзенгіде ғана жүретін, енді, дүние теріс айналғанда барлық бакталасын басып озған Михайло Салтыков! Кеше еңкілдеп жыласа, бүгін кенкілдеп күліп отыр.

– Біз бүкіл Жер атынан мынандай шешімге келдік, – деді Ораз-Мұхамедке іс мәнісін ұғындырып. – Ляхтар – бауырымыз, литвиндер – өзіміз. Қашама ғасыр бойы қырқысып келдік. Ешкім де пайда таппады. Енді күш қосып, ортақ жау атаулыға қарсы бірігіп күресетін заман туды. Жаңа ел, қуатты мемлекет калыптаспак!

– Сонда... – деді бар күмәнін анықтап алмак Ораз-Мұхамед, – бұл қуатты мемлекет – кімнің мемлекеті болмак?

Салбыранқы, қалың, сап-сары мұртына қызыл күрен шарап тамшылары ілінген Салтыков бір сәт аңыра бөгелді де, басын шайқап, Ораз-Мұхамедке мұсіркей қарады.

– Эрине, біздікі!

– Қалай сіздікі болады? – деді Ораз-Мұхамед. – Бас биліктен айрылып, боданға түсесіз. Жат жұрттық корольді әмірші танисыз.

– Біз... біз... өз еркімізben! – деді Салтыков тұтығып. – Қып-қызыл боп кетті. Ақ ниетімізben!.. Алалық туар жөн жок. Король... Король – кеменгер адам... Ант, ант береді ғой әуелі адап билік құрарына. Құлайдың қалауымен такқа көтерілген адамда жаттық болмак емес!

– Мен мәртебелі боярлардың ииетін танып отырмын, – деді Ораз-Мұхамед ерегесіп. – Ел мен Жердің мұраты, бүкіл халықтың ойы калай екен? Егер тұғыры шайқалмай, тағында отырған Русия патшасы Реч Посполита тәжін сұраса, анау мәртебелі пандар келісер ме еді?

– Болды, Араз-Магмет Анданович, деді Салтыков колын сілтеп. – Сендер, татарлар, діндерін ала, ділдерін бөлек, ұғынбайсындар. Казір бізде басқа жол жоқ. Жерді сактау, елді тыныштандырудың жалғыз-ақ амалы – осы. Ракмет айтады әлі кейінгі ұрип. – Кенет бойындағы күші тасығандай, жұлқына тұрды. Күміс кубогын қос қолдай ұстаган. – Реч Посполита королі, Московия патшасы Жигимонттың саулығы үшін! – деген, барқырай айқайлап.

Дауылдай түрегелген “игі жаксылар” өздерінің адал бодандық қыбыласын танытып үлтермеді, сырттан дүркірей қағылған барабан, жүйесіз тартылған зұрна үні, айқай-шу, бей-берекет дабыр естілген. Үсті-үстіне мылтық атылды. Етегі шұбатылған кызыл шапанды әлдекім тарсылдата терезе қакты.

– Коло! Коло!!¹²¹

Коло Рожинскийдің тұрағы мен бұрынғы патша сарайы аралығындағы кең аланға шакырылған екен. Біраз жұрт жиналып қалыпты. Тегіс карулы. Тегіс жаяу. Яғни, бейбіт кенеске мұдделі. Эйтсе де шұбырып, жан-жактан құйылып жаткан адамдардың жүзі катқыл. Айбарлы, ызбарлы катқылдық емес, абдыранқы, өлемен катқылдық. Ерліктен есерлігі, қаһармандықтан каныпезерлігі басым, асау кауымның үлкен толқының үстіндегі екені айқын танылады.

Казактар, черкастар, жалдамалысы бар, еріктісі бар – лях шерігі мен ойдан-қырдан құралған орыс жасакшылары – жалған патшаның туы астына топталған ала-құла жұрттың құба тәбел, бірак саны мол орта бөлігі шакырғанымен, Рожинский және басқа әскербасылар колоның бейбіт кана емес, белгілі жүйе, тәртіппен өтуіне күш салған. Бірак әуел баста жок тәртіп аяқ астынан калай орнасын. Коло өзіне, осы Тушиноға тән сыпатынан айнымады.

¹²¹ Коло – жалпы жұртқа ортақ әскери кенес.

Қырық темірдің қылауынан қосылған әр текті шеріктің арты жиналышп болмастан, ортадағы ашық шенберге қылышы салактаған, қоныр өнді, орақ мұрынды кәрі казак шығып еді. Содан соң, өзінің басбұзарлығымен, қан ішерлігімен жарым әскерге танылған жолнерлердің бірі сез алды. Ізінше бей-берекет дау, ұзын кеңірдек айқай қозданған. Черкастың майда тілін құлаққа үйреншікті орыс әуезі басты. Оны көп сезі тосаң естілгенімен, мағына-сарыны еркін жеткен поляк тілі алмастырды. Аздан соң, кімнің қандай лұғатта, не айтып жатқаны андалмастай ын-жың басталған. Бірақ қай тілде, қалай айтылса да, мағынасы ұғынықты еді. Абдыраган, ашуға мінген, өшін кімнен аларын білмеген жұрттың сөл ғана үшқын түссе, алапат өртке, қызыл қырғынға ұласар толқымалы кебі. Қайткенде де шарасыздық бар. Бұдан бұрын да екі-үш рет колоға жиналған. Кіжінген, шулаған, айқайлаған.

“Кім үшін соғысамыз, не үшін соғысамыз? Лях королі үшін бе? Ақ патшадан несі артық?” – дескен.

“Шайтан алсын барлық патша, барлық корольді! Донға тарттық! Қиян Даға кеттік! Запорожьеге қайттық!” – дескен.

“Біздің өз короліміз бар! Литваға кеттік!” – дескен.

“Біздің өз патшамыз бар! Шуйскиймент тілтабысайық!” – дескен.

“Ешқандай корольдің керегі жоқ! Біз – еркін әскерміз. Атак-абырой үшін соғысамыз. Ақшаға қызмет етеміз!” – дескен.

“Шубниктен не күтесін! Одан да Қырым ханына қызмет ет!” – дескен.

“Не үшін келдік? Неге қан төктік? Төлемі қайда? Акысы қайда? Кімнен сұраймыз, қайдан аламыз?” – дескен.

“Өзіміз тауып көтерген, өзімізге қолайлы патшамыз қайда?” – дескен.

“Бәріне Рожинский кінәлі! Патшамызды қуып жіберді. Орнынан түсірейік! Жөн білсер жаңа гетман сайлайық!” – дескен.

“Бәріне король комиссарлары кінәлі! Патшамызды өлтірді. Енді өздерін қырып салайық!” – дескен.

Рожинский акталып ант ішкен. Айбарлана тәртіпке шақырған.

Әскербасы атаулы өңшең делі, бейбастак жүртты ауыздықтауға тырысқан. Үгіттеген, жалынған, ақыл айткан, коркыткан.

Ақыры, ашулы жұрт, айқайлы жұрт, асау жұрт шулап, тулап, әбден шаршаған. Шаршап барып тарқаған.

Бүтін де тістенген ысылмен басталып, арынды айқайға ауыскан, жалыны бет шарпып, толқыны төбеден асқан коло әдептегі аринасына көше бастап еді. Көп ұзамай көмірі қабарып, күлі қалмак, дауылы қайтып, көбігі тарқамақ.

Шу басылды, айкай азайды, пәтуасыз кенестен күдер үзген біраз жұрт бар құдай, жер басқан патша атаулыны сыйкырта боктап, өз тұрактарына, соңғы құндері тынымсыз маскүнемдік пен келенсіз қызойнак ордастына біржола айналған сасық жеркепелер мен жабайы кималарға бет бұрган.

Кенет кара құрым халық тұра атылған топ как ортасын ойып өткендей как айрылды. Ортаға Марина – әлде талақ, әлде тұл, кайткенде де уыты қайтып, корғансыз қалған “царица” жүгіріп шығынты. Ораз-Мұхамедке әйел емес, албасты болып көрінді. Өрусіз, кою, коңыр бүйра шашы далбырай төгілген. Аясы дөңгелек, кішкентай, құлғін сары көздері шатынай ұшқын атады. Үстіндегі зер жағалы, ұзын опашен¹²² айқара далиған. Іштегі ак атлас көйлектің омырау түймелері тағы ашық. Жаппай ошарылған жұрт бір сәт ауыр тыныс үстінде үнсіз қалып еді.

– Азат рышарълар! – деді Марина шынылтыр ашы дауыспен. Опашеніңің жерге жете салактаған ұзын жеңін білегіне жинал, колын ербендете жоғары көтерді. – Еркін казактар! Танимысындар мені? Кім едім, енді кім болмакпын? Отандас бауырларым! Осыдан төрт жыл бұрын басымды қатерге байлап, жат жұртқа бет бұрып едім. Реч Посполитанын абыройы асты, сендердің орталарыннан шыққан шляхтянка¹²³ Москва царицасы атанды! Артымдағы елге көленке түсірген жерім бар ма? Неден көнілдерін калды? Менін бодан жұрттым! Өздеріннің тума царевичтерін жат жерде жапа шегіп жүргенде

¹²² Жаздық сырт киім.

¹²³ Шляхтич қызы.

тағдырын қосып еді маган. Сендердің, Тас қамалдағы боярлардың емес, мына сендердің тілеулерінмен такқа жетті. Әуелі құдайдың, содан соң сендердің қалауынмен мына мен – қарапайым шляхтичтің қызы Марина Юрьевна – гаухар тәж кидім, алтын алма, асыл аса үстаган патшаларының зайыбы, Москва царицасы танылдым. Қуаныш емес, қайғы көрдім, патша сарайындағы салтанат орнына тар абақтыда сарғайдым. Бірақ қашанды сендермен бірге болдым. Қындықты бірге болістім. Қазір де орталарында тұрмын. Кигенім кыстық емес, жаздық, естігенім қошамет емес, мазак. Неден өкпеледіндер? Рыцарьлар, казактар, бүкіл еркін әскер! Естерінде болсын! Аспанды бұлт басады, бірақ көк жүзінен күнді аластай ала ма? Бұлт көшеді, жарқыраған күннің жарығы кемімейді. Құдайдың ракметімен тәж киген, тақ мінген кісінің де нұры сөнбек емес. Қандай кепке түссем де, сендердің әміршілерің – менмін! Мен – Марина Юрьевна, царица Московская! Қөптің қалауымен қындық атаулының бәрін женіп, ата жұртын алған адам да ешқашан өлмек емес. Өйткені ол – өзгеше патша. Ол – Дмитрий Иванович.

Калтқысыз тындалап тұрған топ ішінен әлсіз гул естілді.

– Қайдағы Дмитрий? Жаңа ма? – деген әлдекім жайбарақат.

– Дмитрий – біреу-ақ, – деді Марина шімірікпестен.– Царь и великий князь Дмитрий Иванович всеа Русии самодержец! Бұл жолы да пәле-жаладан аман құтылды. Қазір Калугада, айбынды әскер, адал бодан ортасында патшалық құрып отыр.

Бұл – жұрт құтпеген хабар еді. Дабыр-дұбыр, абыр-сабыр көбейген.

– Дмитрий Иванович патша өзіне адал әскерді Калугага шақырады, – деді қайтадан күш алған Марина даусын көтеріп. – Міне, өз қолымен жазған хаты! – Қойнынан ба, омырауынан ба, неше бүктелген, мөрсіз, сарғыш қағаз алып, кекке көтере ербендетті. – Патша өзінің өткендегі қателері үшін халқынан кешу сұрайды. Бұдан былай маңызды шаруаның бәрін еркін әскермен кенесе отырып шешүге, қөптің айтқанымен болуға уәде береді!

– Сонда не үтамыз?

– Откендеңі борышын да өтеген жоқ!
– Қайыршы калпымызда қалдық!
– Бізге несін береді! – дескен, бей-берекет, наразы дауыстар шығып еді.

– Бәрі сендердікі! – деді Марина. – Алдымен Калугага жетіндер. Кісі басы отыз тенгеден алтын төленеді. Содан соң...

– Марина Юрьевна! – деген дауыс шықты рыцарылар тобынан. Төзімі таусылған Рожинский. – Эйелдік жарқын келбетінізді пайдаланып, еркін әскерге іріткі салмаңыз!

– Жетер! Болды енді! – дескен тағы екі-үш пан. Кейіннен келген король комиссарлары екен.

Марина от басып алғандай шоршып тұсті.

– Еркін әскер! – деген. Шұбалған етек, ашық омырау, жан-жағына алак-жұлак қарал, коло ішінде шырқ айналды. Король комиссарлары калайша жарлық береді сендерге! Мен, міне, алдарында тұрмын! Эйел болсам да ештеңеден корықпаймын. Сендер неге қорқасындар? Екі жыл аянбай соғыстындар. Енді, жеңіске жарты-ак қадам қалғанда, олжага шаш етектен батарда сендердің еншілеріне ортактаспақ! Куып шығындар король комиссарларын! Сендердің өз патшаларың бар. Казактар! Рыцарылар! Рожинскийдің қорлығына қашанғы шыдайсындар! Патшаларынды куды. Енді өздерінді сатып отыр. Өлтіріндер азғынды! Жана гетман сайлап алындар! Бәрі сендердікі! Ең соңғы тынға дейін! Міне! – Марина үстіндеңі қымбат шапанын сілкіп шешіп, әскердің аяғына лақтырыды. – Эне! – Ағаш Сарайға нұсқаған. – Не бар – түтел алындар! Әуелгі кепіл! Патшан үшін! Патшайым үшін!

Колоға жиналған жұрт тегіс жаяу және жарақты болғанымен, от карусыз. Маринадан бұрын келді ме, соң келді ме, Ораз-Мұхамед тым кеш андаған, тұсі, тұрысы өзгеше болғанымен, бөтен пигылда деп те ойламаған – анадайда, ат үстінде, мылтықтарының оқпаны шошайған жұз қаралы казак пайда болып еді. Марина патша мен патшайым – яғни Кәззап пен өзінің атынан ұран тастаған сэтте аспанға мылтық атылды, ышқынған айқай естілген.

– Коло! Жана колоға!

– Патша мен патшайымға адал әскер! Жана колоға!

Топырлай шапқан, онды-солды ойқастап, ауық-ауық мылтық аткан казактар ешкімге арнай тиіспегенімен, жалпы жұрттың жаппай қару суыруына, кеудеге сыймай тұрған ашу-ызының лықып сыртқа төгілуіне себеп болған. Келер сәтте-ак опыр-топыр басталды. Атты мен жаяу қағысып кетті. Жаяу мен жаяу жағаласып жатты. Кенет:

– Ұр Рожинскийді! – деген айқай естілген.

Ораз-Мұхамед жаңылмай таныды. Зборовскийдің даусы. Дәл бүйірден тарс етіп пистоль атылды.

– Оңбаган Зборовский...

– Ұр опасызды!

– Ляхтарды соқ!

– Кейін! Кейін! Соқ Зборовскийді!

– Патша сарайына!.. Ақымызды, адад енбегімізді...

Арсыл-гүрсіл, ың-жын, у-шу болды да кетті. Кім мен кім қағысып жатыр, қашқан кім, куған кім, барлық жұрт біреуге жабылып жатыр ма, элде бәрі жабылып біреуді іздейп жүр мес – ештенені айырып болар емес. Бұлікті бастаған Маринаның өзі, бораннан ыққан кәрі кошқарлардай, тығылыша сырт берген боярлардың ортасына сұнгіп кетті. Ал Ораз-Мұхамед әуелгі орнынан қозғала қоймаған. Баар жері де, біленер ісі де жок. Біреу-міреу соктықса, жастығын ала жығылмак.

Соқтықлады, жығылмады. Айналасы бес-он минутта орталық алаң сап болған.

Мың сан аяқ тапаған қар беті қан ба, кір мес, қоқым ба – ажырату мүмкін емес.

Жанағана өткен жанжалдың белгісіндей, әр жерде еп-тейсіз жығылған бірлі-жарым өлік көрінеді.

Анадайда аттан ауған казак, басы айрылған черкас.

Дәл қасында темір кеуде, көк желбегейлі екі-үш жолнер жатыр.

Өлген кім, қалған кім – әскердің онда шаруасы жок сияқты.

Ораз-Мұхамед “еркін әскердің” негізгі тобы “патша сарайының” төнірегіне топталғанын андады. Опыр-топыр. Сол арада соғысып жатыр ма деп еді. Соғыскан жок, талап жатыр екен. Иен қалған Ағаш Сарайды.

Солай қарай жүріп еді. Мұндай да болады екен. Ұрыны қары тонайдының кері. Екі жыл бойы жарым Русияға

билік жүргізген Кәzzаптың бар мұлкі әп-сәтте ұстаганның колында кете барады. Біреуге алтын қасық тиді. Біреуге күміс ожау тиді. Анаған алтынды тостаған бүйірды. Мынаған зерлі табақ бүйірды. Алтын-күміс кана емес, кымбат киім, ұлпа терілерге дейін үлеске түскен. Кейін жұрт бодан әскері патшайымның үлбіреген іш киімдеріне дейін үтпеп кетіпті десіп жүрді.

Көңілі тоймаса да, көзі көргенді түтел олжаланған жұрт жана колоға жиналмады. Жалғыз басың саудаға түскелі тұрғанда Кәzzаптың күмәнді жолы үшін қалай қылыш шабарсын.

Реч Посполита шерігінің ішінде де үлкен алауыздық туғаны анық еді. Князь Роман Рожинский ауыр жаралыпты деп естіді. Ал король комиссарларының түгі де түспеген.

* * *

Кешіне Табор біршама тыншығандай көрінді. Әлде-қайдан оқыс атылған мылтық үні естіледі. Көңіллі ән бе, кейісті қарғыс па, әлдебір мастың қай тілде екені белгісіз, қарлыға үзілген даусы жетеді. Абыр-сабыр басылмаған. Ың-жың тыыйылмаған. Бірак әр тұстан бей-берекет үрген, кей жерде, тамақ үшін емес, мезгілсіз қыналаған қаншық үшін арылдай таласкан дау төбеттердің үні басым. Кенет дәл іргеден ит ұлды.

Кішкентай Айданак шар ете түсті де. Ораз-Мұхамедтің бауырына келіп тығылды.

— Ит кой, калкам, ит, жаман төбет, — деді Ораз Мұхамел шошынған баласын жұбатып. Өзінің де төбе құйқасы шымырлап кеткен. Төбеттің ұлуы өзгеше. Дем тартпай, қынсыл, кайырымсыз, жуан дауыспен соза күніренеді. Бірак ұзакка бармады. Кенет канк еткен де, үні өшкен. Әлдекім ұрып жіберсе керек.

Айданак та тез тыншыды. Үйде отырып, сырттағы иттің даусынан қорыкканға кысылғандай. Ораз-Мұхамедтің мойнынан тарс құшактаған балғын қолдарын жазып, әкесінің бетіне күле қарады. Көзі жасты.

— Ойнайсың ба? — Қазіргі сәттегі ен мәнді нәрсе – осы сиякты. Ит те, итпек те әп-сәтте ұмытылғандай.

Екеуі асық ойнап отырған. Ораз-Мұхамедтің бір уақытқы ермек, тынысы осы. Әрі баласына алданыш. Был сегізге шыққан Айданак соншама нәзік – дene бітімі емес, кыздан горі ұлға көбірек ұқсас, кеуделі, кайратты – болмыс, міnezі. Ана бауырын көрмегендіктен айрыкша еркелететін. Құртақандай кезінен өжет еді. Өзі барда басқа ханымдардан туған бауырларын әке алдына отырғызбайтын. Енді міне. Хан-Кермендегі қырғынды көзімен көрген бала ит үрсе де корқады, мылтық атылса да корқады. Үйкисырайтыны, жаман тұс көріп бастығырылатыны бар. Түнде шошынбасын деп Ораз-Мұхамед қасына алып жататын.

– Ойнайық, – деді.

Асық жалғаспады. Есіктен Ораз-Мұхамедтің жалғыз нөкөрі кәрі Барак қылтиып көрінген.

– Хан ием, бір ылак келіп тұр... Сізде сөзім бар дейді.

– Кірсін, – деді Ораз-Мұхамед сүлесок.

– Оңаша... оңаша кездессек дейді. Жас жігіт. Ерекше хабары бар сияқты.

Ораз-Мұхамед еріксіз тыжырынды. Қандай лях қандай жақсылық әкелмек. Сапеганың хабаршысы болмаса... Хан Касимовскийге сүйеніш-камкор болып жүрген беделді гетман осыдан біраз бұрын Троицаны тастан шықкан. Он алты ай атқылап, ақыры бұзып ала алмады. Тағы қанша тұрар еді, терістіктен түстікке – Москваға қарай жылжымалы бекіністер салып, баяу, бірақ токтаусыз жакындал келе жатқан Скопин-Шуйскийден ығысты. Эйтсе де Кәzzаптың калын тобырына косылмай, Дмитров түбіне барып бекініп еді. Король Жигимонтпен жаушы алмасып жатқаны мәлім болған. Енді Рожинский ғайыптан оналмаса, бұл тараңтағы батыс жасағындағы ен биік кісі танылмақ.

– Балам, әжене бара ғой, – деді Ораз-Мұхамед.

Айданак қозғала коймаған. Тіпті әкесінің алдына қайта отырмақ ынғай танытты.

– Қазір кісі кеткен соң, қайта шакыртып алам... – деді Ораз-Мұхамед.

Ерке қыз сонда ғана орнынан тұрды. Әуелі қекесінің мойнынан құшақтады.

– Неше мүйнет? – деп сұраған содан соң.

Ораз-Мұхамед какпағы rayhar шытыралы алтын сағатын алып берді.

— Міне, мына үлкен тіл мына жерге келгенде...

Поляк үлгісіндегі ықшам, қынама қызыл қаптан киген, белінде, он жакта алтынды шынжырга ілінген пистолі, сол жақта салақтаған, өзінің жарым бойындағы ауыр қылышы бар, нәзік бітімді жас жігіт иілмей, сәлемсіз кірді. Түрі таныс сиякты.

Кенет жас жігіт төрге қарай аттай бере, құндыз бөркін жұлып алып, басын сілкігендей болып еді, екі иығын майда жібек қоныр шаш жауып кетті. Ораз-Мұхамед өзінен келген жас жауынгер – Марина екенін сонда ғана таныды. Капелімде сасып қалған.

— Ханум, хош келдіңіз, – деген конакжайлық рәсімінен жанылмай. Орыс ағайындар келгенде отыруға кажет орындықтардың бірін алып, төрге койды.

Жеңіл басып төрге шыккан Марина өзгеше өрнексіз, жұпны орындықка отырсаң ба, отырмасам ба деп ойланғандай, аз іркілді. Содан соң шағын денесіне, жіңішке, сүйрік саусактарына үйлеспес катқыл, шалт кимылмен белбеуін шешті. Қылыш жер қауып, пистоль төмен тарта салбырап, орындық арқалығына асылған. Келер сәтте қызыл қаптанның омырау түймелері тегіс ағытылды. Омырау түймелері тегіс ағытылған қызыл қаптан өзінен-өзі сызырылғандай. Қызыл қаптан да, каруды жартылай жаба, орындыққа төгілді.

— Мен татар дәстүрін артығырап көрем, – деді Марина манаурай сөйлеп.

Содан соң, анадан тугандай, жок, бар киімі бойында, бірақ өзгеше кейіпті патшайым макпал көрпе үстіндегі мамық жастықка тізе бүге бергендей ынғай танытты да, оқыс қызырып, жанағы қаптанның шетін баса, орындықка отырды.

Ораз-Мұхамед Маринаны ешқашан да сұлу таныған емес-ті. Рас, бітісі әсем – қуыршактай. Дене мүшелері сымбатты – нәзік. Бірақ бет ажарында жұрт танырқап жүргендей, көзбе-көз емес, сырттай аңызға айналғандай арулық көрмеген. Шекесі шығыңқы, иегі келте, үстіңгі ерні тым жұқа. Ак құбадан гөрі сары шабдарға бейімдірек. Тіпті, жұрт мактаған тұлғасы да көрікті әйелге үйлеспес

еді. Киік асығындаи. Мұндай әйелдер әдетте махаббатқа тойымсыз, ер жігітке ракымсыз келуші еді. Бірақ Ораз-Мұхамед Маринаны ешқашан да ұзын шашты ұрғашы деп қарамапты. Әуелде, тіпті, өзгеше тағдырына таңырқаған құрмет болды. Кейін, Тушиноны танып-білген шағында онын әйелдік, пенделік бітісі туралы мүлде ойламапты. Адам емес, зат сияқты. Енді, Ағаш та болса, Сарай аты бар кең жайда, қайдан құралса да, қарасыны мол, карулы әскер алдында емес, өзінің жұпның тұрағында, үш тараптан жағылған май шам жарығында, онашада, осында өзгеше келіс үстінде бажайлап қараса, сонау Сандомирде, аталы дегенмен, әдепкі көп алпауыттың бірінің үйінде туып, мұнаралы Мәскеуден, Тас қамалды Алтын Сарайдан бір-ақ шықкан, баяғыда сүйегі қурап қалған Дмитрий атын жамылып, адам естімес, ақылға сыймас алмағайып қатерге бас тіккен Өлерменнің өзі есі кете ғашық болған Маринаның бойында әзәзәл көрік бар екен. Аяғында өкшесі айдарлы, конышы балтырға жабысқан кек сақтиян етік. Кеудеде, жағасыз, женсіз көк зипун¹²⁴ ішінен қызыл жейде киіпті. Содан соң... судырай төгілген шарабар емес, кәдімгі шалбар да емес, ет пен ет болып жабысқан сұрғылт бұтқап. Атын білмейді, бірақ әйел кигенде заты анықтала түскендей. Аяғының арасын сәл-пәл аша, өзіне сынай, әлде мысқылдай қарап отырған патшайымның бар бедерін танытып тұр.

Ханум, құлағым сізде, деді Ораз-Мұхамед. Патшайымның тізе бүккені осы, бірақ соншама ұзак уақыт өткендей.

— Ah, хан, хан... — деді Марина аузынан демі көрінгендей жеңіл құрсініп, бас изеп. Тынысы тарылғандай, қызыл жейденің ак күміс түймелерін ағытты. Балғын тамағы аппақ иіндікке дейін ашылған. Екі қырқа арасындағы әсем шұңқыр жүрек лұпілімен коса тербеліп тұрғандай. Енді болмаса, толық, тығыз кос анары қатарынан ашылардай.

— Хан, көрдің ғой мана... — деді Марина.

Ораз-Мұхамед пан қызының сиқыр қүшін сонда ғана үққан. Көркінде емес. Қөзқарасы, бет құбылысында, тіпті,

¹²⁴ Қамзолдың бір түрі.

киімінде де емес. Әуезінде. Кытықтамайды, аймалайды. Жай сөзінің өзі жады. Әр дыбысынан ұшқынды толқын тарайтындар. Баурап, иітіп барды.

— Көрдім, — деді Ораз-Мұхамед бар аруағын шакырып. Патшайымның жанкешті іске бел байлағанын. кандай тәсілмен болса да өзін ата кетпегін түйсінген.

— Батыр ер құрыған екен, адал азамат таусылған екен,— деді Марина. — Енді, хан, бар үмітім өзінде.

— Мен — жат жерде, тор шарбак ішінде отырған жалғыз аттымын, — деді Ораз-Мұхамед. — Менен не кайыр күтесіз?

— Мұнда катер болып тұр, — деді Марина — Мені тағы да, бұл жолы өз отандастарым, тұтқынға алып, корольге жіберуі мүмкін. Бұрын бүкіл Реч Посполита бас ұрып еді, енді ен сонғы жолнерге бөгетпін. Бүгін түннен қалмай кетуім керек. Калугаға, Дмитрий Ивановичке жетуге тиіспін.

— Царица, — деді Ораз-Мұхамед шынымен. Неден корқасыз? Өз еркінізбен-ақ Литваға қайтыңыз. Атананыз бар, туған, ескен жұрт...

— Хан! — деген Марина. Манадан бергіден мұлде бөтен даудыс. Дегбірсіз ызбар бар. — Ғаламат байтақ ел, каншама халықтын государынысы танылған. Византия императорының өзі сұктанар алтын тактын жытуын бүкіл болмысымен сезінген жан, осыншама сән-салтанаттан сон, осыншама кайғы-касіреттен сон қарапайым шляхтянка кебінде Литваға қалай оралмак! Жок! Өлем, бірақ өзімнің абырой-атағымды түсірмеймін!

Ораз-Мұхамед үнсіз калды. Танып, біліп отыр, не айтпак.

— Хан, — деді манағы сырлы, сазды әуенін кайта тапкан Марина. — Мен дегеніме жетем. Маған адал қызмет көрсеткен адамдар да мұрат табады. Қызметін жакса, Казанды кайта көтеріп берейін. Сібірден жана патшалық құрып, ұты хан сайлайын. Әлде, еліне кайткын келетін шығар. Мен естігем, сен баяғы Алтын-хандардың аулетісін. Жарағы кемел, жау жүрек рыцарьлардың көмегімен, өз еліндегі хандықты алып берейін.

Ханум, деді Ораз-Мұхамед. — Менің елім жау карысы жетпес қуагты жұрт. Дұшпаны мұсіркегеннен.

көлдененнен келген кеншілікпен Орда тігіп отырған жок. Тіпті, басынан бағы тайса да, басқадан бата сұрамас едім. Алтын тақтан қымбат ар-намыс бар... Сосын... Егер сіз ел мүддесін ойлаған государыня царица болсаныз... Қазанды кайта көтермеуге, Сібірді біржола бодан ұстаяға тиіссіз. Жұртыныздың болашағы үшін... Жиырма екі жыл Руси-яда тұрғанда менін ұққаным осы...

“Осының бәрін несіне айттым”, – деп ойлады ке-нет Ораз-Мұхамед. Маринаның ештеңе ұқпаганы, ұғуға тырыспағаны жарқ еткен көзінен айқын танылған.

– Хан, – деді Марина. – Мен басқаға емес, саған келдім. Айбынды ер деп келдім. Менімен бірге жүресің. Бар болғаны сол-ак. Жеке басына түсер салмақ, өміріне тенер қауіп жок. Менің антқа адал үш жұз казагым бар. Тұрак сыртында, келісілген жерде күтіп тұр. Мына, түпкі корғанның қакпасындағы кісілер де өзіміздікі. Токтаусыз еткізеді. Тұн жамыла аттанамыз... Тіпті, корықсан, тұрактан жеке-жеке шығайық...

“Сыртта үш жұз казак күтіп тұрса, бұл жерден жеке-жеке шықсақ – менің не керегім бар?” – деп айтпады, ке-регі бар – “Царица Московская Марина Юрьевна хан Касимовский косшы болып кетіпти!” Қашып-пыспайды, “бөлініп шығады”. Міне қайда мәселе! Өмір бойы құрал еді. Әлі де сол. Ен аяғы, қаны қарайған кеселді катынның өзі күмәнді жолға пайдаланғысы келеді...

Марина Ораз-Мұхамедтің көңіл құйін, бәлкім, тіпті, не ойлағанын бірден пайымдады.

– Араз-Магмет Анданович, – деген. Әмірші де, кіріптар да емес. Әйел. Әлсіз, әлсіздігімен айдынды әйел. – Басқа емес, неге өзіңе келдім... Түсінер деп ем. Мен... бакытсыз әйелмін. Тағдыр тәлкегімен шырғалаңға түстім. Мені жек көрмеуге тиіссің. Мен... аты-жөні, ата-тегі белгісіз, бар ісі күмәнді, арсыз, тәрбиесіз, надан, дәкір, мына тушинолық Дмитрий Иванович түгілі, менің жолыма бәрін салған, алтын таққа жеткен, ақыры, аусарлығымен басын жойған марқұмның өзін шын сүйген емесспін...

Ораз-Мұхамед қандай құйтырқыға, қандай әзәзіл сөзге болмасын әзір еді. Бірақ дүние дәл осылай айналар деп күтпеген. Қайда барып соғарын шамалағанымен, әлі де күмәнді. Таңырқағаны Маринаның “ешкімді сүймеуі”

емес, Дмитрийдін жалған екенін, бұрынғысы анық болған күннің өзінде соңғысы – шынында да Кәzzап екенін өз аузымен айтканы. Бірақ келер сәтте бұл сөзде де салмак қалмады. Бар хикмет Ораз-Мұхамедтің өз басына ауыскан.

– Сүйе білмес катыгездігімнен емес, – деді Марина сыйырға жақын үнмен сөзін одан ары сабактап. Алыста тұрса да демі бет шарпығандай. – Өзім де ойлаушы ем, тас жүрек шығармын деп. Сені алғаш көргенде... Алғаш көргенде-ак таныдым сені. Тын құрса тақау жерде болсын деп едім... Шуйскийге кашып кетпесін, алыстамасын деп, үйнің күзеттірген де мен. Сен әлдебір басбұзар татармен герцка шыкканда тілеуінді тілеп, бар құдайға тегіс дұға оқыған да мен... Қайсыбірін білесің. Енді жасырар, корғалактар ештене калған жок. Бірге боламыз. Қазанға хан көтермеспін. Өзім де Алтын Сарайға кайта кіrmеспін. Бірақ аз ба, көп пе... қалған күнім сенікі...

Өні нұрланып, көзі ұшқын ата жалтыраған Марина жас барыстын кимылымен лып етіп, Ораз-Мұхамедтің карсы алдына келді. Ораз-Мұхамед өзінің манадан бері түрегеп тұрғанын сондаға андаған. Марина тұра кеудесінен келді екен. Иегін әнтек көтеріш, Ораз-Мұхамедтің бетіне қабак астынан қарады. Ораз-Мұхамед Марина енді сал емінсе, өзінің оны жолбарыстай бас саларын, сүйегін уата, ұмар-жұмар айқасарын кәміл ұкты. Ұстамды сиякты еді. Дегбірінен айрылар, ақымақшылық жасар межеден өтіп кеткендей еді. Және, ен бастысы – төлемі бар, сатулы шаруа ғой! Арты катер, тіпті, былғаныш кеп. Жок! Өзін ұстай алмасын байқады. Катерсіз күні өтпеген. Бүгін бар, ертен жок...

Марина өзінің женгенін, татар ханы ішкі тежеудін күшімен әрен тұрғанын кәміл түйсінді. Сол сәтінде-ак өр, тәкаппар кейпін тапкан. Біржола табындырайын дегендей. Қызыктыра, қыздыра түсейін дегендей. Құмарлық сәтін, ешқашан кайталанбас алғашкы қуаныш сәтін алыстата түсейін дегендей.

Араз-Магмет, – деді болмашы ғана сықылышқатап.– Эйел маҳаббаты дегеннін не екенін білмейсін ғой... – Сол ашактап, “сол маҳаббат менде” дегендей, омырау түймелерін ағыта түсті. – Рас, сұлудың талайын өткердін, бірақ шын бекзат әйелге ұшырасқан жоксын...

“Міне, сол әйел – менмін!” Кеудені ысыра ашқан саусақ астынан төбесінде қызыл күрөн макпал түймесі бар, толық, аппақ анар көрінген.

Ораз-Мұхамедтің көз алдына... Жок, көзі көрсө де, қоңілі түйсінбеді. Көзі емес, санасы. Санасына қамшы ұрылғандай тітіркенді. Мұзды ойықта батып шыққандай, тылсымнан тез айықты.

– Менің махаббатым... Мені сүйген әйелдің махаббаты – әлемдегі ең асқақ, ең кіршікіз махаббат еді. Мен білген әйел – жар болған, ана – балаға ана, ел-жұртқа дәрмен болған әйелдерге кейбір царицалар мен королевалардың өзі қызметші болуға жарамас еді!

Дүние қас қағымда шыр айналды. Марина сәл-пәл толки шегініп барып, орындықта сылқ түскен.

– Корлайсын... – деді келер сәтте ғана. Бірақ даусы дірілсіз. – Менің әлсіздігімді, панаңыздығымды пайдаланып, корлайсын...

– Ханум, – деді Ораз-Мұхамед. – Мен корғандым. Корлаган – өзің. Менің адамдығымды, өзіннің әйелдігінді... Мен түсінem, – деді сосын. – Ақырына дейін күресуге бекініпсіз. Бірақ мен сіздерге серік бола алмаймын... – Қанша дегенмен әйел еді, кательлі жолына көмек сұрап келгенде кеудеден итергеніне конылтаксып тұр.– Тұрактан шыға алмай жатсаңыз...

– Маған құдайдан басқа ешкімнің де көмегі керек емес! – деді Марина. Омырауы ашық, шашы жайылған қалпында сыртқы киімін кие бастады. Ораз-Мұхамед қару-жарагын әпермек еді, қолын қағып тастанды. – Өкінесін әлі! – деген, тістене ысылдан. – Мен кеткен соң, Тушиноның топалантопыры шығады. Жалғыз атты хан, көрермін, қайда барып пана тапканынды!..

– Өмір – көп жұрт ойлағандай сонша қымбат нәрсе емес, ханум, – деді Ораз-Мұхамед. – Жаманның ғана жаны тәтті.

XIV т а р а у СМОЛЕНСК ТҮБІНДЕ

Ораз-Мұхамед өз өміріндегі отыз тоғызыншы наурызды Смоленск түбінде қарсы алды. Мұнда өз королін кайта

тапкан полковник Зборовскиймен бірге, Тушинодағы боярлар кенесі өкілет берген ауыр елшіліктің ізін баса келген.

Жалған царица да ұшты-күйлі жоғалғаны мәлім болысмен, Мәскеу түбіндегі Тұрактың опыр-топыры шыкты. Жасанды болса да өздеріне колайлы “патшаларынан” көз жазған, бұлғак жылдары жалғанды жалпағынан басып үйренгенбүлікшіл, бейбастакжұртәлденеден алданғандай, әлдекімнің теліміне сатылғандай дүрліге аласұрды. Корольдерін тәуір көретін рыцарьлардың өзі атақ-абыройна көлденен кісі ортактасқандай, еркін ойынның өрісі тарылғандай ширыккан. Жеке топтардың арасындағы кек, жеке адамдар арасындағы қантөгіс өз алдына, жолнерлер мен дондық казактардың үлкен бір тобы ашық майданда беттескен. Ақыры, екі жақтан да каншама адам жер құшып, жұлқымадан аман шыққан азғана казак Калугаға қашкан. Өз елінде ауыр жазаларға кесілген, қылмыс арқалап, жиһанкез рыцарь кебіне көшкен жолнерлердің біразы да жүзі үйреншікті жалған патшага карай ойысар ынғай танытты. Әйтсе де Тушинодағы табордың негізгі үйткисы – атакты пандардың косындары мен Ағаш Сарайда құрылған Боярлар кенесі король Жигимонттың дәргейіне бас ұруға бекінген. Бірак Тушинонаң күні біткен екен. Әскері молтайып, атақ-абыройы аса түсken, жолдағы әр қала, әр селода ақ патщаға ғана лайық күрметпен қарсыланған, терістік сыртты жаудан тазартып, енді астанаға тұра бағыт алған князь Скопин-Шуйскийдін серпіні тым қатты. Бей-берекет табордың талқанын шығарарына ешкім күмәндандыған Ешкім күмәндандыған тағы бір жайыт – сән-салтанатпен Москваға келген сон, бала князь бүкіл Жердің қалауымен Мономах бөркін киүоге тиіс. Аяр Шуйский тақтан тайдырылады, орнына іргелі елге қорған болар жігерлі жас отырмак. Көп тілегі осы көрінеді. білікті марғасқалар сөз де салыпты, дайындықка кірісіпті деседі, тек атакқұмарлықтан, мансапкорлықтан ада батыр қолбасы дарынсыз болса да ел ұстап отырған ағанын алдын кесуге көнбепті. Кім білсін, анығы – тушинолық боярлардың тынысы тарылды, тынышы қашты. Ақыры, ойланып, толғанып, керіспіл, кенесіп, жаңа жол тапкан. Король Жигимонтқа бүкіл ел

атынан, қырық екі адамнан құралған, – басшысы Михайло Салтыков, – үлкен елшілік аттандырды. Елшілер ғана аттанған жок, бүкіл Тушино дүрк көтерілді. Еркін және жалдамалы рыцарь атаулы, Доннан, Запорожъеден, Теректен келген казак атаулы, Кәззаптың таборына әр кезде әр тараптан құйылған әр түрлі кейіпті, аттылы, жаяу, әр килы карулы жүрт тегіс жылжыған. Әзіргі мақсат – кара құрым дүрмектен қалмай, мына катерлі жерден аулағырақ кету. Ар жағы... ар жағы онай.

Бір жарым жыл бойы патша Тұрағы атанған, ойран мен озбырлық, қантөгіс пен қатыгездік ордасы болған Тушино бір-ақ күнде қаңырады. Сасыған, шіріген, былықкан ескі коныста каншама ай бойы тоқшылықпен күн кешкен, бабаларының бабасынан бергі тынымсыз жаулықты біржола ұмытқан, енді мереке тарқағанын, таршылық заман келе жатқанын әлі сезіне қоймаған мын сан ит пен мысық қалды. Ойран-топыр мекен-жайлар, өрт басқан қоймалар қалды. Жалпы дүрмекпен бірер шақырым шықкан кезде Ораз-Мұхамед еріксіз артына бұрылып еді. Коңырып жанған қара тұтін жарты аспанды алуға тақапты. Өзара қақтығыста олесі жарапланған, қазір кірпігі әрен қимылдан, ашық табыт – арнайы шанада келе жатқан гетман Рожинский мұндай көпе-көрнеу қателік жасамас еді деген ой келді. Тұрактың өртенуі – ондағы табордың басқа тарапка бет алуының, турасын айтқанда, тайлыш-таяғымен босқын табуының белгісі. Егер арттан шерік шықса, құрама қосын ту-талақай болар еді. Рас, Шуйскийдің қажыған, қауқары қашкан воеводаларында мол әскер жок. Бірақ дәл бүгін аз әскермен де үлкен женіске жетуге боларын пайымдар қабілет және жок еді. Бей-берекет өрген, ұбак-шұбак шұбырған, аттылы, жаяу, шаналы қара құрым жүрт көлденен қеселге ұшырамай, қауіпсіз аймакқа аман-есен өтті. Аман өтісімен-ақ әркім өз жөнін тапты. Біреулер – корольге, біреулер – Кәззапка барып қосылмак, енді біреулер баяғы әдетінше, еркін жолбасарлық кәсіпке қөшеді.

Ораз-Мұхамедке төрт тарап бірдей ашық еді. Жолы ашық төрт тараптан да торғай құрлы пана табар бұта қалмаған. Ел – колынан шықкан. Жақын-туғандары... Жақын туған жок. Қасап қырғыннан соң тозақ ордасына айналған Хан-Керменде қазаға ұшыраған. Үш әйел. Үш

әйелден туған жеті ұл, төрт қыз. Бәрі де. Көппен көрген селебе де бар. Арнайы келген қысас та бар. Воевода болып Ерофей Глухов, бұл өнірге осымен екінші мәрте оралған ескі таныс отырса. Бар билік аяқ астынан үлкен мархаматқа жеткен, хан сайланбақ, біржола бекіп қалмақ үміттегі Арсланның колына көшсе. Елдегі елеулі тұлға дәрежесіне өз патшасын неше мәрте өзгерктен, екі жүрттан бірдей жем жеген Имансыз Исмайыл көтерілсе. Не ракым, не қайыр. Қанға тоймас кәрі жендет өз борышы – қыра беру, жоя беру деп біледі еken. Мәртебе қуған жалдап алдын тазарту үшін анасын отқа итеруден тайынбайды еken. Өжданын саткан өлексе қарындастын қапасынан, қатын-баланың қазасынан айрықша ләzzat алады еken. Немесе, ешкімнін де өші, есебі, жазығы жок. Алапат өрт шыкса, жуан қарағай сатырлай жаңып, биік қайың бытырлай лаулап, қалың қау бет шарпи дуылдап, жарым дүние жалынға оранса, жар жиегіне өскен шок бұта қалай аман қалмақ. Кімді кінәлайсың, кай құдайға шағынасын. Ораз-Мұхамед өзегі өртенсе де буынын бекітті. Тіпті, кей кезде бәрі жалған тәрізденетін. Қөніл сенбейді. Бар жакынынын бүкіл Хан-Кермен талауга түскен, бүкіл Хан-Кермен жазаға тартылған, дәт шыдамас каталдық, ақылға сыймас айуандық кезінде қазаға ұшырағанына емес. Сол сұлу да пәк әйелдердің, сол сүйкімді де ерке балалардын болған, болмағанына. Тіпті, Хан-Кермен дейтін каланың жер бетінде бар-жоғына, сондай бір дарқан өмірдін өткеніне. Керек десеніз өзінін – Ораз-Мұхамедтің тірі кебіне. жер басып жүрген-жүрмегеніне. Ес пен түстің арасында күн кешкен. Қамалға қарсы шаппаса, отка өзі түсіп, кылышқа өзі шалынбаса – тәнірі тағаланын бұ дүниеге байлад кеткен нәзік те берік бір тал жібінің күші – кішкентай қызы Айданақты қимаған. Содан соң, жасы ұлғайған, сырқат дендерген талайсыз әпке бар. Болмыс-бітісі ұксамаса да оз әзлетінен шыққан жалғыз жиен бар. Өзінің басы кай күні жойылары белгісіз – ендігі сүйесін осы Мұрат-Мұхамед деп білген. Ешкімге жазығы жок. Қайда барса сыюға тиис. Жалған патшайым жогала салысымен, үлкен дүрбелен алдында, қасына карт нөкер Баракты қосып, бірі бала, бірі кемпір – панасыз, дәрменсіз екі жанды қарауына тапсырып, баяғы ата қоныс – ата қоныстай қымбат ұя – Мыр-

за Жұртына аттандырды. Тоналған, күйзелген, өргтелген, бірақ қара топырағы орнында; қара жұрты да түгелімен қырылмаған. Әзірше жан сактай тұруға бұдан қолайлы күис жок. Өзі де жеңілейіп, еркін дем алған. Тіршілік жолындағы далбаса емес, өмірлік әрекеттің жалғасы – жана бір іске бекінді. Князь Рожинский катардан шыққаннан бері бүкіл Реч Посполиты жасағының бар билігін қолына алған Зборовский, әуелгі абыр-сабыр басылып, әскери өмір өзінің әдепті арнасына түскен соң, ерікті және жалдамалы рыцарълар атынан король тұрағына жол тартқанда, жасақсыз қолбасы, жұртсыз әмірші Ораз-Мұхамед те аллаға сыйынып, атқа мінді.

Король тұрағының тұрпаты Тушинодан мүлде өзгеше. Жат жерлік жұрт, ұжымды әскер екені бірден танылады. Кешелі-бүгін келмегені, бұлар да омалып, керек десеніз, берік орнығып қалғаны және айқын. Тіпті, ешқандай соғыс кимылы жоқ сиякты. Шынында, арпалыс басталғалы әлденеше ай. Бірақ зенбірек күркірі, мылтық тарсылы, ұрандасқан айқай, шабуыл мен қорғаныс әдепті тірлік сипатына айналған. Әлмисақтан осылай болып келе жатқандай.

Ал әуелде бәрі оңай көрініп еді. Қол созсан бітті. Қалағаныңды аласын. Бұлғақ жайлаған Русия әбден күйзелген. Бұқара жұрт патшалық өкіметке наразы. Король ғана емес, рада пандарының¹²⁵ көвшілігі ешқашан қайталаңбас қолайлы сәтті қалт жібермеу керек деп білген. Бағзыдан бақас жұртты сындыру онша қынга түспестей. Ата тегі белгісіз әлдебір өлемен алтын такка жетіп жатқан жерде, кеше ғана қайыршы кебінде жүрген әлдебір сүмелек жарты жұртқа қожалық еткен жерде тума король – сонынан мын сан жасақ ерткен Реч Посполиты королі қалайша сәтсіздікке ұшырамак. Есеп дұрыс еді. Тек азгана ғана кілтипан бар. Әуелде де, кейін де көп жұрт занды мұрагер Дмитрий Ивановичка сенген. Әуелде де, кейін де занды мұрагерге сенбеген жұрттың өзі қазір тақта отырған патшаларынан құтылуды ғана ойлаған. Рас, “Хотя бы нам чорт, только бы нам не тот!” Бірақ шекараның ар жағынан емес, бер жағынан шықкан шайтан. Ал Реч

¹²⁵ Құрылтай мүшелері.

Посполита королі, тіпті, періште болсын, бауыр емес, жат сіді, жат емес, жау еді. Ежелгі жау. Елдің еркіндігіне қол сұқкан, ердін намысын корлаған қас дүшпан. Сондыктан да Русия шегіне енер-енбестен, Мәскеуге бастар данғыл жол үстінде тұрған алғашкы камал Смоленск түбінде-ак тұмсығы тасқа тиді:

Днепр өзенінің сол жақ қабағына, биік қырқа үстінے орналаскан Смоленск камалын дәурені журіп тұрған шағында Борис Годунов салғызып еді. Іргеден бақкан ежелгі жауға ғана қарсы емес. Елдің өз ішіндегі тұрактылық пен бекемдік кепілі ретінде. Қалыңдығы үш құлаш, биіктігі сегіз құлаш тас қабырғалы, кейсі дөңгелек, кейсі шаршылы қырық шакты қаһарлы мұнарасы бар, құрал, жарагы сай, аумағы бес шақырымнан астам айбынды корған – батыс беттегі берік тірек қана емес, орыс елінің күш-куатының тірі бейнесіндегі көрінген. Шынында да, өз заманының озық әрі қуатты қамалын қара күшпен, тұра шабуылмен алу мүмкін емес-ті. Бұл жағын ерте пайымдаған жау бекіністің өз еркімен берілеріне, анығын айтқанда, сатқындыққа ғана сенген. Бірақ “болмашыдан” барлық есеп шатысты. Қамал воеводасы Михайло Шеин жау дабылы жетісімен-ак шешімтал кимылмен ауыр қорғаныска әзірленді. Қала шегінде тұрған, бірақ қамалдан тыскары барлық мекен-жай – посадтар мен слободалар тегіс өртеліп, ондағы барлық жұрт бекініс ішіне көшірілді. Қару ұстауға жарап еркек атаулы қорған қабырғасына алынды. Жау жеткен алғашкы күннен бастап-ак келіссөз атаулыдан (яғни, король Жигимонттың ғұзырына құлдық ұрудан) бас тартып, күші әлденеше есе артық жаумен жанкешті шайкасқа кірісken.

Жау әуелде тұра¹²⁶ арқылы тіке шабуыл жасады. Қырқа атылған топтан талқаны шықты. Шабуылшылар ту-талақай болған.

Содан соң түн жамылыш, какпа түбіне петарда¹²⁷ жарып, баса-көктеп кіrmек еді. Қақпа кирады, бірақ рыцарьлар қырғынға ұшырап, кері шегінген.

¹²⁶ Қамал қабырғасына шығу үшін пайдаланылған жылжымалы мұнара.

¹²⁷ Көне заман бомбасы.

Ақыры, арттағы ауыр зенбіректер жетті. Әлденеше пұттық тас топтармен қамал қабыргасын гүрзілеу басталған. Кесектері уатылса да, тұтасымен омырылмады. Омырылса да, қорғанысшыларды опыр-топыр жайпап, ішке өтудің сәті тумаған. Араға түн түссе бітті – қакпа кайта бекітіледі, қабырға қайта қаланады.

Енді жалғыз-ақ амал қалып еді. Подкоп – үнгіме. Жер асты арқылы қамал табанына жету, дәрі атып, қабырганы жалпағынан құлату. Бұл қауіп те алдын ала ойластырылған екен. Қамалдағылар “слух” – тыңшы құдықтар арқылы қай жерден қалай қарай ін қазылып келе жатқанын күн ілгері біліп отырды да, көлденен үнгіме арқылы жер асты жолдарына түтін жіберіп, дәрімен атып талқандады. Сөйтіп барлық амал таусылған.

Айтпақшы, тагы бір амал қалған. Амал емес, еріксіз әрекет. Тіпті, әрекет те емес, әрекетсіздік. Қамалды сығымдай қоршаған беті жата беру. Әрине, тыным бермей тұртпектеп. Сырттан келер көмек жоқ – қажиды, аспаннан түсер азық жоқ – ашығады. Бірак... қамалдағы жұрт қажымады. Ал қор – азық-тұлік қоры, оқ-дәрі қоры аса мол болып шықкан.

Ақ тасты қамал бұрынғысынша, мызғымаған қалпы, биік қабак үстінде тұр. Король әскерлері қосын қосынымен теменде, жаман үй, сыз жеркепелерде жатыр. Тамақ ток, бірақ шығын көп, ең бастысы – ешқандай нәтиже жоқ. Смоленск тубіндегі тұрыс жетінші айға – күз өтіп, қыс озып, көктемге ауыскан. Әскер арасында наразылық, құңқіл көбейсе, таяу төңіректегі монастырьларға орналасқан әскербасы пандардың көңіліне қауіп ұялаган, тіпті, мәртебелі корольдің өзінің үйкеси бұзылып еді. Ел шетінен аттамай жатып осыншама талқы кездесті – бұдан ары не болмак. Берекесі аз, бет-бетіне би пандар белдескен ұрыс, ұзак тартыска шыдай ма.

Бұдан ары нағыз кеншілік, кениш заман тумак де-ген, Салтыков бастаған “Жер өкілдері” Елдін тілегені – тыныштық, біздің тілегеніміз – Реч Посполита мен Московияның бауырластығы. Мәнгі достығы. Бөлінбес бірлігі.

Тыныштық. Бауырластық. Бірлік. Әдемі сөздер. Бірак кез келген әдемі сөздің құбыжық астары болады екен.

Сатқындық пен зұлымдық, катыгездік пен қастық кез келген асқақ сөздін аясына сыйып кете береді еken. Жансыз сөзде соншама сыр, астар мен қатпар болғанда, сол сөз иессі адам кандай? “Сері – сегіз қырлы” деуші еді қазақ. Серіліктен аулақ, мәрттіктен ада кісінің, өзіндік тірлік, өзгеше есебі бар кез келген жұмыр басты пенденің бір қыры артық көрінді. Ораз-Мұхамед жиырма жылдан бері білетін, талай жорық, аттаныс, салтанат, конакасыларда бірге болған Михайло Салтыковты жаңа ғана танығандай. Тұмсызы болек, тілегі бөтен Салтыков не, өзін-өзі жаңа байыптағандай. Ораз-Мұхамед орыс топырағына осыншама терең тамыр жайдым, өмірінің көбін өткерген алыс өлкемен осыншама біте қайнасты деп ойламаған. Жүргі сыздап, кеудесі май ішкендей кілкілі. Элде, орыс та, казак та емес, жалпы адам атаулыға ортак қасиет әділдік, тенденция, кіслік деген кірпияз көңіл ме. Элде, аюды жұтқан аждада арыстан мен жолбарысты да аман қалдырmas деген қауіп пе. Қайткенде де, дәл бұлай толқымын деп ойламаған.

Ораз-Мұхамед король Жигимонттың дәргейінде бұдан екі күн бұрын болып еді.

Реч Посполита әміршісі өзінің бүкіл ордасымен Смоленск қаласының төмөнгі бетіндегі, топ карымынан аулақ әрі қорғанысы мол орыс монастырлерінің біріне орналасыпты. Монастырь ауласына, тақыршақ көгалды тепсенге шашағы төгілген биік сары жібек шатыр тігілген еken. Хан Касимовский осы шатырда кабылданған.

Басқа әuletten шығып, бөтен елде билік құрып отырған король. Тілі бөлек, діні бөлек, әдет-салты бөлек екі жұрт – лях пен литваны тенгеріп, бөлінбес, біртұтас ел етіп ұстаған король. Жарым Литва сонына еріп, жарым Русия мойындаған күмәнді кісіні Кәzzап деп таныған, Орыс елінің шегінен аттасымен, қары, қаракышыдан ір-гесін аулақ салған король. Ел ішіне тыныштық орнатпақ, бауырлас жұртқа риясыз көмек көрсетпек король. Бұдан бұрын төрт патшаның дәргейін өткерген, накұрыс Федордан да, ақылман Бористен де, аяр Василийден де, бұралқы Кәzzаптан да қалтқысыз мархамат, жалпыға ортак мейірім таппаған Ораз-Мұхамед әлі қозімен көрмеген Жигимонтты осы тұрғыдан бағалаған. Күткені көп еді.

Король Жигимонт, шынында да, бұрынғы патшалардың ешқайсысына ұқсамайды екен. Сопақ бетті, мұрынды, сида сары. Кенет Ораз-Мұхамедтің көз алдына бағзы бір заманда, Нарва түбіндегі ұрыста өзін мылтық қарауылына алып, білте тұтатқалы жатқан ұзын сирақ мушкетер елестеген. Иә, мәртебелі король де свит деп еді. Свит корольдерінің әулетінен. Тіпті, аты да басқаша, Жигимонт емес, Сигизмунд. Ораз-Мұхамед шатырдың қақ ортасына келіп, орыс рәсімімен сәлем бергенде король екі бұктеле орнынан көтерілді де, алдында тұрған үш аякты, биік, кішкентай столшаға сол қолымен сүйене бере, болмашы жымып, он қолын алға созды.

Саусактары ұзын, етсіз екен. Бірақ қайратты көрінді. Корольдің жүзінде де тырнағыма ілінгенді тірі шығармаймын дегендей щешімтал кейіп бар. Құлкісінің өзінен салқын ызбар танылады.

Ораз-Мұхамед рәсімге сай құрметпен, өзінің ықылас-пейілін білдірген.

— Асыл текті хан Касимовский! — деді король. Даусы шынылтыр, сөздері тез. Біздің корольдік ұлы мәртебемізге сіздің атақ-даңқыңыз жақсы мәлім. Сіз бүкіл даланы билеген Алтын-хандар ұрпағысыз. Ес біліп, атқа мінгеннен жау жарагын асындыңыз. Сібірде соғыстыңыз. Нарва түбінде көзге түстіңіз. Қиян Даланы дүбірлеттіңіз.— Король сәл бөгелді. Поляк тіліне әжептәуір жетіліп қалған Ораз-Мұхамедке сөз анғары түсінікті еді. Әйтсе де арада тілмаш бар. Түкірігіне шашалғандай, тілін тістелей сөйлеп, асығыс тәржімалап жатыр. — Бірақ ешқашан,— король сұқ саусағын жоғары көтерді, — Реч Посполитага карсы кару ұстамапсыз. Керісінше, кашанда жауымыз ортак болыпты. Біздің ұлы мәртебемізге сіздің сонғы кездегі тағдырыңыз да белгілі. Жәбір-жала көрдініз. Билік етіп отырған жұртыңыздан алысадыныз. Енді бәрі де орнына келеді. Рада пандары! — деді король кенет даусын көтеріп. Толқынды, ұзын ақ сары шашы мойнына тәгіліп, онды-солды, шатырдың екі жақ қапталында иін тіресіп отырған қауға сақалсыз, келі бөріксіз, тегіс ықшам киінген тәкаллар пандарды жіті шолып шыққан. — Хан Касимовскийдің біздің ұлы мәртебелі дәргейімізге келуі — Реч Посполитаның ісі он екендігіне айғақ. Хан Касимов-

ский Московиядағы бүкіл мұсылман қауымының тілегін білдіріп отыр. Рада пандары! Хан Касимовский ең үлкен құрметке лайык!

Рада пандарының бәрінен жоғары, төрдің төбесіне, тактың (так есебіндегі әсем зерлі, алтын сырлы биік орындықтың) он жақ қапталына жана орындық қойылды. Король Ораз-Мұхамедті өзі демеп, өзі жетелегендей, жана орынға – мәртебелі орынға отырғызды. Содан соң жалпы жұртқа – маргасқа пандарға арнап сөйлеп кеткен. Ораз-Мұхамедтің ұққаны – Реч Посполита – әлемдегі ең қуатты мемлекет. Бауырлас екі халық ляхтар мен литвиндердің өмірлік, ортак мұддесі шешімтал қымыл тілейді. Қазір немесе ешқашан! Реч Посполита жарым әлемге билік жүргізуге тиіс. Бүгін – Московия, ертең – Швеция, арғы күні – Қырым. Максат, мұрат анық, накты айтылған. Ораз-Мұхамед кәміл ұқты. Бұл жолдағы, бұл жолдын алғашкы кезеңіндегі өзінің орнын да айқын байыптаған. Король омырауына тағылар әлеміш әшекейдің бірі. Оқшантайға салынар корғасын өктын бірі. Қалаған күні тағады. Қалаған күні атады. Баяғыдай. Кешегідей.

Арнайы ас үйде берілген қонақасы үстінде де, одан соңғы отырыстар мен кездесулерде де король бастап, барлық рада пандары ықылас, құрмет білдіріп еді. Ораз-Мұхамед тәкаппар сыпайылыктан аспады. Бар күны – кісілігінде, жеке басының қасиетінде ғана қалғанын анық түйсінген. Енді міне, Михайло Салтыков бастаған “Жер өкілдерін” қабылдау салтанатында, баяғы Федор патша, Борис патша заманында Алтын Сарай, Сәулетті Сарайларда қызылбас елшілігін, Рим, Свят елшіліктерін қабылдау кездеріндегідей, ең құрметті орында отыр. Бірақ көнілі құлазы түсіп еді.

Екі қапталда сіреле сыздал отырған, мандаіына қауырсын кадалған дөнгелек құндыз бөрікті, батыс үлгісіндегі ыкшам күмді марлат пандардың сұзы басты ма, өкілдер корғалактамаса да, көлеңкелі кейінде кірген. Сары жезден құйылған пүт құдайдай серейіп тұрған құлпартті корольдін колын сүйген құрмет рәсімінен соң, бас елші Салтыков аз-маз тұтыға, даусы дірілдей сөйлеп кетті. Хакқа мұлгігендей салтанатты кейінде тыншыған пандардың райы, басын сәл-пәл кисайта, сұық жыныған

калпында түреген тұрган корольдің ықылас-пейілі күш беріп, ес жиғызғандай, сөзге-сөз сабакталған сайын онала берді, акыры. өз құнын, өз ісінін мәнін толық пайымдаған салдарлы кейіп, көтерінкілеу, бірак салмакты әуен тапқан.

Ен алдымен, Московия жеріне аяқ басқан корольге құт кадам тілеген. Бүкіл халықтың күткені, тәніріден сұрағаны – осы, елде бөтен ой жок.

Бүкіл Ресей корольдің қамқорлығына бөлөнбек. Өз тағдырын текті әміршінің қолына тапсырмак.

Ел күйзелді, жұрт тозды, билік шайқалды. Өзімізді-өзіміз басқара алмаймыз. Дауыл ұрган теңіздегі бар желкені жыртылған, бар ескегі сынған, жетекшісінен айрылған алып кеме қаңғалак атып, жынды толқынның ойыншығы болып тұр. Жалған патшалар шықты. Басбұзар бүлікшілер шықты. Дінкеміз құрыды. Амалымыз таусылды. Бұлай кете берсе, біржола құритын түріміз бар. Су түбіне батуға шак тұрмызы. Өзің жебе. Өзің корға. Бауырлас ағайынды апаттан аман алып шық.

Бүкіл Жердің тілегі осы!

– Тек... елдің намысын аяқка баса көрме... – Салтыков көзіне жас алып, сәл бөгелді. – Өжданымызды құрметте, ата-салтымызды бұза көрме!.. – деген содан соң. Еніреп жылап жіберді. Бет-аузын жуған тарам-тарам жас сорғалай құйылып, қалың сакалына сіңіп жатыр. Эйтсе де бойын тез жиған. Түйінді сөзін катқыл үнмен, накты айтты.

– Ұлы мәртебелі король! Московия жеріне құдайдың қалауымен келіп отырсың. Енді бұлғақтыйылады, қан төгіс токтайды, тыныштық орнайды. Біздің салауатты елшілік бүкіл Жердің тілегін әкеліп отыр: Орыс патшаларының Рюриктен бері келе жатқан алтын тағына өзіңің сүйікті балан королевич Владиславты бер! Мономах бөркін киеді, царь и великий князь всеа Русии самодержец деп танимызы, адад қызмет көрсетеміз!

Неше ықылым заманнан бергі елес, осыдан он-ақ жыл бұрын акылға сыймас арман жүзеге асты. Бақас жұрт – құдіретті Московия өлімші халге жетіпті, табанға түсүі гана қалды. Болашақтағы ұлы істердің жоралғысы мынау – бас елшілігі әміршінің алдында тұр. Енді Реч Посполита өкілі Ресей тағына мінбек... Ұстамды, ұлағатты пандар бір-бірі-

не қарап, еріксіз қозғалактады. Ал король... король қабак шыткан. Баска... басқа еді оның күткені. Эрине, табыс зор – оған дау бар ма. Бірак швед корольдерінің әuletінен шығып, тағдыр талғамымен Реч Посполита – еркін өмірді ұнататын шляхта корольді өз қолымен сайлайтын, ен жоғарғы өкімет билігі сейм – құрылтайға берілген Реч Посполита тағына мінген Сигизмунд III өзінің талайын тіпті жоғары танитын. Бәрі де құдайдың қолында екені рас. Бірақ Реч Посполита королі Московия жеріне ежелгі жаудың жанын сақтап қалу үшін кіріп пе. Тыныштық орнату, ел ішіндегі өртті сөндіру үшін аттанып па. Еріксіз қабак шытты. Корольдің көніл күйін бас канцлер ғана андаған еді. Рәсімге сай, әмірші атынан жауап берді.

Король осында ұлагатты елшіліктің өз дәргейіне келуіне қуаныш білдіреді. Сөз жок, бүкіл Московияны өз камкорлығына алады. Ал тақ иесі туралы әнгіме – өте күрделі мәселе. Кенесе келе шешілуге тиіс.

Рада пандары Салтыков бастаған “Жер өкілдерін” өздеріне арналған мекен-жайға үлкен құрметпен шығарып салды.

Ертеңіне бүкіл орыс елінің тағдыры саудаға салынған келіссөздер басталған.

XV тарапу

ҚАТЕР

Келіссөз жүріп жатыр. Ал Смоленск түбіндегі соғыс кимылдары тоқталмады.

Король алдынан отер-өтпесте Салтыков бастаған “Жер өкілдері” қамалға қасында барабаншысы бар арнайы жауши – Федор Андроновты жіберген. Қалаға кіргізбеді. Алдыңғы күні Шарбак-шаһарда қасапшы болған, кеше ғана Кәzzаптың сарайында бояр танылған, енді король Тұрағында бүкіл Жер атынан сөз алған Андронов ешқандай құрмет көрместен, далада, айбынды тас қамалдың төрткіл мұнараларының бірінің түбінде, төбеге қарап тұрып, бар даусымен айқайлап сөйлесуге мәжбүр болған. “Жер өкілдерінің” король тұрағына келгенін, ықылас-құрметпен қабылданғанын айтады. Реч Посполита мен Русия арасындағы атадан балаға көшкен

қыркыс тыйылмағын, екі елдін бірлікке келмегін, бұдан былай бейбіт күн, берекелі заман орнамағын хабарлайды. Мәңгілік одак құрылмағын, екі жұрттың өмірлік, ортақ мұддесі үшін король Жигимонттың ұлы Владислав Москва тағына патша көтерілмегін жариялады. Ендеше, қажетсіз қан төгіс, мәнсіз қасарыска жол жок. Қакпадан шығыныз, корольдің ғұзырына бас ұрыныз, жаңыныз сауға, малыңыз аман қаларына мына біз - өздеріннің қандас, діндес бауырларын - бояр Михайло Салтыков бастаған Жер өкілдері кепілміз, ақылға кел, ағайын, деңгенді айтады.

Жаушымен жауаптасуға мұнара басына воевода Шеиннің өзі шығыпты. Ақылға келмейді. Айтқанды ұқпайды. Астам-астам сейлепті. Сыпайылап жеткізгендеңі нобайынын өзі воеводаның ерекше бітім-сойын танытқан. Дінсіз корольдің дәргейіне жығылған - Жер өкілдері емес, елін сатқан өншен жалдап десе керек. Неше жылдан бері Орыс елін ойрандаған, халыкты қанға бектірген қаракшылармен қандай бауырластық, бірлік болмак, бейбіт күн, берекелі заман ляхтар мен литвиндер Русия жерінен біржола аласталған соң ғана орнамақ десе керек. Корольдің ниеті бұзық, пейілі теріс, дос көнілмен - кару ұстап, мылтық арқалап келмейді, бірак жауға өкпе жок, атар оқ қана бар, өліскенше айқасамыз, ақыр түбі орыс қаруының мерейі үстем шығады десе керек. Кайдағы Владислав, кім ойлап тапқан патша - құдайға шүкір, Москва өз орнында; астанада, Кремльде кім отырса - ел иесі сол, басқа әміршіні білмейміз, басқа жарлықшыны танымаймыз десе керек. Мономах бөркін киер - діні жат лях пен тегі бөтен свит емес, Русияның асыл әулеттері түгесілген жоқ, ел өзіміздікі, патша да өзімізден болады десе керек. Ең ақырында, аман-есен тұрғанда корольдерінмен қоса табандарынды жалтырат деген кенес беріпті: бояр воевода Скопин-Шуйский бүкіл замосковьеңі қаракшы кәzzәптардан тазартты, енді көл ұзамай, ауыр әскермен Смоленск түбіне жетуге тиіс.

Коршаудағы қамал ғана емес, бүкіл Русия үміт артып отырған жас воевода Смоленск түбіне келмеді. Жорық жолына шықпаған. Мәңгі-бақи Мәскеуде калған. Атакабыроны асқан, құш-куаты толысқан жиырма үш жасын-

да алтын жағалы берен киіп, арғымак атқа міну орнына ак кебін оранып, ағаш табытқа тұсті. Жер беті тегіс көк желек жамылып, өзен-су әуелгі арнасын тапқан, көктем лебі мен жаз жылуы тенескен шакта князь Скопин-Шуйскийдің қоқыстан дүние салғаны туралы хабар жеткен. Жүйесімен келген өлім емес, көлденен қаза. Осыдан аз ғана бұрын Москвада үлкен құрметпен қарсыланған, жалпы жұрт тәжісін патша таныған, киуы кеткен қүресті жаңа арнаға түсіріп, бүкіл Русияны дүр сұлқіндірген, дені сау, көнілі сергек жас воевода аяқ астынан ауыр сырқатқа ұшырайды. Ак патшаның туған інісінде қонақта болған еken. Өз үйіне жетер-жетпестен алып денесі шырышық атып, кинала бастайды. Аузы-мұрнынан қан кетеді Ақыры, адам айтқысыз азаптан соң, морт үзілілті.

Қаза сыры әркімге-ак аян еді. У ішкізген. Кім ішкізгені де анык. Алтын тәжден айрылып қалам деп қорыққан Василий Шуйский. Ел тағдырынан тақ мұраты қымбат еken. Табыт басында шашын жұтып жылапты дейді. Бірақ кім сенбек. Азалы ел өз бауырын көрге тықкан аяр патшадан біржола тұніледі.

— Василий, әрине, куаныштан жылады, — деді Салтыков.— Бірақ көп ұзамай, шын жылауына тұра келеді. Скопин-Шуйский көтерген бүкіл терістік Русия оған кол ұшын бермейді. Біздің корольдін... болашак патшамыз королевич Владиславтын жұлдызы жанды!..

Дос күйінген, дұшпан сүйінген қаза болды. Король төнірегі еркін тыныстаған. Ал “Жер өкілдері” естері шыға тойлады. Қанша дегенмен, алмағайып іске аяқ басты. арты күмән еді, катег еді, енді міне, Москваға тұра жол ашылғандай. Шуйский тактан ұшып, королевич Владислав царь и великий князь деп танылса, бүкіл Русияны уысында ұстар конюший боярин атағын кім алмак, ен байлықка шомар, биік мәртебеге малынар кім болмак – әрине, Михайло Салтыков, әрине, осы сапарда өзгеше қызметімен танылатын “таңдаулы кісілер”. Бұлғак осылардың бақыты үшін шыккандаі. Куанбағанда кайтсін. Енді корольді белсенді кимылға көшуге үтітескен. Қайткенде де қырсыкты қамалды алу керек. Алар-алмастан Москваға аттану керек. Қолайлы сәт! Ұтымды жағдай! Қалт жіберуге болмайды!

Қайткенде де Смоленск алынбады. Көп үміт артылған жаңа үнгіме айтарлықтай нәтиже бермеген. Қопарылыс кезінде қамалдаң бір бұрышы құлағанымен, бетпе-бет ұрыс нәтижесіз аяқталды. Ертеңіне, кезекті шабуыл үстінде кешегі кетік – корғанның ең әлсіз емес, ең мықты жері болып шықты. Қорғанысшылар бар қүшін сол тұсқа топтапты. Тіке атылған топ, бұршақтай шашылған қорғасын ентелей ұмтылған жолнерлерді бет қаратпады. Король әскері үлкен шығынға ұшырап, кері шегінген. Енді бірер күнде кетік қайта қаланып, тарс бескітілді.

Бар амал таусылғандай. Бірақ бар үміт үзілмеген. Қамал қабырғасынаң тұсken қашқын арқылы іштегі орыс жасағының ауыр халі анықталған-ды. Тұспал – шындыққа айналды. Азық-түлік сарқылуға тақау. Қару ұстауға жаар өрлердің қатары сиреген. Олардың өзі үздіксіз ұрыс, ауыр күрестен қажыған. Ең бастысы – адам естімеген дерт бар. Әуелі аяқ қанталайды. Содан соң бүкіл дene күп болып ісіп кетеді. Иек іріп, тіс түседі. Міне, осы кеселден күніне жүздел кісі өліп жатыр. Көп ұзамай, тегіс өліп бітуі керек.

Күн – алтаға, алта айға озды, ешқандай өзгеріс байқалмады. Кейде мұнара үстінде, қамал қабырғасында, қатар-катарымен үнірейген нысана күystарда тірі жан қалмағандай көрінеді. Баскөтеріп, барабан соқ – одуниеден атылған оқтың зәрі он есе екенін көресің. О дүние оғы демес кисын жок. Өлім әкелетіндіктен ғана емес. Қамал түбіне тақап барып аман қайткан рыцарьлардың айтуыша, оқ атушылар тегіс тірі аруақ кейіпті. Үстеріндегі киімдері кебіндей салпылдаған. Қөздері алайған. Өндегі бол-боз. Бірақ қажыр-қайраты кемігені байқалмайды. Мұкалар, майысар түрі көрінбейді. Тас қабырғамен тұтас жаратылғандай. Ажалсыз. Қазаға ұшырағаны қайта тіріліп жатқандай.

Бірнеше антада бүкіл Русияны жаулап алмақ ниетпен жорыққа шықкан, енді, міне, бірнеше ай бойы алғашкы бекініс түбінде тауы шағылған корольдің дегбірі түтесілген. Мәртебелі пандардың да шыдамы таусылып еді. Ал бұрын Кәzzаптың қол астында болған, енді король туынын құдіретін мойындаған, бірақ ішкі бетте тұрған “Еркін шерік” өкілдері, тілті, қакпасы ашық байтақ астانا тұрғанда қыырдағы қырсықты қамал түбінде алдану

— күдайға күнә, мемлекет мұддесіне шет деп мәлімдеген. Осы кезде Москвадан Смоленскіге көмекке мол әскер аттанғаны белгілі болып еді. Енді аялдар ештеге қалмады. Корольдің өзі басқарған әскери кеңес шұғыл жорық туралы шешім қабылдады. Бірақ Реч Посполита жасағының бір бөлігі ғана аттанбақ. Әскербасы міндеті гетман Жолкевскийге жүктелді.

* * *

Гетман Станислав Жолкевский – жасы алтыстан асқан байырғы жауынгер еді. Бірақ түрт-тұлғасы қолбасы гетманнан төрі саясаткер кеңесшіге көбірек ұқсайды. Және сонысымен рада пандарының арасында көзге бірден шалынатын. Ораз-Мұхамед король дәргейіндегі алғашқы қабылдауда, мәртебелі шляхтаны үстірт шолып шыккан бетте-ак басы епетейсіз үлкен, кеудесі күшкін, он жак аяғы, сіра, тізеден бүгілдейтін болса керек, бітеу кеспелектей созылған, қалын ақ буырыл ұртты кішкентай шалға бірден назар аударған. Пандардың көбіндегі кекірттік жок, бірақ аса тәкаппар адам екені танылады. Бет бейнесінде өзіне сенім, өзгеге ықылас бар; мейірбан арі парасатты кісі тәрізді. Бүкіл өмірін жорық жолдарында өткізген, шведке қарсы, неміске қарсы, түрікке қарсы талай соғыста данқка бөлентген, күні кеше ғана ел ішіндегі бүлік – ракошты басқан темір гетман Жолкевский осы екенін естігенде еріксіз танырқады. Ал қабылдан соңғы застарқан басында, қарама-қарсы отырыста танырқауға да шамасы келмеген: гетман өзімен орыс тілінде сөйлесіп еді. Өктем әуез, бірақ құрметке толы, чайда коныр дауыс. Орыс ағайындардың, бұрын, ортасында жүргенде анық бағамдамаған бір қасиеті – риясыз жұғымдылық екен ғой. Аңдасып, сыпайысып отырмайсың, орайлы жерде бірден-ак ашық сөйлесіп кетесің. Теріс сіресіп отырған мәртебелі пандар арасында өзін жалғыз, жетім сезінген Ораз-Мұхамед кішіпейілдігі мен кісілтігі астас аксақатды бірден іш тартты. Әуелде орыс тіліне, орыс салтына жетік батыс шонжарына баласа, аздан сон, сөз орайынан анық байқады: Реч Посполитаның коронный гетманы таза орыс екен.

Гетман Ораз-Мұхамедтің түп негізі, ата жұртты туралы сұрап еді. Қырымдықтардан каншама алыс, сібірліктерге

қаншама жақын. Ханның осы Сібір соғысында тұтқынға түскені туралы әңгіменің ақыкаты.

— Енді, — деген гетман, — кек алуға толық мүмкіндік бар. Мына Смоленск камалында отырған кіші воевода Петр Горчаков – өзінің әскери жолын Сібірде бастаған.

— Мениң ешкімде де кегім жок, — деді Ораз-Мұхамед. — Жеке адамға да, тұтас халыққа да. Егер әлмисақтан бергі өкпемізді санассақ, акыр заманға дейін есеп айырысып бітпес едік...

— Дұрыс айтасың, — деді гетман риза болып. — Біздің шляхта басқаша ойлайды... Мен – орыстын, — деген сосын күрсініп.

— Русияның мұнын білем, Реч Посполитаның дерті жаңыма батады, — деген келесіде, онаша, гетманның өз шатырында жүздескенде.

Ораз-Мұхамед: “Сонда кім жағындастыз, отаныңдың қайда?” — деп сұрай жаздал әрен іркілді. Бірақ гетман хан Касимовскийдің жүзіндегі дағдарысты сауал белгісін капысыз таныпты.

— Мениң отаным – Реч Посполиты мен Русия бір тәж астына қараған шығыс славян патшалығы, — деді гетман. — Бауырлас екі халық – поляк пен орыстың өмірлік мұддесі берік одақ, біртұтас мемлекет құруды тілейді...

Кенет өзінен-өзі қысылғандай қалт бөгелді де, әңгімені басқа тарапқа аударды. Русия құрамындағы “татар текті” халықтардың жай-ахуалын сұраган. Содан сон шығыстағы көшпенді Ордалар туралы әңгімеге ауысты. Білімдар гетман өзіне беймәлім жұрт, олардың әскери өмірі мен бейбіт тұрмысы, саяси жағдайы және көршілерімен арақатынасы жөнінде бірталай мағлұмат алып еді. Бірақ білмелгі, байыбына жетпегі одан да көп сияқты.

Содан ба, алде “Жер өкілдері” – тушинолық боярларға қыр көрсеткені ме – отырыс атауында Ораз-Мұхамедке айрықша құрмет танытқан. Ал жауынгер жасақ жорық жолына түскенде өздерімен бірге жүрген елшілер тобынан мұлде бөліп алды. Хан Касимовский үнемі гетманның қасында болып еді. Күндіз, жорық үстіндес үзенгілес, кешке, коналқада дастарқандас.

Мен ғұмыр бойы Реч Посполитаның басты жауы Кырымға карсы соғыстым, — деген бірде. Құрметке

лайық, катерлі дүшпан. Бірақ мұсылмандар да өзім сиякты адам деп ешқашан ойламаппрын...

– Сібірде тұтқынға түскен сәтте мен де түн түбінде кіслік бар деп күтпеген едім, – деді Ораз-Мұхамед

– Бірақ әркімнің өз отаны қымбат, деді гетман күрсініп.

Гетманның отаны... Болмысы қын, бітімі бұлдыр. Болашак елі. Элде дерексіз киял.

– Великий гетман, – деді Ораз-Мұхамед. – Мен орынсыз да болса бір нәрсе сұрамак едім... Тегім болек. мүмкін, тілеуім де бөтен шығар – менімен неге ашық сойлесесіз?

– Сен басқа тараптан келген жансын, – деді гетман.– Басқа тұрғыдан қарайсын. Анық көзім жетпегендіктен ашық сойлесемін. Мүмкін... күмәнімді шешерсін. Маған ештеңе де ұнамайды. Корольдің ниеті де. Мына. – гетман мырс етті, – “Жер өкілдерінің” бітіс-болмысы да. Естіген де шығарсын, мен әуел бастан-ақ Реч Посполитаның Московиямен соғыс ашуына қарсы болғам.

– Естігем, – деді Ораз-Мұхамед, – Енді, қарсы бола тұра кол бастап баrasыз...

Мен болмасам, басқа біреу бастар еді, – деді гетман.– Басқа біреу, мүмкін, тұма поляк бастаса, бауырлас екі жұрттың біржола өштесуіне, қантегістің өршуіне себеп болар еді. Ал мен... – Гетман бөгеліп қалды.

– Орыс бола тұра... – деді Ораз-Мұхамед.

– Иә, – деді гетман ауыр жыныш. – Қартты сыйлаған сыпайыгершілтігің үшін ракмет. Мен өз бауырларыма қарсы кол көтердім деп ойламаймын. Ұлы орыстың ұрпағы тирандардың езгісінде қарангы қапаста күн кеше бермеуге тиіс. Қазір бүкіл батыс жана өмірге аяқ басты. Ғылым-білімсіз бакытка жету мүмкін емес. Ендеше. төнкеріс керек. Русия дүр сілкініп, жана дәуірге қадам басуға тиіс.

– Мен, великий гетман, бәрін бірдей ұғып отырғам жок, – деді Ораз-Мұхамед те ашық кетіп. – Бірақ сіз айткан, не берері белгісіз жана дәуірге ену үшін ұлы орыс халқы өзінің патшасын басқа жұрттан сайлауы шарт па?

– Шарт емес, – деді гетман. – Бірақ Русияны бұлғақ жайлайған. Ел бүлініп біткен. Жұрт билігін колына алар беделді әulet жок. Шуйскийді түсіріп, Голицынды неме-

се басқа бір боярды сайлаңыз – бәрібір бұлғақ тыйылмас еді. Ал халыққа тыныштық керек. Темір қолғаппен ұстар берік билік керек. Сол тыныштық жана династия арқылы ғана орнайды. Владиславты қолдауым содан. Мұның екінші бір жағы бар, – деді гетман сөзін сабактап. – Жаңа ғылымнан, ілгері мәдениеттен шеткегі қалып отырған Рүсия Реч Посполита арқылы Еуропага терезе ашады. Ақыр түбінде... бауырлас халықтар бір тәж астына қараған, қуатты, әлемдегі ең алып ел дүниеге келмек...

– Бұл туралы естігем, – деді Ораз-Мұхамед. – Бауырлас жұрттың бәрі өстіп біріге берсе, теріс болмас еді. Бірақ жарқын жұзді гетман, бұл – мүмкін емес деп ойлаймын. Сіз айтып отырған өзгеріс Реч Посполитаның Русияға үстемдігі арқылы жүзеге асуға тиіс сиякты.

– Әуелде солай... – деді гетман.

– Орыс халқы бұған көне салады деп ойлайсыз ба? Елдің өжданы, жұрттың намысы бар емес пе?

– Өждан мен намыс күш-қуатпен туыстас, – деді гетман. Күш кімде болса, сөз сонда. Эрине, әуелде наразылық мол болады, әр түрлі бүліктер шығады. Бірақ ақыр аяғында жаңа сенім, жаңа салт қалыптасады. Бүгін бұлқынған тентектің немересі – елу жылдан соң дүниеге келген үрпақ өткен күнге күле қарайды, өз сенімін, өз дінін – бірден-бір ақиқат таниды. Ойлап көріңіз. Иисус Христос туғалы 1610-ақ жыл болды. Магометтің өлуі кеше ғана. Ешбір халық қазіргі дінін Адам-Ата заманынан бері ұстанған жоқ қой.

– Мәртебелі гетман, батыстың ғылымынан хабарым жоқ, менің сізбен дауласуым кын, – деді Ораз-Мұхамед. – Жасым кіші болса да біраз ел көрдім, басымнан көп оқиға өткердім. Менің ұғымымда, ақиқаты да солай, кез келген, сіздің тілмен айтқанда, ең артта қалған халық үшін де өлшеусіз кымбат нәрсе – тәуелсіздік. Ар-өжданын, ата-салтын айырбасқа салуға ынталы ел болмаса керек.

– Пан Касимовский, өз тұрғынан ойлап көрші, – деді гетман. – Түстікте ғой, Түрік пен Қырым тізе қосып отыр...

– Түрікпен “тізе қосканнан” бері Қырымның қаншама жапа шегіп жатқанын мен жаксы білем, – деді Ораз-Мұхамед.

– Мүмкін. Бірак түрікке арка сүйемесе, Кырымды біз жауап алатын едік кой!

– Бір жаулау екінші жаулауды актай алмайды.

– Сонда не? – деді сабырлы гетман сыздап.

– Пан гетман, – деді Ораз-Мұхамед те шамданып.– Бұл әңгімені бастаған мен емес. Бірак басталған сон аяктайык. “Ортак өгізден онаша бұзау артық” деген макал бар көшпендер арасында. Өз бұзауың. Алла жазса, ертең ол да өгіз болып шығады. Жарты емес, бүтін...

Гетман үндей алмай қалып еді.

– Мүмкін, туыстас екі жұрттын мүддесі бір жерден табылар, – деді Ораз-Мұхамед өз сезін жайма-шуактауға тырысып. – Түсінем деп айта алмаймын. Ішкі істерініз, – деді сосын күрсініп. – Мен, ел тағдырын арқалау кайда, өз басыма пана таба алмай жүрген кісімін. Жәсір болып келіп ем. Жәсір қалпында елу ғана қалды.

– Алда үлкен істер бар, – деді гетман, жана ғана дауестіген ұлықка үйлеспес кеншілікпен. – Әзірge еркін казактардан, тушинолық әскерден құралған жасакты басқар.

– Мен бір кезде Кырым беттегі бүкіл Русия әскерінін бас воеводасы болғам. – деді Ораз-Мұхамед кеудесін керіп. – Заруцкий мен Салтыковтың азғана қуанышына ортактаспайын. Жана корольдеріне қызмет көрсетсін.

– Король емес, патша, – деді гетман байыппен. – Царь и великий князь Владислав всея Русии. Ал мен сол Владислав патшаның атынан шыктым жорыкка. Қарауымдағы әскер көп емес, он екі-ақ мын. Бірак құдайдың көмегімен. Шуйскийдің жұз мын қолын ту-талақай етіп, Московия жерінс жана заман әкелеріме сенімдімін.

Әскері шағын болса да, есебі түзу екен.

Гетман әуелі оқыс маневрмен айналып отіп. Царево-Займище түбіндегі тосқауыл косынды талкандаған. Содан сон қамалтын өзін коршады. Бірак белсенді ұрыс бастамап еді. Бұл кезде әзірge такта отырған ақ патшаның інісі Дмитрий Шуйский бастаған, ұзын саны елу мындағы ауыр әскер коршаудағы қамалға тұра бет түзегені мәлім болған.

Реч Постолита косынының кеңіліне корқыныш енді. Региментаръ пандардың өзі гетманға шегіну, немесе басқадай бір амат колдану туралы сез салысты. Ал гет-

ман ұрысқа әзір болындар деген де қойған. Ұзамай, 3 июль күні шалғыншылар арқылы Шуйский әскері осыдан жеті-ак шақырым жерге, Клушино селосына келіп токтағаны айқындалды. Реч Посполита шерігіндегі толку күшейе түсіп еді. Шынында да, хал мүшкіл. Қашама әскер келе жатыр. Іргедегі камалда мол жасақ тағы бар. Гетман әскери кеңес шақырып, мәртебелі пандардын әр түрлі пікірін тегіс тындаған соң, аттанысқа әзірлік туралы жарлық берді. Қайда, қалай – тіс жармаған. Тек қамал ір-гесіндегі алғы шеп қана орнында қалатынын ескертіп еді. Кеш батып, караңғы түссе бүкіл әскер барабан сокпай, керней тартпай, ын-шынсыз дүрк көтерілген. Жолсыз орман, лайсаң батпақ арқылы айналып, түні бойы жүрген он мын қол таң ата бере Клушино түбінен бір-ак шыкты.

Ертенгі шабуыл алдында онтайлы қоналқаға токтаған Шуйский әскері мүлде қамсыз емес-ті. Артта – қалың орман. Алда – деревня. Екі ортадағы ашық алан шарбакпен қоршалған. Бірак мұнын бәрі – сақтық емес, әдет еді. Жау келеді, айналасы он шакты мың жасақ елу мың қолға шабуыл жасайды деп ешкім күтпеген. Дарынсыз колбасы Дмитрий Шуйский осы түнде ғана, ертенгі үлкен женіс құрметіне дастарканы кен, шарабы мол той жасаған. Воевода боярлар бұл жорықты биік абырой әкелер сейіл-серуенге баласа, әскердің осы сейіл-серуеннің өзіне ешқандай ықыласы жок-ты. Шынында, кім үшін қан төкпек? Аяр патша үшін бе? Оның парыксыз інісі үшін бе? “Осы бұлғакқа кім кінәлі?” – дескен. “Әкеміз, камкоршымыз. Орыс елінің қаһарман батыры князь Скопинді өлтірген кім?” – дескен. Шуйский. Шуйскийлер әзулеті. Терістікегі ұрыстарда шынықкан байырғы ратниктер өкімет басында отырган беделсіз әзулет, баккүмар боярларға қызмет көрсеткісі келмесе, асығыс жиналған әскердің басым көпшілігі соғыс тәжірибесі жокка тән жастар болатын. Айтпакшы, патша шерігінің құрамында ұзын саны сегіз мындан астам жалдамалы ландскнехттер бар еken. Баяғыда, Скопин Новгород арқылы әкелген серпімді жасақ. Шведтер, немістер, шотландтар, француздар. Бұлардың ерлігіне, ұрыс қабілетіне күмән жок-ты. Намыссыз да емес. Жалғыз-ақ кінәраты бар. Отансызы. Оның үстіне, өзімен жас мөлшері шамалас Скопинмен

жаксы жарасқан, тіпті дос болып кеткен жалдамалылар колбасысы генерал Делагарди айрықша кабілетімен емес, асыл тегімен бас воевода сайланған Дмитрий Шуйский мен тіз табыса алмаған. Қалай десек те, мұздай карулы елу мын жасақ – ашық майданды зор күш еді, бетпе-бет кездессе, кандай дұшпанға болмасын үлкен көтер еді.

Бірақ... тан атар-атпаста сайландаған етеп түскен ляхтар мен литвиндердің алғы легі майдан беттегі шарбактарды талқандап, кеңінен ұрыс салтуға бөгеті гиер деревняға өрт койған шакта, жер-көкті түтел жау дабыты – дүрсілдеген барабан даусы, азынаған керней ұні, алде поляк, алде украин, алде орыс тілінде айтылған, бірақ мағынасы – алға, ұр, қыр, жой деген коркынышты сөздерге ғана саятын қым-куыт, шым-шұыт сүрен басқанда... табандасқан соғыс қайда, дүркірей кашудын өзі мүмкін болмай қатты. Мылтық атылып, дабыл көтерілген кезде ұйқысын ашып ұлгерметен Шуйский әскерінің үрейлі қарбаласын батыс тарихшысы: "Siedlai portki, dawaj konia!" деп сипаттайты. "Етікке мін, атты ки!.." Көп жұрт киіп те, мініп те ұлгермейді. Айналасы бірер сағатта қалың қол ту-талакай сөгіледі. Майдан бұзылған сон. әр тұста арапшық қалған ұрыс ошактары қаншага бармак. Бас колбасынын өзі етін алдымен кашканда қалған жұртқа не жорық. Дмитрий Шуйский етігін киіп ұлгереді, атка да мінеді, бірақ мылтық даусы естілмес шамаға жеткенде аттан да, етіктен де айрылады: ат шалшыкка жығылады, етік батпакта қалады. Жалғыз жейделі, жалан аяқ, жалқы бояр таяу маңдағы деревнядан мейірбан, көрі мұжық берген жайдак, көтерем какпышпен тепендейп. Можайскіге жетеді, одан ары бас-аяғын бүтіндеп, бас білтер ат мініп, аттын такта қалтылдан отырған ақ патшаға шабады.

Ал ақ патша... Әскерінен айрылған әміршіде не қаукар бар. Бұрын да беделсіз еді. Атак-абыройсыз еді. Ағайын бауыры – таққа сүйеніш, елге тірек Скопин-Шуйский өлгеннен бері бүкіл Москваға кара бет танылған. Боярлар бейбак патшадан құтылтуға асыкты. Өз колдарымен сайлап еді – өз колдарымен тактан түсірді.

Енді жана патша керек. Кім? Метиславский ме? "Жок?" – дейді Голищын. Голищын ба? "Жок!" – дейді

Мстиславский. Сонда кім? “Мен!” – дейді бізге бұрыннан таныс қарлығыңды катын дауыс. Өзіміздің Кәззап. Калугада қайтадан күш алған. Қайтадан Сарай түзіп, қайтадан әскер құрған. Клушинодагы қырғын, Москвадағы төңкеріс жайын естіген сон астанаға қайта аттаныпты.

Шуйский әскерінің негізгі тобын талқандаған соң, жана патша Владислав атынан өкім етіп, Царево-Займишедегі, одан басқа жерлердегі жекелеген жасактарды онай илкітірген Жолкевский де сүйт жүріспен Москва түбіне жетті. Астанадағы боярлар өкіметімен келіссөздер басталған. Ақыры мәмлеке келісті. Гетман шаһардың екінші жак бетінде тұрған Кәззапты қуады. Содан соң...

Жолкевский Кәззапты Калугаға тыксырды. Содан соң... өзі Москваға кірген. Жалғыз емес. Бар әскерімен. Ұрыс соғыссыз. Бірақ жасырын. Түн жамылып.

Көне байтақтағы бұқара жұрт бас көтеруге айналған. Іргеде тұрған ежелгі жауға ғана карсы емес. Елді осыншама шырғалаңға салған, енді жаңа бір айла-шарғыға бел буган боярлар өкіметіне де карсы. Баяғы Болотников елесінен қорықкан, елдің азаттығынан өз бастарының саулығын артық көрген алпауыттар жаумен одақ жасауды ең тиімді тәсіл тапты. Реч Посполита полктары Кремль мен Китай-городка орналасқан. Ай бойы шабуылдасан алынбас бекіністер.

“Осы арадан бүкіл Русияны жана жолға салам!” – деп ойлаған гетман Жолкевский.

“Құдая, тәуба, енді королевич Владиславты алтын таққа жеткізе гөр!” дескен марғасқа боярлар, көздері жасқа шыланып.

“Жок! Владиславты бермеймін. Қаншама қираса да, дебрестігін сақтап калады. Русия Реч Посполитатаға қосылуы қажет. Король де, патша да өзім болам!” – деп жариялады Жигимонт.

Ал халық... он-солын еркін бағдарламаса да, дәл осы сәтте алыс-жақынын қапысыз таныған қалын бұқара басқа бір шешімге токтауға тиіс-ті.

Тәуелсіздікүшінайқас – елдіңелдігі, ұлттың бостандығы жолындағы ғазауат – қасиетті соғыс басталмак!

АҢЫС

Осыдан төрт-ақ жыл бұрын, Калугаға алғаш кіргені. Онда айбарлы ак патшаның өзіне қарсы қылыш білеген қарымды жас екен. Сонында бір түмен әскер бар екен. Алдында каншама мақсат – орындалар, орындалмас – үлкен мұрат бар екен. Өліп кетсе армансыз екен. Ал казір... Жалғыз ат, жалаң қылышты жетім аламан. Қажыган. Түнілген. Өмір сүруден жалықкан. Көз ашқалы көргені бұралан мен шыргалан. Алыс пен арпалыс. Жағалас пен жанталас. Темір де мұқалады. Тас та уатылады. Мұқалыпты. Уатылыпты. Аспандағы жұлдыз да жерге түседі. Бұл да жарқырай ағып, төмен құлаған сиякты.

Сібір. Мәскеу. Хан-Кермен. Бұлғақ.

Ойлап тұрса, адам – жел айдаған қаңбақ құрлы да жок екен. Тағдыр дауылы сокканды саялар сай таппайсың. Қасқару кайда, киялап шығар жолын жок. Бір басына сауға таппағанда, аспандағы бұлттың жолын қалай бұрмаксың, жердегі желдін лебін қалай токтатпаксың. Ораз-Мұхамед те әуелде бұрам, токтатам деп ойлаған. Қасқарған, қасарыскан, кия сокпак іздеген. Енді бір сәтте пенделік мұратын тапқандай еді. Тыныштық, баракат келді. Білігі, танымы молая түсті. Бірак жеке басына келген тыныштық – азап та, артық парасат – жегі құрт екен. Айналып өз казығын тапты. Ашынып атқа мінді. Барын бәйгеге тікті. Ақыры міне...

Бірак тағдырға наласы, кісіге кегі жок. Жазылған талай, бұйырған тірлік. Балта – сабыннан озбас. Тәнірінің сонау Созактан бері тартқан бұралан жолы осы болғаны да. Қайта айналып Калугаға, Қәzzаптың дәргейіне келді.

Жок. Жолкевскийден жапа көрмеген. Жолы тар болса да, пайым-парасаты мол гетман Клушино ұрысынан соң Ораз-Мұхамедті бұрынғыдан әрмен жакын тұтқан. Сырдан сый, құрғақ ықылас емес. Русияда аз-маз тәртіп орнасымен, мұндағы бүкіл “татар” кауымы хан Касимовскийдің ғұзырына келтірілмегін, Ораз-Мұхамед сиякты қабілетті кісі жана елде жаңаша қызмет атқармағын ашық айтқан. Жана, кажетті қызмет, әрине, елдің ішкі тәртіп жүйесіне қатысты. Бұрын Московияға қараған барлық бұратана жүрт

енде кынға түспес қара қылышқа айналмақ. Бұл – берідегі талайын. Арылағы абыройдың жөні тіпті өзгеше. Орыс боярлары арқылы, алыс атырапта қызмет атқарған үлкендікішілі кісілер арқылы мол мағлұмат жинаған гетманның байыптауынша, дарынсыз патшалардың шығыс тараптағы кимылдары сылбыр әрі ұтымсыз. Индияға, Қытайға барын керуен жолдары Сібірдің түстігіндегі кен-байтак дала арқылы өтетін көрінеді. Ендеше, күн түбіне қарай маңып кете бермей, осылай қарай бет бұрған жөн. Рас, бұл даланы жабайы болса да жауынгер, әрі саны көп көшпендер жайлап отыр екен. Қазіргі кезенде қарумен бұқтыру кын. Ұзак, әрі ауыр курес жүргізуге тура келер еді. Алайда Ру西亚ны тыныштандырған соң Реч Посполитың қай киырдағы қандай қындықты болмасын көтере алар қуатқа жетпек. Ақырғы нәтиже қандай құрбандыққа болмасын татиды. Оның үстіне, зенбірек күркіренен гөрі қуаттырақ жылы сөз, шебер саясат бар. Тек туземдік жүрттың көnlін табу керек. Ақыр түбі қайыр боларын ұғынсын. Бұл жолда, әрине, батыс үлгісімен тәрбие алған хан Касимовскийге өзгеше миссия жүктеледі. Берері мол, алары одан да зор.

Әзірге сөз ғана. Бірақ бәрі сөзден басталады демеуші ме еді қасиетті төрт кітаптің бірі Інжілде. Реч Посполитаның бар сөзі орнына келіп жатыр.

Жуан мойын бүркіт екі басты самұрықтың түте-түтесін шығарды. Ораз-Мұхамедтің ойынша, екеуі тепе-тең түссеп керек еді. Тепе-тен түскен екі жыртқыш бірінің көзін бірі шұқып, қансырап, діңкелеп жатса керек еді. Олай болмады. Клушинода бар күші сарқылған ақ патша тақтан ұшып түсті. Король ата-бабасы арман ете алмаған нәтижеге жетті. Король... патша... Патша... король... Жоқ, Шуйскийден Жигимонт тәуір деп айта алмас еді. Боярлардан пандар артық деуге тағы аузы бармайды. Әлде, стрелецтен гусар қайратты, казактан черкас күшті ме. Клушинода көпті аз жендей ғой. Ендеше, Троица неге тапжылмады? Смоленск неге жығылмады? Әлде шын күшті құдай Реч Посполиты жағында ма. Онда неге ғұмыр бойы Қырымнан таяқ жеп келді. Осы Ру西亚 емес пе еді, сол құдіретті Қырымды ығыстыра бастаған...

Дүние шырқ айналды. Онсыз да ойран-асыр әлем Клушино соғысынан соң асты-үстіне түсіп, бей-бере-

кет, шат-шәлекей болып кетті. Гетман Жолкевский Русия астанасының түбіне жеткенде, Москва өзенінің аргы бетінен, биік қырқа басынан ак тасты, алтын құмбезді асқак мұнаралар көрінген шакта Ораз-Мұхамедтің журегі сыйдалап коя берді. Патша – патша да, орыс – дастарканынан дәм татқан, достык сыйын көрген, жиырма екі жыл ортасында болған орыс бір бөлек екен. Орыс... Қай орыс? Шуйский де орыс еді. Жолкевский де орыспын дейді. Салтыков – акыр түбінде гетманның ен жакын кенесшісіне айналған Салтыковты ауызға алып та қажеті жок. Сонда... Ораз-Мұхамедтің көз алдына еңсегей, иыкты, ак сұр кісі – тар жерде кездесіп, тайғакта айрылысқан қарулас серігі – акырғы демі біткенше ак патшамен арпалысып өткен Болотников елестеген. Ол да Москва түбіне келіп еді-ау. Осы казір қайтер еді? Айта алмады. Басқаға қалай кепіл бересін, өзіннің ертеңін құмән. Бір-ак нәрсеге дең койды. Өзінің басы артық. Жалғаның тағдырын шешер – жалғыз ат, жалан қылышты Ораз-Мұхамед емес. Осы уақытқа дейін сыйған шимай-шатпақ соқлағы тәнірінің тура тартқан данғылын тұтамға бұра алмапты. Ештene өзгерменті. Ендеше, құмырсқа, жолынды біл. Өзін осылай алдарқатты.

Кәzzап Москва түбінен қайтадан Калугаға қашкан соң, бар қатерден біржола құтылғандай естері шыға қуанған боярлар кенесі Қызы Даға – Девичье Поле алаңындағы Реч Посполита аскерінің уақытша тұрағына қонаққа келіп, таң – таңға ұласқан мерекес үстінде Ораз-Мұхамед гетманның өзінен рұқсат сұраган. Үй ішін, жақындарын көруі керек. Алыс емес. Такты шаһардың терістік батысы, осыдан жиырма-жиырма бес шакырымдай ғана жerde шағын коныс бар. Сонда. Төбедей-төбедей тенкиген боярлардың бәрін өзінің кішкентай тұлғасымен-ақ басып отырған, қызу болмаса да көнілді гетман ауру тізесін сипалап аз бөгелді де, басын изеді. Ораз-Мұхамед мерекенің аяқталуын күтпеген. Удай мас, өзін тарс құшактал алып, құшырлана сүймек болған Салтыковтан да, көбі он-солын айырудан қалған, бірақ бәрі де бауырмал болып кеткен басқа марғасқалардан да әрен сыйылып шықты. Шолпан тұа атқа конып, күн найза бойынан асканда Мырза

Жұртына келіп жетті. Бірақ жалғыз қызын да, жақын туыстарын да таба алмаған.

Төңірегіндегі ағашына дейін өртегіп кеткен ескі мекендегі бар қарасын – үш-төрт жаман жаппада отырған, баринді жатырқай, жасқана қарсы алған кемпір-сампыр жарытып жауап айта алмады. Царь Дмитрий Ивановичтің кісілері айдап әкетті деді бірі. Жоқ, анасын, бауырын алып, жас бариннің өзі кетті деді екіншісі. Анығы – үшеуінін де кетуі. Және қастарында казактардың болуы. Кешелі-бұғін емес. Осыдан бес-алты ай бұрын. Тіпті осында орнығар-орнықластан. Жиені Кәzzаппен тым жақсы еді. Қалай кетсе де Калугада болуға тиіс. Басқа баар жері де жок.

Ораз-Мұхамед дөң басындағы, құлінің өзі топыракқа айналған ескі үйдің орнын бір айналып шығып, әжесі мен әйелдердің, бакытсыз ұлдың айы жұлынып, күмбезі опырылып, жермен-жексен болған зиратының басына құран оқыды да, азғана ат шалдырып алып, тұра түстікке тартты.

Мақсат анық. Жақындарын Кәzzаптың тырнағынан босатып алу. Жиеннің өз мұраты болсын. Әпкенің өз тағдыры болсын. Ал кішкентай қызы Айданақтың несі бар, кімі бар? Далаға қалай тастамақ. “Құлан басына құн туса, қодығына қарамас” – ел ортасында, ер қайратында айтылар сөз екен. Болашақтан уміт бар кездегі далбаса екен. Ал Ораз-Мұхамедте не қалды. Осы кішкене қызы ғана бар. Баска ештенесі, ешкімі жок. Ал өз басы... қатерден ада. Кәzzап бұдан күйлі кезінде де келімсектерді кінәлай алмаған. Калугада құрметпен қабылданары күмәнсіз. Тұн жамылып қайта шығудың да бір орайы табылар. Содан соң... Мұндай алмағайып кезенде аргы құн түгілі, өртегің күмән. Ораз-Мұхамедтің ойы – жалғыз баласын, әпкесі мен жиенің қатерден тысқары, шалғай вотчиналардың біріне апарып тастау. Өзі әзірше аныс аңдап, уақыт ұтуы керек. Жарасы жазылсын. Жаны байыз тапсын. Дүние ісіне араласпай, ендігі қалған қунін тыныштықта өткізуге тиіс. Тыныштық берсе, эрине.

Алтынды мұнаралар артта қалып, Серпухов жолына түсер-түспестен бір тол жаракты кісіге ұшырасып еді. Башшысы – кім десеніз де, қызметтес, қарулас ескі таныс Федор Чулков болып шықты. Ораз-Мұхамед таңырқамаған.

Ал Чулков тіпті осылай кездесерін білгендей қуанды. Царь и великий князь Дмитрий Иванович қалай қарсы алар екен деп қайта-қайта сұрап, акыры, сонында жартыкеш жасауылы да жоқ Ораз-Мұхамедтен пана тапқандай, көңілі жайлланған. Чулковтың айтудынша, боярлар екіметі ляхтарға сатылды. Русия дінсіз корольдің теліміне түсуге тиіс емес. Ендігі бар үміт – Дмитрий Ивановичта. Ауыр әскер жиып, елді дінсіздерден тазарту қажет. Өзінің ғана ойы емес. Көп жұрттың айтуды солай.

Шынында да, жолай “тума патша Дмитрий Ивановичка” бет бұрган тағы бірнеше топ кездесті. Серпуховтан өтпей-ак, Чулков пен Ораз-Мұхамед бастаған қауым үш-төрт жүз адамдық әжептәуір жасаққа айналды. Ораз-Мұхамед нысаналы жеріне қауіп-катерсіз, аман жеткен.

Қайткенде де көңілі күпті еді. Кей тұстарында өрт ізі, көмір мен күйе табы әлі тұрған қарағай қамалға кірген күні-ак, қуанышқа беленді деу артық, еркін тыныстаң, тәңіріне тәуба айтты. Құрметпен қарсы алғандықтан емес. Оған әу бастан күмәні жоқ-ты. Жақындарының амандығына. Аман деп айту да қын еді. Әпкесі дүние салыпты. Уақыты жетті, құдай ісі. Жат жерде қалған жалғызың сол емес. Ораз-Мұхамед құран оқып, қайыр-садақа берген. Ең бастысы – кішкентай Айданак аман. Мұрат-Мұхамед те сау-сәламат. Керек кезде, уақытында келіпті. Енді балаға жетімдік, жиенге жалғыздық жоқ. Келесі қадам... Келесі қадамды кейінге калдыра тұратын болды. Бұған себеп – Петр Урусов еді.

Русияның әр тарабындағы әр түрлі ұлттан құралған, әр килы кейінти, бірак өзіндік жолы бар үлкен-кішілі толып жатқан қарулы топтар сияқты, ешкімге де қосылмайтын, өзгешетұрпатты еркін жасақтың басшысы, алпауыттардың әзірейілі Петр Урусов туралы хабар Ораз-Мұхамедке үзіліп-талып жетіп жататын. Өртепті, қырыпты, жойыпты. Лақабы қайсы, шындығы қайсы – ажырату қын. Анығы – Шуйскиймен де, Кәzzаппен де тіл табысқысы келмейтіні. Кейде Ораз-Мұхамедке Петр жарым дүниеге қарсы жалғыз өзі соғыс ашқан көzsіз ер болып көрінетін. Қайткенде де Калугадан ұшыратам деп ойламаған. Алдынан шықты. Федор Чулковтың жорасымен келді ме деп еді. Үнемі киғаш, қыңыр жүретін Петр бұл жолы да

өзінше кия сокпақ тарту әрекетінде көрінді. Заман озады, жас картаяды, бірақ мінез – сыртқы сыпаты емес, ішкі тұрпаты. маңыз-мәнісі өзгермейді екен-ау. Ораз-Мұхамед Петрдің киялына әуелде сенімсіздікпен қарап еді, кенесе келе тым теріс көрмеді. Қайткенде де, дем үзіліп, дым құруға тақағанда жана тыныс табылғандай.

– Ақ патшадан әділет күтүге болмайды, – деген Петр.– Қаһарлысы қанішер десек, ақылманы аяр екен. Бірі қылтанды киса, екіншісі кісеннен айырмады. Ең дұрысы – парасаты кем, пайымы аз жартыкеш. Тек қолына ал, қолайына пайдалан. Баяғы Федор патша Борис Годуновтың қапысыз каруы болды. Ал мына, қайдан шыкса да, көп жұрт таныган, алі де қауқары қайтпаған Кәzzап – нағыз біздің кол.

Алғаш рет сен тапқан амал емес, – деді Ораз-Мұхамед.

– Мен тапқан амал, – деді Петр. – Алдыңғылар тегіс аларман еді, аш көз қорқау еді. Кәzzапты Тас қамалдың төріндегі таққа отырғызысы келді. Орындалмас, орындалса да орнықпас іс-ти. Ал мен Астраханьға патша сайлаймын. Иә, Хажы-Тарханға. Орыс, ноғай патшасы етіп. Ондағы жұрттың ниеті басқа. Керегі де бөтен. Әлі күнге Дмитрей Иванович всеа Русии жағында. Орталықпен өліспей бітіспейді. Берік отырамыз.

– Бір жыл ма, екі жыл ма?

– Бұлғақ пен бұлік басылып, алтын таққа әлдебір пан немесе бояр нық отырып, ел тізгінін тартқанша он жыл отеді. Тіпті үш-төрт-ақ жыл дейікші. Бүкіл Еділ бойы ес жияды. Керек десеніз, еңсесін көтереді...

– Бәрібір боданға кіресін, – деді Ораз-Мұхамед.

Мен Шуйскийден Владиславтың аяғына жығылу үшін қашқам жоқ, – деді Петр. – Жөргекке түскенде бек едім, каз басқанда құл болдым. Князь танылып, Алтын Сарайдың төрінде отырғанда да алқымымнан қысып тұрған ажырғыдан құтылу үшін категре бас байладым, барымды арымның жолына салдым. Енді алысып өлем!..

– Алыстың басқа жолы жоқ па, – деген Ораз-Мұхамед.

– Сен үшін бар, мен үшін жоқ. Елімнен беле алмаймын, бірге көрем, – деген Петр түнеріп.

Көп кенестің бірінде, көп әнгіме ішінде елеусіз айттыла салған осы сөз Ораз-Мұхамедтің бар түйсік-сезімін

басқа арнаға бұрды. Ел! Ес пен түс арасында өзінді де ұмытасың. Елі бар екен мұның да. Хан-Кермен емес. Хан-Кермен колдан шыккан. Берген – патша еді. алған да патша. Немесе өзі берген күдай өзі алды. Тактан құлар алдында ғана Василий патша өзгеше уәлаятка әмірші етіп Көшім немересі Арсланды сайлаған екен. Өзі тәж кигеніндей, өкіл баланы да асығыс көтерген. Салтанат үстінде өз қолымен ішіне слу тенге күміс салынған алтын тостаған сыйлапты. “Татар руларының өкілдері қатыспапты, сырттан сайлаған – зансыз”, – деп жұбатқан Салтыков. “Хандығыңды қайта аласын!” – деген Жолкевский. Бұл – Клушинодан сон, Мәскеуден бұрын естілген кеп еді. Ораз-Мұхамед сүлесок қабылдаған. Тек өзімен-өзі, оңаша калғанда ғана көнілі құлазып, көкірегі сыздап еді. Тапал тактың күйігі емес. Қаншама жыл қасында болған, қидалас ұрысты да, кия соқпақты да бірге өткерген халқынан осылай ажырағаны ма. Петрен әнгімeden сон көнілі тоғайды. Қолынан келген қызметін жасалты. Дәмтүзды толық актай алмаса, – тәнірі таразысы тексерер. Ортасы ойылса да орны бар жұрт мұнсыз да тіршілік амалын табар. Енді Ораз-Мұхамед те өзінің құмырска жолын білгені жөн. Өз илеуін іздеуі керек. Өз елі – туған жеріне бет түзеуі кажет. Қазак Ордасы... Сары-Арқа мен Сыр. Жетісү мен Жайық. Сығнектан Башкентке, одан Алматыға дейінгі аралықтағы көк құмбезді қаншама кала. Соның бәрінен енсесі биік қасиетті Түркістан! Неткен дарқан жұрт. Неткен бай ел. Батыр ел. Артында сондай халқы бар – қалай жалғызыраған?!

Оп-оңай, бірақ осы уақытқа дейін ойға келмеген оқыс шешімін Петрge білдіріп еді. Таңырқамады. Әлде кайда тесіле қараған қалпы үнсіз аз отырды да, бас изеді.

– Жол ауыр, қатер мол, әуелі Хажы-Тарханға жетейік, – деген. – Ары қарай өзім өткізіп салам.

Қайткенде де Кәzzапты патша сайлау ниетінен айнымастай. Ораз-Мұхамед Петрдін басын бұруға, Кәzzаптан біржола ажырату амалына кіріскен.

– Ногай Ордасы неге ары төңкөрілмейді. Бұлғақ пен бұлік кезінде айрылған ноғай, казак қайта косылса несі бар, – деп еді.

— Мен Хажы-Тарханға барғанда бір қарт жыршыдан естіген толғау бар, деді Петр. — Қобызға үн косып, құніреніп отырып айтты.

Айхай!

Толықсыған ана Еділ!

Толықсып меним ордам қонған йұрт,

Тоғыз ай күткен ту бие

Тойыма күнде сойған йұрт,

Қарағайдан садақ будырып,

Қылшанымды сары йұн оққа толтырып,

Ианға саклау болған йұрт...

— Қылшанымды сары жұн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт, —

деді Ораз-Мұхамед орта жолдан киіп. Бірак жебенің ыскырығын зеңбіректің ғұрсілі басты.

Жабагылы жас тайлақ

Жардай атан болған жұрт,

Жатып қалған бір тоқты

Жайылып мың қой болған жұрт.

Шырмауығы шеккен түйе таптырмас,

Балығы көлге жылқы жаптырмас...

— Сен қайdan білесін? — деді Петр таңырқап.

— Бұл — ногайлы-қазак Қазтуған жыраудың толғауы,—
деді Ораз-Мұхамед. — Шығыс Дәштіге көшіп бара жатқанда туған жермен коштаскан сөздері.

Қайырлы болсын сіздерге,

Менен қалған мынау Еділ жұрт! —

депті арттағы айғайынға. Бірак тапқан қайырын қане?

— Атам күйеу болған жұрт, —

Анам келін болған жұрт, —

деді Петр қабагының арасы түйіліп. — Табамыз! — деді содан соң оқыс жадырап. — Дмитрей Ивановичтің өз қарауындағы, әр қабиладан құралған халқын тен ұстамас амалы қалмайды.

Ал Кәззаптың сөз ыңғайына қарасаң, тен емес, артық – бұратана жұртты артық ұстайтын сиякты.

“Өз халқыма көнілім қалды, – деген бір емес, әлденеше мәрте. – Енді татарлардан әскер жинаимын. Түріктерді көмекке шакырам. Ата жұртымды осы басұрмандар жаулап әпереді. Содан соң... Содан соң... Эйтпесе... Эйтпесе..”

“Содан соң”, яғни, гауһар тәжді “қайта” кисе, кой үстіне бозторғай жұмыртқаламак. “Әйтпесе” яғни патшалық жолындағы күресі сәтсіздікке ұшыраса, елді ойрандай түспек, бұлғакты қоздыра бермек. “Мен тірі тұрғанда Ру西亚ға тыныштық жок!”

Осы шамада Ру西亚 астанасына ұрыссыз кірген, енді боярлармен келіссөз үстінде отырған Жолкевскийден арнайы елшілер келді. Гетман мархаматты Тушинскийдің таққа қол созған өнімсіз әрекетті тоқтатуын талап етіпти. Бұқіл Ру西亚 королевич Владиславтың дәргейіне бас ұрмак. Ендеши, карыса берер жөн жок. Король Сигизмунд III мархаматты Тушинскийдің билігіне Самбор мен Городноның бірін береді, қайсысын таңдаса – сонда воевода сайланады депті. “Мархаматты Тушинский” тарс ашуланған. “Мен... мен – заңды патшамын! Әуелі дәреже, мансабымызды атап үйренсін. Содан соң ғана сөйлесеміз!” – деген. Ал “царица Московская” Марина Юрьевна миығынан жымиған да, шыңылтыр, қатқыл үнмен нақты жауап қайырған: “Король Жигимонт царь Дмитрей Ивановичке Krakовты берсін, сонда біз оған Варшаваны сыйлаймыз!” Бір кезде Иван Грозный Реч Посполита тағына таласса, оның бел баласы Дмитрий неге Krakовта король болып жарияланбайды. Елшілер абырайсызы қайтты.

Кәззап – табандаған тырысқақ, Кәнізак – кеселді кекірт. Бірақ бұл жолғы жауап – қырыс мінез көрінісі ғана емессті. Тушинодағы күш-қуатынан айрылған, Калугаға екінші мәрте келгенде қасында мың қаралы ғана казагы болған жалған патша күн озған сайын күш жинап, қуаттанып келе жатқан. Петр Урусовтың қол астындағы екі мың ногайды есепке қоспағанда, күн құргатпай әр тараптан бесеп, ондап, селкеу болса да үздіксіз косылып жатқан карулы қауым ертеңгі дүбірлі қозғалыстың алғашқы жоралғысындей. Ақ патшаның калугалық жаңа сарайын көтерген Трубецкой сиякты “текті боярлар” халық алдын-

да Дмитрей Ивановичтің ақиқаттығын әйгілегендей. Жат жерлік басқыншыларға қарсы көтерілген жұрт болашакта, әрине, өз патшасының туы астына топталады. Мұндай мүмкіндікті қалт жібергісі келмеген Кәzzап жаңаша жарлық шашты. Менің патшалығымды жат жерлік жау та-пады деді. Енді ел үшін, дін үшін аяусыз айқас басталмақ. Русияның ар-намысын жоқтаған адам Дмитрей патшаның жағына шықсын. Ляхтарды, литвиндер мен черкастарды қырындар! Дінсіз король Жигимонтты да, оның сокыр күшігі Владиславты да мойындаңадар! Сендердің өз патшаларың бар, ол – мен, Дмитрей Иванович!

Аяқ астынан жаңа бедел тапқан Кәzzап енді сағат өткен сайын күшейіп бара жатты. Таяу төнірек, жат жерліктерге қарсы көтерілген бұқара “өз патшасын” шынымен тани бастағандай. Баяғыда – алпауыттар жойылсын, басын ал, барын иелен деп еді, енді жат жұрттан шықкан жауға қарсы көтермек. Ашамен, шалғымен қаруланған кара шаруалар бұрынғы, кеңшілік замандағы әдеттерімен азық жинауға, олжаба табуга аттаныш, шалғай вотчиналарға кіріп кеткен жолнер, пахоликтерді аман жібермейтін болды. Табан аузында жаһаннамға аттандырмаса, байлап, ак патшаның алдына жеткізеді. Ат жетер аймакқа тынымсыз жортуылдаш түрған казактар өз тобынан бөлініп қалған, орыстың орманында адасқан, еркін тірлік қызығымен мереke-мейрам үстінде камсыз жатқан – әйтеуір, капияда қолға түскен ляхтарды бес-ондап тағы әкеліп жатады. Кәzzаптың тұрағындағы ең қызығылкты, ең қуанышты сәттер осы кезде болушы еді. Тұздай көзі жанарлана жарқыраған Кәzzап тынымсыз тамсанып, анда-санда, жүрекке ерекше жағымды сәттерде ышқына балағаттап койып, шексіз ракатқа батады. Қызығы – қаза, ракаты – басқаның жан азабы. Жәсір атаулы тегіс азапты өлім табатын. Баяғы төртпақтап шабу, қазыққа отырғызу, мұнарадан лактыру – құдайдың ракымы екен. Кәzzап, әлде тапқыр ақылшыларының кенесі ме, әлде өзінің ерекше қиялды ма – жазаның адам естімеген тәсілдерін ойлап тапқан. Тіпті, бұрыннан бар азаптардың өзін жаңаша түрлендірген. Шашына тас байлап, аяқтан асады. Қазанға отырғызып, майға шыжғырады. Тілін кесіп, тістерін бірбірлеп суырады. Аузына дәрі толтырып, от тұтатады.

Мүшелерін кеседі. Терісін сыпырады. Өстіп, күн ұзак рақатка шомған Кәzzап, ғаламат азап шеккен, көвшілігі әлі тіршілігін ұзбеген, жау болса да, жауыз болса да жан иесі атаптатын мұскіндерді арнаіы байланып тұрған аш төбеттерге тастатады. Содан сон мол дастаркан, көл шарапты думан тойға кіріседі.

Жауына мейлінше қаһарланған Кәzzап жанаша билік құра бастады. Етектен тартар, бетке қағар Рожинский жок, ойына келгенін істейді. Трубецкойды актажы бояр сайлады. Заруцкий, баяғы казак атаманы, Тушинода боярлықка жеткен, Клушинода ерлігін танытқан, ақыры, Жолкевскиймен т.л табыса алмай, Калугаға қайта қашып келген Иван Заруцкий бас әскербасы болып белгіленді. Одан басқа да, патша сарайында болуға тиіс мансаптардың ешкайсысы ұмытылмаған, бәріне де лайыкты кісілер, "таңдаулы кісілер" тағайындалған Мансал, дәреже леген не, тұтас патшалықтардың тағдыры шешіліп жатканда. "Изменник, вор" Арслан заңсыз отырған Касимов хандығынан тайдырылды. Ораз-Мұхамед өз орнын алған. Петр Урусов Русия канаты астында дербес тіршілік кешпек Ноғай Ордасының бірден-бір әміршісі – ұлыбы сайланды. Бірак ен үлкен мәртебеге жеткен – Мұрат-Мұхамед еді. Царь Сибирский! Баяғы Қошім билік құрған, кейін жермен-жексен болған Сібір патшалығы қайта көтерілмек. Және бұрынғыдан әлдеқайда қуатты, жері кен, карымы мол, өзгеше сипатты, жана патшалық болмак. Ойлап көрініз. Жаңа жүрттың жас ханы, ак патшаның өзінің сүйіктісі Мурат-Магмет Сейляковичке от каруға сүйене отырып, түстіктең, тағылар жайланаған кен даланы бағындыру міндеті жүктеліпті. Қошім әuletі арман етпеген, Сібір воеводалары аяқ артуға батпаған істі Ораз-Мұхамедтің жиені жүзеге асырмак. Мазак па, сандырап па. Қайсысы болса да ақылға сыймас әумесерлік. Ораз-Мұхамед өзі тәрбиелеп өсірген туысына ойынның мәнісін ұғындырмак еді. Мұрат-Мұхамед тырсия сыздап, текірек атқан. Ата жұртты! Қошім әuletінен арылды, енді мен болмасам, кім бар деген. Ораз-Мұхамед не түнілерін, не күлдерін білмеді. Ашулана да алмаған. Ақылсыз жиенине жаны ашып еді. Ал ақылсыз жиен осы Калугада өткен азғана күн ішінде Кәzzаптың ең жақын шараптас досына

айналыпты. Үнемі оң тізесінде отырады. Дос кана емес, мәртебелі марғасқа. Царь Сибирский! Байтақ Сібір, бай Сібірмен салыстырғанда Қазан кайда, Касимов кайда...

XVII т а р ау

ОЙЫН

Калугада барлық жұрттан еңсесі биік бір адам болды. Тіпті “ақ патшадан” да жоғары. Атак-дәрежесі, отырған орнымен емес, бітіс-болмысы, өзгеше мінезімен. Бұл – Петр Урусов еді.

Думан үсті, дастарқан басы делік.

– Великий государь, – дейді кенеттен Петр. Бір ақылды патша айтқан екен: “Мен ҳалқымды сүйем; болдан жұрттың бақыты мен тыныштығы үшін ғана таққа отырдым”, – деп. Тағы да айтыпты: “Патша деп бас үрганнан, туган әке танып сыйлағанды артық көрем”, – деп.

– Отірік айтқан, – дейді патша. – Шылғи өтірік.

– Бастан-аяқ ақиқат. Әлемдегі ең шыншыл адам айтқан, – дейді Петр.

– Ақымақ! – дейді патша ежірейіп.

– Царь-отец, кім ақымақ? – дейді Петр жайымен. – Мен бе әлде жаңағы сөз иесі ме?

– Жаңағы сөзді айтқан адам, – дейді царь-отец сәл басылып.

– Ақылды. Білгір. Кеменгер.

– Сен князь... байқа – дейді, әлде ашу шақырапын, әлде дауды одан ары созарын білмей дағдарған патша.

– Жалғанышы, аяр айттар сөз, – дейді Бутурлин, әлде Михнев, әлде ретін тауып, ақ патшага бір көрініп, бір жағынып қалғысы келген басқа біреу.

– Есінді жый, холоп! – дейді Петр зекіп. – Кімді алдамши деп тұрсын! Царь и великий князь Дмитрий Иванович всеа Русии самодержец айтқан бұл сөзді. Москваға алғаш кіргенде. Москваға алғаш кірерде. Коломенскідегі салтанатты аял кезінде!..

Жарамсақ байғұс жер болады.

“Дмитрий Иванович” кенкілдеп күледі.

– Ұмытпапсын, кінезі. Коломенскіде. Русияның ең тандаулы адамдары салтанатпен карсылағанда. Конюший боярин, есінде ме...

Трубецкой қызара күрәнітіп, тұқыра бас изейді.

– Міне кінезі... – дейді Кәззап. – Міне нағыз адал... – “Холоп” деп айтуға батылы бармайды. “Дос” деп айту рәсімге сыймайды. – Міне нағыз адал... Боярлар! – дейді содан соң тенселе орнынан тұрып. – Кінезь Петр Арслановичтің денсаулығы үшін!

Петр әбден қыздады.

– Великий государь! – дейді мұрты едіреіп. – Есінде ме, баяғыда, әлгі Молчанов бар, Шаховский бар, сосын... кім еді, шайтан...

– Басманов, – дейді патша.

– Жок! Басманов қайда. Басмановты жарып өлтірген.

Содан соң моншаға түстік кой бәріміз...

– Қайда? – дейді патша.

– Қайда? Такты қаланың өзінде...

– Кінезь, шатастыра бастадын. Басмановтың өлгені...

– Иә, иә... – дейді Петр басын сілкіп. – Басманов сенен тұра бір сағат бұрын өлді. Содан соң сен баспалдактан құлап...

– Құлагам жок... Мен ол кезде... Мен қайда... – дейді патша беті шабдарлана жымыш.

– Иә. Сіз өлгенде... Жүрт сіз өлді деп қайғырып жатқан кезде Басманов шын өлген... Тірі болатын. Дұрыс. Мына мен айтып отырған кезде тірі болатын. Сонда бәріміз бірге моншаға түстік кой. Әлгі Шуйскийге кешірім жасалғаннан соңғы аптаның жұма күні. Сонда... Боярлар, тыңдандар! Сонда, біз – патша ағзам, марқұм Басманов, содан соң... иә, мен – үшеуіміз моншада отырғанда осы Дмитрей Иванович мені Қырымға хан сайлаган!

– Сен, кінезь, аз-маз... былай не... – дейді патша. – Мен сені Қырымға хан сайлагам жок.

– Дмитрей Иванович, сен массын, – дейді Петр. – Хан! – Сарт еткізіп кеудесін қағады. – Мен – Қырым ханымын! – Саусағын шошайтады. – Сен сайланғансын. Моншада! Сенбесен, Басмановтан барып сұра!..

– Князь масайып қалды, – дейді өзінің де көзі бүлдүрап отырған боярлардың бірі. – Білмейді не айтып, не қойғанын.

– Иә, – дейді Петр оқыс жуасып. – Аз-маз артығырак алды жібердім... Өзімнің саулығыма. Маспын. Өзім де білмеймін, масайсам болды, шылғи шынымды айтам...

“Сарайда”, мәртебелі марғасқалар бас қосқан әделкі отырыс екен.

– Великий государь! – дейді, “мемлекет мәселесіне” араласпай, тып-тыныш отырған Петр орта жолдан киіп.– Есінде ме....

Бұдан соң баяғыда, тақта отырған кезінде әуелгі Жалғаншы айтқан (немесе айтпаған) әлденендей сөз кетеді, сол заманда болған (немесе болмаған) әңгіме кетеді. Қайсысына карасаң да бас бағлан – князь Петр Урусов. Ақ патша бар сырын соган ғана айтқан, бар мәселені сонымен ақылдасып шешкен, бар қызықты сонымен бірге бөліскең. Тағын қалай түсіп бермеген деп таңырқар едіңіз. Ақыры, шұғыл басталған сөз шұғыл аяқталады.

Боярлар, дейді Петр, аузын алақанының сыртымен көлгейлей есінеп. – Дмитрей Ивановичтің басын неге қатыра бересіндер? Онсыз да жұмысы ауыр. Бүкіл Русияның, қала берді, Қырым мен Қапқаз, Ноғай Ордасы мен Сібірдің тағдырын шешу оңай ма! Великий государьға денсаулық керек. Великий государьға демалыс керек.

– Стол әзір, – дейді стряпчий¹²⁸.

– Жок! – дейді Петр. – Патша ағзам – қатын емес. Ен далаға шығамыз. Бүгінгі дана жарлықтарды Оқа жағасында тойлаймыз!

– Лайсан ғой, сұық қой, – дейді стряпчий өзінің тікелей әміршісіне қарап.

Патша ағзамның кай жерден қалай ас ішерін сен шешпейсін, – дейді Петр орнынан тұрып. – Дмитрей Иванович жауын мен қар түгілі, Владислав пен Жигимонттан да тайсалмайды. Бүгінгіге осы да жетеді, бас жазайық, боярлар.

¹²⁸ Бакауыл.

Әлдебір “манызды мемлекеттік мәселелерді” шешүгे арналған мәртебелі кенес адыра қалады. Арада бірер сағат өткенде Калуганың сыртында, кең далада, немесе шалқар өзен жағасында дуылы мол мереке – кешке қарай ак патшаның өзі атқа өңгерілер жаппай ішіс басталады.

Қашанда, кезекті әзіліне кірісерде Петрдің қайқы, кияқ мұртының ұшы болмашы жыбырлап, қой көздері ұшқын ата құлімдейтін. Содан соң жанары темірдей сұып, бетін мұз кабыршак басады. Дәл осы сәтте Ораз-Мұхамедтің иманы ұшатын. Ымнан, тартпақтан пайда жок. Петр тоқтамайды. “Великий государь...” Кетті. Ендігісі құданың ғана еркінде. Құданың және Кәzzаптың. Кез келген сәтте байлануы, адам айтқысыз жазаға кесілуі мүмкін ғой. Бірак тақыр-таза шығады. Қашанғы шыға бермек?!

– Байқап көрсін! – деген Петр, бірде Ораз-Мұхамед жалынарман болып тұрып, осы жанкешті ойыннан жеруге үгіттегендегі. – Сен не бітіресін? – деп еді сосын. – Ана екі мың аламанның намысы қайда? Батылы бармайды. Құш бізде. Алда-жалда кездейсоқ өле қалсам, – деген аз ойланып барып, – анығына жет. Анығына жет те, Кәzzаптың күркесін талқан қылып шап. Аруагым риза болады.

– Кетейік! – деген Ораз-Мұхамед. – Тобымызбен көтепрелейік те, тұстік-шығыска тартайык! Ешкім тоқтата алмайды бізді.

– Хажы-Тарханға сыймаймыз, – деді Петр. – Ойдағы іс орындалуы үшін орыс пен ноғайға ортак өз патшамыз болуы керек.

– Кәzzаптан ештеңе шықпайды, – деді Ораз-Мұхамед. – Еділді көктей өтіп, осы от каруды менгерген екі мың аламмен Жайықтан ары асайык.

Ол да бар ойымда, – деді Петр Ораз-Мұхамедті құшақтай, иықтан қағып. – Үлгереміз. Мұз түссін.

Бірак ойынын қоймады. Жана тұрлерін тапқан.

Бірде жүтеген-құрық тимеген асau айғыр әкеліпті.

Қырбақ қар жаңа түскен, Калуга әміршісі ит жүгіртіп, қоян талатуға шығып еді. Қатарлана тізілген бітей күбілердің үстіне салынған тактай көпір арқылы Оканың қарсы қабағына өткен бетте, аңшылық басталмай тұрып, бой жылдытар аялға тоқтасқан. Көңілге жел бітірген екі-үш

тостаганинан сон-ак Ораз-Мұхаммед Петрдің мұртының ұшы жыбыр ете түскенін андады. Ғайылтан шықкан, сайтанның сапалағындай жириң қасқа айғырды сондағана көрді. Үстіне ішпек кана тартылған. Шынғыра тулат, көкке шапшиды. Екі жағынан бірдей бұғалықтаған екі жігіт әрен ұстап тұр.

— Великий государь! — Тымық, салқын ауаны тіле шыққан дауыстан ақ патшаның өзі селк ете түскендей болды. — Өзіннің адап қызметшін, сен үшін үйінен-күйінен безген бақытсыз князь Петр Урусовтың азгана сыйын қабыл ал. Бесті айғыр! Шу асау. Кеше бес ат беріп сатып алдым. Түнде екі жігітті теуіп өлтірді. Баяғыда, есінде ме, асауға құмар едің. Мынау не — ат па, көтерем мәстек. Не түрлі тарпаңды өз қолынмен ауыздықтап міндің. Мына мәртебелі боярдың ешқайсысы көрген жок қой. Мен көрдім. Асауға мінсем, такымым жазылып, бойым сергіп қалады дейтін Дмитрей Иванович. Калугаға келgelі үлкен істерден басы босамай жатыр, іші пысып, бойы құрысқан шығар, шер тарқатсын дедім. Қане, мәртебелі боярлар, жол беріңдер! Көресіңдер қазір, патша ағзамның асауды қалай ауыздықтағанын!

Царь и великий князь Дмитрей Иванович всея Русии — ақ патшаның асауға құмарлығы рас еді. Топ алдында талай тарпаңның жынын басып, небір шәлкесті қойдай жуасытқан. Бірақ ол... ол әуелгі “Дмитрий Иванович” — таққа жетіп өлген Өлермен еді. Ал Кәzzап асау түгілі, жуастың өзінің үстінде копаңдап әрең отырады. Қыста тек шанамен ғана жүретін. Енді міне. Есерсөк князь тұра аранға айдал тұр. Угличтік патшазада болмасаң да, кейінгі, көп жұрт текта көрген ағзам екенінді дәлелде дейді. “Дмитрий Иванович” сирек кірпікті тұздай көздері шүнірейс жыпылықтап, әлде ызыдан, әлде қорлықтан, тығылып, сөйлей де алмайды.

— Боярлар, — дейді Петр ақ патшаның таңдаулы адамдарына назарын бұрып, — көріп тұрсындар, патша ағзам бүтін сәл сырқат. Асауға мінуіне жол бермейміз. Бірақ айғыр үйретілмей калмауға тиіс. Қане, осы жерде біздің тума патшамыз Дмитрей Ивановичқа шын адап құтандар ма? Қане, кім Дмитрей Ивановичті бүкіл Россия патшасы деп таниды?

– Біз бәріміз де танимыз – дейді Тушинода бояр атагын алған алдекім.

– Біз бәріміз де патша ағзамға адап күттанбыз... – дейді Калугада көтерілген тағы біреу.

– Жок, бір аттың үстіне бәрің сыймайсын, – дейді Петр.– Біреуің гана!...

Сен, князь, тым шалкес катжыңдайсын... – дейді марғаскалардың бірі.

– Жок! – дейді Петр. – Катжын емес, шын. Дмитрей Иванович, әкеміз, камкоршымыз! Сен казір өзіңе ен адап кызметші кім екенін өз көзінмен көресін. Боярлар, – дейді сосын патша тобына айдандаған карат. – Князь Петр Урусов өзінің патшасы үшін отка да, сұға да әзір!

Келер мезетте шайтандағы лып етіп, асай айғырдын арқасына ыргып мінген. Ғұмыры үстіне шыбыннан басқа ештеге конып көрмеген тарпаң айғыр шынғыра шапшыды, шұрқырай тебінді, мойнын ішінде ала мөңкіді – жалына жабысқан пәледен күттеге алмады. Эуел шыркөбелек айналып, танырқай антарылған жұртты тым-тыракай қашырды да (ак патшаның өзі ағаш тасасына тығылған), мойнын карыстыра, ауыздығын кере созып, айдалаға қарай тасырлата жөнелді. Жер тон. Қар шашаға жетер-жетпес. Жылға, жыра көп. Ораз-Мұхамедтің зәресі ұшты. Өзі түспес, атымен кося жығылып майып бола ма деген. Жок, жартысағат өтпей қайтып келді. Екі езуінен қанды көбік акқан, сүмектей терлеген, жұп-жуас жирен айғырды патшасының алдына тартып еді. Жаңа гана күбірлей күнкілден сыртынан сөккен жұрттың бәрі жамырай мадактаған. Есер деп ешкім айтпады. Ер. Эміршінің адап кызметшісі.

Арада он шакты күн өткенде тағы бір сұмдықты бастады.

Ак патшаны барлық боярларымен кося конакқа – өзі тұрған үйге шакырған. Жазаға ұшыраган көпестердің бірінің хоромы еді. Ораз-Мұхамед ауланын қақ ортасына орнатылған кісі бойы карагай коршауды, коршау сыртындағы биік тактай үстіне орнатылған, үстіне кілемшелер жабылған сәкілерді көргенде. Петрдің аю ойынын әзірлеп койғанын аңдалды. Бірақ бәрі басқаша болып шықкан.

Мол дастарқан, көл шараптан соң барлық мейманын аю ойынын тамашалауға шақырған Петр жүргттын бәрі тиесілі орындарына жайғасқан соң, қызметшілеріне “Михайло Потапычтың” өзін шығаруға бұйырған.

Тайыншадай қоныр аю айрықша ашулы екен.

– Орманнан әкелгелі үшінші күн, – деген Петр. – Аш. Үйқы және жоқ. Тұні бойы тұртқілетіп отырдым. Бұл – анау-мынау аю емес, – деген сосын. – Назыз кісі жайтін перінің өзі.

Содан соң... Ақылға сыймас іс болды.

– Великий государь! – деген Петр басы жерге жеткенше иіліп. – Есінде ме, баяғыда, тақты қалада, Москва өзенінің үстінде, мұздағы сайыс? Қайда-а... аю ма мынау – канден ит, нағыз аю сол еді ғой. Балтамен бір-ақ ұрып, етпетінен түсірдің ғой, тіпті қызығын көріп те үлгере алмадык.

Бұл рас еді. Таққа жана отырған бала патша бояр әuletі, кара бұқара – каншама ҳалық алдында аюға жеке шығып, каншама мақтау естіген. Бірақ ол – мына Кәzzап емес, ана Өлермен еді.

– Бүкіл астана қорді ғой! – деді Петр санқылдай дауыстап. – Дмитрей Ивановичтің ерлігіне бүкіл Жер тәнті болды. Бірақ... – Петр сәл бөгелді де, қолын жайды, – мына отырған боярлардың ешқайсысы сол ойында болған жоқ. Енді міне, бүгін мүмкіндік туып тұр... Великий государь, – деді Петр тағы да жерге басы жеткенше еңкейіп, – осы жолы рогатинамен шығасыз-ау деймін...

Бір сәт өлі тыныштық орнады. Патша боп-боз болып кеткен еді.

– Князь, – деді басқа жүргттан сәл ертерек есін жиған біліктілердің бірі. – Бұл – біздің рәсім-салтымызға кайшы іс. Аюға қарсы құтандар шығады...

– Сонда сен, бояр, біздің сүйікті патшамыздың мына мен айтқандай, аюмен сайысын бекерге шығарамысың? Элде аюға қарсы шыққан адамның бәрі құтандар болып кетеді демекпісін. Жоқ, көгершінім, конагым болсаң да төзе алмаймын мұндайға. Мен үшін ак патшаның абырай, на-мысы бәрінен де жоғары. Шыққан аюмен жекеге. Балтамен. Төбесін ойып, жалпасынан түсірген. Рас қой, великий государь?

Дымы бітіп калған “великий государь” бас изегендей болды.

— Дәп солай, — дейді Петр канаттана жымып. — Дмитрий Иванович өзінің кім екенін дәлелдеген. Ер екенін, ер хатықта лайық екенін. Енді... біз дәлелдеуіміз керек. Қане, мәртебелі боярлар, патша ағзамның алдында мына аюға қарсы қайсың шығасың?

Әрине, ешкім шыға қоймады. Мынауың теріс, мұндай қалжың, мұндай сый болмайды деп және ешкім айта алмады.

— Тағы мен!.. — деді Петр екі мықынын таяна күрсініп. — Мен! Мен! Мен! Егер мен болмасам, мына жұрт қалай күн көрер еді? Великий государь! Сенің құрметіне! — деген содан соң алтынды жасыл қамкамен тыстаған құндыз ішігін сипырып.

— Петр! — деді Ораз-Мұхамед шыдамай, қазақша. — Жын сокты ма сені! Өлетін амал таусылып па еді!

— Кам йеме, салтан, деді Петр. Сосын оралымды орысшасына көшкен. — Орманшы мұжық ұрып алатын аю, бояр есігінде жүретін құтан ішін жаратын аю мен үшін — князь Петр Урусов үшін ешкандай катер емес. Қорсетейін казір, кімнің кім екенін!. Великий государь, — деген сосын даусын көтеріп. — Мына Михайло Потапыч менің етімді жеп, сүйегімді мұжіп болғанша, ешкім орнынан козғалмасын. Эйтпесе, — деді қолына алған шолак найза — рогатинаның қылпуын саусағымен шетіп, — аюмен емес, алті адаммен ісім түседі.

Сәкіде отырган боярлар да, патша ағзам да ерекше коніңденіп еді. Амалы таусылған Ораз-Мұхамед сырт киімін тастап, қылышын сайлады. Бірақ ереже бұзар шырғалансыз-ақ іс бітті. Тіпті сайыстың өзі болмағандай.

Жалан жасыл жібек кейлекпен ғана қалған Петр коршаудың сол капиталына — аюға қарсы бетке барды да, кекке карап, әлдебір дұға оқып, аз бөгелді; сосын лып етіп секіріп, ішке түсті. Аю өкіре ұмтылған. Аяғын тарбайта басып, Петр де қарсы жүрген. Тонқаңтай екпіндеген аю қарсы алдына келіп, көтеріле бергендей еді, Петр шегіне толғап, найза ұрды. Содан соң мықшия сіресіп тұра қалған. Келер сәтте-ак аюдын ышқына өкірген үні қалт

тынды. Өндіршектен ұрылған, ұмтылған сайын бойлай енген болат наиза жүрек-қолқаны талқандап өткен мезетте орман алыбы да тыран етіп жығылған.

Артынан, оңаша қалғанда Ораз-Мұхамед Петрge қатты ренжіді.

— Қырыққа келдің, койсаншы енді жындылықты,— деген.

— Токтай алмаймын, — деді Петр өзінің кінәсін мойындағандай. Мазақ еткім, қорлағым кеп тұрады. Бұлар корыққанын сыйлайды.

— Өз басынды осынша қатерге байламай-ак коркытсан етті, — деді айттар сөзі таусылған Ораз-Мұхамед.

Ешқандай катер жок, кайта қауіпсіз болу үшін ен тиімді тәсіл, — деді Петр. — Ең дұрысы, әрине, қырып салған. Бірақ Кәzzаптың әuletін қырып түгесе алмайсын. Ығын тауып, айдауға жүргізу керек. Хажы -Тарханға патша қойсак... Ар жағын тағы көре жатамыз. Кәzzап пен карақшы тек корыққанын ғана сыйлайды, — деген тағы да, әуелгі сезін нығыздап.

Кәzzаптың Петр Урусовтан қорқатыны рас еді. Бірақ осы соңғы, аю ойынына байланысты оқиға кімге болма-сын онша жайлыш тимеді. Әрине, Петр мақталған. Мактау соны, “ақ патша” бастап, бүкіл “сарай қауымы” түтелімен стол сүзе жығылған кенеусіз ішіске ұласты. Ертеңіне аю да, басқа да болмағандай, әдепкі бей-берекет, былық тіршілік басталды. Бірақ бірдененін өзгергені, бірдененің басқаша түр алғаны анық еді.

Ұзын-құлакқа қарағанда, “царица Московская” Марина Юрьевна катты ашууланған көрінеді. Князь Урусовқа емес. Ораз-Мұхамед патшайымның Петрge жанары дымданған өзгеше көзбен қарайтынын андалған. Тіпті князьдің Кәzzаптан айрылмауына сондай себеп бар ма деген күнәкар ой да келген. Бірақ Петрдің ісі мен қылышынан сезікті ештеңе андалмады. Қайткенде де патшайым бар көрін Ораз-Мұхамедке төгіпті. Рожинскийден құтылып едік, енді Ураз-Магмет шыкты. Ангал князьді түртпектеп отырған сол. Қалай батылы барады депті. Атак-абыройдан айрылуы оп-оңай, патша өзі берген хандықты өзі алады депті. Ораз-Мұхамед өзіне нақпа-нақ жеткен бұл сөзді

мұлде басқаша жорыды. Эрине, шатыраштағы аттын жүрісі. Петрдің басына қатер төңген тәрізді. Сактық керек. Рас, өзі де он есептен тыс. Тушинода, түн жамалып келген көрісте Маринаның ішіне мұз катқаны анық. Бірак Ораз-Мұхамед – жатғыз атты жадау болса да хан Касимовский. Ал хан Касимовский Калугада отыр деген сөз – Русия шегіндегі мұсылман кауымы тегіс Дмитрей Ивановичті таниды деген үгым бермек. Өзі емес, тұлышы – атак-дәрежесі кажет.

Эрине, Ораз-Мұхамед өз орнында. Петрғе деген сый-құрмет те кемімеді. Бірак Калуга Сарайында бірінші орынға Заруцкий шыкканы анық еді. Бүкіл өмірі атысшабыс үстінде, беймаза тірлік астында өткен, жанжалды жерде жаны жай тауып, атағы асар жерде ажалдын өзімен әзілдесер, бірак не істесе де өз төбесінін биік, өз кеудесінің жоғары болуын ғана мұрат тұткан, бұл жолда ештегеден тайынбас атаман казір мұлде өзгерген. Анада патша ағзамның алдына тартылған жириен қасқа айғыр сиякты. Асаулығы адам сенгісіз еді, такымы қатты Петрдің астында койдан жуас болып шыкты. Атаман да солай. Ұшып-қонба есерлігінен арылған. Ойланбай сөйтімейді. Кәzzаптың алдында тіпті биязы. Құлдық ұра мұлғіп отырғаны. Осы қазір мына бояларды тегіс турал сал десе, ойланбай кылыш суырардай. Басбұзар атаман Калугадағы патшалықтың берік тірегіне айналды. Бірак Заруцкийді ауыздықтаған Кәzzап та, оның жомарт мархаматы да емес, патшайым еді. Ер жүрек, еңсегей атаман қуыршактай Марина отырған жерде мәжнүн кейіпке енеді. Құлағы естімейді, сөзі келіспейді. Бір қызырып, бір сұрланып, берекесі кашып, ыбылжып отырғаны. Ал патшайым өзіне ынтық атаманға назар да салмайды. Эйтсе де Ораз-Мұхамед бар пәле Маринаның өзінен шыкканына күмәнданбаған. Көз қырымен ұрлана киылып, кейде, тіппі, келіске, түсініске шакырғандай ұміттендіре, наздаға қарағанын әлденеше мәрте аңдал еді. Эрине, таяуда ғана басталған ойын. Патшайымға сенімді сүйеніш, адап кызметші керек.

Ораз-Мұхамедтің қаупі күшіне түсті. Заруцкийді жіті бакылай бастаған. Көңілі сергек екен. Қапысыз ұкты.

— Хан, мен ешқашан арқадан қанжар ұрмаймын, — деді бірде, қалт етіп оңаша қалғанда. — Мен кім жағына болса да ашық шығам, адал соғысам...

Енді ешқандай күмән қалмаған. Кәzzап пен кәнизак жаңа бір тор токуға кірісті. Құрбандығы да белгіленген. Петр. Эрине, соншама тентек ойын – ойын емес, мазак төлемсіз кетпеуге тиіс. Ораз-Мұхамед Петрді бейсаут жібермей, үнемі өз қасында ұстауға тырысатын болды.

Осы кезде Кәzzаптың жана жоспарының жайы анықталған. Астраханьға шегіну ерте. Бұлғақ басталғалы Дмитрей Ивановичтен айнымалған Астрахань – ең соңғы тірек. Қазір жағдай жақсарды. Корольге қарсы бүкіл Ресей көтеріліп келеді. Жаттан жеріген бұқара жұрт өзінің тума патшасы Дмитрей Ивановичті кайта тануы оп-онай. Танып та жатыр. Тек көпшілікті көтеру керек. Көпшілік көтерілсе, күш саған ауады. Русияның жарты жерін кесіп бер де, корольмен келісім жасас. Так та сенікі, бақ та сенікі. Жеті басы кайта тірілген жалмауыздай, бойына тың күш құйыла бастаған Кәzzап та қақаң қаққан. Мінездің құлышы, жүріс-тұрысына дейін өзгерді. Тушинода болмаған дәрежеде тәқаппар тартты.

Петр Урусов өз мұратының құр далбаса екенін сондағана ұққан. Ораз-Мұхамедтің айтқанына көнді. Кәzzаптың былық басы өзінің сасық қеудесінде қалады. Бұл да құдай пен десі. Әр жұрттың өз жолы, өз тағдыры бар екен. Ділі, діні бөтен адамның танып, ұғуы киын. Ағайын өз дауын өзі шешсін. Петр әрең иліккен. Екі жақтан бірдей кан төгіледі, қырармыз, бірақ қатарымыз азаяды дегенге ғана токтаған. Мұртың шайнаң, катты өкініп еді.

Бар түйткіл шешілді. Жалғыз-ак кілтипан қалған. Жаман да болса жиен – қаны бір Мұрат-Мұхамедті тастан кетуге қимады. Жазықсызына қарамай, нағашысы үшін жапа шегері анық. “Сібір патшасы” әуелде көнбеп еді. Мұнда қалса, такқа емес, казыққа отыратының ұққан соңғана келісті.

Ораз-Мұхамед бозөкпе жиеніне кіммен, кашан және қалай кетерін айтпаған. Сенбегеннен емес. Шығыс күні ешкімге хабарланбаған. Петр екеуі ғана біледі. Әскер

шашау кетпей сақадай сай отыруға тиіс. Жарлық берілген сөтте түп көтеріле атка конады. Жұздіктерге бөлініп, қаланың әр какпасынан шығады. Жеке топтары әр түрлі шаруамен құнде сабытып жүр, ешқандай күмән тумауға тиіс. Күмән туса, кидатасып өтуге де каукар жетеді. Екі мың аламан Оканың арғы бетінде, қаланың онтүстікшығысындағы Пельна жолында түйіспек.

Бұл кезде мұз каткан. Қар жұқа. Даға – кен. жол – ашық. Аттаныс сәтін ұзартуға болмайтын. Бұдан ары бөгелер кисын жок.

Аттаныс алдағы сәрсенбінің кешіне белгіленді. Патша ағзам әдетте бұл құні анға шығатын. Анға шыққан атығана. Негізгі максат – кен далада, таза ауада шайқап төгіп, армансыз ішу. Кәzzаптан бастап барлық бояр төрттағандай жығылады. Қаладағы әскер, қарауылдағы жасақшылар да еркін тыныстыайды, яғни, әркім өзінің көніліне жаккан кейіпте, қолына тиген нақіpte болады.

Күн жексенбі еді. Калута бүгін де көнілді. Бірақ атаулы мереке – көлденен көз көп.

Шын мереке сәрсенбіде.

Сәрсенбі – сәтті құн.

Күні кеніш, тұні бейіш рамазан әл-мағзұм айынын үшінші сәрсенбісі.

XVIII таразу

ҚАЗА

Қайғыға кажды, қуанышқа марқаймас темір өзек пері кебіне түсे бастаған, еңсесі – батпан зіл, көнілі – кара тас Ораз-Мұхамед айналасы екі-үш құн ішінде бар бітіс-болмысы, жан жүйесімен кайта жаңғырған – отыз тоғыз жылдық гұмырында осымен нешиші мәрте штей түлеп, ата қаны, ана сүті бойына құйған, туған топырағы қалыптастырған табиғи тұлғасын тапты – бейнетке. казага толы қапалы тірлік, айқаспен өтер. ақылмен тыншыр асқак өмірдің жана бір сатысына – өткенге ой сүзгісінен қарап, болашактың сұлбасын айқын пайымдар тұғырлы биікке шықты.

Байыптап караса, тағдыр әу бастан-ак өзгеше міндеп жүктепті. Қайда сүйреп салса да. кия құздан құлатпай аман

сактапты. Бүкіл елдің еншісін бір өзіне арқалатқанда, бар жақынын харап етіп, бір өзін қалдырганда келер күннің хабаршысы болсын деді ме. Арттағы өмір – соқыр сокпак екен. Тап бастым, тура жүрдім дей алмайды. Ширы көп, шимайы мол. Бірақ ақыр тұбінде иек аргпа асуға жетіпті. Алда жалғыз-ақ жол бар. Сорабы салынбаса да тура жол. Өзін Қазақ-Ата іп тартар алып жактың қандауызына салынар алмас жебе сезінген.

Соңғы түн – сәрсенбіге караған кеште төсекте канша дөңбекшісе де көзі ілінбей қойды. Тынышы кетпеген. Толқыныс, лупіл де жок. Жүрек сыйдаған мұн, кимас сағыныш қана бар. Ұзак жол үстінде қалған жақындары есіне түсіп еді. Бәрі де өздерінің ең жақсы күнінде, ең жарқын кейпінде көрінген. Құрбан емес, шәйт. Бәрі де қасына, осы караңғы бөлмеге жиналғандай. Алыс жол алдында кешу айтыспақ. Оң тілеу тілемек. Аруақтан ак, аруақтан құлдіретті кім бар. Желеп-жебейді. Жігер-күш құяды. Тек өз бастарына ғана сәбеті жок. Тәні шіріген топырақтан ұзап кете алмайды. Ораз-Мұхамедтің көзіне жас үйірілді. Ойлап тұрса, жақынға жарығы тимепті. Әсіреле Хан-Керменде. Адал жар еді. Аталы ұл-қызы еді. Не көрді... Келер күнге қайрылмастай бет бүрған Ораз-Мұхамед бойын әрен бекітті. Құбірлеп фатиха оқыған. Қаранғы үйге бейіш нұры төгілгендей.

Таң атты. Жаңа күн туды. Шығыс – шырғалансыз, жүріс – бейнетсіз болыпты. Тегіс қосар атты тас түйін жасақ ойранға ұшырап, топырағы шықкан Орыс елінің шегінен көлденен қактығыс, құғын-сүргінсіз аман асты. Жайқын Еділдің шұбар ала қар басқан көк мұзынан шұбырып өткен соң-ақ Қазақ Даласынан ескен жел лебі жол азабынан қажыған қолға тың тыныс беріп еді. Көп ұзамай, қазақ қоныстарының шеті көрінді. Куанышты көріс арты – мерекеге, мереке арты – қыс көзі қырау, ак қар, көк мұзда түстік шығысты – көк күмбезді Түркістанды бетке алған ұлы шеруге ұласқан. Бағыза, төрт тараптан бірдей жау қысып, тыныс тарылған шақта от шашып, қорғасын бүркөр бес жұз мылтықты арман еткен Қазақ Ордасына жаңа жарактың сырына жетік, өздері де мұздай қаруланған екі мың батыр келіп түсті. Көргені –

көп, көсемі – кемел. Ұзамай-ак көшпенді қауым өзгеше өнер жолына бет бұрды. Біреу онға, он – мынға үйретіп, батыс әлемнің бағын асырған сикыр жалпы жұртқа жария кәсіпке айналды. Мылтық соғатын даркан, топ құтын теміршілер өз өнерін шындағы берді. Елдін берекесі, ердің қуаты артты. Төңіректің төрт бұрышы тегіс қатер болудан қалды. Жаулық жолындағы неше жұрт бітімге қол қойды. Енді айбынды сл өз басына ғана қорған емес, алысы-берісі мол ағайынға да қамқор бола бастады. Осы кезде алмай қойман, жалмамай тынбан деген дүлей дұшпан шыкты. Алыстан арбасқанмен, беттесе белдеспеген тажал. Елінді тоздырмак. Жерінді атмак Ұрпағынды мәңгі құлдықта ұстамак. Жау тұтқиылдан шапты. Қаншама заманнан бері жылы сөзбен алдарқатып жүрген. Енді міне. Шеткі ұлыстар ұйпа-тұйпа болыпты. Ұлыс бегі Орак баҳадұр – князь Петр Урусов капылыста қаза тапқан. Ішін қан жуған бас колбасы Ораз-Мұхамед ашына атқа мінді.

– Хан ием! дейді қасында келе жаткан Қоянак баҳадұр.

Бұл не тағы, жау жағадан алғанда? Хан – Есім “Жок! Мен! Мен хан болам. Тым құрса үш жүздің бір бөлігінде дербес билік құрам!” деген Тұрсын мәмлеке келген. Ораз-Мұхамед араға жүрген сон күпірлікті қойған, бірлікке бас иген. Енді мынау не? Ораз-Мұхамедтің өзін аздырмак па??!

– Хан ием...

Басына төніл тұрған – кәрі жасауыл Барак еken.

Хан ием. Метірей патша сізді өзімен бірге анға шакырады.

Тұс ғайып болды. Жылуы ғана қалған Жаксы тұс.

Сыртта Федор Чулков пен Игнатий Михнев күтіп тұр еken. Сарайда ерекше сыйлы кісілер. Чулков – ескі таныс. Ал Михневті осында ғана қорғен. Экесі қабакшы еken. Аумалы-төкпел заманда әміршіге жағып көтерілген епті, пысықжігіттердіңбірі. Екеуі де аттан түспіп, күрмет көрсетті. Ак патшаның итшілермен, қызметші-қосшылармен бірге каладан шығып кеткенін, ұлы мәртебелі хан Касимовскийге арттан қуып жетуге бұйырғанын айттыскан. Әдепкі жайыт. Бұрын да талай шакыртқан. Жалғыз Ораз-Мұхамедті ғана емес. Калугаға келгелі Кәzzап өзінің билігі зор әмірші

екендігін сағат сайын, сәт сайын еске салып отырғанды әдетке айналдырган.

Күн наиза бойы ғана көтеріліпті. Шыңылтыр аяз екен. Аспан ашық. Қылаулаған ұшқын ауаға көкірек тоймас кен тыныс, өзгеше тазалық бергендей. Шашалықтан ғана келетін, құрғак, аппак қар ат тұяғынан алтын аралас күміс күмдай сусиды. Екі өнірін тоғай жапқан өзен үстінде бозғылтым бу бар. Алыстағы орман сүрлана мұнаргады. Төңіректі тегіс жапқан кіршікіз кар, қырауыта ілген бұта, саусақтарын ақ түбітке толтыра, көкке бақкан қызыл карағай – ой мен қыр, бүкіл әлем – мәңгілік тыныштық жырына мұлгіндей.

Ак патша көп ұзамапты. Қаладан үш-төрт шақырымдай жерде, Оқанын жолдан қиыс оң қабағында, құргейлене біткен тоғай ығында ат тірсегінен асар қалың омбыда тұр екен. Топ-тобымен тазы жетелеген итшілер, арак-шарап, азық-түлік тиелген шаналар, аспаздар мен қызметшілер, тіпті, ұзын саны жиырма-отыздан аспаса да, үнемі әмірші қасында жүретін жасауылдарға дейін алға озған. Кәzzаптың жанында бір-ақ кісі калыпты. Жақындал келгенде таныды – Михайло Бутурлин екен. Аталы әuletten шыққан, өз басы қасиетсіз кісі еді. Қай жерде де Кәzzапқа жағынып жалбандайды да отырады. Осыдан төрт-бес күн бұрын ғана жанасар атағын алған.

Кәzzап шайтан көздері күлмен қағып, өте жылы қабылдады. Тіпті аттан тұсуге шак қалғандай. Айтпақшы, Кәzzап көбіне-көп шанаға мінуші еді. Қаладан шыға бере, аю терісі жабылған арқалыққа шалқая жатып, шарапқа бас қоятын. Бүгін сау екен. Күн сайынғы “аңшылық” – ашық аспан астындағы маскунемдік еді. Қан сонар – ит жүгіртіп те қызық көрмек сияқты.

– Хан, сен тазы ит жайын жақсы біледі деседі. Бүгінгі аңшылық сәті қалай болмақ? – деді Кәzzап. Ат басын бұрып, жолға түсер сыңайы жок. Тағы біреулерді күтіп тұрған тәрізді.

– Мен білетін ит бұдан басқа, великий государь, – деді Ораз-Мұхамед. – Тобымен косылмайды. Әдетте жалғыз шабады. Құмай аталатын жүйріктерге тұлкі, коян опонай. Асыл текті арландар қасқыр да алады. Мен орыс та-

зыларын кемітпеймін. Бірак сіздерде, великий государь, ит аңшылығының жайы бөлгөрек. Иә, айтпакшы, – деді сосын, – біздің казакта тазыны тобымен салатыны да бар. Бала кезімде Сырдария дейтін өзеннің қалын камысында, – сондай өзен бар, мына Оқадан алдекайда енді. – сол Сырда жолбарыска ит жапқанды көріп едім. Баталы жолбарыс екен. Эйтпесе шалдырмайтын еді. Соның өзінде ғаламат айқас болды.

Жеті-сегіз жасында күә болған, бірақ отыз жыл бойы есіне алмаған өзгеше ұрыс Ораз-Мұхамедтің көз алдына келді. Бауырындағы, қандендей ғана қызыл шүбар шөнжікті корғап, құйрығы жер сабалап шыр айналған сары ала жолбарыс қаншама ашулы. айдынды болғанымен, шарасыз көрінген. Қасқыр атып машықтанған, ештеңеден тайынуды білмейтін, тазысы, дүрөгейі, төбеті аралас жиырма-отыз ит жан-жақтан арылдай анталағанда, алдан, арттан шауып, тай тартқандай қып-қызыл қанға батырганда бір серпіліп, катерлі кимыл жасамады. Ақыры, өлемен төбеттердің бірі, өзі де қабырғасын қаусатып, шөнжіктің омырткасын үзген соң ғана салып еді майданды. Эпсөтте бес-алты ит қатарынан майып болды. Енді болмаса адамға шабар еді. Манадан бері садағын сайлап ат ұстінде тұрған Ондан сұлтан кесе тартып, салып қалды. Темір істік қақ маңдайға қадалған жолбарыс етпетінен түскен. Ораз-Мұхамед жолбарыска жаны ашып, бірнеше күн қатарынан ұйыктай алмап еді. Экесін де сұық көрген. Сол хикаяны айта жаздал барып іркілді. Бірак жолбарыс турагы әңгіме Кәzzаптың серіктерін қызықтырған сиякты. ентелей төніп, тым жақын келіпті.

– Мұнда жолбарыс жок, – деді Кәzzап. – Бірак біз дәл сондай ірі ан талтық.

– Аю ма? – деді Ораз-Мұхамед. Артына, келген жолға қарайлады. Ешкім көрінбейді. Алдағы шаналар да орман мүйісінен асып жоғалды.

– Өзгеше ан, – деді Кәzzап көзі құлмендеп. Жанарында каймыжық пайда болғандай. Әлденеге масаттанғанда кірпігі сирек, тұздай көздері жасаурай жыпылықтан кетуші еді. Қас қакпай, тесіле қарайды. – Сіздің жиеніңіз

Магмет-Муратка көріпті, – деді. – Адал холоп екен, енді Касимовқа хан сайланады.

Ораз-Мұхамед сөз мағынасын байыптап үлгермеді.

– Тушинода царицаның арына тиіп едің, енді Калугада менің өзіме қастандық ойладын, – деді Кәззап тістене ырсып. – Өлім! Өлім саған!..

Іс мәнісін сонда ғана андаған Ораз-Мұхамед ышқына ақырып, қылышқа қол салды. Тебіне серпіліп, қиялай сұры бергені сол еді, қарақұстан қак жара наизағай осып өтті. Сол сәтінде-ақ жарық құнді қызыл мұнар тұман басқан. Артынша бүкіл денесі қабаттаса, үздіксіз ұрылған ауыр соққы астында қалды. Мын сан топ бір өзіне қарсы атылыпты. Дүние төңкеріле шайқалып, төмен құлдырады.

Шартты сөз айтылған мезетте, қылыш балдағынан қол айырмай артта тұрған Федор Чулков қайқая сілтеп, қара құстан шауып еді. Құндыз бөрік қапия ұрылған қылышқа қамсау бола алмады. Ораз-Мұхамед лықси толқып, ердің қасын құшқан. Келер мезетте төртеуі бірдей топырлай ұмтылып, онды-солды қылыш сілтеп, қидалап шаба берді. Ораз-Мұхамедтің қырық жерден кесілген өлі денесі аударылып ат бауырына түскен.

Менің Ораз-Мұхамедім жарық дүниеден осылай көшті.

Қаһарманның ажалы кәззаптан келіпті.

Ердің түбіне ез жететін көрінді.

Әлмисактан солай екен.

XIX т а р а у

КЕК

Қамалда зеңбірек атылып, дабыл көтерілгенде князь Петр Урусов ауладағы бак ішіне тұнған ұлпа қарға жаңа ғана жалантөс аунап тұрып, буы бүркырай сұртініп жатқан. Басы әлі де зенгіп тұр еді. Мальвазияның бір тостағанын тартып жіберсе ғой, көзі шырадай жанар еді. Бірак бүгіннен бастап шараппен қоштасуға бекінген. Ертеннан бастап қойғаны жөн екен. Енді міне... Бірінегірі жалғаса, әр тараптан жаңғырықкан зеңбірек үнімен қоса тарсылдаپ қакпа қағылған.

– Князь! Князь! Қастандык! Патша ағзамға қастандык жасалды! Князь!..

Петрдің басы сол сәтінде-ак жазылды.

– Аш қакпаны! – деді ошарылып қалған жасауылдарға. Өзі қашанда жанынан тастамайтын, қазір шие ағашынын бұтағына ітулі түрган қылышын алды.

Хабаршы – жалғыз кісі екен. Федор Чулков. Атынын бауыры бұйра саусақ, омбылай шапқаны, танаурата тебін-гені көрініп тұр. Өзі де аптықкан. Элле корықкан. Әлде қуанған, әйтеге толқыныс бар. Түкірігіне шашала, мінбелете сөйлейді.

– Хан Касимовский опасыздық жасады! Царь и великий князь! Өлтірмек болды! Москваға қашты!

– Кім? – деді Петр. Чулковтың атынын сулығынан ала түсті, – Кім өлтірді? Кім қашты?

– Қылышынды таста, князь, – деді Чулков сонда ғана сабыр тауып. – Кім болса да мен емес.

– Оны казір көреміз, – деді Петр. – Әуелі аттан түс Во, солай. Сен князь Петр Урусовтың алдында тұрсын. Енді айт адамша. Хан Касимовский кайда?

– Москваға қашты... – деді Чулков күрсініп. – Жеткізбей кетті, онбаған...

– Сен байқап сөйле, – деді Петр. – Неге жеткізбей кетті?

– Аты жүйрік...

– Өтірік айтасын, карғылы төбет! – деді Петр. – Ей, кайдасын... киімді әкел... Кашкан жок!

– Міне құдай, міне крест!

– деді Чулков ант-су ішп. – Патша ханды анға шақырған жок болатын. Артымыздан күп жетті. Содан, айттар сезі бар екен, патшамен – Дмитрий Ивановичтің өзімен артта, оңаша қалған. Кенет... қылышын сурып, тарпа бас салады. Патшага. Оңбаган татар... ягни, оңбаган хан... Дмитрий Иванович осал адам ба, сокқыны дарытпайды. Сосын... өз басына қатер төнгенін андалап, тұра қашқан...

– Кім? – деді Петр ентіге ысылдап.

– Кім... кім... Саған не болған, князь! Царь и великий князь Дмитрий Иванович всеа Русии самодержецке тапа тал түсте қастандык жасалады. Арам ойы орындалмаған

опасыз Москваға қашады. Ал сен, князь Урусов, опасызын соңынан құғынға шығу орнына, мына мені – патша ағзамның хабаршысын тергеуге аласын. Патша ағзам қазір өз сарайында. Аман-есен. Арнайы жарлық берді, опасыз хан Касимовскийді қып жетіп, ұстап, тірідей жеткізу керек!

– Менімен бірге жүресің! – деді Петр. – Жол көрсетесің!

Петр қастандық болғанына күмәнданған жоқ-ты. Бірак Кәzzапқа емес, Ораз-Мұхамедке. Қашып кеткеніне де сенді. Қатер төңген сәтте ат басын кері бұрмас амалы қалмаған...

Бұлар екі жүздей кісімен Москва жолына түскенде, алда ұбак-шұбак шапқылаған адам саны бірталай еді. Петр де ат басын жіберді. Ораз-Мұхамедті ұстап алса, табан аузында жазым етер деп қауіптенген. Сұрап алар, тартып алар, әйтеуір тірі қалса, артынан тағы бір ретін табар.

Москваға қашқан хан ізім-қайым жоғалды. Серпухов жақтан келе жатқан, қарсы кездескен казактар да жол үстінде ешкімді көрмепті. Әлде басқа тарапка бой жасырды ма.

Петр шынымен үміттенді. Алысқа ұзар жөні жок. Қатерден қағыс жерде жүр. Тіпті шығыска аттанар жол бойында тосуы да.

Сол күні Кәzzаптың сарайында гана емес, бүкіл Калугада тек “патша ағзамға жасалған қастандық” турасында гана әнгіме болып еді. Петр де сенген кейіп танытты. Бірак жол ынғайына, жер жайына жетік жігіттерді бес-оннан топтап, шартарапқа аттандырған. Ал өзі окиғаға жанама болса да катысы бар адамдардан сыр тартуға кірісті.

Екінші кеш батпай-ак жүрегі мұздалап, көкірегі суыды. Ораз-Мұхамедті Кәzzаптың өзі шакыртқан. Аңға Оқаның оң қабағына – түстік бетке шықкан. Кәzzап Ораз-Мұхамедті күтіп, өзі бөгелген, және жалғыз емес, касында үш адам болған. “Қашқын” түстікке тартса керек еді, басқа жол жок, ал құғын терістік тарапта болды.

Біраз қоныс Мұрат-Мұхамедтен шықкан. Ең бастысы – Кәzzап пен онын серіктерінің сезінде алалық көп.

Кәззалтың өзі Ораз-Мұхамедпен кәдімгідей қылыштастым десе, Михнев пен Бутурлин қастандықтын алдын алған. Зұлым ханның қапияда қылыш сілтеуіне жол бермеген, кайтпай ұрысып, қасқунемді қашуға мәжбүр еткен; ал бұлармен бірге болған Чулков қашқынның қылпуын да көрмепті. Анығы – Ораз-Мұхамед қамсыз, әрі жалғыз болған, жауы карулы, әрі көп. Тайталасуға келтірмей, тарпа бас салған. Қайран ер қапыда қаза тауышты. Газиз сүйегін қасқыр жеп, ит мүжіп жатыр ма, алде мұз астына түсіп, іірімге батты ма – әңгіме сондағана. Эйткенмен, көніл құрғыр үмітсіз емес-ті. Болмашы, алдамшы үміт. Ұзамай сол үміттің өзі сөнді. Бейкам, бейсаут кепте күмәнді тоңіркті тегіс тексере сүзуге кіріскен ішіл жігіттер арада жұка болса да кар жауып кеткеніне қарамастан, қастандық орнын анықтады. Опыр-топыр арпалыс, мөлшерден артық қызыл қан – ешқандай күмәнға жол қалдырмап еді. Келесі күні, ойламаған жерден Ораз-Мұхамедтің өзінің де мүрдесі табылды. Оқаға лактырылған жері белгілі-тін. Жүрген із, ойылған мұз анық көрсеткен. Бас ішін осымен тоқтап еді. Ораз-Мұхамедтің кәрі нөкери Барак бұл тұстың өзен ағысынан сол-пәл тышкары, шұнғыма ұйық екеніне назар аударды. Сауытсыз, ауыр жараксыз кеткен, ендігі көтерілсе керек, жұка мұзбен беттесіш тұр деген. Жігіттер алдымен межелі тұста мұз бетін сыптырып, кардан арылты. Ай жарығында ештene көрінбеген. Содан соң іірім басынан бірнеше ойық жасады. Мұз астына қамыс ораған арканға байтап бұтакты қу ағаш жіберіп еді. Қалай толғап суырса да ештene ілінбеді. Ақыры, бейнет асып, үміт үзілген кезде. Барак мұз үстін айбалта ұшымен шекіп тыңдал жүріп, дал жиекті. Өзенге құлай өскен тал түбін оя бастады. Қателеспепті.

Ораз-Мұхамедтің қылыш кидалаған құндыз ішігінің шалғайы томарға киілтіп қалыпты. Мұз болып каткан дене бұзылмаған екен. Бірак сау-тамтығы жок. Тек қызыл шырайы қашып, сұрлана мұнданған бетіғана бүтін. Қылышы жанынан түспепті. Қарыс сүйемдейғана сурып үлгерген екен.

Ертеніне Ораз-Мұхамедтің мүрдесі шанаға тиелген отын астында Петрдің алдына жетіп еді. Князь сазара мелшиген

калпынан жазбады. Тек жартылай суралған күйі мұз болып қатқан қылышка көзі түскенде ғана сәл босаған.

Осыдан соң-ак Калугадағы өмір өзінін әдепкі арнасына түскендей болып еді. Петр апта бойы өліп ішті. Тіпті патша сарайына, дырдуы бұрынғыдан да молайған мерекелі отырыстарға да бара алмаған. Оның есесіне ногай-қазактардың тұн жамыла аттанған жортуылдары көбейді. Бес-ондал, кейде жиырма-отыздап айдал әкелген жәсірлері – тұтқауылдан ұсталған, ұрыста колға түскен, шалғай жүріп торға ілінген ляхтар мен литвиндерді тоналмаган, түгі кисаймаған қалпында патша ағзамның өз қолына әкеп тапсырады. Заруцкийдің казактарымен киқылдасқанды койды. Стерелецтермен тіпті тату. Корольге қарсы қашан аттанамыз, жата-жата саржамбас болып біттік деседі. Қәzzаптың да көңілі жайланды. Қашқан ханнан хабар жок. Іздеушісі және шықпады. Хабар кайдан келсін. Оқанын түбінде жатыр. Мүмкін ендігі Касимовтан өтіп, Еділге де жеткен шығар. Іздеуші кайда. Ел-жүртсыз, жалғыз атты аламан еді. Рас, князь Петр Урусов сезетін сияқты. Бірақ оған да жан керек. Енді корқатын болады. Жалғыз Урусов емес, бәрі де корқады. Ал Марина... Марина риза.

Тағы да сәрсенбі келді. Ораза біткен. Айт өткен. Ораз-Мұхамед шәйіт болғаннан бергі үшінші сәрсенбі.

Ішуді қойған, шын, біржола қойған, басы сау, бойы сергек князь Петр Урусов күн найза бойы көтеріле аллаға сыйынып, атқа мінді. Төңірегін тегіс жемтікке айналдырған, алты аяқ, жеті басы болмаса да, бітістүрпаты өзгеше мақұлықтың ізіне түспек. Не ақ жолда, кек жолында басын жояды, не жеміт хайуанның қара қанын төгеді. Ерекше аңшылық еді бұл.

Қадамы қанша қатерлі болса да, қасында жиырма-ак кісі бар. Қалған әскер қатыспайды бұл іске. Бірақ қалыс та қалмайды. Кебі кешеден бері таяу маңдағы село, деревняларда қонып жатқан. Бірақ осы казір, қолбасшысы аттанысымен туп көтеріледі. Бәрі де осыдан тай шаптырым жерде, Пельна жолында, кайынды тогайға кіре берісте түйісуге тиіс. Түске дейін күтеді. Артынан ешкім кел-

мессе, өз жөндерін табады. Құдай атымен айтылған үәде, князь Петр Үрусовтың ен сонғы жарлығы осы.

Күн сәл бұлышыр еді. Ауа аз-маз тұманытып тұр. Жылы. Өте жылы. Тұман қалыңдай түссе деп тіледі Петр.

Анға шыккан патша тобын межелі жерде күштеп жетті. Сол шама. Ораз-Мұхамедтің каны төгілген түс.

Алғы топ – итшілер, қосшылар, жасауыл әскер ұзап кетіпти. “Патша ағзам” шанамен шығып еді. Шанада отыр. Төнірегінде жиырма шакты ғана адам бар. Шанада отырган “патша ағзам” жол бойы ішіп келеді екен. Қасындағы аттылар да тегіс қызу. Петр соктырта желіп тақай бергенде, тегіс дауыс көтеріп құттықтасты. “Патша ағзам” шананы токтаткан. Колында үлкен күміс кубок.

– Сенін саулығына, князь! – деген. Петр төнен бере ат басын тартқанда.

– Іш атая-керенди! – деді Петр қылышының балдағына колсалып. Әжептәуір қызу Кәzzап Петрдің ногайша айткан сезін қошамет санаса керек, оқыс кимылды да андамаған. Өзгеше сусаған қалыпта, колы сәл-пәл діріллеп, шарапка бас койды. Сакалынан сыйзыктай төгілтіп жатыр.

– Во-о-ор! – деді кенет Петр ышкына айқайтап. – Жалан аяқ жалдал! Танимысын мына қылышты?!

Кәzzаптың көзі шекесінен шықты. Коркыныш емес, танырқау:

– Ораз-Мұхамед ханның қылышы! – деді Петр. Таныдын ба? Қане! Соз колынды!

Есі шыға калтылдап, кубогын актарып алған Кәzzап, әлде ақыл алжасар сәттегі, қылышты маған көруге беріп тұр деген далбаса ма, әлде жарлықтың күші ме. әлде оқыс соққыдан жасқанғаны ма, қолын көтере берген. Со сәтінде ақ алмас жарқ етті де, Кәzzаптың он колы білек ортасынан қырқылыш түсті. Қара қан шүмектей атқылап қоя берді.

– Сен, Кәzzап, төрт жыл бойы жалғанды жалпағынан бастың! – деді Петр қылышын білеп тұрып. – Аттың, астың. Алладың, арбадың. Ешкім токтау сала алмады. Енді зауал күні туды! Қазір мен үйретем сені! Қөр, татардың ханының суға батырган қалай екен! Ногайдың бегінің қеудесін басқан қалай екен! Қарауындағы халықты қан жылаткан

калай екен! Басыңа керегі тәж еді ғой. Міне, сол алмас тәж!..

Петр қылышын қайта сілтегендे, әуелгі жара жанына батса да ақыл-естен айрылмаған, әлі де өмірден үмітті, жалынышты қалыпта шырышық ата толқып отырған Кәззаптың құндыз бөркіті басы домалап, алдын жапкан аю терісінің үстіне түсті. Көбікті қара кан лық актарылған.

Мана Петр алғаш ақырғанда, таңдал қасына ерткен жынырма жігіт тегіс қылышын суырып еді. “Қозғалма! Тырп етпе! Өлесің әйтпесе!” дескен ызбармен. Көбі мас, “патша ағзамға” жағынумен ғана күн кешіп жүрген, ұрыс-соғыска жоқ “игі жақсылар” естері шығып, ұйлыға анырып қалған. Петр Кәззаптың мықшия бере сұлық түскен өлі денесіне назар да аудармaston, осы жандайшаптарға бұрылып еді. Ішінде Ораз-Мұхамедтің қазасына ортак үш жендеттің ешқайсысы да жоқ екен. Ең аяғы, сүмелек “царь Сибирский” де көрінбеді. Бірақ аламандар Кәззаптың қосшыларын тегіс турағалы түр.

– Барсын! – деді Петр. Көргендеріне куә болсын. Тимендер. – Жігіттердің бірі Кәззаптың басы мен қолын алуға аттан түсіп еді.

Қанжығам былғанады! – деді Петр тыжырынып. – Арам бас, арам қан... Ал, жігіттер, – деді сосын көпке қарап.– Аруақ риза. Енді қарайлар ештеңе жоқ. Тарттық, Пельна жолына...

Асықпаңдар, – деген, қанды ошақтан сөгіле айрылып, түстікке бет бұрғанда. Қашты дер. Қалаға хабар жеткенше, біз де қалың қолға қосыламыз. Батылы жетсе қуып көрсін!

Ертеңінс, қактығыс, шырғалаңсыз қатерлі аймақтан ұзаған, қабактары катынқы екі мың аламан аттан түсіп, азғана аял жасады.

– Алда разы болсын, бәріне де ракмет! – деді Петр.– Үш жыл бойы бар қындықты бірге бөлістік. Бәріннің де есken ұя, шықкан ортан бар. Енді жөнімізді табайық. Рұқсат. Ал мен... мен шын күрес жолын жана ғана таптым. Ерем десендер ерік өздерінде.

Бұлғактан қажыған, амалы таусылған біраз жұрт Романовка, Юрьевке, Кузьмодемьянскіге, Казанға –

өздері туып-өсken жерге кайтпақ болды. Не көрсек те тағдырымыз Орыс елінде дескен. Петрдің касында жауынгер жасактың жарымы ғана қалып еді.

– Қайда бастайсың? Хажы-Тарханға ма, Қазак Ордасына ма? Өле-өлгенше сенімен біргеміз! – дескен.

Хажы Тарханда не калды, Қазак Ордасында кімім бар... – деген Петр. – Маған сенсендер – дала кең. Қайда жүрсек те ат тізгіні өзімізде болмақ! Қайткенде де өмір бойы ақ патшаға қарсы алышып өтеміз...

Бірер жұз аламан Хан-Керменге бет бұрған. Ортасында ак киізге тігіліп, атка артылған Ораз-Мұхамедтің мүрдесі.

– Қадырғали бек пен Жаһанша мырзаның арасына коярсын деуші еді, осылай тынарын білген-дағы, – деді кәрі нөкер Барак коштасарда көзіне жас алыш.

– Мына баламды, Айданак-ханшаны кимай тұрчын.– деді Петр де босап.

– Нагашы ағасы Нұрұзак бек тірі көрінеді, жалғыз жиенін жәбір-жапаға бермес, – деді Барак кайта қатайып.

– Хош, Ораз-Мұхамед! – деді Петр киіз тенденди сипап.– Хош, қайран салтан. Өз қолыммен коя алмадым. Колдан келгені осы болды. Кеш. Бұлай айрылам деп ойлаппын ба...

– Хан Көкем өлген жок! – деді кенет кішкентай Айданак.– Ол – Мәді. Қайта тіріледі!..

Арада сүт пісірім өткенде жол екі айрылды.

Ораз-Мұхамедті ортаға алған селдір де жадау топ Хан-Керменге сапар тартқан.

Сонында жанкешті жасағы бар Петр Урусов Киян Дағаға бет түзеді.

Тарихтың мың он тоғызынышы, ит – кейінгі ұрпактың санаты бойынша 1610 жыл еді.

Рамазан айы өткен, шәууәл туған. Қазақша желтоксан. Қыстың басы.

КҮРМЕУ

(Эпилог есепті)

Ораз-Мұхамед қазак даласынан тұн түбіне асқан соң, арада төрт ғасырға жуық уақыт озғанда, өзгеше тағдырылға сақара перзентін қайта тірілтпесе де, ол өткен өмір белестерін, замана кейіпін қазіргі ұрпақ алдына тартуды мұрат тұтқан, өзі де қырда туып, қырда өскен, бірақ алмас қылышқа емес, ала қағазға машықты әлдебір Қаламгер елес ізімен, көніл жетегімен Созақ – Ескер – Тобольск – Тас Кемер – Москва – Қырым арқылы Хан-Керменнің өзіне – Россияның Рязань облысындағы Касимов ауданына барып түсіпті. Шаһар сол баяғыша, Оқа жағасында, ак кенере биік қабақ басында тұр. Ұлантау – төбеде, Төбен-ауыл – ойда. Әліш, Субақ, Татарбай, Қарамыш, Күшік – бәрі бар. Екі тайпаның ұрпағы да орнында екен. Бірақ ел жаңа, жұрт басқа. Біз білген заманнан баяғы Ақ мешіт қалыпты – Өлкетану музейі, Шах-Әли ханның тәқиясы қалыпты – мемлекет қарауындағы ескерткіш. Ораз-Мұхамед жерленген көне зираттың бір шетін қайын, терек, шаттауық аралас қалын тоғай басыпты, екінші өнірі – шебі қуан далаға айналған. Ешкандай бедер, белгі жоқ. Піл сауырлы қара жер ғана мәңгілік екен. Және жарық күн, караңғы тұн. Содан соң... адамның зиены.

Хан-Керменде жол шетіне жеткен Қаламгер өзі қаншама жыл тынымыз тексерген, талай тереңе батып, талай түйігіна тірелген көне тарихқа ой жүгірте отырып, осы қылы кезең хикаясының Ораз-Мұхамедтен соңғы ұшығын күрмепті.

Қайтадан күш жинай бастаған, көп жұрт әлі де тума патша санайтын Кәzzаптың көлденен қазаға ұшырауы – бұлғақ тасқынына бетбұрыс жасайды. Жалған ту құлады,

алданыш жоқ – жау – жалғыз-ақ жау бар. Жат жерлік басқыншы! Жер үшін, өждан-ар үшін! Тәуелсіздік жолына бас байлаған ҳатық кашанда мұратын табады екен. Бұлғак әлегімен басына күн туган, басканың теліміне түсіп, елдігіне катер төнген Орыс әуелі Москванды тазартады, артынша бүкіл ұлыска өз билгін орнатады. Жана дәуір, ақыр түбінде Россияны қуатты да атып елге айналдырған жана заман басталады. Сол ескі күннен тартылған сүрлеу сокпак бүтінгі данғыл жолға ұласыпты. Мұнын бәрі көне шежіре, кейінгі тарихтан малім. Бірак тарих қайталауды сүйеді дейді. Сондыктан да еске салдык.

Айтпакшы, жазылмаған тарих бар. Ол – Ораз-Мұхамедтің артында қалған ел жайы. Ағасы катай алысты, бауыры қандай жолға бас тікті? Арыстандай айбарлы атанын ұты қандай мұрат куды? Немересі неден запы шекті? Шанырағы шайқалып, күты ортайғаны не қырсық. Тұн кешсе де жарығы өшпеуі не ғажап? Саял көп. Жауабы да сан сала. Бірак мұнын бәрі – басқа уақытта жазылар баска кітап. Бар хикая Хан-Керменмен тәмамдалмаса керек.

Жер мәңгі. Ел де мәңгі.

Қорғатап баткан күн қызара төнкеріліп қайта шықты. Шанқай түс – алда.

30 апрай 1980 – 19 авг. 1982.
Алматы – Қектөбел – Касимов – Алматы.

Мұхтар Мағаиннің өзі ғұмырбаяндық “Шытырман” романында (“Мен”, I кітап) әдебиеттің өткен-кеткенін байыптай келе айтқанында, үлкен жазушылардың ең кемел кезеңі – отыз алты мен қырық бес жас аралығы көрінеді. Осы, ұтымды онжылдықтың как орта тұсында жазылған “Аласапыран” тарихи роман-дилогиясы – Мұхаңның ең басты шығармасы екендігі күмәнсіз. Және, өзі атап көрсеткендей, қанша жасап, қалай жазса да, “Аласапыран” – қайталанбас қазына, ұздік үлгі болып қала бермек. Бар кілтипан романның сан салалы көркемдігіне ғана тіреліп тұрган жок. Қиял-ғажайып ертегідей қымқуыт, соны әрі көне, астарлы әрі өзгеше тақырыбында. Күрделі болмысы, терең ой жүйесінде. Осының бәрін жиып қойғанда, тар кезеңде – отарлық заманда жарыққа жол табуында. Ен ғажабы да осы.

Қаламгер өзгеше тағдырлы қазак сұлтаны Ораз-Мұхамедке қатысты накты тарихи деректерге университеттің сонғы курсы – 1961-62 жылдарда ұшырасса керек. Қазақтың, түрік-монгол халықтарының тарихына қатысты, мүмкін болған әдебиеттің бәрін саралап біткен, әлем тарихын толық байыптаған кезі. Десе де, дәл осы орайда көркем роман жазу ниеті арада екі-үш жыл озған соң ғана елес берген. Жазушының болашақта жазылмақ барлық тақырып, сюжеттері қысқаша танбаға түсіріліп отырған “Алтын дәптердегі” (“Алтын дәптер” туралы ғұмырбаяндық “Мен” романының алғашқы кітабында біршама дерек бар) жазбаларға карағанда, “Аласапыранның” әуелгі сұлбасы 1965 жылы бой көрсетеді. Тұғас роман емес, оның екінші кітабы ғана. Яғни, Ораз-Мұхамед өмірінің Ресей кезеңі, Бұлғақ және каза. Өйткені, жас жазушының бұл кездегі кең колемді жоспары бойынша, Ораз-Мұхамед тағдырына байланысты оқиғалар – қазақ тарихына арналған, жеті, әлде тоғыз романнан тұратын

тарихи топтаманын ен соңғы кітабы ғана екен. Ең соңғы және ен сонынан жазылуға тиіс кітап.

Болашак тізбекті тарихи романдар топтамасы тура-лы алғашкы жария дерек тым ерте – 1969 жылы, жас жазушылардың Бұқілодактық V Кенесі туралы корытынды акпар берген “Литературная газетада” (2 апрель) атап көрсетіледі. Бұл дерек сол жылы, аталмыш Кенеске арналған “Литература и ты” альманахында (Москва, “Молодая гвардия” баспасы) кайталанады. Мұнын екеуінде де болашак “Аласапыран” арнайы айтылмаған. Оның есесіне, содан ішкіде, республикалық басылымда накты мағлұмат бар. Жас жазушы балалар газетінің сұхбат-сауалына: “Жаңа әңгімелер жазып жатырмын. “Жалған патшаның казасы” деген, өзімді көптен толғантып жүрген тарихи романға материал жинастыру үстіндемін. Роман фоны – XVI ғасырдың соны. XVII ғасырдың алғашкы ширегіндегі Русь пен Қазак сакарасы”, – деген жауап беріпті (“Қазакстан пионері”, 25 январь, 1969). Әрине, бұл – болашак “Аласапыран”

Өзінің байыптауы бойынша, тарихи романдар тізбегіне, қаламы машықкан, бар жағынан толыскан отыз төрт-отыз бес жасында кіріспек екен. Бірақ уақыт, жағдай, түтеп келгенде тағдыр басқаша шешеді. “Алласпан” түсында басы саудаға түскен. “Көк мұнар” кезінде қысас пен дау астында қалған, бұдан соң көне жыраулар, ескі мұраға катысты өзі көтерген барлық игі істі жеріне жеткізу үшін “Советский писатель” баспасының Ленинград бөлімі арқылы “Поэты Казахстана” атты алты ғасырлық антология дайындал, онын арты тағы да ұзак-сонар, ауыр жанжалға ұласкан бей-берекет кезең қыруар уақыт жейді. қаншама күш-куатты сарп етеді. Қысым босансып, қысас саябыр талкан кезде кайтадан көркем сөзге жүгінген қаламгер, тағы да қол бастыктыру. жан-жакты машық үшін жекелеген әңгімелер, әркілты мазмұнды екі-үш хикаят және халқының рухани қуатын әйгілеген шағын роман жазады. Сонымен, кезінде бар шаруасын болмаса да, біраз жұмысын тәмамлап қалармын деген үлкен межесі – қырыкка такалты. Өзі айткандай, ойға алған істін оннан бірі орнына келмеген, жүрек күпті, көніл пәс.

Әрине, қазақ жүртүнің мерейі көтерілмек көлемді тарихи романдар барлық уақытта да естен шықпаған, дайындық жұмыстары тоқталмаған. Ендігі бөгеліс өлімге парапар, қымылдамай болмайды. Әуелгі нысана – Еңсегей бойлы Ер Есім хан заманы турасындағы қат-қабат роман екен. Бірақ жағдай, бұл жолы сәтті, бақытты жағдай “Аласапыранның” жүлдзызын аспанға шығарыпты. “Қазақстанның Россияға өз еркімен қосылуының 250 жылдығы” атты науқаннның елесі бой көрсетеді. Колайлы мезетті капысыз андаған жазушы “Аласапыранға” тікелей бет бұрыпты. “Жанбыр-жанбырдың арасы” емес, ұран астындағы даңғыл жолға үміт артыпты. Шынында да, бар есеп акталады. Тарихи тақырып тиым салынбаса да түсаулы, бірақ “орыс-қазақ қатынастарының түп тамырын” зерделеген романға кім карсы тұрмак. Жазылмай жатып жоспарға енеді, бұдан арғысы... істің сәтіне байланысты еді. Ақыр түбі бәрі де онымен шешіліпті. (Атап айта кетейік, Мұханың қанаттас досы Әбіш Кекілбаевтың “Үркөр”, “Елен-алаң” атты сокталы романдары да осы дабыралы науқанды ұлт мұддесі, әдебиет игілігіне пайдалана білудің нәтижесі; түгендей келсек, әр тарапта бұдан басқа да қашшама иғілікті істер жүзеге асканын көрер едік.)

Қаламгердің ғұмырбаяндық “Шытырман” романында атап көрсетілгендей, “Аласапыран” 1979 жылы күзде басталмақ екен. Әуелде бір айға, содан соң тағы бір ай, жарты ай, он күнге кейін шегеріле келе, қыс түседі, көктем туады, ақыры, 1980 жыл, 30 априльде жол ашылыпты. Төрт күнде пролог – “Созақтағы кенес” жазылып біtedі. Бір тәулік тыныстан соң “Қазақ даласына” кіріседі. Жұмыс қалыпты тегеурінмен, өте тез жылжиды. Алайда, бұл кезде жазушы қызыметтен біржола босаған жоқ еді, арасында екі-үш, бес-он күндік еріксіз үзілістер қол байламай тұрмайды. Десе де, жұмыс қарқыны кемімейді, 2 август күні романның әуелгі бөлімі – Ораз-Мұхамедтің қазақ дәуірі тәмам болады.

Жазушы З тамызда үй-іші, бала-шағасымен Қырымға – үйреншікті Көктөбел шығармашылық жайына келіп түседі. Сегіз күн суға шомылып, Қара-дағтың баурын кезіп, жақсы тынығып, жаны баракат тапкан соң, 11

тамызда “Ібір-Сібір жұрты” басталды. “Аласалыранның” ең киын тұсы, киын ғана емес, жінішке, кіді бөлігі де осы Сібір жайы, Ораз-Мұхамедтің озбыр аярлық нәтижесіндегі тұтқынға тұсу оқиғасы болатын. Жазушының ұсталатын жері де осы еді. Бірақ алғашкы тараудың алғашкы сөйлемінен соң бәрінін де шешімі табылғандай көрнеді. 26 тамыз – Кырымдағы жұмыстың ең соңғы күні болды (“Саятта”: “... бір-бір күс: ... отка қактау басталған.”).

Арада үш күн етіп, төртінші күні жұмыс Алматыда одан әрі жалғасты. Осы қалыпты каркынмен 10 караша күні бірінші кітап тәмам болды. Колжазбаның ең соңғы бетінде: “Аласалыранның” алғашкы жартысы осымен тәмам. Жиыны – алты белім болмак. Енді 3.3 белім қалды” деген ескертпе бар. Яғни, аяқталған – нақты, ойдағы емес, әуелгі басылымдағы бірінші кітап дегеніміз жөн.

Автор осыған дейінгі жазуда қаншалық байыпты болса, енді тезірек баспаға өткізуге соншама асыкты. Науканның алдын алу керек еді, кайткенде де дүрмекті кезеңнен қалып коймау кажет еді. Қалыштаскан әдеті бойынша кайыра көшіруте мұршасы келмелі. Бірден мәшиқкеге отырды. Жұмысты одан әрмен жеделдегу үшін Құлімхан деген, сауатты мәшиқкеші қызды үйге келтіріп жүрді. Жазушының тікелей колжазба бетінен оқуымен, алғашкы кітаптың басым бөлігін танбаға түсірген – осы Құлімхан еді. Ақыры, қырық күнде түгелдей мәшиқкеге көшіп, үстінен тағы да мұқият оқылған роман қолжазбасы 30 желтоксан күні жазушының ескі досы, “Жалын” баспасының директоры Калдарбек Найманбаевтың колына тапсырылды.

Романның бұдан соңғы жолы артық шырғалансыз болды. Әдемі көркемдепеді. Барлық тиесілі өткелектен етіп, 6 мамыр күні өндіріске тапсырылады. Бұдан арғы, көңіл алаңдаткан азғана кіттіпан – маусымның сонында алғашкы табактары келген әуелгі терімнің тамыздың аяғына дейінгі түсініксіз бөгелсі. Қаламгер өндіріс кіттіпаны емес, басқа бір пәле – әлденендей косымша тексеріс болар деп кауіптенді. Ықтимал нәрсе. Әйттеуір калай тыптырағанымен, терім жылжымай койды. Ақыры, екінші жарым да корғасынға түсті. Бұдан кейін бөгеліс бол-

мады. Ұзамай екінші корректура келді. З қарашада басуға кол койылыпты.

Ақыры, үмітті, межелі уақытынан кешіккенімен, пәлешаладан тыс еken, желтоқсанның соңында кітаптың төлбасы данасы жарыққа жетті. Жазушының осы уақытқа де-йінгі алансыз, беріле жұмыс жасаған жарым жылышың нәтижесі. Өзінің кейін “Шытырманда” (1996) жазғаны бар:

“Таза он жыл алаңсыз жазған жазушы – бақытты. Біздің көңілден алан арылмады – бірақ өзімізше біз де бақытты болдық. Ен үлкен бакыт – кітаптың жарыққа шықкан күні, заманнан амалымды асырдым деген сезім. “Аласапыранның” алғашқы кітабы жарыққа шыққан құтты күн – 1981 жылдың 30 желтоқсаны, көңілім алабұртып, күндіз отыра алмадым, бойым алағызып, түнде ұйықтай алмадым – мұратымның шегіне жеткен едім. Жаздық – қыруар жұмыс. Жарияға шықты – одан екі есе жұмыс. Енді сен не болсан да, енбегін өлмейді. Қанағаттың, куаныштың үлкені – осы”.

Тағы да айтыпты:

“Қазіргі қазак әдебиетіндегі іске татыр дүниенің барлығы да қаламгердің ресми идеологиядан амалын асыруының нәтижесі. Белгіленген тәртіп бойынша, сен тек отаршылды мақтап, арсыздықты жактауға тиіс едін. Әрбір жақсы жазушы өз қадарынша қожайынға емес, қара орман жұртына қызымет жасауға талпынды, заманнан озуға тырысты. Озғандығының белгісі – келесі ғасырға өтетін бүгінгі өрелі қазак прозасы”

Әйткенмен, бақыт толық болуы үшін, озық роман еншілі өресіне жетуі үшін, тым құрса бірінші кітап өзінің межелі мөлшерін табуы кажет еді. Әлі де ұстаздық қызыметінен босай коймаған жазушы “Аласапыранның” акыкат бірінші кітабының аяғы, яғни, “Орыс елінің” соңғы бөлігіне (XIV тараудан басталатын) байыпты салмақпен 22 наурызда кірісіпті. Үздік-создық жүргенімен, калыптан шықпаған жұмыс 29 шілдеде тәмамдалады. Бұл кезде жазушы таза шығармашылық жұмысқа көшкен еді. Болашақ екінші кітаптың бар болмысын байыптаپ, қоныр күзде Ораз-Мұхamed өмірінің соңғы он жылды өткерілген аймакқа аттанды.

Бұрын Қырымның ой-қырын зерделеп, Киян Дааланы таныса, енді айға жуық Касимов қаласында отырып, оның төнірегін түгел сүзіп, бұрынғы Хан мешітіне орналаскан Өлкетану музейінің коймаларын қопарып, жеткілікті мөлшерде жаңа деректер жинаиды; Хан-Керменге қатысты бар қажетін тапканин сон Муромға өтіп, Ораз-Мұхамедтің Бұлғак кезіндегі ізімен Владимир, Суздальды аралап, Москваға оралады, бүгінгі қала шегіне еніп кеткен Тушино Тұрағының орнын андал, Коломенскін көріп, азғана үақыт Ленин кітапханасынан жоғын түтендеп, көп ұзамай Алматыға оралды.

Екінші кітап – онын бірінші бөлімі “Хан-Кермен” 1981, 25 қарашада басталады. Жыл соны, “Аласапыранның” бірінші кітабы жарыққа жеткен күні Есеней бек түйе ба туан Итемген Исмайылды жаңа ғана жыққан. Қалыпты бап, серпінді қуатпен токтаусыз жүріп жаткан жұмыс 25 кантар – 5 наурыз аралығында тұра қырық күнге еріксіз іркілді – қаламгердің ауылдағы анасы дүние салған. (Небәрі ету тоғыз жаста еді. мезгілсіз кетті.) Бұдан ары ешқандай көлденен бөгесін болмайды. 31 наурыз күні “Хан-Кермен” аяқталды.

Тағы да бір ай, бұл жолы келесі бөлімге қатысты косымша деректерді жинақтау, барды түгел байыптау үшін қажетті үзілістен сон, 30 көкек күні роман-дилогияның сонғы бөлімі “Бұлғак” басталыпты. Ақыры, жаз ортасы ауып, тамыздың 19 жаңасында “Аласапыран” біржола тәмам болды. Екі томдық күрделі тарихи романның алғашкы сөйлемі мен сонғы нұктесінің аралығы – тынымсыз еңбекке толы екі жыл, үш ай және жиырма күн екен.

Қарашада баспаға өткізілген екінші кітап наурызда өндіріске тапсырылады, әуелті кітаптын ізімен, көлденен кеселсіз, барлық өткелектен өтіп, қыркүйек айынын алғашкы аптасында жарыққа шықты. (Келесі аптада жазушының өзінің көлігінде көшкен, көптен сыркат әкесі қайтыс болады.)

Қаламгердің өзі киын заманда жазылған ен күрделі кітабының жәбір-жапасызы, аман-есен туған жұрттына жетуін ерекше ғажайыпка балайды. Әлбетте, істің орайлы

сәті ғана емес, орынды занылық та бар. Науқан астындағы делбеу – мәселенің бір ғана қыры. Ен негізгісі – осы кітап тағдырына аз-маз жұғысты азаматтардың барлығының да үлттық санасты, әдеби танымы, адамгершілік тұлғасы. Жазушының өзі “Шытырман” (“Мен”, I кітап) романында ілтипат жасағанындей, баспа директоры Қалдарбек Найманбаевтың қолдауын, Баспаком төрағасы Шериаздан Елеуkenовтың қамқорлығын атап айту керек. Бас редактор Бексұлтан Нұржекеевтің, тиесілі редакторлар – Құрал Тоқмырзин (I кітап) мен Кәмила Құдабаеваның (II кітап) пейілдері түзу болды, бас редактордың орынбасары, екі кітапты бірдей колынан өткерген Куанышбай Құрманғалиев ешқайда бұра тартпады. Әйтпесе, заман тайғак, уақыт кіді, пәле-жала аяқ астында тұрған. Құдай қолдап, аруақ ондал, ер-азаматтар демеп, бәрі сәтімен шешілді. Жазушының өз аузынан айтылған лепес осындай.

“Аласапыран” романының жарыққа шығуы қазақ халқының рухани өмірі, мәдениет тарихындағы айтулы оқиға болды. Әуелі халық қабылдады, содан соң оқырман жұртшылықтан ұғым, талғамы бөлек, М.Мағауиннің осы уақытқа дейінгі үздік прозасын танымаған, мойындаған әдебиетші қауым да мақұл көрді.

Романнын бірінші кітабы баспадан бұрын “Жұлдыз” журналында (таралымы – 223 000, бас редакторы – Бекежан Тілегенов) жарияланған еді – 1981, N 6, N 7. Екінші кітап та осы ретпен, кейбір кіді тұстары сақтықпен автор тарапынан іркіліп, “Жұлдыздың” 1983 жылғы 6, 7-сандағында шықты.

“Аласапыранның” кітап ретіндегі әуелгі басылымы, жоғарыда айтылғандай – 1981 (I кітап, таралымы 37 000), 1983 (II кітап, 30 000) жылдар, “Жалын” баспасы, Алматы.

Екі кітап қосылып, 1988 жылы қайыра жарияланды, бұл жолғы таралымы – 70 000, “Жазушы” баспасы, hәм Алматы. (Реті келген соң айта кестейік, бұған дейін көзі тірі қаламгердің ешқайсысы қазақ тіліндегі кітабы үшін алпыс мыңнан артық тираж алып көрмеген екен; Мұханың өзінің айтуынша, кітап саудасы орындары тоқсан бес мың сұрапты, бұл да бұрын-сонды болмаған жағдай.)

1991 жылы Қытай Халық республикасының астанасы Пекинде. “Ұлттар баспасынан” шыкты, екі том, таралымы 3 мыңнан.

Роман-дилогияның бірінші кітабы “Вешние снега” деген атпен 1985 жылы, екінші кітабы “Смутное время” деген атпен 1989 жылы орыс тіліне аударылып басылды, тәржімалаган – Анатолий Курчаткин, “Жалын” баспасы, таралымы 150 000 және 50 000.

1990 жылы “Вешние снега” деген атпен, екі кітабы бір мұқаба астында, 100 000 таралыммен Москвада, “Советский писатель” баспасынан шыкты.

Екі кітабы екі том ретінде, “Смутное время” атауымен 1998 жылы Алматыда, “Санат” баспасында шыкты, орысша үшінші басылым, таралымы 3 мыңнан.

Он үш томдық шығармалар жинағындағы – казақша бесінші басылым еді. Ендігісі – алтыншы басылым болып табылады.

Роман-дилогия ең алғашкы кітабы жарияланғаннан бастап ешқандай өзгеріссіз, әуелгі қалпында басылым келеді. Тар заманда жазылса да, каламгер көркемдік және идеялтық бар мұратына жеткен деген сөз.

“Аласапыран” роман-дилогиясы үшін Мұхтар Мағауин 1984 жылы Қазақстанның Абай атындағы Мемлекеттік сыйлығын алды.

“Аласапыран”, жарыққа шыккан кезінен бастап, жанжакты талданбаса да, көтере мадакталмаса да, “әйткенде”, “бүйткенде” ескертпелермен, негізінен ұнамды аталып келеді. Құрделі ұлттық романның қадыр-қасиетін жете тану – тәуелсіз заман, жана ғасыр үлесінде. Бірак қалай, қанша айтылса да болашақтағы барлық таным, бар марапат атакты жазушы Қабдеш Жұмаділ өзінің “Таңғажайып дүниe” мемуарында (1999) түйіп айткан бір-ак ауыз сөз: “Аласапыран” – XX ғасырдың ұлы романы” деген нақты бағанын ауқымынан табылары анық.

Едіге МАҒАУИН

МАЗМУНЫ

Бірінші бөлім **ХАН-КЕРМЕН**

I тарау. Қатқақ жол.....	3
II тарау. Әмір-әл-мұсілім Ораз-Мұхамед хан	29
III тарау. Көне мұнара.....	39
IV тарау. Тас зындан – ағаш қорған.....	42
V тарау. Ауылда	50
VI тарау. Алалық.....	64
VII тарау. Жортүйл аузында.....	92
VIII тарау. Эйелдер.....	105
IX тарау. Мархамат	123
X тарау. Имансыз Исмайыл.....	134
XI тарау. Ескі таныс Борис Доможиров	148
XII тарау. Жаһанша мырза	156
XIII тарау. Ақ патшаның наласы	169
XIV тарау. Тар заман	180
XV тарау. Тірілген аруак	191

БҮЛГАК

I тарау. "Жылан ордасы ойрандалсын!"	203
II тарау. Сүргін	211
III тарау. Калугадағы корғаныс	219
IV тарау. Парыз	232
V тарау. Дамыл	242
VI тарау. Еріксіз Мәді	250
VII тарау. Тушинодағы топыр	259
VIII тарау. Қакпакыл	271
IX тарау. Хаттар	280
X тарау. Кос қылыш	288
XI тарау. Панасыз	305
XII тарау. Қәzzап пен Кәнизак	315
XIII тарау. Іріткі	328
XIV тарау. Смоленск тұбінде	346
XV тарау. Катер	357
XVI тарау. Аңыс	369
XVII тарау. Ойын	380
XVIII тарау. Қаза	391
XIX тарау. Кек	396
Күрмеу (<i>Эпилог есепті</i>)	404
<i>Дайектеместер</i>	406

“ҚАЗАҚТЫҢ 100 РОМАНЫ” сериясы

Мұхтар МАҒАУИН

АЛАСАПЫРАН

Тарихи роман

Екінші кітап

Редактор *Есенбай Дүйсенбайұлы*

Техникалық редактор *Зайра Бошанова*

Көркемдеуші редактор *Бейсен Серікбай*

Компьютерде беттеген *Дилярам Мансурова*

ИБ № 7042

Басуға 28.09.2009 кол койылды. Қалыбы 84x108^{1/32}.

Офсетті басылыс Қаріп түрі «Тип-таймс».

Баспа табагы 26,0. Шартты баспа табагы 21,84

Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 1008.

Қазақстан Республикасы “Жазушы” баспасы, 050009.

Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

ISBN 978-601-200-212-6

9 786012 002126

 ЖСС РПК «Дәуір», 050009, Алматы қаласы,
Гагарин даңғылы, 93. Тел.. 394-39-34, 394-39-42, 394-39-22,
rpk-dauir81@mail.ru, rpk-dauir2@mail.ru